

Лариса Прицак

ОСНОВНІ МІЖНАРОДНІ ДОГОВОРИ
БОГДАНА ХМЕЛЬНИЦЬКОГО
1648–1657 РР.

Лариса Пріцак

ОСНОВНІ МІЖНАРОДНІ ДОГОВОРИ
БОГДАНА ХМЕЛЬНИЦЬКОГО
1648–1657 РР.

«Основні міжнародні договори Богдана Хмельницького 1648–1657 рр.» — наукова праця про зовнішньополітичну діяльність українського Гетьмана держави Війська Запорозького.

Предметом дослідження є редаговані Богданом Хмельницьким тексти документів п'яти міжнародних договорів, у яких зафіксовані погляди Гетьмана на основні проблеми його державотворення. Тому авторка концентрувала увагу не на дипломатичних переговорах, а на текстах договорів. Як не дивно, тексти не всіх договорів використовуються спеціалістами від доби Хмельницького. Договір Іслам Гірея III 1648р., який був підставою для подальших дій Хмельницького, взагалі майже не досліджувався. Так само власне текст Зборівського договору 1649 р. в історіографії трактується вперше, тому монографія подає тексти обох договірних сторін: Кримського хана Іслам Гірея III і короля Польщі Яна II Казимира. Авторка встановила, що з Османською імперією Гетьман уклав три договори: 1648 р., 1650 р., 1651 р., також упорядкувала датування. Вона з'ясувала, що основною ідеєю османсько-українських договорів був протекторат, але без гараджу, і реконструювала “*ahd-nāme*” (умови) основного договору 1651 р. У книжці подано новий підхід до оцінки т. зв. Переяславського, а точніше — Чигиринсько-Московського договору 1654 р., з погляду міжнародного права XVII ст.

Дослідження закінчується розглядом українсько-шведського договору, підготовленого Богданом Хмельницьким — договору, у якому вперше західно-українські землі були офіційно визнані міжнародною спільнотою за українською державою.

Національна Академія наук України

Інститут української археографії та джерелознавства
ім. М. С. Грушевського

Лариса Прицак

ОСНОВНІ МІЖНАРОДНІ ДОГОВОРИ
БОГДАНА ХМЕЛЬНИЦЬКОГО
1648–1657 рр.

Харків «Акта» 2003

УДК 94(477)
П 75

У книзі на підставі маловідомих джерел досліджуються основні міжнародні договори Богдана Хмельницького — з Іслам Гіреєм III у березні 1648 р., Зборівський договір 1649 р., з султаном Османської імперії Мегмедом IV у 1650–1651 рр., Чигиринсько-Московський (т. зв. Переяславський) договір 1654 р. Широко висвітлюється зміст формули “під високу руку” як вияв української ментальності середини XVII ст. Вперше в історіографії чітко розрізняються церемоніальний і юридичний аспекти договору 1654 р. Останній договір за життя Великого Гетьмана — це шведсько-козацький, який був підписаний Іваном Виговським. Обґрунтовуються нові погляди на зв'язки держави Богдана Хмельницького з Кримським ханством, Османською імперією, Польщею, Московським царством, Швецією.

Розрахована на науковців, викладачів, студентів історичних факультетів, усіх, хто цікавиться всесвітньою історією.

Друкується за рішенням Вченої ради Інституту української археографії та джерелознавства ім. М. С. Грушевського НАН України.

Рецензенти:

доктор історичних наук, професор *Василь Даниленко*,
доктор історичних наук, професор *Володимир Потульницький*,
доктор історичних наук, професор *Василь Уляновський*.

Відповідальний редактор
член-кор. НАН України *Олекса Мишанич*

ISBN 966-7021-70-X
© Лариса Пріцак, 2003
© «Акта», оформлення, макет, 2003

*Учителю, науковому керівнику цієї праці
і своєму чоловікові проф. Омеляну Прицаку
присвячую*

ЗМІСТ

Скорочення	13
Передмова. <i>Омельян Прицак</i>	15
Вступ	45

ЧАСТИНА ПЕРША

ДОГОВІР БОГДАНА ХМЕЛЬНИЦЬКОГО З ІСЛАМ ГІРЕЄМ ІІІ У БЕРЕЗНІ 1648 р.

розділ І. Проблеми козацько-татарського договору

- §1. Єдина можливість Богдана Хмельницького вийти на міжнародну політичну арену 53
- §2. Причини укладання козацько-татарського договору 54

розділ ІІ. Реконструкція договору

- §1. Спроба реконструювати основні статті договору .. 57
- §2. Реконструкція преамбули і самого договору 59
- §3. Дожиттєва вірність козацько-татарському договору 60

ЧАСТИНА ДРУГА

ЗБОРІВСЬКИЙ ДОГОВІР 1649 р.

розділ І. Проблеми Зборівського договору 1649 р.

- §1. Генеза Зборівського договору: договір з Іслам Гіреєм ІІІ 1648 р. 67
- §2. Хто були договірні сторони Зборівського договору? 71
- §3. Кримська версія Зборівського договору 1649 р. 74
- §4. Польська версія Зборівського договору 1649 р. 75

розділ II. Три помилкові тези в українській історіографії в оцінці Зборівського договору 1649 р.

- §1. Перша теза — суттєва різниця між пунктами «Вимог Війська Запорозького» і «Декларацією ласки» 80
- §2. Богдан Хмельницький пішов на великі поступки польській стороні, передусім “була обкраєна козацька територія” 84
- §3. Друга теза — Богдан Хмельницький не використав своєї перемоги над Польщею, не добився визволення від кріпацтва і не виборів національної державної самостійності 89
- §4. Третя теза — так звана “зрада хана” 94

розділ III. Оцінка позиції кримського хана

- §1. Кримський хан як гарант миру Зборівського договору 100
- §2. Кардаш-казаги 104

розділ IV. Програма Богдана Хмельницького у 1649 р.

- §1. Самодержець руський 114
- §2. Творення Богданом Хмельницьким держави Князівство Русь у 1649 р. 117
- §3. Кого не задовольняв Зборівський договір? 121

ЧАСТИНА ТРЕТЯ

ОСМАНСЬКО-КОЗАЦЬКИЙ ДОГОВІР 1650–1651 рр.

розділ I. Документи та дії Богдана Хмельницького

- §1. Специфіка укладання договору 1650–1651 рр. 127
- §2. Чотири листи Богдана Хмельницького Мегмеду IV . 129
- §3. Генеза османського протекторату: договір Іслам Гірея III з Богданом Хмельницьким від березня 1648 р. і османсько-козацький договір з Чорноморською конвенцією від липня 1648 р. 131
- §4. Невислана Грамота Мегмеда IV від 10 серпня 1650 р. Богдану Хмельницькому та причини її невислання 132

розділ II. Пакет османських документів, що підтверджують османський протекторат над Військом Запорозьким

- §1. Грамота Мегмеда IV про протекторат над Богданом Хмельницьким з усім Військом Запорозьким 137
- §2. Лист великого візира Мелек Агмед Паші Богдану Хмельницькому 140
- §3. Лист Мегмеда IV Іслам Гірею III 141

розділ III. Спроба реконструкції османського ‘ahd-nāme 1651 р.

- §1. Лист Богдана Хмельницького Мегмеду IV з кінця листопада – початку грудня 1655 р. 142
- §2. Порівняльний матеріал двох османських ‘ahd-nāme, один – для гетьмана Петра Дорошенка 1669 р., другий – для гетьмана Пилипа Орлика 1711 р. . . . 143
- §3. Загальний погляд на характер османсько-козацьких договорів Гетьманської доби 146

ЧАСТИНА ЧЕТВЕРТА

ФОРМУЛА “ПІД ВИСОКУ РУКУ”

розділ I. Московська формула “служба” у порівнянні з польською

- §1. Як розуміли формулу “служба” в Московській державі? 151
- §2. Польська формула “служба” у порівнянні з московською 155

розділ II. Формула “під високу руку” як український варіант православного інтернаціоналізму XVII ст.

- §1. Православний інтернаціоналізм у дії 157
- §2. Український варіант православного інтернаціоналізму XVII ст. 161
- §3. 1620 рік – переломний в інтелектуальній історії України і Східної Європи 172
- §4. Православний інтернаціоналізм і протидія йому малоросійського патріотизму 185
- §5. Коли виникла ідея “високої руки” в Україні? 198

розділ III. Українська версія концепції “під високу руку”

ВСТУПНІ ЗАУВАГИ. Проблема об’єднання двох держав у системі досвіду всесвітньої історії	203
§1. Джерело концепції “під високу руку”	207
§2. Формула “під високу руку” як вияв української ментальності середини XVII ст.	213
§3. Договір ізраїльського народу з Богом, “під високу руку” якому вони піддалися, як зразок для ідеології Козацької держави	216
§4. Хто подав Б. Хмельницькому ідею концепції “під високу руку”?	217
§5. Реалізація концепції “високої руки” Богданом Хмельницьким у закордонних зносинах з Олексієм Михайловичем	223

ЧАСТИНА П’ЯТА

**ДВА ОСНОВНІ АСПЕКТИ ЧИГИРИНСЬКО-МОС-
КОВСЬКОГО (ТАК ЗВАНОВО ПЕРЕЯСЛАВСЬКОГО)
ДОГОВОРУ 1654 р.**

**розділ I. Релігійно-церемоніальний аспект так званого
Переяславського договору 1654 р.**

§1. Царське посольство кн. Репніна до Польщі у 1653 р. . .	231
§2. Земський Собор 1653 р.	234
§3. Переяславська Рада 8 січня 1654 р.	236

**розділ II. Юридичний аспект так званого Переяславського
договору 1654 р.**

§1. Дві Грамоти Б. Хмельницького Олексію Михай- ловичу від 17 лютого 1654 р.	249
§2. Проблема оригінальності так званих «Статей Б. Хмельницького»	252
§3. Чим відрізняється уряд воєводи у Польщі і Московському царстві?	265
§4. Як московські воєводи реалізували свою діяльність в Україні	268

§5. Чигиринсько-Московський (Переяславський) договір і його особливе місце в історії Східної Європи	271
РОЗДІЛ III. Епілог	
§1. Перший українсько-шведський договір	272
§2. Загальна оцінка міжнародних договорів гетьмана Богдана Хмельницького	284
§3. Висновки	288

ДОДАТКИ

Додаток №1. Пакет копії оригіналу татарської версії Зборівського договору 1649 р., укладеного поміж кримським ханом Іслам Гіреєм III і польським королем Яном Казимиром	305
Додаток №2. Кримські Ярлики до польського короля Яна Казимира і великого коронного канцлера, перекладені з турецької на польську мову Др. Абдулою Зігні Сойсалем	308
Додатки №3, 4. <i>Наказные памяти</i> царя московским боярам воеводам кн.: Ф. С. Куракину, Ф. Ф. Волконскому и дьяку А. Немирову, несущим службу за границей в Украине, и <i>Отписки</i> вышеназванных бояр в Посольский приказ с апреля 1654 г. до октября 1656 г.	315
Примітки	401
Бібліографія	458
Показчик імен і назв	469
Показчик проблем	488
Резюме англійською мовою	490

СКОРОЧЕННЯ

1. *AGAD* — Archiwum Główny Akt Dawnych. — Warszawa. — Dok. Tatar. — Karton 62,teczka 4, Nr. kol. 335.
2. *АЮЗР* — Акты, относящиеся к истории Южной и Западной России. — СПб., 1861. — Т. 3; 1863. — Т. 4; 1875. — Т. 8; 1877. — Т. 9; 1878. — Т. 10; 1889. — Т. 14.
3. *Архив ЮЗР* — Архив Юго-Западной России. — К., 1914. — Т. 4. — Ч. 3; 1908. — Т. 6. — Ч. 3.
4. *Баран, Гаєцький* — *Baran Alexander, Gajecy George*. The Cossacks in the Thirty Years War. — Rome, 1969. — Vol. 1.; 1983. — Vol. 2.
5. *Воссоединение*. — Воссоединение Украины с Россией: Документы и материалы: В трех томах/Ред. Ф. П. Шевченко и др. — М., 1954. — Т. 1, 2, 3.
6. *ДБХ* — Документи Богдана Хмельницького (1648–1657)/Упорядники Іван Крип'якевич та Іван Бутич. — К., 1961.
7. «*Декларація ласки*» — «Декларація ласки його королівської милості Війську Запорозькому на пункти супліки дана».
8. *Жерела* — Жерела до історії України-Руси.
— Львів, 1911. — Т. 12 (видав Мирон Кордуба);
— Львів, 1913. — Т. 6 (видав Степан Томашівський).
9. *ЖМНПр*. — Журнал Министерства Народного Просвещения.
10. Крип'якевич І. *Студії* — Студії над державою Богдана Хмельницького. — ЗНТШ. — Т. 138–140, 144–145, 147, 151, 1925–31.
11. *Памятники* — Памятники, изданные Временной комиссией для разбора древних актов при Киевском военном Подольском и Волынском генерал-губернаторе. — СПб., 1845. — Т. 1; — К., 1852. — Т. 3.
12. *РДАДА* — Російський Державний архів давніх актів.
13. *Реєстр* — Реєстр Війська Запорозького 1649 року. — Київ, 1995.

СКОРОЧЕННЯ

14. *СГД* — Собрание государственных грамот и договоров, хранящихся в Государственной коллегии иностранных дел. — М., 1822. — Ч. 3.
15. *ТОДРЛ* — Труды Отдела древнерусской литературы Института русской литературы (Пушкинский Дом) Академии наук СССР.
16. *УАН* — Українська Академія наук.
17. *УАЩ* — Український археографічний щорічник: Нова серія. — К., 1992. — Вип. 1. — Т. 4; Нова серія. — К., 1993. — Вип. 2. — Т. 5.
18. *УНІГУ* — Український Науковий Інститут Гарвардського Університету.
19. *ЦДІА* — Центральний Державний історичний архів України, м. Київ.
20. *Bardach, Leśnodorski, Pietrzak* — Bardach Juliusz, Leśnodorski Bogusław, Pietrzak Michał. *Historia Państwa i Prawa polskiego*. — Warszawa, 1976.
21. *Історія хана Іслам Гірея III* — Senai Hadży Mehmed. *Historia Chana Islam Gereja III/Tekst turecki wydał przełożył, i opracował Zygmunt Abrahamowicz*. — Warszawa, 1971.
22. *HURI* — Harvard Ukrainian Research Institute.
23. *HUS* — Harvard Ukrainian Studies.
24. *“Pandora-Box”* — Міжнародна комп’ютерна скринька, яка використовується для цитування грецького видання тексту Септуагінти.
25. *Senai* — Senai Hadży Mehmed z Krymu.
26. *Soysal. Jarłyki*. — Soysal Abdullah Zihni. *Jarłyki Krymskie z czasów Jana Kazimierza*. — Warszawa, 1939.
27. *Vol. Legum* — Volumina Legum. Przedruk zbioru praw staraniem XX Pijarów w Warszawie od roku 1732 do roku 1782 wydanego. — T. IV. — С. 130. — Volumina Legum. J. Ohryzko. — СПб., 1839. — С. 130.

ПЕРЕДМОВА

Пропонована читачеві книжка є продуктом наших міні-семінарів, у яких брали участь два постійні члени — я, як керівник, і Лариса — як доповідач. Справа в тому, що через мої недуги мені заборонили вести машину, тому ми рідко відвідуємо Кембридж, де знаходиться створений мною Український науковий інститут Гарвардського університету та прецінні наукові бібліотеки. Отже, наші засідання відбуваються або в моєму робочому кабінеті, або перипатетично у стилі Аристотеля, коли ми проходжуємося в парках та алеях нашого містечка Уелзлі. Колись у кінці 30-х рр. я з академіком Іваном Крип'якевичем робив “історичні проходи по Львову”, а в кінці минулого століття — “історичні проходи по Києву” із незабутнім другом Федором Павловичем Шевченком. Науковою базою міні-семінарів є моя велика спеціальна історично-філологічна бібліотека, яка після моєї смерті стане власністю Центральної наукової бібліотеки ім. В. Вернадського в Києві.

Після виходу в світ книжки «Економічна і політична візія Богдана Хмельницького»¹, виникло питання: а що далі? Лариса вирішила продовжувати свої дослідження над тією самою епохою. Тому на наших найближчих міні-семінарах ми зайнялися оцінкою останніх праць, що були присвячені Хмельницькому, в історіографічній перспективі. Що нам одразу впало у вічі, це той факт, що дослідники трактували гетьмана не в контексті його епохи, а як явище поза часом і простором: Хмельницький не створив національної держави, не об'єднав усіх українських етнічних територій, не звільнив селян від кріпацтва, у Зборівському договорі без потреби пішов на великі поступки Яну Казимиру, польському королеві. Також не знаходили ми переконливої дискусії стосовно важливих документів. Наприклад, усі історики, давні і нові, підкреслюють, що великі перемоги Хмельницького над поляками були можливі тільки завдяки допомозі, яку гетьман отримав від татарського хана Іслам Гірея III. Але ніхто не завдав собі труда знайти джерельні дані про зміст договору. Проте Лариса, йдучи слідами Марка Блока

Блока², примусила вірогідного свідка говорити. Це був особистий приятель Богдана Хмельницького, кримський бей Перекопа Тугай-бей. Далі Лариса поставила основне питання: хто були ті договірні сторони у Зборівському договорі? Її відповідь: Ян Казимир та Іслам Гірей III. Хмельницький не міг як підданий польського короля укласти з ним договори. Він просив Іслам Гірея представляти його інтереси, що були скодифіковані в так званих Пунктах, і Іслам Гірей примусив короля, погрожуючи продовженням війни, прийняти їх під назвою «Декларація королівської ласки». Ця послуга кримського хана була одноостайно оцінена істориками як “зрада хана”. Крім того, Лариса віднайшла російський (тогочасний) переклад (з польської) Зборівського договору між Яном Казимиром та Іслам Гіреем, який був невідомий в історіографії. В подяку за це я дав Ларисі рідкісну книжку А. Зігні Соїсая, де зібрані Ярлики Іслам Гірея до Яна Казимира; перші з них — це татарська версія Зборівського договору та інші документи щодо цієї важливої події. Отже, Лариса вирішила присвятити свою наступну книжку власне основним договорам (міжнародним) Богдана Хмельницького. Тому я у своїй передмові стисло подам, з якими партнерами міг Хмельницький мати справу.

В основному в тогочасній Європі існували династичні володіння. Про винятки мова йтиме пізніше. Ці володіння поділялися у пізньому середньовіччі на три види за релігійними критеріями. Ось вони: а) католицькі та протестантські, це династичні володіння в Західній Європі; б) православне династичне володіння Романових у Московській державі; в) мусульманські династичні володіння — Османська турецька імперія та Кримський ханат Гіреїв.

Тепер перейдемо до характеристики першого виду³. Західноєвропейські монархії мали своїм корінням королівську ідею давньогерманських племен Північної Європи. У короля і його роду (династії) була специфічна ознака, бо вони мали “гейль” — “щастя, фортуна”, подароване їм небом. Тому в них був титул “king, könig” — “конунг” (давньоруське “князь”, що походить від “кун” — рід). Король мусив мати королівську кров, тобто бути членом пануючої династії, бо тільки вона забезпечувала силу і надавала мандат володіння. Пізніше під впливом давньоєврейських елементів у християнстві (Старий Заповіт) — добрі королі Давид і Соломон, а також під впливом

римської політичної культури, в якій обоженювалися римські імператори, германська ідея короля трансформувалася у концепцію, що Бог вибрав деякі роди (династії), щоб володіли з Його ласки (*Dei gratia*) Божою милістю. До того згодом додалася концепція про короля як гаранта миру та справедливості, а також віра, що король дотиком своєї руки може чудотворно виліковувати людей від тяжких хвороб, таких як золотуха, епілепсія, проказа. Про цю останню спроможність французьких королів існує класична монографія видатного французького історика Марка Блока⁴. Тому не дивно, що виникло прислів'я: “Жодна земля не може існувати без короля” (“*Nulle terre sans seigneur*”).

До XVIII ст. національна свідомість як організуюча політична сила ще не існувала. Європейські королі, як і князі у Давній Русі, довільно розпоряджалися територіями своїх держав (однією або кількома) і передавали ту чи іншу країну своїм синам або як посаг своїм дочкам і зятям. Так протягом XIII–XVII ст. сконцентрувалися великі землі у роді Габсбургів⁵, вихідців із Швейцарії у XIII ст., які, зайнявши Австрію, стали римськими імператорами німецької нації. Імператор Максиміліан I (1493–1519) оженився з Марією Бургундською, котра по батькові володіла Нідерландами. Після її смерті Нідерландами заволодів її чоловік Максиміліан I, а по смерті останнього — їхній син Філіпп I (помер 1506), що в свою чергу в 1491 р. оженився з Хуаною (згодом відомою як Божевільна, померла 1555 р.) — дочкою і спадкоємницею католицьких королів Іспанії, Ізабелли Кастильської та Фердинанда Арагонського, а після Філіппа I та Фердинанда Арагонського (помер 1516 р.) Іспанія перейшла до сина Філіппа та Хуани — Карла I (1516). Крім Іспанії, Карл отримав іспанські володіння в Європі (Нідерланди, Медіолан та Неаполь), а також іспанські колонії в Північній та Південній Америці. В 1519–1556 рр. він, як Карл V, став ще римським імператором. Він був прихильником всесвітньої християнської імперії (*universitas christiana*) і підкреслював, що в його володіннях сонце ніколи не заходить. Не випадково його сучасники склали вірша: “*Bella gerant alii, tu felix Austria, nube; nam que Mars alius, dat tibi regna Venus*” — “Хай інші ведуть війни, ти, щаслива Австріє, виходь заміж, бо що іншим дає Марс, тобі дасть королівство [богиня] Венера”.

Габсбурзька Іспанія⁶

У часи Богдана Хмельницького Іспанією володів Філіпп IV (1621–1665), він був водночас королем Неаполя і Палермо, а до 1640 р. ще королем Португалії. Король цікавився переважно літературою і мистецтвом, тому державними справами керував його міністр дон Луїс де Гаро (Наро). В часи Філіппа IV в Іспанії відбувалися революційні події в Каталонії, Португалії, Неаполі, Палермо, Нідерландах, ось чому вона не звертала уваги на події в Східній Європі. Проте існують матеріали про невдалі спроби іспанських Габсбургів отримати з України найманців-козаків⁷.

Португалія⁸

Португалія постала як одна з християнських держав Піренейського півострова у боротьбі з мусульманськими завойовниками. Син графа Португальського Генріха Бургундського Альфонсо I проголосив себе королем Португалії у 1139 р. Його династію у 1383 р. змінила династія Авіз (1383–1580). У 1580 р. Португалію зайняв іспанський Габсбург, і до 1640 р. Португалія перебувала у складі Іспанії. В 1640 р. кортеси (сойм) Португалії проголосили незалежність, обрали королем Жуана IV (1640–1656) зі знатного роду Браганса. Почалася війна з Іспанією, до якої незабаром приєдналися Франція, Англія, Нідерланди, Швеція; три перші з них були зацікавлені в португальських колоніях в Африці, Азії та в Америці. Війна закінчилася миром у Лісабоні в 1668 р., й Іспанія визнала Португалію незалежним королівством. У джерелах немає жодних даних про зв'язки Португалії з Б. Хмельницьким. Династія Браганса володіла Португалією до 1910 р., коли вона стала республікою.

При цій нагоді хочу нагадати, що Португалія займає особливе місце в історії нашої Землі. Це, власне, португальці почали відкривати світ поза Європою, а також перші заснували свої колонії в Африці та Азії.

Бурбони

Суперниками Габсбургів стали Бурбони⁹, що як спадкоємні королі французьких земель були галуззю старовинної династії Капетів (від 1572 р.). Як і Габсбурги, вони вдалими

шлюбами забирали від останніх володіння в Італії та Іспанії, де від 1700 р. закріпилася гілка династії Бурбонів.

Бурбони у Франції¹⁰

Гілка давньої французької династії Капетів — Бурбони володіли Францією до Великої Французької революції (1489–1789). У 1643–1715 рр., коли королем був Людовик XIV, “король-сонце”, Франція стала панівною нацією Європи. Його закордонну політику проводив міністр-кардинал Жюль Мазаріні (1643–1661), саме в часи Б. Хмельницького. Франція під ту пору переважно займалася боротьбою із Габсбургами в Німеччині та Іспанії, тому інтереси її закордонної політики не досягали Східної Європи. Проте козаки — найманці з України — служили у французькій армії¹¹. Тільки в 1658 р., коли справа дійшла до примирення союзника Франції — Швеції з Польщею, Франція стала офіційним посередником, визнаним обома сторонами.

Я згадую цей епізод, бо шведський король заявив посередникам, що “на підставі союзного договору з козаками я (тобто Карл Густав. — *О. П.*) не можу вести переговорів без участі козаків, і в допущенні їх зацікавлені самі-таки поляки”¹².

Прикладом, як королівські матері здобували престоли для своїх молодших синів, може бути історія Генріха, князя Валуа¹³, як він став королем Польщі. Король Франції Генріх II (1547–1559) та його жінка, княгиня Медичі із Флоренції, мали чотирьох синів. Двох старших, Франциска і Карла, вони зарезервували як спадкоємців батька. Третьому, улюбленцеві матері Генріху, треба було вже шукати трон поза Францією. Заходи оженити його з королевою Англії Єлизаветою I (1558–1603), дочкою Генріха VIII, виявилися невдалими. Але в Польщі в 1572 р. вимерла династія Ягайлонів. Тоді королева-мати примусила французьких дипломатів докласти всіх зусиль, щоб здобути польський престол для свого улюбленця, хоч і не уявляла, що це за країна Польща. Поляки дійсно погодилися на французького королевича, але вимагали від нього проголошення закону про релігійну терпимість (а він разом із своєю матір’ю організував у ніч із 13 на 14 серпня 1572 р. в Парижі Варфоломіївську ніч, коли було вирізано тридцять тисяч протестантів-гугенотів) та зобов’язання одружитися з п’ятдесятирічною княжною Анною Ягайлонкою, сестрою Жигмонта-

Августа; Генріх мав тоді двадцять чотири роки. Але доля захотіла, щоб обидва старші брати Генріха, королі Франциск II (1559–1566) та Карл IX (1560–1574), один за одним нагло померли, не залишивши спадкоємців, і французький престол став вільним. Генріх дістав про це звістку від імператора Максиміліана II, і через кілька днів після бенкету, що його влаштувала княгиня Анна, його “майбутня жінка”, він вночі втік, переодягнений у жіночий одяг, із королівського замку разом з кількома своїми довіреними слугами, і вони швидко дісталися через Шлезьк до Венеції, а звідти до Франції, де він став королем як Генріх III. Генріх був королем Польщі сто вісімнадцять днів. Новий кандидат на польський престол, семигородський князь, одружився із Анною Ягайлонкою і як король Стефан Баторій панував від 1576 до 1586 р.; він був молодший від Анни всього на десять років. Баторій увійшов до нашої історії як реформатор Реєстру Війська Запорозького.

Інший приклад подає авторка цієї монографії. Йдеться про те, як бурбонська та габсбурзька дипломатії вбили двох зайців одним пострілом: новоспечена габсбурзька імператриця Марія-Терезія дістала чоловіка — Франца, князя Лотарингії, а французький король Людовик XV — князівство Лотарингію для свого тестя, короля без держави, Станіслава Лещинського, якого вигнали з Польщі росіяни. Згоди про участь Хмельницького в облозі Дюнкерка 1645 р. не підтвердилися архівними даними, але він був у Франції.

Габсбурги та Гогенцоллерни

Починаючи з 1438 р., електори Римської імперії вибирали імператором члена австрійської династії Габсбургів. Це була дуже почесна посада як голови західноєвропейських християн, але, по суті, дуже проблематична. Останнім імператором, що в 1452 р. коронувався папою в Римі як імператор, був Фрідріх III (1440–1493). Це саме він по-новому назвав свою державу “Римська імперія німецької нації”¹⁴. В дійсності імператор став тепер головою цілої низки аристократичних держав. Він не міг установлювати ані законів, ані податків, це була прерогатива парламенту. Імперія не мала своєї армії. Парламент, що по-німецьки називався рейхстагом, складався з трьох палат. Палата електорів, тобто тих володарів, що вибирали імператора. Їх було вісім — троє духовних і п’ятеро світських. Духовними були

архієпископи Майнца, Кельна та Тріра; світськими — королі Чехії, князі Саксонії, Баварії, маркграф Бранденбургії та палатин Пфальцу (над Рейном). Вони творили колегію електорів. Колегія імперських князів не мала постійної кількості, бо князі, як у середньовіччі, ділили свої володіння між своїми дітьми або об'єднували їх вдалими шлюбами. Вчені вважають, що у XVII ст. князів було від 170 до 200. Із них 59 були більшими і творили окрему групу (вірільштімме). Це були світські князі. Крім них, входило 50 духовних імперських князів — архієпископів, єпископів, ігуменів, голів лицарських орденів. Із них 35 творили окрему, “куріальну”, групу.

Крім рейхстагу діяли ще три установи. Перша — це імперський суд (рейхскаммергеріхт), спочатку у місті Шпеєр, а згодом у Ветцлярі, імперська придвірна рада (рейхсгофрат) у Відні та імперська канцелярія (рейхсканцляй), теж у Відні. Її титулярним головою був архієпископ Майнца, але всі справи вирішував віце-канцлер у Відні.

Палата імперських міст (рейхсштедтеколлегіум) об'єднувала 51 місто, що поділялися на дві лави, Рейнську — з 14 міст і Швабську — з 37 міст.

Згідно з постановами Вестфальського миру всі понад 320 складових одиниць імперії були визнані суверенними. Габсбурзькі імператори обмежувалися фондами на державні видатки, зокрема на армію, податками зі своїх родинних володінь (австрійські краї, Чехія, Західна Угорщина).

Крім австрійської гілки, була ще друга гілка Габсбургів — іспанська. Вона обіймала Іспанію з її американськими колоніями, частину Нідерландів (нинішня Бельгія) та володіння в Італії (Мілан і Неаполь). Обидві лінії Габсбургів співпрацювали між собою.

У часи гетьманування Богдана Хмельницького імператором був Фердинанд III (1608–1657)¹⁵. Цей імператор запропонував себе третейським суддею у суперечках Олексія Михайловича та Яна Казимира, наслідком чого став Віленський договір (1656). Хоч імператор направив також посольство зі своїм листом до Б. Хмельницького, але послі гетьмана не були допущені до нарад. Хмельницький дав чемну відповідь без жодного зобов'язання.

Гогенцоллерни

Гогенцоллерни походили зі Швабії¹⁶, розташованої на південь від Тюбінгена, де їхній предок Бурхард I згадується у другій половині XI ст. Через подружні зв'язки один його нащадок став бурграфом Нюренберга, а Фрідріх VI як Фрідріх I — курфюрстом Бранденбурзьким у 1415 р. З того часу Гогенцоллерни стали спадкоємними електорами Бранденбурга. Одного з молодших синів династії, Альберта, призначеного для духовного стану, обрали магістром Тевтонського ордену в 1511 р. Після виступу Лютера він вирішив у 1525 р. секуляризувати землі ордену і змінити їх на князівство. В той час орден перебував під зверхністю католицького короля Польщі—Литви з династії Ягайлонів. Альберт був сином Софії, дочки Казимира Ягайлончика (1447—1492), і як племінник короля Сигізмунда I (1506—1548) домовився з ним про заміну ордену на князівство під зверхністю польського короля (1525—1568). Він виявився добрим господарем і дбав про освіту, заснував у своїй столиці — Кенігсберзі — університет (1544), який відіграв велику роль також у культурній історії України. Так зав'язалися близькі стосунки між протестантською Пруссією та православною Україною.

Син Альберта, Альберт-Фрідріх, не мав синів. Тому спадкоємцем його як князя пруського став електор Йоахім-Фрідріх (1598—1608), чоловік Елеонори, дочки Альберта-Фрідріха. Таким чином обидва гогенцоллернські володіння об'єдналися. Правнуком Йоахіма-Фрідріха був Фрідріх-Вільгельм, курфюрст Бранденбурга і князь Пруссії (1640—1688), відомий в історії як “Великий курфюрст” — талановитий організатор відбудови Німеччини після Тридцятилітньої війни, який вів далекоглядну закордонну політику. Він був союзником шведського короля Карла X Густава, листувався із Богданом Хмельницьким, домігся від Польщі зречення своїх суверенних прав щодо Пруссії, яка тепер стала суверенною державою. Його син і спадкоємець Фрідріх III (1688—1713) коронувався як Фрідріх I на короля Пруссії в 1701 р., яка тепер починає грати провідну роль у системі імперії, залишивши Габсбургів на другому місці.

Стюарти і Кромвелі

В Англії після смерті неодруженої королеви Єлизавети I (1533–1603), останньої з династії Тюдорів, трон перейшов до сина її суперниці Марії Стюарт, короля Шотландії Якова VI (1583–1625), який став Яковом I як король Англії (1603–1625)¹⁷. Він був водночас політичним теоретиком і створив ідею Великої Британії, яка об'єднувала б у реальній унії і в одній національності обидві держави – Шотландію та Англію. Але консервативні англійці з цим не погодилися, і до 1707 р. обидві держави залишалися самостійними. Проти його сина і спадкоємця Карла I виступила релігійна і військова опозиція, очолювана воєначальником Олівером Кромвелем. Перемігши й арештувавши короля, Кромвель звелів його у 1649 р. стратити і почав правити як диктатор із титулом “лорд-протектор Англії, Шотландії та Ірландії” (1653–1658)¹⁸. Хоч він запровадив військову та релігійну (пуританську) диктатуру, сучасники були так виховані на монархічних традиціях, що запропонували обрати його спадкоємним королем, засновником династії Кромвелів. Ця пропозиція спочатку сподобалася Оліверові, але пізніше він відмовився від неї. Після його смерті англійці вибрали його сина Річарда новим лордом-протектором, але він, як і його сучасник Юрась Хмельницький, не мав ані військового, ані політичного таланту батька і через чотири місяці (січень–травень 1659 р.) переїхав до Франції, де жив як приватна особа під іменем Джона Кларка (Clarke).

Деякі вчені порівнювали Олівера Кромвеля з його сучасником Богданом Хмельницьким (найбільше Л. Кубаля), але в джерелах немає жодних відомостей, що ці видатні полководці підтримували якісь зв'язки.

Після Кромвелів англійці і шотландці знову запросили Стюартів в особі Карла II (1660–1685), сина Карла I.

Папська держава¹⁹

Частина середньої Італії з Римом була під владою папи, верховного володаря всіх католиків світу. Цю державу створив король франків Піпін Короткий (752–768) у 756 р. для папи Стефана II (752–757) в подяку за його допомогу у визнанні нової династії. Папська держава стала відомою як “Патрімоніум Санкті Петрі”. Папа вибирався як необмежений володар

до смерті колегією кардиналів із числа кардиналів. Свята колегія кардиналів, яких тоді було сімдесят і котрих папа призначав з провідних єпископів католицького світу, допомагала йому в управлінні Папською державою та всім католицьким світом.

У часи Б. Хмельницького папами були Інокентій X (1644–1655) та Олександр VII (1655–1667).

Українські католицькі (уніатські) владиками мали постійні контакти з папами або з їхніми нунціями (амбасадорами у Варшаві).

Тексти документів цих пап видав о. Атанасій Великий²⁰. Із листів Інокентія X (с. 543–555; №484–504) слід назвати висловлення співчуття папи стосовно труднощів Яна Казимира у війні з татарами і козаками в 1649 р. (№484 — до короля, №488 — до сенату, №485 — до королеви); листи до Яна Казимира (№503, 504) — це вітання з нагоди перемоги під Берестечком.

Більш цікаві для нас листи папи Олександра VII (с. 559–590; №505–535). Папа активно цікавився унією з православними. Про це він писав королю (№507, 512), Київському митрополиту (№516, 528, 529), українським владикам (№520, 522, 524), капітулі українських Василіан (№533, 535), єпископу Володимиру Волинському (№535). У всіх цих листах пап ім'я гетьмана Богдана Хмельницького не згадується.

У джерелах не збереглося жодної інформації про зв'язки Б. Хмельницького з Папською державою.

Династія Ольденбургів

У середньовіччі у Скандинавії виникли три королівства: Данія, Норвегія з Ісландією і Швеція з Фінляндією.

Данська королева Маргарита (1375–1412)²¹ була жінкою норвезького короля Гакона VI (1340–1380). Тому що він та їхній син померли, Маргарита в 1387 р. стала теж королевою Норвегії, і в шведському портовому місті Кальмарі в 1397 р. вона примусила шведів коронувати свого племінника і наступника Еріка Поморського як короля Еріка XIII (помер 1459 р.). Як король Данії він був Ерік VII, а як король Норвегії — Ерік III. Кальмарська унія не задовольняла шведів, і після кількох повстань Густав Ваза, шведський аристократ, став суверенним шведським королем, засновником національної династії Вазів (у 1520 р.).

Данія з Норвегією та Ісландією залишалися у союзі до 1814 р. У 1448–1670 рр. в Данії–Норвегії правила династія Ольденбургів.

У часи Б. Хмельницького в Данії був королем Фрідріх III (1648–1670). Він воював із Швецією, своїм споконвічним ворогом, тобто королем Карлом X Густавом, двічі – в 1657–1658 рр. і в 1658–1660 рр. У другій війні йому допомагали армії Польщі і Бранденбурга. Очевидно, Б. Хмельницький як союзник Карла X Густава не мав жодних зв'язків з данським королем.

Династія Вазів²²

Густав Ваза (1521 або 1523–1560) брав участь у шведських повстаннях проти данської влади і, здобувши перемогу, розірвав Кальмарську унію та заснував національну шведську спадкоємну монархію. Він запровадив протестантство як державну релігію; секуляризація церковних маєтків і вміле господарювання створили підвалини для економічного розвитку країни. Із його синів, що наслідували його на престолі, двоє були протестанти – Ерік та Карл, а один, Ян, – католик.

Ерік XIV (1561–1567) спочатку продовжував політику батька, але згодом захопився централізацією і психічно захворів, і Ян III (1568–1592) став його спадкоємцем. Він був приятелем Польщі й одружився з дочкою польського короля Сигізмунда I Катериною. Їхнього сина, Сигізмунда III, обрали в 1587 р. королем Польщі, а після смерті свого батька він коронувався на короля Швеції (1592–1597). Однак шведи не були задоволені католицьким королем, і дядько Сигізмунда, Карл IX (1599–1611), вигнав свого племінника зі Швеції. Тепер династія Вазів поділилася на дві лінії: протестантську шведську та католицьку польську, які постійно між собою воювали.

Карл IX був реформатором, кодифікував шведські закони, але воював з Польщею переважно за Ліфляндію (Інфлянти). Його син Густав II Адольф (1611–1632) був найбільшим володарем Швеції, славетним полководцем і визначним державним мужем. Завдяки своїм великим перемогам над імператором у Тридцятилітній війні його визнали провідником протестантів у Європі, і Швеція стала великодержавою. Густав Адольф хотів нав'язати стосунки з козаками у 1620-х–1630-х рр., але безуспішно. Крім того, він, розуміючи значення міст, закла-

дав нові, в чому йому допомагала дочка і спадкоємниця Христина (1632–1654). Вони заклали 19 нових міст. Густав II Адольф розбудовував також металургійну промисловість, торговельний флот, протегував торгівлі, поліпшував добробут населення. Христина оминала війну зі своїми польськими свояками, тим більше, що вона схилилася до католицизму, врешті зрелася престолу в Швеції і переїхала до Рима, де й померла. Похована у соборі Св. Петра в Римі.

Однаке Христина вважала за потрібне зав'язати стосунки з Б. Хмельницьким ще у 1651 р. Своїм спадкоємцем вона обрала Карла Густава, свого кузена, сина Яна Казимира, палатина Цвайбрюккена, та Катерини, дочки Карла IX. Карл X Густав (1654–1660) продовжував політику своїх попередників і мав зв'язки з Б. Хмельницьким, про що широко йдеться у монографії Лариси.

Польська лінія Вазів обмежується синами Сигізмунда III — Володиславом IV та Яном Казимиром. Усі вони не почувалися добре у Польсько-Литовській державі. Виховані на німецькій культурі, вони звичайно послуговувалися німецькою мовою. Сигізмунд III заявляв, що він воліє швидше дивитися на собаку, ніж на поляка²³. Їм здавалося, що вони, як виборні королі, є рангом нижчі, ніж абсолютні спадкоємні королі, і з радістю змінювали б велику державу Польщу–Литву на яке-небудь маленьке спадкоємне володіння. Син Сигізмунда Володислав IV (1632–1648) мріяв стати шведським королем і після смерті батька відразу прийняв титул короля Швеції без згоди польського сойму, а своєму братові запропонував стати королем Польщі. Як шведські Вази, польські Вази теж мали неспокійну варязьку кров, радо йшли у воєнні походи, виявляли особисту відвагу, але не мали талантів ані полководця, ані політика. Також вони були поганими, марнотратними господарями, розробляли великі плани, проте не вміли їх реалізувати, були надмірно марнославному, крім того, не виконували своїх зобов'язань (див. ч. II цієї монографії).

Почесний член ордену езуїтів Сигізмунд III був протектором Берестейської унії (1596), але не подбав про підготовку населення до церковного об'єднання, що спричинило розбрат церкви в Україні та Білорусі. Він втрутився під час смуту у російські справи, і коли москвичі обрали його п'ятнадцятирічного сина своїм царем (1610), за умови, що він

прийме православ'я, Сигізмунд заборонив синові це зробити, бо сам хотів підкорити Росію своїй владі і здобути славу на-вернення Росії на католицизм.

Володислав IV планував за спиною польського союму підкорити мусульманську Османську імперію. Цю ідею мали здійснити українські козаки своєю флотилією чайок, а Венеція повинна була все фінансувати. Крім того, король сподівався за допомогою козаків приборкати польську шляхту. Володислав запросив козацьких представників на таємну нараду. Серед запрошених був чигиринський сотник Богдан Хмельницький²⁴.

Але особливе місце серед польських Вазів займає Ян Казимир (1609–1672)²⁵, головний противник Богдана Хмельницького. Він був хворобливий, негарний, розбещений своєю матір'ю, за натурою лінивий та брехливий. Тому що його брат Володислав мав дітей, він не міг сподіватися на престол у Польщі. В 1635 р., коли йому було двадцять шість років, він раптово виїхав до Відня до свого дядька, імператора Фердинанда II, і став полковником. Три роки пізніше він вирішив покинути Польщу назавжди. Іспанські Габсбурги запропонували йому пост губернатора Португалії²⁶ та адмірала іспанського флоту. Вази були справжніми шведами, про що свідчить їхня любов до моря. Старший брат Яна Казимира, згодом король Володислав IV, вважав особистою зневагою, коли його тесть, імператор Фердинанд II (1619–1637) в 1628 р., пообіцявши йому пост адмірала імперського Балтійського флоту, не дотримав обіцянки, й адміралом став його полководець Валленштайн²⁷. Ян Казимир подався до Генуї, а звідти поплив кораблем, який найняв, уздовж південного французького узбережжя, причому відвідував усі французькі укріплення. Про це дізнався провідник французької політики кардинал Рішельє, який вирішив, що Ян Казимир — габсбурзький шпигун, звелів його заарештувати біля Марселя і кинув до в'язниці. Жодні протести з польської сторони не допомогли, і Ян Казимир просидів у різних в'язницях два роки (1638–1640). Нарешті його випустили за великий викуп. Повернувшись до Польщі, він не міг дістати жодної, на його думку, гідної посади і тому здивував усіх своїм новим рішенням поїхати до Рима і там вступити до ордену єзуїтів. У Римі, де його зустрічав сам папа, Ян Казимир одержав листи від брата-короля, який заборонив йому стати монахом, бо того вимагала справа спадкоємства у Польщі. Він все ще деякий час

не змінював свого рішення (1643–1645), аж поки йому надокучило життя монаха. Тоді він вирішив стати кардиналом, але, ставши ним, намагався позбутися кардинальського капелюха. Тепер він дуже захотів одружитися, але смерть брата зробила його спадкоємцем, і поляки вирішили, що їм не можна мати двох королів, тому примусили Яна Казимира одружитися із вдовою брата.

Правління Яна II Казимира у Польщі–Литві було нещасливим, бо король не вмів обороняти державу від постійних внутрішніх (українські козаки) та зовнішніх (шведи, Москва, татари) воєн. Урешті йому це все надокучило, і він в 1668 р. зрікся престолу, переїхав до Франції, де жив до самої смерті в 1672 р. в абатстві Невер (*Nevers*) над річкою Луарою у князівстві Ніверне (*Nivernais*) у Середній Франції. Це князівство він отримав у спадщину від тестя, Карла I, раніше князя Мантуї в Італії в 1631 р., а після його смерті в 1637 р., князівство перейшло до Луїзи Марії (1611–1667), жінки Яна Казимира. Поляки не любили свого короля. Вони глузливо пояснювали його ініціали J. K. R. як “*Initium Calamitatis Regni*”, тобто “початок катастрофи держави”²⁸.

Я тут дещо ширше розповів про Яна Казимира, щоб пояснити, з яким складним контрагентом мав справу Богдан Хмельницький. Очевидно, Ян Казимир не міг змиритися з успішними діями полководця невидатного роду.

Кетглери у Курляндії (Латвія)

Після секуляризації Тевтонського ордену, який тепер став князівством під зверхністю короля Польщі, останній великий магістр Лівонського ордену або Ордену Мечоносців, Готтард Кеттлер (1558–1561, помер 1587 р.), вирішив теж секуляризувати свій орден, що був автономним у системі Тевтонського ордену, і, прийнявши лютеранство, створити там власне спадкоємне князівство. Польський король Сигізмунд II Август погодився на це, і так постало князівство Курляндії і Семігаллії. В часи Б. Хмельницького князем був онук Готтарда, Яків Кеттлер (1638–1682), найвизначніший з усіх князів Курляндії²⁹. Яків розвинув місцеве виробництво, створив торговельний флот, підтримував міжнародну торгівлю. Єлгава (Мітау), столиця князівства, невдовзі стала центром культури. Яків добув для своєї держави заморські колонії, Тобаго в Середній

Америці та Гамбію в Африці. Коли вимерла династія Кеттлерів у Курляндії, нова династія Біронів володіла країною від 1737 р. до 1795 р., тобто до третього поділу Польщі, і відтепер Курляндія стала провінцією Російської імперії.

Про зв'язки Якова Кеттлера з Б. Хмельницьким немає жодних джерельних даних, але є свідчення, що Б. Хмельницький цікавився автономією Курляндії.

Республіки

Цей термін тут вживається для трьох держав — Венеції, Нідерландів, Швейцарії, політична структура яких походила від міського самоврядування, що нагадувало республіки, але дві з них мали теж чітко виявлені монархічні елементи. Тут йдеться про торговельні міста, що лежали на перехресті великих торговельних водних або сухопутних доріг.

*Венеція*³⁰

Під заступництвом Візантійської імперії у системі лагун на півночі Адріатичного моря постала острівна політична організація, що від VII–VIII ст. об'єдналася як “Дукатус Венеція”, бо на її чолі стояв виборний до смерті князь із титулом “дож” (лат. “*dux*”). Протягом наступного століття Венеція мала під своїм контролем усі торговельні шляхи у східній частині Середземного моря. Після здобуття Константинополя під час Четвертого хрестового походу (1204) Венеція стала першою економічною світовою потугою або, послуговуючись термінологією Фернана Броделя, першим європейським “світом-економікою”³¹. Власне тоді, переважно у XIV–XV ст., Венеція мала свої колонії в Україні і біля неї, насамперед у Сурожу (Судаку) в Криму і в Тані (Азові), в гирлі Дону.

Відкриття морського шляху до Індії Васко да Гамою в 1497 р. спричинило занепад світової могутності Венеції. Як у всіх середньовічних містах Італії, спочатку кожний острів-громада мав свого “трибуна”, тому їх там було дванадцять. Зовнішня небезпека примусила їх централізувати владу в руках одного князя. Проте князі мали тенденцію встановлювати спадкоємне князівство, востаннє це зробили князі Орсеолі до їхнього остракізму в 1038 р. Але в 1397 р. була закрита “республіканська” Велика рада (*Maggior Consiglio*), і Венецією почали правити олігархи із двохсот-трьохсот аристократичних

родин, вписаних до «Золотої книги» (*Libro d'oro*). Олігархічна Венеція управлялася Малою радою (*Signoria*) на чолі з дожем, сенатом, що відав колоніями, Радою сорока (найвищий суд) і Радою десяти (органи безпеки).

В часи Б. Хмельницького Венеція вела тривалу, виснажливу війну з Османською імперією (1631–1670) і марно очікувала допомоги від християнського світу. Козацькі морські походи Петра Сагайдачного на чайках справили велике враження на Венецію. Тому до Б. Хмельницького прибували венеціанські посольства з пропозиціями спільних виступів проти турків, але в той час це не входило до політичних планів гетьмана.

Нідерланди

Як Єгипет був даром Нілу, так Нідерланди — даром Рейну і Маасу. Предки нідерландців створили для осушення маршів мережу каналів і систему насосів і відвоювали землю від моря. Населення було найтісніше пов'язане з морем, займалося рибальством і торгівлею, використовуючи морські та річкові шляхи. Сім північних нідерландських провінцій (Голландія, найважливіша з них, Зеландія, Фризія, Утрехт, Гельдерн, Оверейссел, Гронінген) об'єдналися під проводом Вільгельма з династії Оранж-Нассау, що його іспанський король іменував своїм намісником, вибороли собі незалежність від іспанських Габсбургів, і Вільгельм став сам правити із титулом намісника (стадгоудер; 1567–1584)³². Його спадкоємцями були син й онук. Але в Нідерландах ще до встановлення інституту намісника у поодиноких провінціях існував республіканський уряд пансіонерів. Один з них, Ян де Вітт (1625–1672), спочатку пансіонер міста Гааги, а потім усєї Голландії, вирішив скасувати уряд намісника і позбавити династію Оранж-Нассау влади. Йому це вдавалося протягом двадцяти років, але повстання населення проти нього закінчилося його вбивством і поверненням династії. Новий намісник Вільгельм III (1672–1702) став у 1689 р. ще королем Англії і Шотландії³³, а один з його нащадків, Вільгельм I, — королем Нідерландів (1814–1844). Тим завершилася кар'єра намісників із династії Оранж-Нассау.

У Фландрії воювали козаки-найманці з України в 1646 р.³⁴

Офіційною політичною столицею Нідерландів було і досі є голландське місто Гаага. Але економічним центром стало інше голландське місто — Амстердам. У XVII ст. Амстердам завдяки своєму флотові та економічному талантові своїх жителів був “світом-економікою”³⁵. Ще не виявлено джерел про відносини України й Амстердама, але, мабуть, нашим предкам було відомо, що ціни за збіжжя, яке вони перевозили до портового міста Гданська (Данціга), встановлювалися не там, а в Амстердамі.

Нідерланди дістали міжнародне визнання як незалежна держава у Вестфальському мирі (1648 р.).

*Швейцарія*³⁶

Швейцарія — це гориста країна, через яку проходять важливі торговельні шляхи. Її мешканці здавна займалися торгівлею як посередники, тому їм добре відомі перевали, наприклад, Св. Готгарда. Три громади, пізніше названі кантонами, а саме: Швіц (звідти пізніша назва для всієї конфедерації), Урі та Унтервальден, уклали вічний союз для боротьби проти своїх зверхників Габсбургів і спільними силами розбили свого противника в 1283 р. Відтоді почала діяти конфедерація, і число кантонів дійшло до чотирнадцяти. У XIV–XV ст. Швейцарія поставляла військових найманців у різні країни Європи. У Вестфальському договорі (1648) Швейцарська конфедерація дістала міжнародне визнання як суверенна держава, хоч тоді вона ще не мала центральних установ.

Швейцарія не підтримувала безпосередніх відносин з державою Б. Хмельницького, але в Україні знали про успішну визвольну боротьбу як Нідерландів, так і Швейцарії, і порівнювали з ними свої змагання за свободу. Про це ми дізнаємося з листа Яна Лещинського, воєводи Познанського і прихильника Гадяцької угоди гетьмана Івана Виговського з Польщею–Литвою. Ось що він пише у травні 1658 р.: “Химери і байки те, що козаки думають, ніби вони можуть бути Голландією або Швейцарією: кожен з тих народів має інші сприятливі місцеві прикмети і засоби оборони, а козаки живуть у такій країні, що самі собою, без сторонньої опіки стати не можуть, а кому б не піддалися під протекцію, кожному будуть підозрілі”³⁷.

Вестфальський договір³⁸

У 1618 р. вибухнула загальноєвропейська страшна релігійна війна, яка тривала тридцять років. Українські козаки як корпорація Військо Запорозьке офіційно не брали участі у Тридцятилітній війні. Французький посол у Польщі де Брежі (*de Bregy*), як раніше імператорські уповноважені, намагався вербувати найманих солдатів у Польщі, зокрема козаків в Україні. Ця акція для нас цікава тим, що де Брежі, за даними французьких документів, у 1644 р. вів переговори стосовно цього з Богданом Хмельницьким. Справа зайшла досить далеко, але з різних причин не могла реалізуватися. Все-таки Б. Хмельницький був у Франції. За даними одного французького агента, який зустрічався з Б. Хмельницьким в 1655 р., гетьман із задоволенням згадував дні, проведені у Франції, крім того, розпитував про князя Конде, якого він з гордістю називав своїм старим вождем. Ця служба у князя Луї II Конде могла тривати десь між 1643 і 1646 рр.³⁹

Попередні переговори між воюючими сторонами почалися 1641 р., і восени 1648 р. сторони погодилися на мир. Основними противниками були, з однієї сторони, Габсбурги з імператором та їхніми католицькими союзниками, з другої сторони — Бурбони з їхніми католицькими союзниками, а з третьої — протестанти з їхнім керівником, шведським королем. Переговори відбувалися паралельно у двох вестфальських містах: в Оснабрюку — між імператором і його союзниками, з одного боку, та Швецією з протестантами — з другого, а в Мюнстері — між імператором та Францією з її союзниками. Остаточний договір був підписаний в Мюнстері 24 жовтня 1648 р., якраз кілька місяців після початку повстання Б. Хмельницького. У підписанні договору взяли участь представники майже всіх європейських країн, крім Англії, у якій відбувалася революція, та Польщі, котра мала напружені відносини з триумфуючою Швецією. Не було там представника православної Росії, хоч царя Олексія Михайловича вважали одним з гарантів миру. Не прибули до Вестфалії представники мусульманської Османської імперії.

Дві постанови Вестфальського миру треба тут подати. Перша — це гасло *"cuius regio eius religio"*, тобто *"чия держава, того релігія"*. Ніхто не звертав уваги на те, якої релігії дотри-

мується населення даної території, а справу вирішувала релігія її володаря. Якщо володар був 1624 р. (цей рік узято за вихідну дату) католиком або протестантом, то населення мало стати теж католицьким або протестантським. Якщо воно з цим не погоджувалося, то могло емігрувати.

Друге рішення було більш позитивне: це визнання незалежності Нідерландів та Швейцарії, а крім того, всіх понад 300 складових частин Німецької імперії.

Хоч представники польських Вазів не брали участі у Вестфальських нарадах, Б. Хмельницький знав про рішення миру, які не давали українській стороні жодних надій на примирення. Навпаки, тому що у 1624 р. (зрештою, як у 1648 р.) Україною володів католицький король Польщі–Литви, українському населенню, яке було православним, не було порятунку, хіба що залишалося емігрувати до православної Москви–Росії.

Починаючи з Вестфальського миру (1648), нові держави, а особливо ті, що постали у ХІХ ст., намагалися насамперед усіма способами дістати міжнародне визнання.

Романови⁴⁰

Після смути в Москві почала панувати нова династія Романових (1613). Сучасником Б. Хмельницького став Олексій Михайлович (1645–1676), син засновника династії Михайла Федоровича і внук Московського патріарха Філарета. Він сам створив теорію стосовно Божого джерела своєї влади і, як з'ясувала Лариса, був щільно пов'язаний із православним інтернаціоналізмом. У тій структурі не існувало місця для другого православного володаря.

Мусульманський світ в Європі

Османська держава (династія)⁴¹

Початком створення Османської імперії треба вважати військову перемогу тюрків, послідовників князя Османа, під містом Ізнік (Нікея) 1302 р. Династія Османа, що в 1453 р. здобула Константинополь (Царгород), стала правити імперією. Вона володіла своєю державою до 1924 р. В часи Б. Хмельницького імператором був Мегмед IV (1648–1687). Його зв'язкам з українським гетьманом Лариса присвятила розділ у цій книжці, до якого я не можу нічого додати.

*Гіреї в Криму*⁴²

Спадкоємцями імперії Золотої Орди у Східній Європі були татари із династії Гіреїв, що створили свій ханат у Криму і суміжних землях. Вони були мусульманської віри, як Османи, і від 1475–1478 рр. стали їхніми васалами, але з окремими завданням, а саме: тримати під контролем північні кордони Османської держави й особливо опікуватися християнськими васалами Османів. Тут треба відразу підкреслити, що в мусульманській структурі приналежність васала до династії грала другорядну роль. Кожен християнський васал, якого б походження він не був, трактувався як почесний князь, за умови лояльності стосовно турецького султана (імператора).

Християнські васали Туреччини (Османів)

*Молдавія (Лутули)*⁴³

Молдавське князівство створювалося протягом XIV ст. Його території підпорядковувалися до 1400 р. православній Галицькій митрополії, і до XVIII ст. там вживалася українська галицька ділова мова. Воєводи (князі) Молдавії мали подвійні васальні відносини: з 1387 р. вони були васалами Польщі, а з 1456 р. ще й васалами Туреччини. Князем Молдавії став Василь Лупул (1634–1653), і його стосунки з Б. Хмельницьким і династичні плани українського гетьмана з Лупулами Лариса досліджувала у кількох своїх працях.

*Волощина (Мультани). Басараби*⁴⁴

Мультанське князівство спочатку нагадувало Молдавію, але замість Галичини й української мови треба поставити Болгарію і болгарську мову. В часи Б. Хмельницького там правила династія Басарабів: Матвій (1633–1654) та Костянтин Щербан (1654–1658). Про Матвія не раз згадується у книжці Лариси.

*Семигород (Трансільванія), династія Ракоці*⁴⁵

Унаслідок трагічної битви утрів з османськими турками під Могачем (1526 р.) Угорщина була поділена на три частини: Західну Угорщину захопили Габсбурги, центральна і південна Угорщина зі столицею Буда ввійшла як складова частина

до Османської держави, а Семигород став васальним князівством під протекторатом Туреччини. Тому що деякі воєводи Семигороду в різні часи обиралися королями, наприклад, Стефан Баторій — королем Польщі (1576–1586), Ян Заполія — королем Угорщини (1526–1540), вони користувалися особливою повагою в інших придунайських князів.

Воєвода Габор Бетлен (*Bethlen*, 1613–1623) намагався налагодити зв'язки з українськими козаками, але безуспішно, як і його протестантський друг Густав Адольф, король Швеції. У часи Б. Хмельницького князем Семигороду був Юрій II Ракоці (1648–1658, помер 1660 р.). Про його складні відносини з українським гетьманом йдеться у книжці Лариси. Треба підкреслити, що коли князі Молдавії та Волощини були православними, князі Семигороду, часто титуловані як угорські королі, стали активними членами європейської протестантської ліги.

Як творилися нові держави у ХІХ ст.?

У ХVІІІ–ХІХ ст. у зв'язку з розпадом Османської імперії на Балканському півострові під егідою тодішніх великих держав Європи — Англії, Франції, Росії, Пруссії та Австрії — творилися нові держави.

*Чорногорія*⁴⁶

Хоч Чорногорія ніколи не була під владою Османів, я розповідаю про неї з огляду на її сусідство з Туреччиною. В 1516 р. жителі цієї країни вирішили зробити свого обраного православного єпископа Цетіне також світським правителем. Сто дев'яносто років пізніше єпископ Данило Петрович Негош (1697–1735) зробив владу єпископа-правителя своєрідно спадкоємною. Оскільки єпископ не міг одружитися, його спадкоємцем ставав його племінник. Ця система існувала аж до 1851 р., коли Данило II (1851–1860), спадкоємець єпископа Петра II, відмовився прийняти свячення, оженився і став світським князем. Європейські великі держави під час Берлінського конгресу визнали статус незалежного князівства Чорногорії, спадкоємного в династії Негошів (1878). Спадкоємець Данила II Микола I (1860–1918) прийняв у 1910 р. титул короля. Королівство існувало до перетворення його у частину пізнішої Югославії.

*Сербія*⁴⁷

Після Кучук-Кайнарджійського миру між Росією і Туреччиною 1774 р. остання дістала право взяти під протекцію православних Османської імперії. Невдовзі після того почалися сербські повстання, протеговані Росією, які вибороли автономію для Сербії (1817), що було підтверджено договорами в Бухаресті (1812) та в Адріанополі (1829). Так Сербія стала автономним князівством.

Два сербські роди мали великі заслуги в боротьбі з Туреччиною і змінювалися на княжому престолі: Обреновичі (1817–1843, 1858–1903) та Караджорджевичі (1847–1858, 1903–1918). У 1882 р. Сербія стала королівством, яке у Берлінському мирі (1878) отримало міжнародне визнання, а після 1929 р. стало королівством Югославія.

*Греція*⁴⁸

Боротьба за визволення Греції велася у подвійній атмосфері. З однієї сторони, це була жертовність й активність грецької еміграції в Європі, а з другої — романтичне захоплення давньогрецькою культурою європейської еліти (згадаймо тут лише лорда Байрона). Воєнні дії розпочала молодь, об'єднана у товариство “Філікі Етерія” (“Дружнє товариство”) в Одесі, яка в 1821 р. перейшла османський кордон. Боротьба зі змінним щастям тривала до 1829 р., коли три великі держави — Англія, Франція та Росія — разом, хоч кожна обстоювала власні інтереси, примусили османське правління визнати автономію Греції. Греки обрали Івана Антонія, графа Каподістрія, тимчасовим президентом (1828–1831), але великі держави відразу розпочали пошуки кандидата на короля. Запросили князя Леопольда Саксен-Кобурга. Він спочатку погодився, але після розмов з Каподістрією відмовився. Влітку 1830 р. його обрали королем новоствореної Бельгії (колишні габсбурзькі Південні Нідерланди), і він став там засновником династії.

Наступним кандидатом виявився сімнадцятилітній син короля Баварії Людвіка I Отто Віттельсбах (1832–1862). Хоч його батько був відомим знавцем грецької старовини, син мав труднощі у здобутті популярності в греків і відмовився від престолу. Тепер великі держави вирішили запропонувати трон другому синові Християна IX, короля Данії, із династії Голь-

штайн-Глюксбург. Його ім'я було Вільгельм, і він замінив його на Юрія. Король Юрій I (1863–1913) став засновником династії королів Греції; до бічної лінії тієї династії належить Філіп Баттенберг (тепер Маунт-Баттен), чоловік англійської королеви Єлизавети II і засновник тієї ж династії у Великій Британії.

*Болгарія*⁴⁹

У 1876 р. вибухнуло антитурецьке повстання в Болгарії. За ним дуже скоро розпочалася російсько-турецька війна (1877–1878), в якій Туреччина була змушена укласти договір у Сан-Стефано біля Константинополя. Одним з пунктів договору стало створення автономного князівства Болгарії. Князем було обрано другого сина князя Гессії Олександра від його морганатичного шлюбу — сина, котрий теж мав ім'я Олександр (1876–1886). Він дістав прізвище Баттенберг, від давнього гесського роду, який вимер ще у 1314 р. Цар Росії Олександр II одружився із сестрою Олександра Гесського, так що Олександр Баттенберг під час війни Росії з Туреччиною служив у російській армії. Однак він не мав таланту володаря і болгари примусили його абдикувати. Великі Збори Болгарії обрали новим князем Фердинанда (1887–1918, помер 1948 р.), сина Августа, князя Саксен-Кобург Гота, проти волі російського царя. Князь виявився інтелігентним і добрим правителем. Хоч сам залишився католиком, свого сина Бориса звелів охрестити у православному віросповіданні і запросив царя Миколу II стати його хрещеним батьком; цей крок пом'якшив стосунки між двома державами. В 1896 р. Туреччина і великі держави Європи підтвердили його вибір. У Берлінському мирі (1878) Болгарія дістала міжнародне визнання як суверенна держава. В 1908 р. Фердинанд I проголосив Болгарію незалежним королівством. Він став засновником болгарської королівської династії.

*Румунія*⁵⁰

У двох васальних Османській імперії наддунайських князівствах революція почалася з того, що обидва споріднені князівства об'єдналися. Сталося це тому, що молдавський князь Олександр Йон Куза в 1859 р. був обраний також волоським князем, а це турки досі забороняли. Однак князь Куза не зміг вирішити внутрішніх протиріч й абдикував. Тепер румунський трон було запропоновано другому синові бельгійського короля

Леопольда I, князю Фландрії Філіпові, але він відмовився. Тоді румуни обрали своїм володарем другого сина князя Гогенцоллерн-Зігмарінген, Карла, який мав підтримку Наполеона III. Спочатку Австрія, Росія і Туреччина поставилися до нього негативно. Але Карл I (1866–1914) виявився добрим дипломатом і не менш добрим володарем. У російсько-турецькій війні (1877–1878) Карл I виступав на стороні Росії, і його військовий талант спричинився до того, що у 1880 р. Румунія дістала міжнародне визнання як незалежна держава, а з 1881 р. вона стала спадкоємним королівством з династією Гогенцоллерн-Зігмарінген.

Василь Вишиваний⁵¹

Габсбурги чуйно реагували на можливі зміни у політичній сфері, і після революції в Росії та в Україні готували свого архікнязя як українського короля. Це був Вільгельм Габсбург-Лотрінген (1895–1951), син архікнязя Карла Стефана. Василь-Вільгельм виріс у Галичині, спілкувався з українцями, говорив українською мовою, навіть видав українською мовою збірку своїх поезій «Минають дні» (1921), носив залюбки українську вишиванку, тому дістав прізвисько Василь Вишиваний. Під час Першої світової війни був у ранзі полковника комендантом австрійської групи, до якої належали Українські Січові Стрільці, разом з якими він 1918 р. воював в Україні. За Директорії був в 1919 р. полковником армії УНР. Потім повернувся до Відня і відійшов від політичного життя. Проте після Другої світової війни у 1948 р. НКВС, яке мало довгу пам'ять, арештувало його, і він помер на засланні. Василь-Вільгельм не міг мати успіху в Україні ХХ ст., бо належав до іншої, минулої епохи.

* * *

Як підкреслила Лариса, в українській історіографії па-нує думка, що Богдан Хмельницький не використав як слід свої великі перемоги у боротьбі з поляками: він не створив української національної держави в її етнічних кордонах. Лариса слушно підкреслила, що ці вимоги, нав'язані ідеями XIX–XX ст., не могли бути спонукою для учинку Богдана Хмельницького — діяча XVII ст.

Я спеціально подав у цьому екскурсі панораму володарів Європи та їхніх династій, а також теорії права на владу, що були панівними в Європі XVII ст., бо ж існує тільки один історичний процес, і тільки в порівняльному аспекті можна оцінювати минуле та його діячів.

Ахіллесовою п'ятою Богдана Хмельницького у його взаєминах із володарями західноєвропейського типу, за вірою католиками або протестантами, було те, що він не належав, як вони, до якоїсь пануючої династії, які, згідно з панівною теорією, лише одні мали право на владу. Тому можна зрозуміти дії Яна Казимира. Він вважав зневагою свого королівського маєстату те, що Богдан Хмельницький зумів примусити через хана Іслам Гірея, його, Яна Казимира, хоч він сам був пануючим монархом, прийняти вимоги Б. Хмельницького, ніби той став володарем, тоді як він залишався тільки “хлопом”, в його, Яна Казимира, розумінні. Також у взаєминах із королем Швеції Карлом X Густавом, і навіть із другорядним семигородським князем Юрієм II Ракоці, ми спостерігаємо, що, з одного боку, вони прагнули отримати військову допомогу від Богдана Хмельницького, а з другого, не вважали його рівноправним партнером.

Як бачимо, Б. Хмельницькому не знайшлося місця серед європейських володарів. Хоч він був православним, він не нав'язував своєї віри підданам, цього вимагала постанова Вестфальського договору (“чий край, того релігія”), він навіть забезпечував свободу віри католикам.

Також Б. Хмельницький не вписувався у структуру православної ідеології, де міг бути тільки один православний цар: візантійський, а тепер московський цар, представник Бога на землі. Отже, православний гетьман Б. Хмельницький не міг

укласти договору із православним царем як рівний з рівним, а дістав лише від московського правління «Жалувану грамоту на Статті Б. Хмельницького», так як раніше 1649 р. у Зборові він одержав від католицького короля «Декларацію ласки».

Ситуація не змінилася, як ми вище бачили, і в перші дві третини ХІХ ст., коли на Балканському півострові після за-непаду Османської імперії виникли нові держави. В основному не звільнені народи, а великодержавні династії вирішували, кому із “других синів” пануючих можновладців передати у володіння ту чи іншу країну.

Іншою була ситуація у мусульманських володіннях. Там кожен, хто конкретно правив якоюсь християнською країною, визнавався її володарем. Османський султан титулував Б. Хмельницького так само, як інших християнських зверхників: “Гордість володарів (умераї) народу Ісуса, обранець із могутніх громади Месії, гетьмане козаків, Богдане Хмельницький”. Крім того, кримський хан Іслам Гірей та бей Перекопу Тугай-бей були особистими друзями українського гетьмана, тому в турецькому світі українських козаків за часів Б. Хмельницького називали *кардаш-казаги*, тобто “братніми козаками”. Правдоподібно, османський протекторат був би вигідніший для України, як це виявилось для Молдавії, Волощини і навіть для Греції та Болгарії. Хоч Б. Хмельницький не мав ніякої антипатії до ісламу, все-таки він мусив рахуватися з тим фактом, що після відновлення православної ієрархії в Україні, яка часто була в полоні ідей православного інтернаціоналізму, що жив ідеєю організації боротьби з мусульманським світом, така розв’язка стала б несприятливою для українського населення, що діяло імппульсивно і не вміло мислити політичними категоріями.

У третьому розділі Лариса подає детальний опис турецьких Грамот до Б. Хмельницького. Це дуже потрібно, бо щодо тих Грамот у нашій науковій літературі існує певна плутанина. Справа в тому, що деякі з них збереглися в різних копіях і перекладах, але перекладачі неточно перекладали, а крім того, не вміли визначити дат, поданих у мусульманській ері. Ось серед документів, що зберігаються в ЦДАДА (РДАДА), є інформація про Грамоту султана до Б. Хмельницького від 1647 р.⁵² Деякі історики, зокрема український професор Юрій Мицик, подають як факт інформацію про Грамоту султана до Б. Хмельницького 1647 р.⁵³ Це дивно, бо важко зрозуміти, як український

історик міг таке писати. Адже в 1647 р. Б. Хмельницький ще не був обраний гетьманом і не мав великих перемог над поляками, без чого він ще не міг бути об'єктом зацікавлення чужинців. У 1991 р., під час моєї роботи в РДАДА (у Москві), я, доставши цю Грамоту, з'ясував, що тут йдеться про оригінал султанської Грамоти, але в оригіналі чітко зазначено: “*тагрїран фї авайлі шагр-і рабї улі авваль сенатан ігда ва сїттїне ва альф*”, тобто: “писано в першій декаді місяця шавваль року тисяча шістдесят першого”, а це відповідає декаді між 22 лютого до 3 березня 1651 р. нашої ери. Рятуючи 1647 р., проф. Мицик пише, що Грамоту відправив султан Ібрагім, який дійсно правив до 1648 р. Однак ця геніальна розв'язка не допомагає. Султанські Грамоти мають на початку стилізований, як птах, підпис (*тугру*) султана-відправника. У даній Грамоті бачимо чітку *тугру* сина Ібрагіма, султана Мегмеда IV, котрий почав правити в 1648 р.

Я допоміг Ларисі, яка не є сходознавцем, зорієнтуватися в османському джерельному матеріалі, і вона подає тексти османських Грамот не в дослівному перекладі, а у вільному, бо їхній квітчастий та шаблонний стиль важко зрозуміти без спеціальних коментарів. Лариса перекладала з німецького перекладу Рипки, а я звірив її переклад з турецьким оригіналом. Вона розв'язала складну проблему, на яку вказав Рипка, а саме: чому в одній Грамоті султана 1650 р. подається, що вона тільки “буде вислана” (*язиладжак*).

Коли ми уважно студіювали документи Б. Хмельницького 1652–1654 рр., то стало зрозуміло, що Хмельницький називав свої майбутні відносини з царем як “піддатися під високу руку”, а не так, як у московській практиці вживалося, “під руку” або “в подданство”. Я тоді просив занотувати на картках усі випадки, коли там подається “під високу руку” або “під руку”. Виявилось, що в Москві терміна “під високу руку” не знали. Тоді ми зрозуміли, що перед нами — загадка, яку треба розгадати. Виникла думка про ймовірність візантійської формули, і я запросив на наш міні-семинар мого близького друга, який водночас є світової слави авторитетом у візантології. Очевидно, він не був свідомий, що виступає на міні-семинарі. Професор Ігор Шевченко відразу запропонував, що йдеться про латинську формулу *alta manus* — “висока рука”. Однак перевірка у словниках середньовічної латини, а також в історичних текстах, писаних у церковній ідеології (наприклад, «Геста

Данорум» Саксона Граматика), не підтвердила тієї можливості. На наступному нашому міні-семінарі Ігор подав переконливу розв'язку. Це переклад грецького ἡ χεὶρ ἡ ὑψηλή — “висока рука”, взятого із Септуагінти, тобто зі старогрецького перекладу Старого Заповіту. Така відповідь добре пасувала до нашого підтексту. Ігор має доступ до комп'ютерного словника Септуагінти, так званої “Пандори Бокс”, і подав нам усі випадки, коли цей термін виступає у Септуагінті, а також допоміг ідентифікувати деякі місця в репринті Острозької Біблії, з іншою нумерацією. Тепер Лариса дістала змогу опрацювати свій розділ про “високу руку”, який має центральне значення для розуміння концепції васалітету у Богдана Хмельницького, зокрема у справах так званого Переяславського договору.

На мою думку, Лариса цілком слушно розрізняє два аспекти того договору: церемоніальний аспект, тобто Переяславську Раду, і Чигиринсько-Московський юридичний договір із так званими «Статтями Богдана Хмельницького». Цей новий підхід дає нам можливість краще зрозуміти, що собою являє так званий Переяславський договір.

Ще одне важливе питання — це справа московських воєвод. Як відомо, на противагу польським воєводам московські воєводи (це, звичайно, колегія із двох-трьох або більше чиновників) мали в основному адміністративні завдання. Хмельницький вимагав від царя прислати воєвод із військом для боротьби з поляками. Він не потребував допомоги в адмініструванні своєї держави, бо вже встиг її створити. Отже, він категорично відмовився приймати невійськових воєвод. Це, на мою думку, дуже важливе питання, і Ларисі вдалося на нього переконливо відповісти.

Також заслуговує на увагу одне явище, яке вона розробила, — явище в українській ментальності, котре я запропонував назвати “православним інтернаціоналізмом”.

Останній розділ книги подає епілог дипломатичної діяльності Б. Хмельницького, а саме: договір із Карлом X Густавом, королем Швеції, який був підписаний після смерті Б. Хмельницького його спадкоємцем, гетьманом Іваном Виговським, але який був підготовлений ще Богданом Хмельницьким.

Основний висновок монографії такий: Богдан Хмельницький уже на початку своєї революції мав чітку візію, чого він прагнув. Це була ідея автономного спадкоємного гетьмана-

ПЕРЕДМОВА

ту. Держава повинна була обіймати всі землі руської віри по Віслу на заході. Так він окреслив кордони своєї держави в Листі цареві Олексію Михайловичу після Віленської зустрічі в 1656 р., а також у договорі зі Швецією.

Закінчуючи, хочу підкреслити, що праця Лариси має багато добре обґрунтованих нових ідей і допомагає нам краще зрозуміти плани та наміри Богдана Хмельницького, а також епоху, в якій він діяв.

Омельян Прицак

ВСТУП

Немає сумніву, що доба гетьманування Богдана Хмельницького (1648–1657) є апогеєм історії Козацької держави. Тому не дивно, що тій добі присвячені твори визначних представників української історичної науки, таких як Микола Костомаров і Михайло Грушевський.

Крім того, треба ще згадати, що дії Богдана Хмельницького, зокрема його Переяславський договір 1654 р., викликали цілу серію оцінок, котрі самі себе виключали. Незважаючи на все це, одна дуже важлива проблема Хмельниччини, а саме: міжнародні договори Богдана Хмельницького — не була досі спеціально досліджена, тому вона вимагає нового перегляду. Справа в тому, що ці історичні документи минулого звичайно трактуються новими вченими з погляду свого часу, тому зроблено чимало закидів у бік Хмельницького, котрий як діяч половини XVII ст. не міг передбачити, що новітні вчені вимагатимуть від нього, аби він мислив категоріями XIX чи XX ст. Також поза увагою новітніх істориків лишилися деякі події, котрі, на їхню думку, мабуть, не гідні були Великого Гетьмана.

Це мені вперше стало зрозуміло, коли довелося зіткнутися із трактуванням чи, властиво, нетрактуванням березневого договору 1648 р. Богдана Хмельницького з Іслам Гіреєм III, хоч цей договір був фундаментом, на якому будувалися плани Хмельницького. Щоправда, текст договору в оригінальній формі не зберігся, але все-таки його основні елементи можна зреконструювати.

Дуже своєрідно трактувався Зборівський договір 1649 р. Ніхто досі не поставив питання: хто були справжні партнери договору, бо Богдан Хмельницький як підданий польського короля не міг бути його договірним партнером.

Наступний договір — це міжнародний договір Богдана Хмельницького з Туреччиною у 1651р., який через неточності у польських перекладах XVII ст. і неправильне відчитання мусульманської дати створив велику плутанину.

Також так званий Переяславський договір 1654 р. досі не дістав належного трактування, власне з перспективи XVII ст., а не XIX–XX ст., тому існують такі суперечливі оцінки цього договору серед українських та російських учених. Мені допомогла методична інновація, а саме — реконструкція української ментальності середини XVII ст., а крім того, з'ясування, що договір складався з двох частин: церемоніальної і юридичної, які досі вчені плутали, а це, замість прояснити, затемнювало всю проблематику.

Підсумовуючи, треба спеціально підкреслити, що у середині XVII ст. в Європі міжнародні договори укладалися не між державами, бо національних держав і такої ідеї тоді ще не існувало, а між володарями і династіями.

Складність і трудність визнання міжнародних договорів Богдана Хмельницького полягала в тому, що він не був ані визнаним володарем, ані династом. Тому, щоб дістати допомогу під час своєї боротьби, він мусив, як у середньовічні часи, піддатися під протекцію певного володаря і визнавати його сеньйором, що тепер ми окреслюємо терміном “протекторат”. Конкретний термін “протекторат” засвідчений у джерелах XIX ст. в європейській дипломатії, хоч раніше ця інституція ще не мала назви, але існувала з давніх часів.

Протекторат у міжнародній сфері — це відносини між двома державами, одна з яких має певний контроль над другою, але не порушує її суверенності. Ступінь контролю варіює залежно від ситуації, в якій держава, що протегує, гарантує й охороняє безпеку іншої.

Отже, протекторат можна визначити як форму міжнародної охорони; такі взаємини існували давно, наприклад, гегемонія Афінів у V ст. до н. е. над грецькими містами-державами. У середньовіччі також відомі відносини протекторату, і термін “протекція” вживався, але взаємини між двома державами чи володарями регулювалися феодальним правом.

В Україні панувала патримоніальна система, яка вперше виникла за Александра Македонського, існувала й у Візантії, а звідси, хоч не в повній формі, прийшла на Русь. При патримоніальному устрої у володаря не було партнерів, але він мав необмежену як політичну, так і економічну владу. Власне тому ніяких етапів феодалізму ніколи не було на всьому Сході.

На Заході утворився так званий феодалізм, який полягав в обопільному договорі між сеньйором і васалом.

Термін “васалітет” існує в системі феодалізму і є типово західноєвропейським, який представляє ситуації Західної Європи. Наприклад, король Англії в XII–XV ст. був водночас нормандським князем і як такий – васалом Франції, бо Нормандія – васал Франції. А тому що Україна ніколи не знала феодалізму, тобто не було васалітету, ми вживатимемо термін “протекторат”. Французький політичний мислитель, основоположник міжнародного права Жан Боден (*Bodin*) (1530–1596) в 1576 р. опублікував свою найважливішу працю «Шість книг про державу» («*Les six livres de la République*»), в якій вживає для протегування термін “*Patrocinio et clientela*”. У трактуванні Бодена протегована держава зберігає свою суверенність. Дискутуючи проблему, чи той князь, який став протегованим, утрачає свою незалежність (*majestas*), учений приходиться до висновку, що не так, як справжній середньовічний васал, протегований не втрачає своєї суверенності. Боден стверджує, що слово “протекція” є спеціальне, але означає не підкорення партнера, який є під протекцією. Правознавець Боден відрізняє взаємини “сеньйор і васал” у середньовіччі від “протектора і протегованого”. Серед західноєвропейських ідеологів Боден був першим, хто висунув ідею суверенітету державної влади, а його «Шість книг про державу» стали настільними книгами для політиків XVI–XVII ст. Ці твори знали на всьому католицькому Заході, зокрема в Польщі. Навчаючись в єзуїтській колегії у Львові, Богдан Хмельницький міг довідатися від своїх викладачів про основні ідеї французького вченого про державу, оскільки згодом Великий Гетьман зреалізував саме таку, як у Жана Бодена, концепцію протекторату. Як можна було не-династу отримати допомогу і захист у XVI і XVII ст.? Єдина можливість – це визнати протекцію династа. Ось чому Хмельницький і шукав протекції то у польського короля Яна Казимира, то у кримського хана Іслам Гірея III, то у турецького султана Мегмеда IV, а пізніше у московського царя Олексія Михайловича. Якщо Богдан Хмельницький приймав одночасно протекторат кримського хана, турецького султана, московського царя, то не тому, що гетьман не міг зробити вибір, а тому, що хотів перевірити, котрий протекторат для нього і його держави більш вигідний. Для прикладу, до другої половини XVII ст. електор Бранден-

бурзький був васалом Польщі, у 1701 р. звільнився від васалітету і коронувався на короля Пруссії, а опісля його нащадки стали імператорами Німеччини.

Богдан Хмельницький, не задоволений зверхністю короля Польщі Яна Казимира, шукав інше рішення. Очевидно, єдина можливість полягала в системі протекторату, бо це давало повну автономію, що виключала інкорпорацію. Гетьман у 1654 р. особисто наполягав, аби ввели московських воєвод, бо московська армія йому була потрібна, щоб оборонити країну, але не щоб інкорпорувати. Богдан Хмельницький не допускав, аби московські воєводи втручалися у внутрішні справи країни, зокрема робили перепис населення, збирали податки; вони мали виконувати лише військово-оборонну функцію.

Інкорпорація — це коли всі місцеві інституції ліквідуються, а на їхнє місце встановлюються всі інституції держави, яка інкорпорує.

За гетьманування Б. Хмельницького головою держави Військо Запорізьке був гетьман. Існував військово-полковий устрій, політична й економічна автономія управління. Військовим Скарбом (міністерством фінансів) керував сам гетьман. Отже, в Україні жодної інкорпорації не було навіть за Петра I. Інкорпорація почалася лише у 1764 р., коли Катерина II зліквідувала уряд української автономної держави — гетьманат і на його місце посадила свого генерал-губернатора. Катерина II інкорпорувала Кримський ханат тільки тоді, коли усунула від управління династію Гіреїв у 1783 р. Московський цар Олексій Михайлович визнавав автономію України і тому ніколи не називав себе гетьманом, а залишив цей титул для свого протегованого — Богдана Хмельницького. Російські царі титулували себе “казанський, астраханський цар” тощо, проте не присвоювали собі титулу гетьмана.

Ще раз підкреслюю, що основні ідеї Ж. Бодена полягали в тому, що протектор не має права втручатися у внутрішні проблеми протегованої країни, яка залишається суверенною. Власне протектор мусить охороняти її суверенність, не обмежувати її. Водночас протегований має свою володарську гідність (*majestas*). Цей своєрідний постулат лежить в основі всіх міжнародних договорів Богдана Хмельницького з кримським ханом, королем Польщі, московським царем.

ВСТУП

Щоб уникнути непорозуміння, хочу підкреслити, що моїм завданням не було написати історію дипломатії доби Хмельницького — це вже зробили в українській історіографії, зокрема у дев'ятому томі «Історії України-Руси», Михайло Грушевський, а також інші автори. Я вирішила сконцентрувати увагу на всебічному аналізі генези та самих текстів основних міжнародних договорів Богдана Хмельницького, бо досі цією справою спеціально ніхто не займався. Хочу висловити свою вдячність дирекції та співробітникам ГАДА у Варшаві, РДАДА в Москві, бібліотеки Гарвардського університету, УНІГУ за сприяння у виготовленні факсиміле і ксерокопій оригіналів документів і особисто директору УНІГУ проф. Р. Шпорлюкові за технічну допомогу у підготовці рукопису до друку.

ЧАСТИНА ПЕРША

**ДОГОВІР БОГДАНА ХМЕЛЬНИЦЬКОГО
З ІСЛАМ ҐРЕЄМ ІІІ У БЕРЕЗНІ 1648 р.**

розділ I. Проблеми козацько-татарського договору

§1. Єдина можливість Богдана Хмельницького вийти на міжнародну політичну арену

Досліджуючи історію України XVII ст. та її зв'язки з Османською імперією, відразу зустрічаємося з проблемою трактування березневого договору 1648 р. між Богданом Хмельницьким та Іслам Гіреєм III — договору, що був фундаментом, на якому базувалися далекосяжні плани гетьмана Війська Запорозького. Цей договір залишився поза увагою українських істориків доби Богдана Хмельницького, хоча зрозуміло, що його укладання диктувалося єдиною можливістю Б. Хмельницького перемогти Польщу і вийти завдяки цьому на міжнародну політичну арену. Досі всі козацькі повстання закінчувалися невдачею через те, що козаки не мали кавалерії, яка була основою сили польської армії. Богдан Хмельницький, який не хотів повторювати помилок невдалих повстань, розумів, що для перемоги над польською армією він мусить мати кавалерію. Саме кримські татари, чи не найкращі кіннотники Європи того часу, мали те, що йому було потрібно. Отже, завданням гетьмана стало отримати татарську кінноту. Без допомоги Іслам Гірея III Б. Хмельницький не міг виступити проти Польщі, і, отже, не було б ані повстання, ані гетьманської держави. Крім того, слабкою стороною Б. Хмельницького як політика було те, що він не був членом якоїсь династії, а в половині XVII ст. все ще панувала середньовічна доктрина, що владу над певною територією може мати тільки член пануючої династії¹, проте це стосувалося в основному християнських європейських держав. У системі мусульманського світу, до якого належало Кримське ханство та його патрон — турецький султан, це не стало правилом, тому, як пізніше з'ясується, османський уряд трактував Богдана Хмельницького і його наступників як князів (*емірів*) християнського народу². Дорога до мусульманського Царгорода йшла через Кримське ханство, котре у структурі Османської імперії було захисником її північних

кордонів, тобто Східної Європи і християнських васальних держав Османської імперії — Молдавії, Валахії, Семигороду (Трансильванії)³. Очевидно, Богдан Хмельницький міг розраховувати на те, що ввійде до ліги християнських васалів. Крім того, Україну з османським світом пов'язувала міжнародна торгівля, бо конфлікт із Польщею закритий їй вхід до Балтійського моря. Отже, використовуючи ці можливості, Богдан Хмельницький вирішив, що йому треба укласти договір з Іслам Гіреєм III, аби дістати допомогу у боротьбі з Польщею і завдяки підтримці кримського хана отримати можливість вступу до ліги османських християнських васалів. На підставі тільки особистих образ від надуживань польської адміністрації Богдан Хмельницький не міг би реалізувати цей політичний план.

§2. Причини укладання козацько-татарського договору

Про причини укладання союзу між Богданом Хмельницьким та Іслам Гіреєм III у 1648 р. йдеться в османського історика, бібліографа Катіб Челебі (Гаджі-Халіфа, помер 1657 р.)⁴, його історія обіймає роки Гіджри 1000–1065, що за християнським календарем є 1582–1654 рр., а також в османського державного історіографа На'іма (1617–1703)⁵, історія якого охоплює друге тисячоліття (1592–1660). Обидва османські історики розповідають дещо про життя і дії Богдана Хмельницького та його запорозьких козаків до 1648 р.

Турецькому султану Ібрагіму 25 квітня 1648 р. Іслам Гірей III представляє запорозьких козаків як союзників. Чому саме запорозьких козаків? Бо вони брали активну участь у Хотинській битві 1621 р. на стороні Польщі й у воєнних діях у Далматії 1646 р. на стороні Венеції. На ці відомості, які хочуть нагадати читачеві, звернув увагу та проаналізував їх османіст О. Пріцак⁶.

Справа в тому, що, починаючи від 1645 р., Османська імперія вела кількадесятилітню війну з Венеціанською республікою (1645–1669)⁷. Головні військові дії були на Задрі в Далматії (1645–1647), а в 1648–1669 рр. війна продовжувалася на островах Мальта і Крит⁸.

Король Польщі Володислав IV, який планував увести до антитурецької ліги Московську державу, підтримував близькі

стосунки з Венецією і для ведення морських боїв вирішив найняти запорозьких козаків, на що дістав кошти від Венеції. 20 квітня 1646 р. король Польщі запросив чотирьох представників Війська Запорозького на таємну раду; серед них був Богдан Хмельницький. На устаткування 60 чайок (по 100 талярів на 1 чайку) козаки отримали венеціанські гроші. Військо запорозьких козаків мусило збільшитися до 12 000, і вони мали вирушити на Адріатичне море⁹. Чи цей план зреалізувався повністю, чи тільки якийсь відділ запорозьких козаків брав участь у битві за Задру, ми не знаємо, але останнє твердить Наґіма. Проте польська шляхта виступила проти дій короля, боячись, що він, маючи сильне військо запорозьких козаків, може обмежити їхню “золоту свободу”. Тому король Польщі Володислав IV у боротьбі з королев’ятами мусив у власній державі діяти підпільно.

У цей час бахчисарайський престол зайняв кримський хан Іслам Гірей III (1644–1654), саме у розпалі протиріч між двома угрупованнями: бюрократичним та аристократичним. Почалася кривава боротьба, яка закінчилася перемогою аристократів¹⁰. Ширинський князь Тугай-бей, один із керівників угруповання аристократів, став перекопським беєм¹¹. Серед татарських друзів Богдана Хмельницького був саме Тугай-бей. Цей факт засвідчено у джерелах¹², і його треба підкреслити. Османська верхівка вимагала від Іслам Гірея III, щоби кримський хан прийшов їм на допомогу у війні з Венеціанською республікою. У 1648 р. у Криму був неврожай і голод, а це спричинило дорожнечу хліба¹³. Наміри кримських татар піти на московські землі 1647 р. та в січні 1648 р.¹⁴ не увінчалися успіхом. Крім того, татари не мали досвіду у морській війні, тому Іслам Гірей III запропонував султанському правлінню, що він може до цієї справи залучити досвідчених у морських походах козаків¹⁵. Іслам Гірей III у березні 1648 р. одержав листа від турецького султана Ібрагіма, в якому той вимагав, як від свого васала, послати військо на допомогу у війні на Середземному морі на о. Мальту. У тому ж березні 1648 р. Богдан Хмельницький звертається до кримського хана за допомогою у боротьбі проти Польщі¹⁶. Б. Хмельницькому з самого початку революції 1648 р. була потрібна кавалерія, яку в той час він не міг дістати у жодного європейського володаря. Але неподалік знаходилися кримські татари, котрі, як італійські, німецькі, швейцарські

кондотьери, жили з війни, причому, згідно з тогочасними обставинами, легко перетворювалися на армію грабіжників. Очевидно, Б. Хмельницький був свідомий такої ситуації, але це виявилось єдиною можливістю допомоги кіннотою, якої сам він не мав, щоб здобути перемогу над королем Польщі — своїм зверхником. Іслам Гірей ІІІ зі свого боку розраховував на запорозьких козаків. Власне обидва партнери, вступаючи у союз, були зацікавлені в майбутньому договорі. За таких обставин Іслам Гірей ІІІ скликав нараду своїх чиновників та кримських аристократів, і вони вирішили не надсилати допомоги султанові на о. Мальту, а разом з Б. Хмельницьким виступити проти Польщі. Чому вони зробили саме такий вибір? Похід на Середземне море не обіцяв здобичі, яка їм була гарантована на землях Речі Посполитої¹⁷. Вже чотири роки татари не отримували “упоминків” від поляків. Багаторічна війна з Венецією вимагала від османського уряду збільшити кількість *katinga* — великих кораблів, які рухалися за допомогою рабів, і тому зросли ціни на полонених¹⁸. Саме таких полонених, як живий ясир, можна було татарам мати в Речі Посполитій.

Таким побитом, основною причиною союзу Богдана Хмельницького з Іслам Гіреєм ІІІ у 1648 р. з козацької сторони була потреба в татарській кінноті, аби перемогти короля Польщі. Доки ці функції виконував кримський хан, доти Б. Хмельницький і тримався союзу з ними і його зацікавлення Османською імперією були стабільними. Тому й Іслам Гірей ІІІ пішов на союз з Богданом Хмельницьким, бо, по-перше, кримський хан міг не посилати свого війська, як наказував султан, а залучити до цієї справи досвідчених у морських походах запорозьких козаків, по-друге, йому потрібні були гроші і раби, яких можна було дістати в Речі Посполитій.

розділ II. Реконструкція договору

§1. Спроба реконструювати основні статті договору

На жаль, оригінал договору Б. Хмельницького з Іслам Гіреєм III не зберігся ні в українських, ні в татарських архівах. Тогочасний османський історик На'іма згадує про договір загалом, не входячи в подробиці, — з нагоди того, що кримський хан повідомляє турецьке правління про намір Б. Хмельницького розірвати стосунки з Польщею і що хан вирішив допомогти йому своїм військом. Уже 25 квітня 1648 р. Іслам Гірей III посилає до Стамбула через великого візира Агмеда Пашу турецькому султану Ібрагіму звіт про те, що він із запорозькими козаками, які досі були підданими польського короля, уклав офіційний писаний договір (‘aqd-i-reumānī) про всебічну допомогу татарського війська [козакам] [проти ляхів]¹⁹. У звіті підкреслюється, що договір був писаний і що Іслам Гірей III врахував усі умови і статті, які передали йому козацькі послі 16 березня 1648 р.²⁰ Як свідчить державний історіограф На'іма, османське правління ухвалило акції хана, тобто позитивно поставилося до цієї справи, інакше б хан як васал султана не відважився чинити опір Польщі. Про це говорить відповідь султана на звіт Іслам Гірея від 25 квітня 1648 р. з дозволом напасти на Річ Посполиту²¹. Іслам Гірей III стверджує це у листі від 12 червня 1648 р. до польського короля Володислава IV: “Dla tej tedy przyczyny, żeście nam czworoletny zaparli trybut, najjasniejszy u najpotężniejszy cesarz nasz, rozkazał nam, abyśmy w waszą krainę wtargnęli”²². Хочу підкреслити, що На'іма датує звіт Іслам Гірея султанові 25 квітня 1648 р., тобто напередодні великих перемог Б. Хмельницького під Жовтими Водами 16 травня 1648 р. та Корсуном 25 травня 1648 р.

Основні пункти договору від 16 березня 1648 р. між Богданом Хмельницьким та Іслам Гіреєм III зафіксовані у щоденнику впливового львівського райці Самуїла Казимира Кушевича, який записав їх зі слів Тугай-бея, тому є можливість реконструювати головні статті цього договору. Кримський хан

доручив допомагати козакам Тугай-бею — одному з чотирьох карачу²³, тобто племінних вождів, які були на один ранг нижчі від самого хана. Очевидно, договір з Богданом Хмельницьким обговорювався на державній раді (курултаї), тому Тугай-бей знав текст договору, тим більше що він мав його реалізувати. У записнику Кушевича²⁴ збереглася інформація про те, що Тугай-бей зажадав від великого коронного гетьмана Миколи Потоцького, офіційного зверхника запорозьких козаків, виконання таких двох вимог, які, на мою думку, взяті із договору кримського хана з Богданом Хмельницьким у березні 1648 р. Це дуже важливі статті, котрі згодом повторюються у Зборівському договорі 1649 р., який накинув Іслам Гірей ІІІ королю Польщі Яну Казимиру²⁵. Ці пункти умови вимагають від короля Польщі визнати політичну й економічну автономію Богдана Хмельницького. Оскільки оригінал не зберігся, то на підставі свідчень Тугай-бея коротко подамо зміст договору Богдана Хмельницького з Іслам Гіреєм ІІІ від березня 1648 р. у двох головних його статтях: *стаття 1* — щоб уся Україна була в руках козацьких, без польської адміністрації; *стаття 2* — щоб усі шляхетські маєтки, які знаходяться на території України, були передані козакам, і Б. Хмельницький повинен там установити свою Козацьку державу. Це все Тугай-бей окреслює як окреме князівство.

В українській науковій літературі спеціально ніхто, крім І. Крип'якевича, не досліджував цього важливого документа, без якого Б. Хмельницький не зміг би успішно завершити революцію. Цікаво, що І. Крип'якевич подає це не у своїй монографії про Богдана Хмельницького²⁶, а у статті «Полуднева Україна в часи Богдана Хмельницького», написаній близько 1925–1926 рр., яка мала вийти у редактованому Михайлом Грушевським збірнику «Полуднева Україна» у випуску 1930 р., але він невдовзі був заборонений. Стаття І. П. Крип'якевича з'явилася у 2-му випуску «Українського археографічного щорічника», в 1993 р. її підготували до друку В. М. Ричка і П. А. Горішній²⁷. І. П. Крип'якевич у своїй статті називає ще подальші можливі статті договору Б. Хмельницького з Іслам Гіреєм ІІІ 1648 р.²⁸, а саме: одна стаття про кордони Криму з Україною, які приблизно відповідали дотеперішнім кордонам Польсько-Литовської Речі Посполитої з тим, що Богдан Хмельницький передав у відання татар прикордонне містечко Іслам Кермен (Аслан-горо-

док) при Таманській переправі. Татари зобов'язувалися не переходити кордонів, навіть для випасу своїх коней, без дозволу гетьмана, і вони звичайно дотримувалися того договору.

Інший пункт договору застерігав: якщо татари перетинатимуть кордони, допомагаючи гетьманові, вони не повинні брати в полон українських людей, а тільки поляків, “щоб людей грецької релігії не брали, тільки ляхів”²⁹. Ця стаття виявилася нереальною, бо татарам було важко розрізнити, хто українець, а хто поляк, як бачимо у прикладах, наведених І. Крип'якевичем³⁰.

Крім того, правдоподібно, існувала ще стаття про торгівлю, яка найбільше збігається із загальними ідеями османсько-козацької торговельної конвенції липня 1648 р.

§2. Реконструкція преамбули і самого договору

Крім того, договір мусив мати преамбулу про довічний союз між Іслам Гіреєм III і Богданом Хмельницьким. Незважаючи на різні непередбачені труднощі, Богдан Хмельницький усіма силами намагався утримати цей союз з Кримом. Навіть після Переяславського договору 1654 р., попри всі московські намагання, щоб Хмельницький відступив від союзу з татарами, гетьман від нього не відмовився — цей союз закінчився зі смертю Іслам Гірея III у 1654 р.

Тепер подамо реконструкцію договору між Іслам Гіреєм III і Богданом Хмельницьким у березні 1648 р., хоча порядок статей, нами запропонований, може бути не в такій послідовності, як в оригіналі.

Преамбула — союз і договір між Богданом Хмельницьким та Іслам Гіреєм III є довічним, його не можна розірвати.

Стаття 1 — щоб уся Україна була в руках козацьких, без польської адміністрації.

Стаття 2 — щоб усі шляхетські маєтки, які знаходяться на території України, були передані козакам, і Б. Хмельницький повинен там установити свою Козацьку державу (окреме князівство).

Стаття 3 — кордони Козацької держави із Кримським ханатом залишаються такими, як були з Польсько-Литовською Річчю Посполитою, з тим, що містечко Іслам Кермен переходить до Криму. Татари не мають права порушувати кор-

донів без дозволу гетьмана України, навіть якщо йдеться про випасання їхніх коней.

Стаття 4 — коли татари переходять через українську територію, йдучи на допомогу гетьманові, вони не мають права брати у полон українське населення, а тільки поляків.

Стаття 5 — обіймала проблеми, пов'язані з торгівлею між Україною, Кримом й Османської імперією.

Договір між Б. Хмельницьким та Іслам Гіреєм III у березні 1648 р. був основою для укладання нового договору між царем турецьким і Військом Запорозьким із народом руським (українським) відносно торгівлі на Чорному морі у липні 1648 р. й Універсалу Богдана Хмельницького у справі торгівлі “східними товарами” від 8 травня 1654 р.³¹.

§3. Дожиттєва вірність козацько-татарському договору

Союз із кримським ханом не був чимось само собою зрозумілим, бо Іслам Гірей III сповідував ісламську (магометанську) віру, а Богдан Хмельницький — християнську. Між тими вірами все ще велася постійна боротьба, але Богдан Хмельницький ніколи не виправдовувався перед іншими володарями, а завжди підкреслював, що йшлося про сусідську допомогу — Богдан Хмельницький і кримський хан неодноразово надавали допомогу один одному. Про це, зокрема, йдеться у Листі Богдана Хмельницького від 12 червня 1648 р. королю Польщі Володиславу IV: після великого наступу на Військо Запорозьке великого коронного гетьмана Миколи Потоцького “ми змушені були мимоволі звернутися по допомогу до кримського царя, який цього разу нам допоміг, згадавши про те, що й ми його також кілька разів у таких самих випадках від його ворогів рятували”³². І далі у Листі Богдана Хмельницького до князя Володислава Домініка Заславського від 12 червня 1648 р. йдеться про те, що військо М. Потоцького протягом десяти років спустошує край, а запорозьких козаків мордує, тому, захищаючи своє життя, “ми мусили шукати допомоги... у нашого сусіда кримського хана, якого ми перед тим кілька разів рятували”³³.

У першому Листі до московського царя Олексія Михайловича від 8 червня 1648 р. Богдан Хмельницький повідомляє про свої перемоги під Жовтими Водами та під Корсуном. Слід зауважити, що гетьман, не знаючи тоді повного титулу Олексія Михайловича, звертався до нього так: “Найясніший, велможний і преславний цару Московский... сам гетман великий пан краковський (Микола Потоцький. — Л. П.) із невинним добрим чоловіком Мартином Калиновським, гетманом полним коронним, под Корсуном городом попали обидва в неволю, і військо все їх кварталное, до щадку ест розбито. Ми їх не брали, але тие люди брали їх, которие *нам служили [в той мїре от царя кримского]*”³⁴. Цікаво, що у всіх важливих переможних битвах — під Жовтими Водами 16 травня 1648 р. та під Корсуном 25 травня 1648 р. — Богдану Хмельницькому допомагав кримський хан Іслам Гірей III.

Військо Запорозьке потребувало допомоги свого сусіда — Кримського ханства, хоча в їхніх стосунках не раз виникали непорозуміння. Як союзники Богдан Хмельницький та Іслам Гірей III роками вели спільну боротьбу із королем Польщі, молдавським воєводою Василем Лупулом. Обидва вони активно листувалися, і є численні згадки про Листи Богдана Хмельницького до кримського хана і кримського хана до Б. Хмельницького. Однак з огляду на нещасливу долю українських і кримських архівів, про які не раз згадувалося, не збереглося жодного Листа Іслам Гірея III Богданові Хмельницькому, і тільки один Лист Богдана Хмельницького кримському хану Іслам Гірею III, написаний гетьманом у Чигирині 16 квітня 1654 р.³⁵. Тому він заслуговує на всебічний аналіз.

Уже сам початок Листа гетьмана підкреслює високу повагу до титулу Іслам Гірея III як до “милостивого кримського царя” і свого суверена “милостивого пана”. Богдан Хмельницький з волі Війська Запорозького нагадує кримському хану про відновлення їхньої присяги, тому що у переговорах під Кам’янцем не було надано жодної допомоги. Оскільки кримський хан став гарантом Зборівського договору (див. ч. II, розділ III, §1), то Богдан Хмельницький скаржився Іслам Гіреєві III, що досі йому не надано привілеїв, виданих королем на Зборівські пункти. Відтоді, починаючи з 1649 р., навпаки між Польською Річчю Посполитою і Військом Запорозьким триває безперервна війна. Тим більше, що війська кримського хана, повертаю-

чись додому з військового походу, заподіяли козакам великі кривди, тому Військо Запорозьке висловлює сумнів у дотриманні присяги ханом. З Листа зрозуміло, що після цього кримський хан склав нерозривну присягу гетьманові із Військом Запорозьким у незмінній царській ласці, за що Богдан Хмельницький йому дякує. Водночас він запевняє кримського хана, *“що на вічні часи ні ми, ні наші нащадки не порушимо вашої присяги”*. Тобто гетьман цим Листом від 16 квітня 1654 р. від імені Війська Запорозького, у відповідь на присягу хана, відновлює свою присягу Іслам Гіреєві III: *“А цю присягу... тепер відновляємо нашим Листом, бажаючи вірно додержувати її”*. Український гетьман просить кримського хана, щоб він не вірив козацьким ворогам — польським гетьманам, які *“копають під нами яму, видиму і явну”*. Богдан Хмельницький нагадує Іслам Гіреєві III, що власне він уклав для нього Зборівський договір із польським королем Яном Казимиром у 1649 р. (див. ч. II, розділ I, §1). Гетьман підкреслює, що його Зборівський договір задовольняв: *“Ми забезпечилися були укладеним миром і чекали на королівські привілеї”*, але польські війська замість миру напали на Військо Запорозьке, тобто польська сторона зірвала мир Зборівського договору.

Гетьман попереджає кримського хана, що поляки *“готуються до нового бою, а Радзивілл наближається з військами до Любеча і Лоева”*. Ось чому Б. Хмельницький просить татарської допомоги: *“Тому, якщо далі наблизатимуться ці війська, уклінно просимо вашу царську милість, згідно з вічною присягою, надати нам звичну допомогу”*. Про спільну незмінну козацько-татарську присягу свідчить такий уривок Листа: *“Ми за це повинні будемо робити вам взаємну послугу, допомагаючи проти кожного ворога”*.

Що ж до Москви, тобто укладеного у 1654 р. так званого Переяславського договору із Військом Запорозьким, то Б. Хмельницький нагадує Іслам Гіреєві, що зробив це *“згідно з порадою вашої царської милості”*. Йдеться про те, що укладений Чигиринсько-Московський договір не спрямований проти кримського хана: *“Бо краще мати більше друзів”*, — підкреслює гетьман. До Листа додано запис, що в останній момент козаки дістали інформацію, ніби король Польщі хоче послати свого брата Карла під Умань проти козаків. Вони сподівалися на допомогу татар, *“бо... їм обіцяно кількадесят тисяч*

талярів за допомогу проти козаків”. Гетьман звертає увагу кримського хана на їхні задуми, тим самим попереджає Іслам Гірея III, що він про це знає і щоб кримський хан завчасно запобіг підступним діям: “Дати нам усім раду з їх милістю панами агами і беями, як ми маємо далі робити і як дати відсіч тим, що наступають на нас”. Також гетьман, згідно із взаємною козацько-татарською присягою, просить “запевнити про допомогу, якщо незабаром буде наступ” через запорозьких посланців, “яких чекатимемо, зібравши всі полки”. Очевидно, Богдан Хмельницький сподівався, що кримський хан вирішить позитивно цю справу, і тому не висловлював ніяких закидів. Таким чином Богдан Хмельницький та Іслам Гірей III залишалися вірними братньому козацько-татарському договору від 16 березня 1648 р. до смерті. Про це свідчить цей Лист Богдана Хмельницького з Чигирини від 16 квітня 1654 р. до кримського хана перед смертю Іслам Гірея III (червень 1654 р.).

Отже, можна зробити висновок, що березневий договір 1648 р.³⁶ між Богданом Хмельницьким та Іслам Гіреєм III відкрив гетьману дипломатичну дорогу до Польщі (Зборівський договір 1649 р.), а через неї — до Європи взагалі.

ЧАСТИНА ДРУГА

ЗБОРІВСЬКИЙ ДОГОВІР 1649 р.

розділ I. Проблеми Зборівського договору 1649 р.

§1. Генеза Зборівського договору: договір з Іслам Гіреєм III 1648 р.

Хоч не раз історики, зокрема Михайло Грушевський¹, а також Теодор Мацьків², Януш Качмарчик³ та інші, намагалися пояснити генезу Зборівського договору, який став підмурком Переяславського договору, тобто основою української автономії аж до часів конституції Пилипа Орлика⁴ (виборна гетьманська монархія парламентарного типу), з їхнім розв'язанням проблеми не можна погодитися. Ці вчені були переконані, що кримський хан Іслам Гірей III зрадив Богдана Хмельницького і не допустив гетьмана до прямих переговорів із королем Польщі Яном Казимиром. Отже, вони вважали, що справжнім автором Зборівського договору був Іслам Гірей III, а Богдану Хмельницькому нічого не залишалось, як його прийняти. Тим самим вони вважали, що Зборівський договір не відповідав політичним планам і вимогам гетьмана Війська Запорозького.

25 квітня 1648 р. кримський хан Іслам Гірей III посилає до Стамбула через великого візира Агмед Пашу султану Ібрагіму звіт про те, що він із запорозькими козаками, які досі були підданими короля ляхів (Польщі), уклав офіційний писаний договір (‘aqd-i reutānī) про допомогу татарського війська [козакам] у всьому [проти ляхів]⁵.

У звіті підкреслюється, що договір був писаний і що Іслам Гірей III ухвалив усі умови і статті, які передали йому козацькі послы 16 березня 1648 р. Як відомо, архів Кримського ханату був знищений, тому оригінал договору до нас не дійшов, але ми реконструювали основні статті цього договору. Нагадаймо, що кримський хан доручив допомагати козакам Тугай-бею — одному з чотирьох карачу⁶. У названому вище записнику впливового львівського райці Самуїла Казимира Кушевича⁷ збереглася інформація про те, що Тугай-бей зажадав від великого коронного гетьмана Миколи Потоцького, офіційного зверхника запорозьких козаків, виконання таких двох ви-

мог, що, на мою думку, були взяті із договору кримського хана з Богданом Хмельницьким у березні 1648 р. Це важливі статті, які повторюються у Зборівському договорі 1649 р.⁸ Стаття перша — щоб уся Україна була в руках козацьких, без польської адміністрації; стаття друга — щоб усі шляхетські маєтки, які знаходяться на території України, були передані козакам, і Хмельницький повинен там установити свою Козацьку державу.

У вищезгаданому документі важливим є економічне питання, тому що вже у травні — червні 1648 р. Богдан Хмельницький почав забирати маєтності польських власників і передавав їх у власність своєї держави⁹. Тобто гетьман мислив державними категоріями від початку козацької революції 1648 р. З того випливає, що Богдан Хмельницький, ще коли вирішив розпочати революцію, мав план створення окремої держави, економічною базою якої мали стати королівщини та маєтності польських магнатів на території України, які треба було в них відібрати. Шукаючи зовнішньої допомоги для здійснення своєї мети, Хмельницький вирушив до Криму, де дістав згоду перекопського намісника Тугай-бея, який повністю підтримував його плани і виступив їх речником. Доказом цього є саме ці два основні пункти татарських вимог, передані Тугай-беєм коронному гетьману М. Потоцькому, цитовані Кушевичем¹⁰ та іншими авторами.

Великий візир Агмед Паша напевно схвалив союз Іслам Гірея III із Хмельницьким проти Польщі¹¹, бо інакше кримський хан не зміг би виступити проти короля Польщі, з яким султан був у договірних взаєминах¹². Тепер порівняймо ці дві основні статті березневого 1648 р. договору Б. Хмельницького з кримським ханом Іслам Гіреем III із відповідними статтями «Декларації ласки короля й. м.», даної на «Пункти прошення Війська Запорозького»¹³ від 18 серпня 1649 р. Статті 2, 9 засвідчують, що козацька територія мусить обіймати за обсягом три воєводства: Київське, Брацлавське, Чернігівське. В ст. 6, 7, 9¹⁴ йдеться про те, що на козацькій території коронному війську не дозволяється мати своїх становищ. Євреї (жиди) не можуть бути в Україні, де козаки тримають свої полки, державцями, орендарями, тобто польський естеблшмент на цій козацькій території не має права жити і “не буде мати маєтностей, вони будуть передані шляхті грецької релігії”. У ст. 2 не вказується кількість Війська Запорозького.

Тугай-бей не називає числа козацького реєстрового війська, але це число — 40 000 назве кримський хан Іслам Гірей III у безпосередніх переговорах з Яном Казимиром, про що пишеться у кримській версії Зборівського договору¹⁵.

Історики, звичайно, продовжують вважати, що Зборівський договір був результатом “зради” кримського хана, який примусив Богдана Хмельницького погодитися на не вигідні статті, але не береться до уваги те, що власне ці статті були вершиною тодішніх козацьких домагань, і вони не могли досягти цього у безпосередніх переговорах з королем. Тут йдеться все-таки про відокремлення України від Речі Посполитої, хоч і в обмежених кордонах¹⁶. Тільки Іслам Гірей III, котрий як володар вважався політичним братом польського короля Яна Казимира, міг його примусити прийняти ці умови.

Таким чином, ми чітко визначили, що основні пункти Зборівського договору, а саме — про територію й економічну незалежність української козащини — не були витвором *ad hoc* (спеціально зімпровізованою справою) кримського хана у переговорах з польським королем, і що кримський хан реалізував свої зобов’язання, які він прийняв згідно з договором, представленим Хмельницьким у березні 1648 р. З’ясування генези Зборівського договору дає можливість твердити, що Богдан Хмельницький мав свою ідею утворення держави на самому початку революції 1648 р., коли уклав договір з Іслам Гіреєм III. Без такого договору навряд чи кримський хан міг би втрутитися у польсько-український конфлікт і мати на це згоду чотирьох карачу¹⁷. Як Михайло Грушевський¹⁸, Януш Качмарчик, так і інші історики, вважають, що Зборівський договір був “зрадою хана”, який, залишивши Богдана Хмельницького, сам вів переговори з польським королем, однак роль хана була цілком іншою. Треба думати, що Богдан Хмельницький, маючи сумний досвід своїх попередніх зусиль добитися від польських властей якоїсь територіальної автономії, усвідомлював, що його намагання виявилися цілком неможливими. Адже козацькі ватажки чи гетьмани не могли як рівні з рівними вести переговори ані з королем Польщі, ані навіть із великим коронним гетьманом і ставити вимоги, а найбільше могли очікувати ласки з польської сторони, яка була дуже скупюю. Зате кримський хан Іслам Гірей III як нащадок правителів Золотої Орди, що свого часу володіли майже всією Східною Європою, був ди-

настом, якого король Польщі вважав рівним собі політичним братом. Він міг ставити вимоги королеві, які той мусив серйозно брати до уваги. Іслам Гірей III уклав з Хмельницьким писаний договір, як ми бачимо, котрий його зобов'язував домогтися тих вимог, які він виклав. Отже, треба радше прийняти, що тут йшлося не про “зраду” хана, а про домовленість Богдана Хмельницького з кримським ханом про те, що власне він, Іслам Гірей III, вестиме переговори з королем Польщі, бо він мав сильнішу позицію щодо короля і міг вимагати від польської сторони того, що для Хмельницького було неможливим.

Щоб перевірити правильність генези Зборівського договору, звернемося до угод, які уклалися опісля, а саме, до Білоцерківського¹⁹ і Жванецького²⁰ договорів. У вересні 1651 р. був укладений Білоцерківський договір, безпосередньо Богданом Хмельницьким, без активної участі кримського хана. Білоцерківський договір майже повертався до ситуації перед 1648 р.: не було більше мови про козацьку автономію, козаки могли жити тільки у Київському воєводстві, кількість Війська Запорозького тепер обмежувалася до 20 000. У грудні 1653 р. у Жванці була укладена угода, де знов Іслам Гірей III “зрадив” Хмельницького і сам вів переговори з Яном Казимиром без участі Хмельницького. Наслідком того стало скасування злощасної Білоцерківської угоди і відновлення Зборівської. Таким чином ми встановили правильність нашого розуміння Зборівського договору. Відтворення генези Зборівського договору чітко показало, що Хмельницький вже у березні 1648 р., коли його представники почали переговори з кримським ханом, мусив мати державну концепцію, а втім, навряд чи такий обережний володар, як Іслам Гірей III, контактував би зі звичайним авантюристом, задля чого треба було порушити мир з Польщею, а також між Туреччиною і Польщею. Очевидно, візія автономної Козацької держави, яку можна було зробити союзником Кримського ханату, цікавила Іслам Гірея III і його державну раду із Тугай-беєм, тому він вирішив утрутитися у польсько-козацькі справи.

§2. Хто були договірні сторони Зборівського договору?

Досі в історіографії справа Зборівського договору не була всебічно досліджена і «Декларація ласки»²¹ трактувалася як Зборівський договір.

Зборівський договір був укладений між кримським ханом Іслам Гіреєм III і королем Яном II Казимиром, оскільки вони були незалежними володарями і династами. Що собою являє «Декларація ласки»? Це не договір між королем Яном Казимиром і Богданом Хмельницьким, бо вони не могли бути законними договірними сторонами. «Декларація ласки» базується на першій статті Зборівського договору, де кримський хан поставив умову, щоб Ян Казимир виконав вимоги Богдана Хмельницького²², який у той час був васалом хана. Іслам Гірей III як переможець міг змусити Яна Казимира прийняти свою вимогу й акцептувати «Пункт» Хмельницькому. Для цього знайшли спеціальну юридичну форму — «Декларацію ласки», бо договір короля із підданим був неможливим.

Тому насамперед треба з'ясувати, хто виступали договірними сторонами Зборівського договору? Чи, як приймається в історіографії, основний договір укладено між Богданом Хмельницьким і Яном Казимиром, чи між Яном Казимиром й Іслам Гіреєм III? Це питання дуже важливе, бо розкриває, які можливості мав Хмельницький у тій справі. Власне, що це був за договір, укладений у 1649 р.? Адже у XVII ст. договори між собою могли укладати тільки суверенні володарі, члени пануючої династії. Польський король і кримський хан Іслам Гірей III були членами династії й суверенами своїх держав. Богдан Хмельницький, з погляду тодішнього міжнародного права — це підданий Яна Казимира, отже, король Польщі не міг особисто укладати з Богданом Хмельницьким угоди. Тому вибрано форму домовленості зі своїм підданим — «Декларацію ласки». Із збереженого тексту договору між Іслам Гіреєм III і Яном Казимиром видно, що два рівноправні «брати-володарі» уклали договір між собою²³. І одним із основних пунктів стала згода Яна Казимира прийняти Статті Хмельницького²⁴, що був у той час васалом Іслам Гірея III.

Головний недолік досліджень учених полягає в тому, що вони забули про існування Кримського ханату — важливої політичної і мілітарної сили на Сході Європи. Кримський ха-

Польський король Ян Казимир

нат мав два важливі на той час чинники, по-перше, престиж хана як цісаря і нащадка Чінгіс-хана²⁵, рівного партнера володарям Європи, по-друге — це татарська легка кіннота, яка тоді вважалася найкращою і якої боялися й респектували її як у Московській державі, так і в Польщі. За давньою традицією, кримський хан мав право на данину, яку в Москві називали “поминками”²⁶, а у Польщі — “упоминками”²⁷. Цікавий факт засвідчено у тогочасного біографа Іслам Гірея III — Гаджі Мегмед Сенаї²⁸ про те, що відбувалося у столиці Кримського ханату Бахчисарай після укладення ханом Зборівського договору 1649 р. з Яном II Казимиром. Відразу до Іслам Гірея III почали прибувати послы з різних країн з подарунками насамперед, від короля Польщі обіцяні “упомінки”, від царя московського відразу за два роки “поминки”. Також прибули скарби із Молдавії, Волощини, Семигороду, Черкесії й Дагестану, від імператора Австрії і королеви Швеції. Усе це засвідчує, що кримський хан у XVII ст. мав міжнародне становище. Крім того, за кримським ханом стояли османський султан та його імперія, яка у XVII ст. все ще відігравала велику роль в історії Європи²⁹.

У 1939 р. у видавництві Східного інституту у Варшаві вийшла публікація збірки татарських документів д-ра Абдулі Зігні Сойсала³⁰. На базі інформацій Зігні Сойсала можна було зрозуміти, що в Польщі існує оригінал Зборівського договору 1649 р. у кримській версії. У пошуках цього документа нам пощастило. Договір дійсно зберігся в Варшавському головному архіві давніх актів³¹. О. Пріцак звірив оригінал Зборівського договору 1649 р. турецькою мовою з перекладом Зігні Сойсала на польську мову і з моїм українським перекладом, зробив цінні уточнення, і таким чином ми вводимо документ до наукового обігу. З оригіналу Зборівського договору 1649 р. у кримській версії і збірки Зігні Сойсала виходить, що цей договір був укладений між королем Польщі Яном Казимиром і кримським ханом Іслам Гіреем III, а також, що хан був гарантом миру. Це визнавала як польська, так і козацька сторони; вони надсилали свої скарги одна на одну Іслам Гірею III. З огляду на важливість цих документів і тому, що вони досі не відомі дослідникам Зборівського договору, тут подаю в українському перекладі повністю оригінал, а Ярлики, пов'язані з ним, скорочено за перекладом польською мовою Зігні Сойсала (див. Додатки №1 і №2).

§3. Кримська версія Зборівського договору 1649 р.

Кримську версію Зборівського договору 1649 р., яка є оригіналом, подаю у повному обсязі в українському перекладі. Документ написаний турецькою мовою у серпні – вересні 1649 р. із твердині Зборів.

“Від Щасливого і Могутнього і Великого Іслам Гірея Хана, нехай його володіння триває до кінця світу, який з ласки Великого і Милосердного Бога є Великим Володарем Великої Орди, Великих Країв, трону Кримського і гірських Черкесів, і багатьох татарів, і всіх Ногаїв, і Дешті-Кінчаку (Половецького степу. — *Л. П.*), і нечисленних військ, до Великого Короля Яна Казимира IV, Володаря Польщі, Литви, Русі, Пруссії, Мазовії, Чернігова, Готів, Шведів, Вандалів, дідича багатьох християн, після сердечного вітання і поздоровлення, нехай Вам буде відомо, що я погоджуюся на Ваше прохання в справі приязні і братерських стосунків між нами до кінця життя з заміною ворожих стосунків на любов. Угода, укладена між нами, така:

Пункт перший. Не чинити шкоди королю і його уповноваженим та іншим державним службовцям теперішньому Гетьманові Задніпрянському Хмельницькому і приписаним до нього 40 тисячам козакам, а також не перешкоджати їм у вільному пересуванні і їхнім діям з ціллю виконання робіт або воєн, вважаючи, що їхня територія незаселена і що не можна їм чинити шкоду (тобто мова йде про непорушність козацької території. — *Л. П.*).

Пункт другий. Будете згідно з давніми рішеннями надсилати кожного року подарунки та упомінки; не будете перешкоджати випасові тварин (коням. — *Л. П.*) на терені, розташованому на північній частині Дніпра: Інгульця, Інгулу і Чубартила, що приходять з Криму; будете приятелями наших приятелів; у випадку потреби надаватимете їм військову допомогу, водночас будете приятелями наших приятелів і ворогами ворогів чотирьох сторін світу, Великого Падишаха (Османського Султана. — *Л. П.*), і не будете нападати на його державу від моря або суші. Наша приязнь буде вічна, якщо будете дбати про приязні стосунки з нами, а ваші війська, княжата, і жовніри, і ви самі не зломите умови — присягаємо на Бога зі своєї сто-

рони і наших братів Калчака Султана, Нуреддін Султана та інших, Ширин-бея із мурзами, Мангут-бея з мурзами, мурзів і військом Великих і Малих Ногаїв і всіх інших наших підданих, що війська наші не нападуть на ваші землі і не чинитимуть шкоди. Одначе, якщо ви супротивитесь тому, то договір буде розірвано. Якщо Бог дозволить, ми не порушимо договору до нашої смерті, а також бажаємо, щоби наша приязнь передавалася від сина до сина. Також і Ви, дотримуючись договору до своєї смерті, тримайтеся приязні.

Написаний у великому місяці Шабан в році 1059 (серпень–вересень 1649 р. — Л. П.). Твердиня Зборів, Іслам Гірей — Хан Син Селамет Гірея Хана³². (див. Додаток №1 — решта пакету документів Зборівського договору 1649 р.).

Варто згадати, що після третього поділу Польщі (1795 р.) татарським текстом Зборівського договору зацікавився імператорський російський уряд, про що свідчить печатка на конверті: “Главный Архив Министерства иностранных дел”, а після Ризького договору 1921 р. документ повернули до Варшави.

§4. Польська версія Зборівського договору 1649 р.

Єдиний текст Зборівського договору польської версії, який подається у перекладі російською мовою, маємо в АЮЗР³³, документ №303, датований 16 листопада 1649 р. Це «Отписка воеводъ о приобретении списка договоровъ, приобращенное ими повествование о Зборовской битве и мире и самие списки Зборовскихъ договоровъ Польскаго Короля 1) съ Крымскимъ Ханомъ и 2) съ Войскомъ Запорожскимъ» («Декларація ласки»).

Цей текст, як пояснюється в документі, дістали в Путивлі від місцевого купця “Ивашки Мосалитинова”, який роздобув його в Борзні³⁴. У 1649 р. Борзна була центром Борзнянського полку (Чернігівського полку), що пізніше стала Борзнянською сотнею³⁵. А тому там можна було дістати копію «Декларації королівської ласки», бо Хмельницький надсилав її до всіх полків, отже, міг зберегтися текст Зборівського договору польського короля з кримським ханом³⁶:

Письмо о Зборовскихъ военныхъ действияхъ и мире и списки договоровъ озаглавлены здесь так: Списокъ съ Белорусского (українського. — Л. П.) письма, что прислано изъ Путивля въ нынешнемъ въ 158-мъ году ноября 16 день³⁷:

303. — 1649, въ ноябрѣ Отписка Путивльскихъ воевод о приобрѣтеніи списка договоровъ, приобрѣтенное ими повѣствованіе о зборовской битвѣ и мирѣ и самыя списки зборовскихъ договоровъ Польскаго короля

- 1) Съ Крымскимъ Ханомъ и
- 2) Съ Войскомъ Запорожскимъ.

Государю царю и великому князю Алексѣю Михайловичю всеа Русіи холопы твои, Сенка Прозоровской, Ивашка Ляпуновъ, Минка Грязевъ, челом бьютъ. Нынѣшнего, государь, 158-го году, сентября въ 24 день, послали мы, холопы твои, изъ Путивля въ Литовскую сторону Путивльца торгового челоуѣка Ивашка Мосалитинова, а велѣли ему провѣдать всякихъ вѣстей подлинно, и на чомъ Польской король и Поляки съ Крымскимъ царемъ и съ Черкасскимъ гетманомъ съ Богданомъ Хмельницкимъ и съ Черкасы помирились...

.....

II. Статьи, съ наяснѣйшимъ королемъ его милости Яномъ Казимеромъ и ханомъ Крымскимъ подъ Зборовомъ августа 19-го дня 1649-го году постановлены:

Съѣхався наяснѣйшій, сильнѣйшій и славнѣйшій межъ королями, славою и счастьемъ увеличанный, великихъ королевствъ и широкихъ государствъ и многого народу монарха Янъ Казимеръ, Божіею милостію съ волнымъ великіе Орды народомъ ханомъ Исламъ-Гиреемъ, Черкасскимъ, Нагайскимъ, Перекопскимъ, Пятигорскимъ, Шемскимъ и ханомъ Крымскимъ, пріятелемъ и братомъ, какое укрѣпленіе и межъ собою постановленное нынѣшняго дня зачинаютъ межъ собою вѣчную пріязнь, которая межъ наяснѣйшимъ и сильнѣйшимъ и славнѣйшимъ Іоаномъ Казимеромъ, королемъ Польскимъ, и наступающими его королями Польскими, и зъ домомъ Салтан-Гиреемъ вѣчно и не нарушено быти имѣеть, тѣмъ образцомъ:

Которые пріязни себѣ взаемъ помощь противъ общему непріятелю, естли одинъ от другово требовати будетъ, наслѣдовати.

Тоть же наяснѣйшій и насильнѣйшій, наславнѣйшій Иоанъ Казимеръ Польскій, хотѣніемъ и строеніемъ предков своихъ, королей Польскихъ, противъ вольности великихъ орды, царемъ и ханомъ Крымскимъ обѣщаетъ давати тому жъ хану Салтанъ-Гирею упоминки, статьяма какъ въ прежнихъ укрѣпленяхъ объяснено, и тѣ поминки наяснѣйшій, насильнѣйшій и наславнѣйшій король Польскій до Каменца отсылати на уреченное время повелить, а вольный великій орды царь ханъ Крымскій тамъ же посланца своего отъ себя сошлетъ, который отбирати будетъ.

Обѣщаетъ при той великихъ орды царь и хан Крымскій вечными времяны орды Крымской, Нагайской, Колиманней, Будятцкой, Очаковской, Добриской отнюдь никто, тако же Ексернъ Сосовъ и Бакгихавъ, государства наяснѣйшаго и сильнѣйшаго короля его милости Польского ни наменшею наѣздкою никогда, упадаючи, шкоды некоторыхъ чинити не будетъ, но всякими обычаи попеченіе имѣти и боронити того, тако жъ великіе орды царь и хан Крымской за себя и за впредь будущіе свои обѣщаетъ.

Что той же великіе орды царь и хан Крымской принесъ прошеніе до наяснѣйшаго, насильнѣйшаго и наславнѣйшаго короля его милости за Войско Запорожское, чтобъ ту ихъ вину и всчинаемую войну отпустилъ, тогда наяснѣйшій, насильнѣйшій и наславнѣйшій король его милость за упокореніемъ и отданіемъ вѣрного подданства того жъ Войска Запорожского, учинилъ надъ ними милосердіе по прошенію вольной орды великого царя и хана Крымского: отпускаетъ имъ ту вину и при давныхъ вольностяхъ то Войско Запорожское сохраняете, противъ особнаго договору постановленіе имѣть.

А когда бы вольный великій царь и хан Крымской потребовалъ противъ общимъ непріятелемъ помощи Войскомъ Запорожскимъ или инымъ, тогда имѣть того наяснѣйшій, насильнѣйшій и наславнѣйшій король его милость поизволити. Обѣщаетъ тако же взаемъ, когда бы король его милость Польскій наяснѣйшій потребовалъ, тогда онъ будетъ всю орду частью противъ потребности наяснѣйшаго короля его милости помощь чинити, будетъ

той же орды царь и хан Крымскій, — пріятеlemъ общимъ имѣють быти пріятеlemi, а непріятеlemъ — непріятеlemъ.

А понеже съ того мѣста не можетъ царь и хан Крымскій, только черезъ государства наяснѣйшаго, насильнѣйшаго короля его милости Польского, что попеченіе имѣти о томъ обѣщаетъ тотъ же великій царь и хан Крымской, чтобъ то повороченье его было съ меньшейо шкодою государствъ наяснѣйшаго короля Польского.

Войско то, которое есть подъ Збаражемъ* при посланцѣхъ наяснѣйшаго короля Польского, на то назначенымъ и присланнымъ, имѣють быти уволены неотволочно. Такожъ чтобъ и орда и что ни есть войска козацкаго, безъ всякіе отволоки уступили, чтобъ войско то съ-подъ Збаража* безъ боязни до короля его милости сойтитися могло.

Такова тогда договору обѣщаютъ себѣ взаимъ всякими мѣрами цѣло и ненарушано вѣчными времяны додержати. Содѣвалось подъ Збаражемъ*, августа 19 дня 1649-го.

А то въ тѣхъ договорахъ не вспомнано, что король его милость подаровалъ хану 30 000 ефимковъ тотъ же часъ подъ Зборовымъ за оное выпущенье Збараскихъ осадныхъ: понеже сами себя на 200 000 ефимковъ цѣнили, имѣеть король его милость дати хану 107 000 ефимковъ, и въ томъ дали межъ собою закладъ — король его милость отъ себя пана...”

По суті обидва тексти Зборівського договору у кримській і польській версіях мають однаковий зміст, хоч у польській версії текст подано ширше, в тому сенсі, що більш багатослівно. Очевидно, для Польщі найважливішою була справа замирення з кримським ханом, тому на першому місці є справа “упоминків”, а на другому — козацькі вимоги. Від кримського хана залежав вихід Польщі зі складного політичного становища.

Доля Зборівського договору була дуже специфічною. Мілітарна поразка Польщі примусила короля Яна Казимира прийняти всі вимоги кримського хана Іслам Гірея III. А оскільки у договорі йшлося про передачу трьох воєводств (Київського, Брацлавського й Чернігівського) Богдану Хмельницькому, треба було отримати згоду від сойму на це. Тоді польський ко-

* Помилково в оригіналі замість “Зборів”.

роль і королев'ята сойму знайшли оригінальне рішення. Вони не погодилися, щоб текст договору ввійшов до соймових конституцій, а обмежилися там лише коротким загадковим твердженням, що «Декларацію ласки» нашої (Яна Казимира), зроблену під Зборовом для Війська Запорозького за згодою Ваших усіх станів, ми підтверджуємо» (*Volumina Legum*. — Вид. J. Ohryzko. — СПб., 1839. — С. 130).

Натомість Ян Казимир доручив створити свою версію Зборівського договору у двох текстах. Один текст — для внутрішнього вжитку під назвою: «*Relacio gloriosissimae expeditionis, victoriosissimi progressus, faustissimae pacificationis cum hostibus Srmi et Potentissimi Dni J. Casimiri Regis Poloniae*», який зберігається у бібліотеці рукописів ім. Оссолінських, (інвент. №225), другий текст — для закордонного вжитку під назвою: «*Relacio altera, quae ad exteros missa est*», польський текст із цього зроблений Цієцішевським і теж зберігається в бібліотеці рукописів ім. Оссолінських (інвент. №1845, тека 14). Обидва тексти написані латинською мовою. Справжній польський текст, імовірно, знищений після того, як були складені ці дві офіційні редакції Зборівського договору, але, мабуть, Богдан Хмельницький дістав копію оригінального тексту польської версії, і тому пізніше договір зберігався в перекладі російською мовою у Посольському приказі.

розділ II. Три помилкові тези української історіографії в оцінці Зборівського договору 1649 р.

§1. Перша теза — суттєва різниця між пунктами «Вимог Війська Запорозького» і «Декларацією ласки»

При оцінці Зборівського договору в історіографії не з'ясовується, саме між ким був укладений договір. Створюється враження, що це був договір між Богданом Хмельницьким і Яном Казимиром. З того випливає ціла низка непорозумінь, які можна звести до трьох тез, поданих Михайлом Грушевським³⁸.

Перша теза вченого полягає в тому, що були суттєві розбіжності між «Вимогами Війська Запорозького» і «Декларацією ласки», а також висловлено закид Богдану Хмельницькому в нелогічності 18 пунктів козацьких вимог. Щоб вийти на чисті води, нам насамперед треба з'ясувати, хто були партнери договору і місце Війська Запорозького в системі договору, оскільки воно не є партнером ані короля Польщі, ані кримського хана. Іслам Гірей III взяв на себе своєрідну роль посередника, який вів переговори безпосередньо з польською стороною у справах Війська Запорозького.

Вимоги Запорозького Війська, передані королю Польщі Яну Казимиру 7 (17) серпня 1649 р.³⁹.

В основу логічного викладу 18 пунктів «Вимог Війська Запорозького» Богдан Хмельницький поклав найпекучіші питання. Перші два пункти стосуються головних проблем:

- п. 1. Про підтвердження прав і вольностей Війську Запорозькому, зокрема із власним судочинством;
- п. 2. Цей пункт стосується збільшення числа козацького реєстрового війська і території, на якій воно проживає. Далі йдуть справи церкви — п. 3, 4, 5, 6, 7;
- п. 3. Про скасування унії;
- п. 4. Про Київського митрополита як зверхника української церкви;
- п. 5. Щоб церква і церковні маєтки були забрані в уніатів і повернені православним;

- п. 6. Православне духовенство повинно мати такі самі права, як католицьке;
- п. 7. Православні церкви повинні продовжувати свою діяльність на польській території.

Наступні пункти стосуються адміністративно-територіального права.

- п. 8. Канцлери: коронний і Великого Князівства Литовського повинні без затримки видавати Русі (православним шляхтичам і козакам) привілеї, декрети, мандати;
- п. 10. Усі посади на українській території повинні займати православні.

Далі п. 9, 11, 16 — про заборону перебування на українській території польського естаблішменту, а саме: католицького духовенства (зокрема єзуїтів і жидів) та польського війська.

Ці статті в основному проголошують автономію держави Богдана Хмельницького.

Проблеми амністії стосуються п. 12, 13, 14, 15.

- п. 12, 13. Амністія учасників козацького повстання;
- п. 14. Щоб православна і католицька шляхта, яка брала участь у повстанні Богдана Хмельницького, була амністована;
- п. 15. Щоб були скасовані соймові ухвали проти козаків;
- п. 17. Київський митрополит із двома владиками повинен мати місце у сенаті;
- п. 18. Вимога, щоб польський король закріпив присягою на сеймі вищезгадані пункти.

Тепер порівняймо логіку викладення 11 статей «Декларації ласки»⁴⁰.

Ст. 1. Про підтвердження прав і вольностей Війську Запорозькому.

Ст. 2. Встановлює чисельність козацького реєстру до 40000 зі збільшенням території, на якій проживають козаки.

Ст. 3. Чигирин повинен належати булаві Війська Запорозького і його старшині — Богдану Хмельницькому.

Таким чином, логічний принцип найпекучіших питань, започаткований Богданом Хмельницьким, збережено у трьох перших статтях «Декларації ласки».

Ст. 4, 5. Йдеться про амністію учасників повстання, а саме:

Ст. 4 — козаків;

Ст. 5. — Щоб православна і католицька шляхта, яка брала участь у повстанні Б. Хмельницького, була амністована, й ухвали проти козаків мають бути скасовані соймовою конституцією.

Ст. 6, 7, 8. — Про заборону перебування на українській території польського естаблішменту:

Ст. 6 — коронного війська;

Ст. 7 — жидів;

Ст. 8. — Про скасування унії й затримання за православним духовенством їх дібр і прав, також про місце Київського митрополита в сенаті.

У восьмій статті зібрані разом козацькі пункти вимог 3, 4, 5, 6, 7, 17.

Ст. 9. Про діднітарства, щоб найвищий уряд у трьох воеводствах — Київському, Брацлавському, Чернігівському — складався з православної шляхти.

Ст. 10. Школи в Києві, як і в усіх українських містах, що існували з давніх часів, повинні бути українськими, але щоб не було єзуїтів.

Ст. 11. Козаки не мають права торгувати горілкою, крім власних потреб; пиво, медовиця і вино повинні бути за звичаєм⁴¹.

Ці всі пункти мають бути затверджені на сеймі.

Цікава логіка переліку проблем: права і вольності, армія, територія, влада, церква, амністія, адміністрація, торгівля.

Виникає питання: чи «Декларація ласки» вносить важливі зміни до «Вимог Війська Запорізького», чи це нова стилізація з другорядними змінами? На підставі уважного аналізу двох текстів ми дійшли висновку, що друга можливість має місце. Про принципову розбіжність не йдеться, бо якби існувала суттєва різниця між «Вимогами Війська Запорозького» і «Декларацією ласки», то Іслам Гірей III не уклав би Зборів-

ського договору з Яном Казимиром, оскільки першою умовою Зборівського договору у кримській версії є задоволення «Вимог Війська Запорозького».

Отже, за козаками були закріплені як давні королівські права і привілеї, так і надані нові. Б. Хмельницький не думав абстрактними категоріями і не оперував модерними термінами, а тільки конкретними. Що для гетьмана було головним — це територія (Київського, Брацлавського, Чернігівського колишніх воєводств), збереження привілейованого статусу козаків на цій території, якщо число козаків буде встановлено на пропозицію кримського хана дуже велике у порівнянні із попередніми вимогами (40 000 реєстрових козаків). Уся адміністративна влада мала належати гетьманові, його генеральній старшині та православній шляхті, польський естаблішмент повинен бути усунений з української території. Власна судова козацька система, православна віра в Україні мала бути панівною, а Київський митрополит — засідати в сенаті разом із київським каштеляном і воєводою грецької віри. Таким чином, усі чинники української автономії були юридично оформлені у Зборівському договорі: територія, військо, самостійне управління, права і свободи, суд, гетьманська форма правління державою. Порівнявши 18 пунктів «Вимог Війська Запорозького» із «Декларацією ласки», приходимо до висновку, що між ними немає принципової розбіжності. Весь недогляд М. Грушевського і вчених, які повторюють за ним його висновки, полягає у тому, що вони сприймають Богдана Хмельницького як монарха, а він ним не був. Поляки вважають перемоги Б. Хмельницького тимчасовим явищем і тому не визнають його за свого партнера. Принциповість справи щодо України, тобто відокремлення території, забезпечення козацької автономії, була погоджена з кримським ханом, коли Іслам Гірей III вирішив допомогти Б. Хмельницькому, а саме навесні 1648 р. Про це ми знаємо з інформації його воєначальника — Тутай-бея. Подробиці при оформленні «Вимог Війська Запорозького» хан залишив Хмельницькому і їх не зміняв, тому хан не мав безпосередньо жодного відношення до пропозицій, які Хмельницький подав королю Польщі Яну Казимиру. Це дуже важлива і скомплікована проблема, і дійти до неї можна, тільки вивчаючи генезу Зборівського договору, тим більше, що з ним пов'язана так звана “зрада” хана.

§2. Богдан Хмельницький пішов на великі поступки польській стороні, передусім “була обкраєна козацька територія”

Тут треба додати, що з самого початку революції Б. Хмельницького навесні 1648 р. стала актуальною справа відмежування козацької території в окрему одиницю — автономію. Пригадаймо такий яскравий факт, що відразу після корсунської перемоги Богдана Хмельницького, великий коронний гетьман Микола Потоцький, знаходячись у татарському полоні, запитав Туғай-бея, що власне хочуть козаки, і перекопський мурза йому чітко відповів: “Наперед, щоб по Білу Церкву мали окрему і відмежовану державу; друге, щоби допущено було їх до давніх вольностей; третє, щоб до міст, замків і держав ані старости, ані воєводи не мали ніякого права”⁴². При цьому можна зробити висновок, що Б. Хмельницького в той час влаштовувала стара козацька територія, і на захід гетьман не планував поширювати кордони далі Білої Церкви. Але переговори між польською й українською сторонами, на жаль, не довели до кінця цю справу. Її вирішила війна і перемога гетьмана з кримським ханом під Зборовом, в результаті якої з’явився Зборівський договір. Настав час, власне, перейти до питання про кордони Польщі з козацькою територією.

У пункті 2-му «Вимог Війська Запорозького» говориться: “Оскільки князь й. м. Вишневецький проти волі і наказу й. кор. м. таку силу нашого козацтва розплодив, що тепер ми самі не можемо їх перелічити, почавши від Дністра, Берлінців, Бар, по Старий Костянтинів, по Случ і за Случ, що впадає в Прип’ять, по Дніпро, а від Дніпра, почавши від Любича до Стародуба і аж до московської границі з Трубецьким, в усіх названих містах ми самі зробимо перепис, призначивши на службу його кор. вел. і всій Речі Посполитій тільки гідних, здатних до цього молодійців. По цих містах серед нашого війська щоб короґви, як іноземні, так і польські, не мали ніяких прав і не наважувалися брати жодних стацій”⁴³.

У такий спосіб лінія кордону з Польщею іде від Дністра рікою Лядавою, на якій знаходяться Берлінці, далі переходить на Бар і звертає до Старого Костянтинова і потім тримається Прип’яті. Таким чином до козацької території мало належати Київське воєводство (відділене від Волині Случчю), Брацлав-

ське, частина Подільського, між Мураховою і Лядавою. Якщо порівняти «Вимоги Війська Запорізького» про козацькі кордони у переговорах Б. Хмельницького з польськими комісарами 19 лютого 1649 р. у Переяславі, то “дійсно побачимо велику уступчивість”⁴⁴. Б. Хмельницький не говорить уже про Горинь і Кам’янець, а вдовольняється Случчю і Баром. Із цього робимо висновок, що гетьман був реальним політиком і не міг домогатися такої території, виходячи з умов, які склалися після Зборова, а не Переяславських переговорів. Цим порівнянням території докладніше займався Михайло Грушевський⁴⁵.

Ми ж порівняємо тільки ці два документи: «Вимоги Війська Запорозького» з «Декларацією ласки», а також кордони козацької території за пунктом 2 «Декларації ласки»⁴⁶. В документі кордони території Війська Запорозького позначені таким чином: “Число війська... дозволяє мати король — 40 000 реєстрового, а заряджати реєстри доручає Гетьманові. З такою декларацією, щоби після гідності, котрий був би до того достойний, писувано козаків до реєстру як в добрах шляхетських, так і в добрах й. кор. милості, а то таким міст описанням: від Дніпра почавши з сеї тут сторони в Димері, Горностайполі, Коростишеві, Павлочі, Погребищах, Прилуці, Винниці, Брацлаві, а звідтам від Брацлава до Ямполья к Дністрови, також від Дністра до Дніпра розумітися має і в реєстр козаки мають бути принимані з другої ж сторони Дніпра в Острі, Чернігові, Ніжині, Ромні аж до московської границі і Дніпра. А щодо міст дальних, й. кор. мил. і шляхетських над міру в тих пунктах описаних, в тих вже не мають бути козаки; вільно, одначе, з них тому, хто хоче бути в козацтві, без перешкоди панської вийти з усією маєтністю на Україну, котрий буде до реєстру прийнятий...”⁴⁷.

Навпаки, Михайло Грушевський вважав: “В сих жаданнях для польської сторони справді було багато тяжкого і навіть незносного, і під натиском не так, мабуть, польських парламентаріїв, як знову таки кримського хана, котрого польська сторона не залишила, очевидно, ужити до сього, — козацькій стороні прийшлося поступитися дуже багато. Перед усім — була обкrojена козацька територія: відтято північно-західню частину Київського воеводства (повіт Овруцький і частину Житомирського — сливе ціле Київське Полісся), північну Сіверщину і ту частину Поділля й Волині, що захоплю-

вали козацькі пункти"⁴⁸. М. Грушевський прийшов до того самого висновку, що І. Крип'якевич, а саме: "Україна не дістала бажаної частини Поділля і що більше, тратила на річ Поляків північно-західню Київщину, Овруцький повіт"⁴⁹. Тут необхідно підкреслити, що обидва вчені брали як вихідну точку неофіційні висловлювання Хмельницького під час вступних Переяславських переговорів 19 лютого 1649 р. і тому прийшли до хибного висновку. Не враховано, що змінився час після перемоги Хмельницького під Зборовим, і гетьман як розумний політик вимагав уже тієї території, яку можна було вибороти реально. Тому вважаю за необхідне порівнювати два документи, які мають безпосереднє відношення, — це «Вимоги Війська Запорозького» з «Декларацією ласки».

Зіставивши пункти 2 двох документів, можемо стверджувати: як «Вимоги Війська Запорозького», так і «Декларація ласки» мали встановити кордони між Польщею і козацькою територією, але з обох документів виходить, що західний кордон означений неточно. Зокрема, між Дніпром та Дністром зазначені прикордонні міста Горностайпіль, Димир, Коростишів, Паволоч, Погребище, Прилуки, Винниця, Брацлав, Ямпіль. Згідно з цією лінією залишається під козацькою владою Брацлавське воєводство, Київське і Чернігівське, хоч і не точно. Але роз'яснення дає пункт 9 «Декларації ласки», наприклад, про те, що цілісною виступає козацька територія, яка складається із колишніх польських трьох воєводств: Київського, Брацлавського, Чернігівського, — а саме: "Гідності, уряди всякі у воєводстві Київським, Брацлавським, Чернігівським Й. Кор. Мил. обіцює роздавати обивателям шляхетського стану грецької релігії після давніх прав"⁵⁰. Тобто із загальної тенденції документа виходить, що Польща не мала наміру ділити адміністративні цілості. Щоб знайти істину, якщо ці обидва документи не точні, звернемося до додаткових джерел — наративних документів. Зокрема, Македонський митрополит Галактіон, який мав можливість спілкуватися з Богданом Хмельницьким у козацькому таборі під Зборовом і знав подробиці як «Вимог Війська Запорозького», так і «Декларації ласки», розповідав про кордони між польською і козацькою сторонами: "Да будеть владѣть Гетьманѣ отъ Константинова и нанизъ всѣми козаками, а король будеть владѣти отъ Костянтинова и вверхъ всею Литвою"⁵¹.

Наступний документ — це «Отписка Путивльських Воевод царю». Путивльський розвідник Василь Бурий дізнався від козаків у Кобизжі про те, що «поступился де король Польської и Поляки Черкаскому гетману Богдану Хмельницькому и Запорожскимъ Черкасомъ земли и городовъ по рѣку по Случь и по городъ Костентиновъ и Баръ городъ и по Острогъ, и по иные города, что де королю Польскому и Полякомъ въ тѣ города и по Днѣпръ и по сю сторону Днѣпра не владѣть, и урядникомъ ихъ и старостамъ ни в которые города не вѣзжать»⁵².

Під Збаражем був у гетьмана путивлець Петро Литвинов, який розповідав: «Поступился де король и Поляки гетману и Черкасомъ Літовскіе земли и городов по Случь рѣку и по Днѣстръ, по города: по Константиновъ Новой да по Любаръ городъ, — половина де, государь, того города по ту сторону рѣки Случи быть къ Польской сторонѣ, а другой половинѣ по сю сторону рѣки Случи быть Черкаской сторонѣ, — да по Острогъ да по Баръ городъ; Полякамъ де, государь, за Случью рѣкою и до Днѣпра и за Днѣпр не быть...»⁵³.

Із розповіді гетьманського лікаря Лук'яна, який щойно повернувся із походу, про кордони козацької території ми дізнаємося: «А быть де, государь, Черкаскимъ городамъ по Случь рѣку да по Константиновъ Новой да по Баръ городъ и по Днѣстръ рѣку»⁵⁴. Звичайно, складно привести всі ці відомості до єдиного знаменника, але вони дещо роз'яснюють. Власне, слушно зауважив І. Крип'якевич, що ці повідомлення можна вкласти «в одну просту лінію, що могла бути західною границею запорозької держави: Бар – Новий Константинів – Любар – Середня Случ»⁵⁵. Щоб повністю переконатися в об'єктивності нашого твердження, звернімося до урядового козацького документа, а саме до «Реєстру Війська Запорозького», що був писаний згідно зі Зборівським договором 1649 р.⁵⁶ В цьому «Реєстрі» військо записане за полками, а кожен полк розділений по сотнях, у деяких сотнях означені міста й містечка. Це дає нам підстави зробити список найважливіших місцевостей, які належали кожному полку. На кордонах з Польщею і Литвою були такі полки: Брацлавський, Кальницький, Білоцерківський, Київський, Чернігівський. Тепер дослідимо, яку територію ці полки займали, чи тільки по демаркаційній лінії Зборівського договору, чи ту, яка пролягала на північ і захід? Згідно із «Декларацією ласки» демаркаційна лінія Брацлав-

ського полку означена містами Ямпіль – Вінниця⁵⁷. В «Реєстрі» 1649 р. крайні кордони Брацлавського полку означені такі: Браїлів, Станіславчик, Пенківці, Копистерин, Мурахва, Шаргород, Чернівці, Стіна, Ямпіль⁵⁸. Демаркаційна лінія Білоцерківського полку за «Декларацією ласки» виходить значно глибше на захід поза Паволоч. У «Реєстрі» 1649 р. крайні місцевості визначені такі: Івниця, Коростишів, Войташівка, Каме-нобрід⁵⁹. Демаркаційна лінія Кальницького полку збережена повністю відповідно до «Реєстру» 1649 р., крайні місцевості такі: Вінниця, Прилуки, Погребище, Борцагівка⁶⁰. І. П. Крип'якевич додає з інших джерел, що до території “козаків належала теж Беклівка на схід від Махнівки”⁶¹.

Аналізуючи кордони Київського полку за «Реєстром» 1649 р., ми переконалися, що на заході і півночі крайнім містом є Овруч, тобто Овруцький повіт із його столицею⁶². Переві-ривши за унікальним джерелом, «Реєстром» 1649 р., західний кордон козацької території, який був під Військом Запоро-зьким восени 1649 р., я прийшла до висновку, що він проходив по так званій “козацькій лінії”⁶³: Яруга – Браїлів – Прилуки – Беклівка – Коростишів – Овруч. Тобто західна лінія козацької території йде значно далі «Декларації ласки», як виходить ре-ально з «Реєстру» 1649 р., наприклад, увесь Овруцький повіт аж до ріки Случ був козацьким.

Таким чином, щодо адміністративно-територіального поділу як у «Вимогах Війська Запорізького», так і в «Деклара-ції ласки» кордони козацької території подані загально. Ні в першому, ні в другому тексті немає точної демаркаційної лінії. На підставі цих даних не можна прийняти думки М. Гру-шевського про те, що Богдан Хмельницький зробив поступки польській стороні. Тут є кращий критерій – «Реєстр Війська Запорозького» 1649 р., з якого добре видно, що, наприклад, Овруч має свою сотню, в той час як Грушевський пише, що “Овруцький повіт було обкромлено”⁶⁴. Те саме стосується Житомирщини, де, наприклад, існувала сотня в Паволочі⁶⁵ і Коростишеві⁶⁶, які були включені до системи Білоцерківсько-го полку. Тому такий знавець давньої української картографії, як Іван Крип'якевич, у своїй карті держави Богдана Хмель-ницького, передрукованій у науковому апараті видання «Реє-стру» 1649 р.⁶⁷, включає Житомирщину і весь Овруцький повіт аж до річки Случі до Козацької держави. Можливо, під час пе-

реговорів були зроблені поступки в ту чи іншу сторону, але вони не міняли основної вимоги, щоб три колишні воєводства Речі Посполитої — Київське, Брацлавське, Чернігівське — перейшли до структури держави Богдана Хмельницького.

§3. Друга теза — Богдан Хмельницький не використав своєї перемоги над Польщею, не добився визволення від кріпацтва і не виборов національної державної самостійності

Одним з основних закидів Михайла Грушевського Б. Хмельницькому є те, що у Зборівському договорі гетьман не розкріпачив селян: “Про колишні плани української держави, про опіку над “черню” й оборону її від панського панування тепер вже не було мови” (див.: Грушевський М. Історія України-Руси. — Т. 8. — Ч. III. — С. 210, 214). Ця теза побудована на анахронізмі. Концепція визволення кріпаків стала актуальною в Європі тільки у XVIII — першій половині XIX ст.⁶⁸. Крім того, Б. Хмельницький не міг мати в свій час національно-політичної концепції, бо український гетьман жив у XVII, а не у XIX ст., і мислив категоріями свого часу. Для звільнення селян у середині XVII ст. не існувало відповідної інфраструктури, зокрема про відсутність такої інфраструктури в Польщі видана окрема монографія⁶⁹. Незважаючи на те, проблема визволення селян від кріпацтва не була нагальною в державі Б. Хмельницького Військо Запорозьке, бо її визначали три моменти, на яких я хочу зупинитися. По-перше, це — *біологічна проблема*, те, що протягом свого гетьманування (1648–1657) Богдан Хмельницький мусив постійно вести війни, в яких *гинула значна частина його козаків*. Отже, гетьман не міг дотримуватися певного сталого «Реєстру Війська Запорозького», оскільки треба було поповнювати місця тих, хто загинув. На жаль, ми не маємо даних про те, скільки кожного року гинуло козаків, але це мусила бути якась значна частина Війська Запорозького.

Другий момент: коли в Україні була ліквідована польська влада, то без власників залишилися великі землі, а саме — *королівщини*, тобто державні землі гетьманату, маєтки магнатів, шляхти і землі католицького духовенства, які переходили

протягом 1648–1649 рр. до *Військового Скарбу* держави Богдана Хмельницького. Отже, існувала можливість селянам працювати на тих землях, що належали тепер Військовому Скарбу, *де вони ставали вільними селянами-козаками*. Практично Б. Хмельницький розкріпачив селян, не використовуючи цієї термінології. Такі справи регулювалися самі, природно, і тому М. Грушевський, а за ним деякі інші історики цього не побачили і навіть сьогодні проголошують, що Б. Хмельницький не розкріпачив селян.

Третій момент — це був *спонтанний рух покозачення* (1648–1649)⁷⁰, коли селяни вступали до козацького війська. Як відомо, хто не ставав козаком, мусив залишатися в попередньому стані, тільки сплачувати побори не панові, а Військовому Скарбу. Селянам держави Б. Хмельницького нічого іншого не залишалося, як стати козаками, котрі мають певні права і привілеї чи можуть вимагати їх або повернутися до свого підневільного становища. Власне тому у таких масштабах відбувався спонтанний процес покозачення. У травні 1649 р. київський воєвода Адам Кисіль у листі Богданові Хмельницькому писав: “Wszycy którzy świeżo wyłamali się z poddaństwa Panom i weszli w tytuł kozacki, pokoju nie chcą — wiedząc że pokój wróci ich do poddaństwa, — a jest ich dziesięć razy więcej niżeli wojska zaporożskiego”⁷¹.

Ця оцінка Адама Киселя має особливе значення, бо він, свідок подій, визначає число покозачених як 400 000. Якщо прийняти за основу число 40 000 реєстрового Війська Запорозького за Зборівським договором 1649 р., тепер нових козаків стало у десять разів більше, ніж Війська Запорозького. Це була майже половина населення в державі Богдана Хмельницького, оскільки в ній налічувалося всього понад 1 млн жителів⁷². Отже, Богдану Хмельницькому, як свідчать факти, не треба було видавати жодного маніфесту селянам — вони самі розкріпачилися. “Чернь” (тобто покозачене селянство) була необхідна як резервуар для поповнення постійної боєздатності армії Війська Запорозького.

З названих вище причин Б. Хмельницький свідомо підтримував покозачення селян, і, незважаючи на тиск московського правління, гетьман відмовився від складання нового «Реєстру» козаків, бо не хотів обмежуватися числом 60 000 — це лише подавалося у Переяславському договорі. Тим самим

через покозачення та інші причини, про які йшлося вище, кріпацтво практично зникло в державі Богдана Хмельницького.

Дехто закидає Б. Хмельницькому, що гетьман не домігся у короля Польщі прийняття повністю його пунктів⁷³. Повище порівнявши пункти «Вимог» Богдана Хмельницького з текстом «Декларації ласки», доходимо висновку, що 18 «Вимог» Хмельницького вміщують у себе 11 пунктів тексту «Трактату», хоч деякі залишилися в переговорах дещо зреформованими.

Таким чином утворилася автономія “Військо Запорозьке” у складі Речі Посполитої, а саме: зі своєю територією, 40-тисячним військом, гетьманською формою управління, зі старшиною, власним судочинством і економічною формою управління. І треба підкреслити, що на той час це було найбільше, що міг вибороти Богдан Хмельницький за допомогою кримського хана у короля Польщі. Історики ХІХ – початку ХХІ ст. уявляють собі, що це мусила бути незалежна національна держава. В середині ХVІІ ст. не тільки на Сході, а й у Західній Європі не було національних держав як таких, існували тільки династичні володіння. Національні держави почали творитися під впливом появи концепції етнічності в Західній Європі у ХVІІІ–ХІХ ст., як дитя європейського романтизму⁷⁴.

Концепція суверенітету народу, а не, як досі було, володаря — це продукт європейського інтелектуального розвитку ХVІІІ ст. (від Руссо), який вперше зреалізувався у французькій революції (1789–1794). Очевидно, вимагати від Б. Хмельницького, щоб він думав категоріями ХVІІІ ст., — це анахронізм.

Термін “народ як суверен” вперше запропонував Наполеон Бонапарт, який у 1804 р. звелів коронувати себе не імператором Франції, а імператором французів. Це була версія раціоналістичної концепції суверенітету народу⁷⁵. Коли вживається термін “держава” щодо володіння Богдана Хмельницького, не можна забувати, що держава ХVІІІ ст., навіть у Західній Європі, — це не була національна держава (*Nation state*), радше йшлося про династичні володіння з різною системою залежності. Для Б. Хмельницького, який не був членом династії, як Ян Казимир або Іслам Гірей ІІІ, і через те не міг бути визнаним рівним “братом”, виникає дуже складна ситуація. І тому в тій системі можна було вибороти для себе політично-суспільну автономію, теоретично — васала якоїсь визнаної династії (наприклад, як Іслам Гірея ІІІ).

Якщо користуватися сучасною термінологією, це ще не була повністю незалежна держава, але тільки перший крок до неї. Чому ж козацьку територію у 1649 р. не можна було відділити від Речі Посполитої? Польський король не мав права відділити територію Речі Посполитої без рішення сойму (місцевих репрезентантів)⁷⁶. У 1648–1649 рр. склалася така ситуація: у трьох воєводствах, у яких проживали козаки — Київському, Брацлавському, Чернігівському, — маємо чіткий поділ на шляхту, яка обіймала всі репрезентативні одиниці, а саме: надсилала до польського сойму відповідну кількість послів, і через тих репрезентантів шляхта була єдиною силою, яка могла вирішувати долю козаків. Козаки, які перебували поза тією структурою, не мали репрезентантів у польському соймі і тому не могли примусити короля відділити названі території для них. Через десять років ситуація змінилася через те, що Богдан Хмельницький, розуміючи її, залучив до себе велику кількість шляхти, зокрема репрезентантів у польському соймі. Власне тому у 1658 р. спадкоємний наступник Богдана Хмельницького Іван Виговський мав змогу зі шляхетськими репрезентантами з названих трьох воєводств створити Велике князівство Руське і замінити двоєдину Литовсько-Польську державу на триєдину — Литовсько-Польсько-Руську — це була Гадяцька угода⁷⁷.

У 1649 р. польська шляхта не висувала вимог утворити на території трьох воєводств самостійну державу, а король Польщі не міг сам вирішити цієї справи⁷⁸, і тому Б. Хмельницький не ставив крапки над “і”. Ця позиція з сучасної точки зору критикується М. Грушевським, що “Б. Хмельницький не використав своєї перемоги”⁷⁹ і тому виборів, власне, автономію як перший крок до подальшого розвитку, котрий, як засвідчила дійсність у 1658 р., уже був можливий.

В українській науковій літературі при оцінці Зборівського договору не береться до уваги та обставина, що король Польщі в XVII ст. був не абсолютним монархом, а конституційним, і його як виборного володаря обмежували так звані “*pacta conventa*”, а також рішення шляхетського парламенту (Сойм і Сенат)⁸⁰. Отже, Богдан Хмельницький і Ян Казимир були обмежені у своїй владі: український гетьман не був монархом і володарем, а король Польщі не мав права відділяти жодної території без згоди парламенту. Хмельницький як поль-

ський шляхтич знав ті обмеження польського короля і вважав недоцільним ставити умови про виділення окремої території з Польської держави. Саме це і є відповіддю на закид Грушевського, що Хмельницький не домогся окремої території. Як вище сказано, в той час на території Війська Запорозького ще не було зорганізованої шляхти — це сталося у червні 1658 р. (Гадяцька унія)⁸¹. Беручи сказане до уваги, ми можемо підтвердити це таким фактом. У 1656 р. Хмельницький мав змогу включити до своєї держави Пінське староство не тому, що козаки завоювали білоруським полком цю територію, а тому що політичні керівники пінської шляхти вирішили вийти зі складу Великого князівства Литовського й ввійти до системи держави Війська Запорозького⁸². Незнання польської конституційної історії затемнює розуміння дій Б. Хмельницького. “*Corona Regni Poloniae*” є ідеальна і неподільна, що стосується території Польщі, яку репрезентують Сойм і Сенат. А король є службовець тієї “*Corona Regni Poloniae*”, він не може диспонувати територію — чи то виділити, чи то ділити — це мусить пройти відповідні інстанції до сойму⁸³. Історики закидають українському гетьману, що влітку 1648 р., після своїх великих перемог над поляками, він зупинився в Замості і не пішов далі. На їхню думку він тоді міг легко дійти до Варшави і домогтися своєї мети. Богдан Хмельницький не зважився залишити українську територію з логічних причин, але важливіше те, що тоді у Варшаві не було діючого сойму. У Польщі помер король Володислав IV, і до вибору нового короля сойм не міг відбутися. Щоб сойм був дійсний, потрібна була присутність короля⁸⁴, бо у той час тривало безкоролів'я. Власне тому Богдан Хмельницький заангажувався до вибору нового короля Яна Казимира. Але не маючи своєї організованої шляхти, розуміючи, що без згоди сойму Ян Казимир не міг відділити від Польщі три воеводства, гетьману Богдану Хмельницькому все-таки вдалося вибороти на тій території політичну й економічну автономію Війську Запорозькому. Зборівський договір був своєрідним вступом Б. Хмельницького на міжнародну арену.

§4. Третя теза — так звана “зрада хана”

М. Грушевський пише: “Хоч в основі поведінки хана не було чим іншим як зрадою його союзному трактатові з козаками, і, змушуючи гетьмана миритися зараз за всяку ціну з королем, він ставив свого союзника в примусове становище, дуже некоректно, — але псувати своїх відносин з козаками до ґрунту хан також не хотів, і задоволенне козацького війська ставив першою умовою згоди з Польщею”⁸⁵.

Виникає запитання: яка ж в дійсності була роль кримського хана у Зборівському договорі і чому він вступив у перетрактації?

Автори, які висувають цю концепцію, забувають, що без активної участі кримського хана Б. Хмельницький у традиційному і легалістичному суспільстві не міг бути партнером короля Польщі. Зате Іслам Гірей III як нащадок Чінгіс-хана мав можливість вести переговори зі своїм “братом” Яном II Казимиром і ставити такі умови, які той виконував. Якщо «Вимоги Війська Запорозького» були представлені в пунктах, які гетьман склав сам зі своєю старшиною, без участі хана і натиску з його сторони, то Б. Хмельницький міг дістати те, що просив. Знову ж, ті пункти, які скомпонував сам гетьман, виглядали задовільно, адже він не думав категоріями XIX ст. Концепція “зради хана” базується на непорозумінні, про що йшлося вище. Щоб її спростувати, треба повернутися до початків зв'язків Б. Хмельницького з кримським ханом Іслам Гіреєм III. Для розуміння цих зв'язків для нас важливий хід двох нарад 1648 р. — татарської, що відбулася 30 березня 1648 р. у Бахчисарай⁸⁶, і козацької — у Чигирині 29 червня 1648 р.⁸⁷ і генеза Зборівського договору (див.: §1 цього розділу). Не треба забувати також про особливе ставлення підданого до коронованої особи. Богдан Хмельницький психологічно не міг ставити вимог королю Польщі, як Іслам Гірей III, гетьман міг тільки просити ласки, навіть у ситуації, коли його армія у спілці з татарами перемогла польську армію. На щастя, збереглися відповіді як Іслам Гірея III, так і Богдана Хмельницького на пропозицію короля про мир. Вони якнайкраще ілюструють, що ідея про “зраду хана” базується на непорозумінні. З огляду на важливість цих документів подаю їх у повному обсязі (див. Додаток №1 і український переклад у §3).

Із тексту Зборівського договору⁸⁸ кримської версії видно, що існували тільки дві договірні сторони, а не три: кримський хан Іслам Гірей III і Ян II Казимир, Б. Хмельницький не був договірною стороною, а його справу вів Іслам Гірей III, який вимагав від Яна II Казимира у 1-й статті їхнього договору, щоб король Польщі задовольнив «Вимоги Війська Запорозького», подані у «Пунктах Б. Хмельницького». І дійсно, як ми показали, «Декларація ласки» цілком відповідає названим пунктам. Король не міг укласти договору із своїми підданими, тому була знайдена формула «Декларація ласки». Богдан Хмельницький не брав безпосередньої участі у переговорах, оскільки не був договірною стороною, і тому закиди деяких істориків, що він замало виторгував у договорі, — безпідставні. Так само безпідставною є концепція “зради хана”. Хан не тільки не зраджував Б. Хмельницького, навпаки, Іслам Гірей III єдиний міг репрезентувати інтереси гетьмана, тобто бути посередником між ним і королем Польщі, і своє завдання кримський хан повністю виконав. Текст Зборівського договору у кримській версії засвідчує усвідомлення Іслам Гіреєм III своєї династичної і державної винятковості. Саме на цій підставі хан звертається і до Яна II Казимира, якого він вважає “братом”⁸⁹. Акцентуємо увагу, як у той час Богдан Хмельницький використовує звертання у Листі до Яна Казимира щодо «Вимог Запорозького Війська», написаному 7 (17) серпня 1649 р. з табору під Зборовом:

“Найясніший милостивий пане, королю, пане мій вельмимилостивий і добродію. Падаючи до милостивих ніг вашої королівської милості, мого милостивого пана, знову повторюю моє покірне прохання саме про той гріх, який я мусив учинити скоріше мимоволі, ніж зі своєї волі, щоб ваша королівська милість, як батько і мій милостивий пан, зволив мені, своєму найнижчому підніжкові, до кінця цей гріх простити і до колишньої милостивої своєї панської ласки допустити. А як здавна був вірнопідданим святої пам’яті попередника вашої королівської милості, так і тепер обіцяю до кінця життя залишитися вірним найяснішій величності в. к. м., п. м. м.

А що стосується кримської орди, то це мусило статися, щоб ми жили у згоді довгий час і щоб за щасливого панування вашої королівської милості був мир на усій землі

Кримський хан Іслам Гірей III

королівства в. к. м. Просить нас й. м. кримський цар, щоб і ми йому допомагали, якщо йому доведеться йти до якої-небудь ворожої землі, а він обіцяє ніколи не зачіпати держави в. к. м., п. м. м.

І якщо в тих пунктах, які тепер ми подаємо, з волі і вимоги війська буде що-небудь образливе, щоб в. к. м. не зволив мені ставити це в провину, бо це не моя воля, і воно не так мені потрібне, як все військо покійно просить в. к. м. про того зрадника, що зрадив не мене, а й усю Річ Посполиту, про Чаплинського, який, уподобавши собі мою убогу садибу, позбавив мене всього мого майна, про що я подавав кілька разів прохання до й. к. м. блаженної пам'яті пана брата в. к. м., а також про те, що він підбивав й. к. м. коронного хорунжого скарати мене на горло, з чого і ця непотрібна війна виникла. Покійно прошу в. к. м., м. м. пана, щоб він був покараний тією смертю, яку він побажав мені, щоб після цього інші ніколи не наважилися робити таких злочинів, яких не мені одному, але всьому війську чинили ці нерозважливі пани. Затим якнайпокірніше з вірним підданством і найнижчими послугами до ніг найяснішої величності в. п. м., мого милостивого пана, припадаю.

Дано з табору, дня 17 серпня 1649 р.

Вашої королівської милості, мого милостивого пана найнижчий підніжок і вірний підданий, Богдан Хмельницький⁹⁰.

Отже, Богдан Хмельницький звертається до Яна Казимира як його “підданий підніжок”, не як “брат”, так само як і король Польщі Ян II Казимир звертається до свого підданого нижчого рангу у своїй відповіді на лист гетьмана:

“Уроджений нам милий! Ласкавість і доброта наша така велика, що й листа твого ми прийняли — хоч написаний він рукою, забрудненою замордованням чи затриманням нашого королівського посла (котрого і досі не бачили), і будучи помазанником Божим і йдучи за прикладом самого Господа Бога, що звикли вибачати людям і найбільші проступки їх, готові ми прийняти тебе до ласки нашої і на тім уряді затримати, аби тільки правдиво, щиро і чесно присягу свою і повинне підданство нам віддав, не пристаючи більш до чужих володарів ані бунтуючи

інших підданих наших, — а тих, котрих при собі тримаєш, розпустив, військо все від себе відправив, — а ми тебе і до ласки приймемо, і сповнимо те, чого за тобою проситиме брат наш цар кримський⁹¹.

Незважаючи на те, що хан вважав гетьмана своїм братом, усе-таки це братерство було своєрідним, а саме — це було братерство васала із сувереном⁹². Із джерел виходить: кримський хан вважав, що його основна роль у Зборівському договорі — бути посередником⁹³.

У «Діярїї» королівського секретаря Войцеха Мясковського⁹⁴ знаходимо запис про те, що кримський хан мав розмову з польським канцлером Єжи Оссолінським, котрий хотів, щоб хан відступив від Б. Хмельницького, і на що Іслам Гірей III відповів: “Я прийшов тут зимувати в Польщі, але як ви мене задовольните і Військо Запорозьке, тоді я дам себе намовити повернутися додому. І сам допоможу в договорах Хмельницькому, і для чого послав свого канцлера Сефер Гази-агу”. “I sam pomogę do traktatów Chmielnickiemu, do których deputował Sefergąz, kanclerza swego, tą konditią, aby Król j Mśc viceversa Kanclerza swego deputował”⁹⁵.

Хан дійсно тут зізнається в участі в нарадах як посередник. Хмельницький мав одну велику трудність, він, правда, розбив кілька разів польське військо і під Корсунем, і під Жовтими Водами, але поляки все ще відмовлялися визнати його партнером-противником, називаючи повсталих козаків “своїми збунтованими хлопами”, з якими не можна було вести переговори, хіба що тільки бити. Кримський хан виявив ініціативу, щоб примусити поляків визнати козаків партнерами для переговорів. На пропозицію хана король Польщі послав свого канцлера Єжи Оссолінського, котрий почав розмови із татарським канцлером Сефер Гази-агою, який запропонував три пункти:

1. Задовольнити Військо Запорозьке.
2. Виплатити всі “упоминки”.
3. Щоб татарам дозволили на зворотному шляху праворуч і ліворуч воювати населення⁹⁶.

Переговори тривали між вівторком і серединою, тобто 5–6 серпня 1649 р. Ініціатива була в руках татарського канцлера, і три пункти вони дискутували до наступного дня 7 серпня 1649 р.⁹⁷

Ось що писав Михайло Грушевський про “переговори, які велись між гетьманом і ханом у фатальну ніч з 15 на 16 н. ст. В трагічній історії України не багато було моментів, страшніших від цього!”⁹⁸. Вважаю, що скоріше ці слова слід віднести до історії Польщі, оскільки було офіційно передано територію її трьох воєводств у володіння Б. Хмельницькому для влаштування князівства. Польський канцлер Єжи Оссолінський так відреагував на перемир’я з ханом: коли довідався, що “король повинен прийняти вимоги козаків, чисельність яких (йдеться про реєстровців. — Л. П.) мала становити 40 тис. чол., дозволити татарам брати у Речі Посполитій ясир, грабувати її міста та села, виплатити кримчакам 200 тис. злотих та щорічно сплачувати їм упоминки, то в нього відібрало мову й у голові запамочилося”⁹⁹.

Документи Зборівського договору¹⁰⁰ стверджують, що це не була зрада хана гетьману, навпаки, ініціатива хана як посередника підняла Богдана Хмельницького до рангу партнера на міжнародній арені.

Хмельницький, очевидно, розумів значення свого союзу з ханом (тобто що хан визнавав його рівним партнером) і тому ніколи не хотів відходити від того союзу.

РОЗДІЛ III. Оцінка позиції кримського хана

§1. Кримський хан як гарант миру Зборівського договору

До нашої теми мають відношення документи, видані в публікації Абдули Зігні Сойсала, — це переклад з турецької мови на польську Ярликів 3, 4, 5, 6¹⁰¹. Подамо їх в українському перекладі та обговоримо ті фрагменти, що стосуються нашої проблеми.

За етикетом, що існував у XVII ст., договір уклали володарі, які себе вважали братами і які були один від одного незалежними. Кримський хан мав харизму роду Чінгіс-хана, Богдан Хмельницький був не володарем, а підданим Яна II Казимира, він не міг виступати рівноправним партнером короля. Це яскраво видно, як Хмельницький звертається до короля, а король до нього. Зате Іслам Гірей III як незалежний володар міг перейняти і перейняв інтереси Хмельницького у договорі з Яном II Казимиром. Тому Іслам Гірей III і його уряд вважали, що кримський хан є гарантом Зборівського договору. На це чітко вказують також татарські документи, уривки яких подаю тут у перекладі на українську мову.

Документ №3. Ярлик Сефер Газі-аги до короля Яна Казимира¹⁰²

Оригінал листа не датований, але на звороті польською мовою подається дата — 1649 р.

До Криму прибув посланець польського короля Печинський, який скаржився: “Козаки не дотримали Зборівського договору”. Але, ще коли тут був Печинський, прибули від запорозьких козаків посланці, які дуже оскаржували (поляків). Все, що Ви писали, ми точно передали Великому Ханові, Вашому братові. Щоб дізнатися, чи скарга козаків правдива, чи ні, ми вислали до козаків

запорозьких одного з наших агів¹⁰³ *. Якщо вони (козаки) мають слухність, то Великий Хан утрутиться до справи. Якщо, даючи віру тим чуткам, Ви зробите якусь шкоду запорозьким козакам, тоді порушення договору і відновлення воєнних дій буде з вини Вашої сторони¹⁰⁴.

Документ №4. Ярлик хана Іслам Гірея III до великого коронного канцлера

Оригінал листа не датований, але на звороті польською мовою подається дата — 1651 р.

Лист, переданий нам через Печинського, ми одержали. Ми довідалися про все, що Ви написали в Листі і що усно передали Печинському. Ви оскаржуєте запорозьких козаків, що вони не додержали зобов'язань, прийнятих під Зборовом. Під час перебування Печинського до нас прибули посланці запорозьких козаків скаржитися на Вас. Ми повідомили про цю скаргу козаків Печинського і послали свого довіреного агу до козаків, щоб перевірити правдивість чи неправдивість їхньої скарги. Якщо виявиться, що скарга козаків правдива, то ми нею займемося. Ви уповноважений нашого брата (польського короля. — *Л. П.*); мабуть, багато осіб хоче зіпсувати наші взаємини, і Ви, вірячи їм, якщо скривдите запорозьких козаків, спричините порушення договору; ті, хто прагнуть нашої незгоди, не будуть нашими приятелями, вони — злочинці, а це погано. Для порядку і добра двох країв — Польщі і Криму — треба Вам насамперед дотримуватися договору і не давати людям псувати наші взаємини. Поза тим, ми докладно поінформували Печинського про завдання нашого посланця Мустафи-аги до поляків, ми це зробили лише для добра нашого брата короля (Яна II Казимира) в надії, що якщо наша послуга (королеві) матиме успіх, то як Бог дозволить, у Вашім краю буде добре, і козаки будуть до Вас доброзичливими. Також ми мали надію, що приязнь поміж нами і нашими братами (тобто поляками) триватиме аж до судного дня. Якщо Ви з цим згодні, бажаємо, щоб Ви не затримували довго Мустафу-агу, не чинили

* У даному контексті посланцем Іслам Гірея III був його канцлер (візир) Сефер Газі ага.

ніяких кривд запорозьким козакам і дотримувались укладених з нами договорів¹⁰⁵.

Документ №5. Ярлик Іслам Гірея III хана до Яна Казимира¹⁰⁶

Оригінал листа не датований. Автор збірки подає в кінці листа заувагу польською мовою, що він написаний, правдоподібно, між 1649–1651 рр.

Тепер невідомо, чи козаки бояться Вас (короля) або Ваших панів, а це — погано. Бо коли ведемо подібні перетрактації, бажаємо, щоб у Вашім краю був порядок. Отже, вимагаємо, щоб козаки чи то на своїх становищах, чи в полі не зазнавали кривди ані від Вас, ані від Ваших панів. Якщо хтось із-поміж Вас зробить якусь кривду козакам, він спричинить порушення нашого договору, про це було сказано в нашому трактаті. Чи годиться Вам тепер зламати Вашу домовленість? Наше останнє слово таке. Кожен, хто вчинить шкоду запорозьким козакам, не є нашим братом-приятелем. Не сподіваємося чогось подібного від нашого брата короля. Якщо хтось із Ваших панів має злі наміри супроти козаків, нехай залишить ці наміри і заприятелює з козаками. Ми послали в цій справі нашого довіреного Тохтамиша-агу, доручаючи йому передати наші слова усно, якщо Ви дотримуетесь приязні, то після прочитання нашого Листа і вислухання нашого посла дайте остаточну відповідь, відсилаючи в той же час наших послів. Бажаємо собі до кінця життя перебувати в приязних стосунках з вами¹⁰⁷.

Документ №6. Ярлик Іслам Гірея III до Яна Казимира¹⁰⁸

Лист без дати. Перекладач вважає, що він написаний після Зборівського договору між 1649–1650 рр. і пов'язаний з Ярликом №3.

Тепер прибув до нас один з Ваших близьких людей Печинський з милим Вашим Листом; ми довідалися про все, що Ви писали і що Ви усно передали. Ви нарікали, що запорозькі козаки не дотримувалися договору, укладе-

ного під Зборівським замком. Коли Ваш посланець був тут, прибули люди від запорозьких козаків, і вони дуже нарікали.

З'ясувавши оце становище Вашому слугі Печинському, ми послали одного з наших агів, щоби дослідив і довідався, чи ті вістки є правдиві.

Після дослідження, якщо виявиться, що це правда, ми з нашої сторони дамо заборону. Але ситуація не буде доброю, якщо деякі люди і начальники зі злості скажуть якісь слова, а Ви тим вістям повірите, і якщо якась кривда буде зроблена запорозьким козакам, зламання договору буде з Вашої сторони. І, певно, ті, хто цю справу розпочали, будуть причиною до недотримання Вами приязні і відновлення бунту. Ми хочемо Вас (мати як приятелів), і про це ми молимося. Нашою волею і ціллю є приязнь і братерство. Ти також, наш брате, дотримуючись договору¹⁰⁹ і своїх слів, не слухай тих, які говорять, щоб викликати замішання у Ваших країнах. Ті, хто є причиною бунту, не є Вашими приятелями. Недобре бути причиною заколоту, а при кінці, напевно, є жаль і жалість. Перед тим, пославши нашого слугу Мустафу-агу для вивчення справи, представили її широко Печинському. Наша воля така, щоб справа була для Вас корисна, якщо справа буде за Божою ласкою по впорядкуванню Ваших країв, настане приязнь і братерство між нами, наш брате, аж до Воскресіння. Козаки будуть до Вас приязні і Вам прихильні. Так ми говорили тому, що Ви не вважали це за правильне. Відішліть, не затримуючи, нашого слугу Мустафу-агу. Отже, якщо б нам хтось із Ваших слуг сказав, що під тим приводом учинити шкоду запорозьким козакам, — це стане причиною зламання договору і викличе безладдя. Не слухаючи таких людей, забороніть їм говорити і викиньте (їх. — Л. П.). Поза тим, благословення для того, хто іде дорогою правди¹¹⁰.

* * *

Ці Ярлики чітко засвідчують позицію хана як гаранта миру. Таким чином можна зробити такі висновки:

- 1) Зборівський договір на відміну від звичайних двосторонніх договорів має свою окрему структуру, яка вказує на те, що основи того договору склалися ще в Бахчисараї навесні 1648 р., хоч із зовнішньої сторони це був договір між двома володарями, а саме: Іслам Гіреєм III і Яном II Казимиром. Іслам Гірей III, виконуючи свої зобов'язання, дані Б. Хмельницькому 1648 р., представляв у Зборівському договорі не тільки свої інтереси, а й інтереси Б. Хмельницького. Останні були подані у 18 пунктах Хмельницького, які в основному прийняв Ян II Казимир, оформлюючи їх як «Декларацію ласки».
- 2) Іслам Гірей III був аранжером Зборівського договору, і польська сторона мусила прийняти три вищезгадані пункти, перший — задоволення вимог козаків або продовження війни.
- 3) Кримський хан Іслам Гірей III став гарантом виконання Зборівського договору, і до нього зверталися зі своїми скаргами як польська, так і українська сторони.
- 4) Іслам Гірей III проводить дослідження через своїх агів, наскільки обидві сторони порушують договір, тобто серйозно трактує свою позицію як гаранта договору. Польська сторона визнає хана гарантом миру.
- 5) Кримський хан попереджає Яна II Казимира, щоб не порушував Зборівського договору, бо це призведе до війни.
- 6) Зборівський договір був продиктований кримським ханом, але не Хмельницькому, а польському королеві.

§2. Кардаш-казаги

Турецький термін “кардаш-казаги”, що означає у перекладі на українську мову “братній козак”, уперше засвідчений у державного історіографа, хрестоматійного історика Османської держави На'іма (1617–1703)¹¹¹. Мустафа На'іма у п'ятому

томі своєї історії розповідає про прибуття до султана посольства від кардаш-казаги, їхній гетьман був у той час під зверхністю кримського хана. Дата посольства Ребі'уль-ахір 1063 р. від Гіджри, а це березень 1653 р.¹¹², тому немає найменшого сумніву, що цей термін виник під впливом союзу Богдана Хмельницького з Іслам Гіреєм III. З того контексту зрозуміло, що йдеться про козаків Богдана Хмельницького і кримського хана Іслам Гірея III. У такому ж значенні “кардаш-казаги” засвідчено в іншого турецького історика XVII ст. Фундуклулу Мегмед-аги в його праці «Сілягтар-таріхі», тобто «Історія меченосця», а також в описі подорожей Евлія Челебі «Сіягат намесі» («Опис подорожей»)¹¹³.

Слід також згадати, що про союзний похід Богдана Хмельницького з Іслам Гіреєм III і Туғай-беєм на Польщу в 1648–1649 рр. існувала панегірична татарська поема Джан Мухамедова із XVII ст. Рукопис поеми, мабуть, загинув, але її опис у 1925 р. подав кримський історик Осман Акчокракли, учень академіка Агатангела Кримського¹¹⁴.

У додатку до своєї німецькомовної статті про союз Богдана Хмельницького з Туреччиною у 1648 р. Омелян Пріцак згадує різні імена, які зустрічаються у турецьких істориків XVIII ст. стосовно України та українських козаків. Зокрема, є інформація про “кардаш-казаги” із поданням турецьких джерел, у яких цей термін зустрічається¹¹⁵. Отже, і в татарській традиції союз із Б. Хмельницьким був важливим і залишив сліди.

Сучасник Іслам Гірея III, його високий чиновник Гаджі Мегмед Сенаї, написав спеціальну хроніку «Історія хана Іслам Гірея III» про перші походи Б. Хмельницького з Іслам Гіреєм III проти Польщі (1648–1649). Хоч автор не використав повністю татарських офіційних джерел, усе-таки цікавим є його ставлення до Б. Хмельницького, повне пошани, порівняно з польськими гетьманами, хоч гетьман Хмельницький, як і вони, був християнином, а це, очевидно, створювало негативне бачення. Мегмед Сенаї про першу зустріч з ханом на українській території Богдана Хмельницького пише так: “На другий день, 1 червня 1648 року, в Білій Церкві відбулася зустріч Кримського Хана з Б. Хмельницьким; з Ханом був Туғай-бей, який дістав багато ласки від Хана. Дві години пізніше під Білою Церквою (татарські війська) були вишикувані у бойовий

порядок, а Гетьман Дніпрових козаків, згадуваний раніше знаменитий муж на прізвище Хмельницький, представив Ханові свої війська і виконав церемонію входження під протекцію (Хана), після чого Його Хан прийняв по-володарськи. Опісля Хан залишив Білу Церкву і зупинився на спочинок у сільській околиці (Білої Церкви, притому не спустошив її)¹¹⁶.

2 серпня 1649 р. ханський візир Сефер Газі-ага зробив пропозицію Ханові, щоб він дав знати Гетьманові Дніпрових козаків, знаменитому мужеві Богдану Хмельницькому, як ідуть справи, то нехай і він зі своїми добірними стрільцями разом із татарами йде назустріч королю. (Тут, можливо, відбулася попередня зустріч хана і гетьмана перед зустріччю з королем. Кримський хан був аранжером Зборівського договору, і польська сторона мало що могла сказати, вона просто мусила прийняти три пункти хана, з яких перший — задоволення вимог козаків або продовження війни. Це правда, що Зборівський договір був продиктований ханом, але не Хмельницькому, а польському королеві¹¹⁷).

11 травня 1648 року 80 польських (невірних) гяурів здійснювали владу і керівництво над 3500 Дніпровими козаками, які перед тим прибули чайками на ріку Дніпро. Козаки посікли їх мечами, а головних і найважливіших з них гяурів, трьох польських полковників, закували в кайдани, опісля одного з них (М. Потоцького) послали до згаданого Гетьмана на прізвище Хмельницький. Двох інших полковників відіслали з людьми згаданого героя битв Тутай-бея до Хана, славного порогу найшасливішого володаря, і вони того ж дня пополудню прибули¹¹⁸.

Іслам Гірей III у четвер 21 травня 1648 р. вирушив із цього обозу, і місцем постою Його Величності було місто Кагарлик, близько однієї з великих річок, подібної до Нілу, могутньої ріки, знаної і славної під назвою Дніпро. Того ж дня до осавулів Гетьмана Дніпрових козаків було послано чоловіка, щоб поладнати справи. Того ж дня до названого вище гяура на ім'я Хмельницький, Гетьмана і начальника Дніпрових козаків, був посланий чоловік із таким наказом Хана: хай стануть і затримуються над рікою Інгулець так довго, аж поки ми прибудемо із мусульманським військом¹¹⁹.

28 серпня 1648 р. Неподалік від Меджибожа знаходився табір козаків. Славний їх вождь, знаменитий їх Гетьман на ім'я

Хмельницький, вийшов із 10 000 своїх вибраних сотників назустріч Калги (наступника престолу), щоб обтерти своє обличчя в його володарське стремено (тобто щоб поцілувати). Калга наказав дати згадуваному Хмельницькому і його підвладним чудовий почесний одяг, а також виявив їм багато ласки і зичливості, потім вони розмовляли і радилися у справі польського табору, який тремтів від самої звістки (про Калгу і слуг), і за допомогою Найвищого Аллаха польський табір був розбитий і зруйнований. Опісля (Калга) вирішив вирушити разом з козаками в сторону званої і славної однієї зі столиць короля ляхів, званої Львовом¹²⁰.

12 жовтня 1648 р. (йдеться про облогу Львова) поляки вислали до Дніпрового Гетьмана Хмельницького послів, кличучи: милосердя! милосердя! І сказали: дамо вам двічі по сто тисяч золотих, а також погоджуємося пізніше давати “поголовне”¹²¹.

Хмельницький вирішив стати посередником і подав аргументи на пропозицію львів'ян (щоб узяти відкуп, не нищити Львова). І коли всі беї і карачу визнали — це правильно, — було послано зі сторони султана (тобто Калги) до населення замку (Львова) знаменитого мужа Періш-агу. Потім він приніс інформацію, що від мешканців згаданого замку (тобто Львова) зібрано і згромаджено без жодного недобору двічі по 100 тисяч золотих. І тоді видано наказ зупинити обстріл замку із гармат. 21 жовтня 1648 р. перевезено на 80 возах сукна, золотоголови і шовку вартістю 200 тисяч талярів, які опісля протягом трьох днів були роздані і розподілені між беями, капикулами, мурзами. Згодом до султанського скарбу (Калги) пішло теж двічі по 100 тисяч золотих. Тоді (Калга) запросив до себе згаданого Тугай-бея і Дніпрового Гетьмана Хмельницького, наказав, щоб усіх одягнути у чудові одяги та соболеві хутра і велів визначити їм, щоб зі своїм військом нищили і грабували столиці і міста негідного короля (у глибині його краю). 21 жовтня достойний Калга зволив рушити у зворотну дорогу на Крим¹²².

24 червня 1649 р. На другий день, коли Хан вирушив у бік постюю Чупартил, прийшли зустріти його козаки, послані в посольство від Дніпрового Гетьмана, знаменитого мужа на ім'я Хмельницький. Вони склали поклін і повідомили (Хана), що вони вже вишикувалися і готові до його послуг, якщо потрібно. Другий постій був у замку під назвою Букі. Згаданий Дніпровий Гетьман прислав тоді до володарського стремена

вивідувачів, які самі прийшли, щоб зловити язиків, але їх спії-мали¹²³.

3 серпня 1649 р. Боротьба під час облоги Збаража відбувалася у такий спосіб, як досі. (Хан) послав до Гетьмана (Б. Хмельницького) свого слугу, Головного підскарбія, інформуючи його, що в замку невірних, званому Тернопіль, знаходяться дві гармати для штурму фортеці, а також великі інші гармати, які могли би зруйнувати навіть гори¹²⁴.

2 серпня 1649 р. (Великий ханський візир) Сефер Газі-ага сказав на нараді достойників Кримського Хана таке: нехай (Хан) негайно дасть знати Гетьманові Дніпрових козаків, знаменитому мужеві на ім'я Хмельницький, як справи (йдеться про Зборівські переговори), і хай він разом із своїми відбірними стрільцями вирушить на зустріч з королем¹²⁵.

Після того, як ми ознайомилися з тим, як татарська сторона, зокрема Сенаї, ставилася до Хмельницького, треба перейти до документів Богдана Хмельницького і дати оцінку його дружби з Іслам Гіреєм III. Що ж говорить Богдан Хмельницький про кримського хана? Найкращим доказом є листи самого Богдана Хмельницького¹²⁶.

Лист Хмельницького до польського короля Володислава IV від 12 червня 1648 р.¹²⁷

Ми змушені були звернутися по допомогу до Кримського Хана, який цього разу нам допоміг, згадавши про те, що й ми його також кілька разів у таких самих випадках від його ворогів рятували... А кримська орда, з того часу, як уклали союз з нами, зовсім не має права вдиратися до держави в. к. м-ті.

Лист Хмельницького до князя Володислава Домініка Заславського від 12 червня 1648 р.¹²⁸

Й. м. п. краківський, напавши з великим військом на наші житла, край наш мало не весь спустошив... ми бачили, що він на споконвічні права, дані нам нашим милостивим паном й. к. м., не зважав; мусили мимоволі... шукати допомоги... у нашого сусіда кримського хана, якого ми перд тим кілька разів від ворогів рятували.

Лист Хмельницького до московського царя Олексія Михайловича від 8 червня 1648 р.¹²⁹

Після перемоги під Жовтими Водами і під Корсунем “помог нам Господь Бог опановати войско все їх квартяное і трьох гетьманов живцем взяти. Ми їх не брали, але тис люди брали їх, которие нам служили, [в той м]іре от царя Кримського”.

Лист Хмельницького до польського короля Яна Казимира від 15 серпня 1649 р.¹³⁰

Так що я не з пихи, а з великої біди, будучи вигнанцем з власної батьківщини, з убогих володінь моїх, мусив мимоволі пригорнутися і впасти до ніг великого й. м. кримського хана, щоб мене вернув до милостивої ласки в. к. м., п. м. м.

Лист Хмельницького до польського короля Яна Казимира від 15 серпня 1649 р.¹³¹

Сподіваючися про все ретельно домовитись під час зустрічі з й. в. м. коронним канцлером, якого в. кор. м., п. м. м., обіцяв прислати до кримського хана для укладення з ним угоди.

Лист Хмельницького до Яна Казимира про напад татар на польських послів від 18 серпня 1649 р.¹³²

Трапилося так, що в. кор. м., п. м. м. вислав уночі до нас, своїх підніжків, як наших, так і своїх послів. Славільні татари, які грабували кожного, з чим би він не їхав, розбили у нас під боком і м. м. панів послів в. кор. м. Та, слава Богу, близько був наш військовий осавул, який врятував їх, хоч і не всіх здоровими. Однак кримський хан наказав провести слідство і розшук, усе награвоване знайти і повернути, а за образу в. кор. м., п. м., винуватих покарати. А тим часом, щоб більше на це не гаяти часу, як вже в. кор. м., п. н. м., з ласки своєї панської зволив призначити нам їх м. пп. комісарів, то покійно просимо якнайшвидше їх прислати. В. кор. м., п. н. м., в листі своєму натякав, щоб орда і військо наше відступили. Ми б раді за наказом

в. кор. м., це зробити, та зволь, в. кор. м., п. н. м., знати: якщо б навіть хан і відступив із своїми знатнішими людьми, то тоді без нього і без нас самих ці свавільники, яких тепер багато з різних країн понаходило, змовившись, не дай Боже, велику шкоду можуть заподіяти... Покірно просимо також, щоб ваша кор. м., п. н. м., не підозрівав нас у тому, що сталася така зневага від свавільних татар...

Лист Хмельницького до польського сенатора і київського воєводи Адама Киселя від 26 травня 1650 р.¹³³

А есть ли надобно будет против недруга королевского величества на службу воинскую людей, и я подлинно слышал от хана крымского, что истинно рад со мною вместе на королевскую службу против недруга его ставитца, покаместа Бог помочи подаст. А и ныне о том хан крымской ко мне писал, конечно на то укрепляючися, а ныне не убояся ничего.

Лист Хмельницького до кримського хана Іслам Гірея III від квітня 1654 р.¹³⁴

Найясніший милостивий кримський царю, а наш вельми милостивий пане.

Відаючи звичайні покірні послуги на милостиву ласку вашої царської милості, нашого милостивого пана, щиро бажаємо... доброго здоров'я і щасливого панування на незліченні роки і передаємо наш низький поклін...

Але тепер, коли ви своєю нерозривною присягою переконали нас у незмінній ласці вашої царської милості... обіцяємо і запевняємо вашу царську милість, що на вічні часи ні ми, ні наші нащадки не порушимо вашої присяги.

А цю присягу... тепер відновляємо нашим листом, бажаючи вірно додержувати її... Тому що Радзивілли наближаються з військами до Любеча і Лоева, уклінно просимо, згідно з вічною присягою, подати нам звичну допомогу.

Що ж до Москви, з якою ми вступили в дружбу, то ми це зробили згідно з порадою вашої царської милості.

Лист Хмельницького до московського царя Олексія Михайловича від 15 вересня 1654 р.¹³⁵

...Посылали есмя до тебя, великого государя нашего,... что по смерти Ислам Гирея, хана крымского, присылали до нас вся Орда Каммат-бет мурзу, хотячи сызнова с нами в братстве по прежнему бытъ и противу ляхов нам помочь давать.

Лист Хмельницького до кримського хана Мегмет Гірея III від 29 жовтня 1654 р.¹³⁶

Після повернення наших послів, з якими прибув Тохтамиш-ага, ми, як з листа вашої ханської милості, так і з усних розповідей посольства довідалися, що бажаєш з нами братерство, як і небіжчик святої пам'яті Іслам Гірей хан, чому ми з усім Військом Запорозьким дуже раді. Тільки нас дивує, що в ханська милість пишеш, щоб ми відступилися від московського царя... Ваша ханська милість у своєму листі заявляєш, що коли ми не відступимося від московського царя, то ти направиш на нас уторців, мунтян і волохів і сам, з'єднавшись із поляками, спустошуватимеш наш край. Зваживши це і уникаючи гніву Божого, ми ніяк не можемо й не хочемо порушувати присягу... Тому розсуди сам, ваша ханська милість, разом з їх милостями панами агами, беями й усіма мурзами, що було б слушніше й вигідніше не дати себе обманути обіцянками спільних наших ворогів, а жити з нами в братерстві, як ми жили тих сім років, разом їли хліб і сіль, уклавши дружбу з небіжчиком святої пам'яті Тогай-беєм. Слушно було б, коли б і тепер ваша ханська милість прислав до нас якусь гідну особу для підтвердження вічної між нами приятні, чого ми, стоячи на кордонах наших, охоче чекаємо, бажаючи, щоб не тільки ми, а й наші нащадки в майбутньому нашою приятню могли тішитися... Зволь... жити з нами в братерстві і прислати до нас свого посланця якнайшвидше.

* * *

Підсумовуючи, можна сказати, що вихідним моментом для Богдана Хмельницького залишався весь час до 1654 р. його союз з Іслам Гіреєм III, тобто протекція кримського хана. А з другого боку, гетьман намагався мати подібний зв'язок і з московським царем. Як наслідок дружніх стосунків між Іслам Гіреєм III і Богданом Хмельницьким зберігся турецький політичний термін “кардаш-казаги”, тобто “братні козаки”, які є у братньому союзі з татарами. У XVII ст. договори були тільки між володарями. Кримський хан, який не був зв'язаний з європейською теорією, визнавав Хмельницького володарем. Зокрема, у березневому договорі 1648 р. між Богданом Хмельницьким і кримським ханом говориться, що згідно з тодішнім звичаєм присяга обох володарів дійсна до смерті. Коли у 1654 р. помер Іслам Гірей III, братерство з татарами скінчилося. Новому кримському ханові Мегмеду Гірею, говориться у листі Хмельницького (№279)¹³⁷, треба було давати нову присягу, і, як свідчать документи Хмельницького, між ними не було вже тих братерських взаємин, як з Іслам Гіреєм та Тугай-беєм. Новий хан говорив із Хмельницьким мовою улъгиматуму: або московський цар, або наша дружба. Навпаки, братерськими залишалися взаємини Хмельницького з Іслам Гіреєм III навіть після того, як гетьман пішов під протекцію московського царя у 1654 р. Адже, за словами Хмельницького, сам Іслам Гірей III радив йому шукати військову допомогу у Москві. Хоч під час переяславських переговорів московський цар ставив як умову порвати стосунки з ордою¹³⁸, Хмельницький відмовився це зробити з огляду на союз із кримським ханом (дану присягу). Тобто Хмельницький, який вирішив піти під протекцію московського царя, мусив поладнати справу з кримським ханом, щоб не розірвати союзу. Цікаво, що союз з Москвою не змінив ситуації з Кримом. У радянські часи вважали, що Б. Хмельницький розірвав стосунки з ханом і пристав до царя. Вважаю, що якби кримський хан зрадив гетьмана, то Б. Хмельницький обов'язково про це б чітко сказав.

Богдан Хмельницький давно резервував Москву. Ще у вересні 1650 р., коли Іслам Гірей III хотів піти військовим походом на Москву, гетьман відмовив його, переконав ха-

на, щоб замість Москви йти походом на Молдавію, проти молдавського воєводи Васіле Лупула, і це було зроблено¹³⁹. Такий факт є доказом не тільки того, що Іслам Гірей III поважав як політичного союзника гетьмана Богдана Хмельницького, а й рахувався з його досвідом як полководця. Політичний термін “кардаш-казаги” продовжував існувати і після того, як Мегмед Гірей не відновив присяги, але залишився як пам’ять про колишню дружбу.

Як у кримського офіційного історика XVII ст. Гаджі Мегмед Сенаї¹⁴⁰ ніколи не згадується про Богдана Хмельницького зневажливо, а тільки як про визначного мужа запорозьких козаків, так і в жодному документі українського гетьмана Богдана Хмельницького не пишеться про так звану “зраду хана”. Навпаки, Хмельницький висловлює свою пошану, взаємну приязнь і підтверджує дотримання присяги. Оскільки вони були близькими друзями, Хмельницький звертався до нього як до царя кримського — свого протектора.

З огляду на вищесказане, говорити про “зраду хана” так само неможливо, як говорити про зраду Хмельницького ханові. Концепція “зради хана” у зв’язку зі Зборівським договором є плід уяви нових дослідників, і її час уже перекреслити.

розділ IV. Програма Богдана Хмельницького у 1649 р.

§1. Самодержець руський

Зберігся важливий документ із часів Хмельницького, де є експозе про плани і візію гетьмана. Цей документ переданий зі слів самого Б. Хмельницького у зверненні до польських комісарів у Переяславі в діярії польського королівського секретаря Войцеха Мясковського¹⁴¹. Пакет цієї промови гетьмана цитується всіма дослідниками Хмельниччини, але досі не було зроблено аналізу окремих її пунктів і належного коментаря.

Програма Богдана Хмельницького у 1649 р.

1. Перехід із приватної особи в політичну¹⁴².
2. Єрусалимський патріарх Паїсій зробив Б. Хмельницького легітимним володарем, поблагословивши його і давши йому титул світлішого князя¹⁴³.
3. Своєму князівству Хмельницький дає політичну та історичну назву **Русь**¹⁴⁴.
4. Поляків, які не визнають влади Б. Хмельницького, гетьман прожене за Віслу, а тим, хто служитиме йому, дозволить залишатися за умови, що не зноситиметься з польським королем¹⁴⁵.
5. Б. Хмельницький не дозволяє польській владі (королеві та парламентові) визначати кількість реєстрових козаків. Це право він повністю залишає за собою¹⁴⁶.
6. Б. Хмельницький, крім запорозьких козаків, яких він не називає, але які йому підлеглі, вважає, що в нього є дві надійні опори: це чернь не тільки українська, а й польська — його праве рамено, а друге — кримські татари в особі його вірного друга Тугай-бея¹⁴⁷.
7. Богдан Хмельницький відмовляється посилати козаків в інтересах Польської держави воювати за кордоном татарів і турків, як це було досі¹⁴⁸.

Коментар документа

Богдан Хмельницький зізнається, що спочатку виступив проти особистої кривди, а потім став боротися за право свого народу і тим розпочав революцію. Боротьбу за визволення свого народу він окреслює тодішнім релігійним гаслом: боротися за православ'я. Б. Хмельницький мислив політичними категоріями і свій народ визначав терміном колишньої держави Русі. Із приватної особи Богдан Хмельницький стає політичним діячем з відповідною програмою; одним з мобілізуючих гасел була **концепція боротьби за православну віру**. Гетьман не заперечує, що він незначного роду, не член якоїсь династії. При тому він чітко висловлюється про характер влади, яку він одержав від Бога. Це була **концепція єдиновладдя і самодержця**, очевидно, у стилі колишніх візантійських імператорів. Отже, бачимо, якими були теоретичні міркування Б. Хмельницького про минуле його країни та про характер майбутнього державного ладу. Знаючи це, нам легше оцінювати дії Б. Хмельницького.

Хоч Хмельницький окреслює себе як самодержця, все-таки свою державу, яку він буде, називає не царством або королівством, а використовує староруське визначення “князівство”. Цікаво, що термін “князівство” як назву держави Б. Хмельницького використовує також Тугай-бей. Отже, цей політичний дезидерат був узгоджений у договорі Б. Хмельницького з кримським ханом Іслам Гіреєм III ще в 1648 р. Гетьман мав чітку історичну візію, коли заявляв польським комісарам: “Виб'ю з лядської неволі народ весь руський, а що раніше воював проти своєї кривди, тепер воюватиму за нашу православну віру”.

Б. Хмельницькому потрібна була концепція, яка об'єднувала б геть усіх. Єдина концепція — це православ'я, тоді ще національної держави не існувало, і в Україні володарювала концепція православного інтернаціоналізму, оскільки православ'я об'єднувало всіх — селян, міщан, козаків, і цей контакт виник завдяки братствам. Справа в тому, що Б. Хмельницькому довелося творити державу з народом, який втратив свою історичну пам'ять і де не було відповідно підготовленої до творення державного життя інфраструктури. При тому гетьман не називає Військо Запорозьке, а тільки народ руський, бо Військо Запорозьке було автономне і мало свої права, і за ті права автономії воно боролось і мало інший статус, ніж решта укра-

їнського населення. До 1620 р. Військо Запорозьке жило своїм життям, інше українське населення — своїм. Гетьман Петро Сагайдачний вписався з усім Військом Запорозьким до Київського братства, і під заступництвом козаків була відновлена ієрархія православної церкви. Тепер козаки почали боротьбу за право православних у системі Польської держави. Їм допомагали вищі ієрархи православного світу, і в цей спосіб у боротьбі з католицизмом постає те, що ми окреслюємо тут як православний інтернаціоналізм. Тому існують цілком інші дві площини, які слід розрізняти: Військо Запорозьке і руський (український) народ. У тім переконанні українських людей, консервативно мислячих, Військо Запорозьке мусило мати якогось володаря, але це — не концепція самого Хмельницького. У часи Хмельницького існували тільки спадкоємні монархії, королівства чи князівства. Ми бачили, що Б. Хмельницький назвав себе монархом, очевидно, він мусив мати на думці спадкоємну монархію, бо іншої не було. Що це було саме так, свідчить його намагання одружити свого сина Тимоша із молдавською княжною Лупулівною.

Гетьман мусив прийняти концепцію консервативно мислячого українського народу після того, як його молдавські плани утворити спадкоємне володіння зруйнувалися у зв'язку із загибеллю сина Тимоша у 1653 р. І правдоподібно, маючи сумнівний досвід у стосунках із королем Польщі, який не хотів визнати його партнером у Зборівському договорі, гетьман у своїй промові на Переяславській Раді 8 січня 1654 р. підкреслив, що козакам не можна жити без володаря, і виклав чотири можливості. Тут зрозуміло, що в той момент гетьман відійшов від своїх давніх планів стати самодержцем Русі, оскільки цей план на даний час не був реальним. На Переяславській раді 1654 р., коли основні плани Б. Хмельницького розбилися, гетьман мусив рахуватися із тогочасним панівним ідеологічним напрямом, яким був православний інтернаціоналізм. Богдан Хмельницький стверджує, що Військо Запорозьке не є суверенним і що потрібно йому бути під зверхністю одного з чотирьох сусідніх володарів. Цю думку гетьман пристосовує до ментальності українського народу середини XVII ст., тобто православного інтернаціоналізму. Ще раз хочу підкреслити, що це не його думка стосовно Війська Запорозького. Такого пункту не було в ек-

спозе Б. Хмельницького 1649 р., де, замість сусідніх володарів, він називав володарем себе — “самодержець Руський”.

Отже, у 1649 р. запорозькі козаки були все ще під зверхністю польського короля Яна Казимира. Б. Хмельницький жодним словом не згадує про короля — це тим більше вражає, що його експозе було звернене до комісарів польського короля Яна Казимира. Це і є конкретним планом гетьмана, візія якого нас цікавить. Б. Хмельницький нічого не каже про те, що православ'я має бути панівною релігією у його князівстві. Але православ'я згадується тільки у зв'язку з боротьбою проти католицької Польщі. Крім того, як досвідчений політик, гетьман паралельно використовував різні спроби, щоб досягнути своєї мети, і міняв їх залежно від потреби. Б. Хмельницький змушений обставинами робити ті чи інші зміни в своїх планах, але в одному він ніколи не поступився — це в справі боротьби за автономію своєї держави. Тому була створена концепція “високої руки”.

§2. Творення Богданом Хмельницьким держави Князівство Русь у 1649 р.

У часи Б. Хмельницького найвищі духовні представники — єпископи і патріархи — коронували кандидатів на престол в ім'я панівної на той час ідеї, що вся влада походить від Бога. Саме Єрусалимський патріарх Паїсій, у даному випадку, репрезентував ту владу. Тому Б. Хмельницький наголошує на своєму легітимному праві на владу, бо патріарх Паїсій величав його титулом “князь”.

Гетьман не пов'язував назви своєї держави із професійною назвою “Військо Запорозьке”. Богдан Хмельницький називає свою державу “Князівство Руське”, а не “королівство”, але це він робить свідомо в ім'я творення традицій княжих часів, де володар, за деякими винятками, мав титул князя. На даний час у 1649 р. у Б. Хмельницького був план творення держави, яку називав “Князівство Русь”, маючи на увазі, мабуть, відновлення Галицько-Волинської держави. Дуже показово, що гетьман не називає своє володіння “козацьким”, а пов'язує його з історичною назвою “Русь”.

Тут є два важливі моменти. Гетьман вживав назву “Україна” не як етнічну чи державну назву. Справжня назва його держави — Русь, а слово “Україна” тут використано в польському розумінні: разом із Поділлям і Волиню аж по Віслу як окреслення майбутньої території Князівства Руського. Про яку Русь тут йдеться? Чітко вказують назви трьох столиць: Львова, Галича і Холма. Вибір тих міст, які гетьман називав, є історичним — це засвідчує, що Б. Хмельницький знав в основі історію Галицько-Волинської держави, адже у середині XVII ст. це були провінційні міста. Проте у XIII ст. Холм — столиця Галицько-Волинської держави короля Данила Галицького, Львів, очевидно, заснований сином короля Данила — Левом, а Галич — це давня столиця тієї землі. Саме тут можна бачити історичну перспективу Б. Хмельницького у наслідуванні. Гетьману було важливо зв’язати територію свого Князівства Русь у середині XVII ст. з минулим цієї землі, тобто його Князівство Руське мало включати Львів, Холм, Галич, зокрема також західноукраїнські території, ті, що сьогодні ми називаємо етнічними українськими землями. Богдан Хмельницький вживає історичний політичний термін Князівство Русь для всіх територій, разом із західними, де в минулому було володіння князів Русі. Очевидно, Князівство Руське Хмельницького не має жодного відношення до Московської Русі.

Як ми вже підкреслювали, Б. Хмельницький для означення територій свого князівства вживає терміни: Україна, Поділля, Волинь і давньоруські землі Вісли. Польський естаблішмент він хоче прогнати за Віслу. Б. Хмельницький виявляється гуманним, бо він не погрожує полякам тим, що їх навертатимуть на православну віру. Тільки ті, хто хочуть залишитися в Князівстві Руським, мусять стати його підданими і не звертатися більше до польського короля. Тут є цікавий момент: існує Військо Запорозьке і король. Король Польщі вже не визнаний зверхником. Це саме те, що у червні 1657 р. зробила пінська шляхта, яка піддалася під протекцію Війська Запорозького. Якби Б. Хмельницький так передчасно не помер, то вся Волинь пішла би під його зверхність, адже таке звернення офіційно було вже написано. Як засвідчує історія з пінською шляхтою, вона без жодного примусу піддалася під зверхність Хмельницького і зреклася польського підданства. Отже, бачимо, що слова Б. Хмельницького треба аналізувати

уважно, бо гетьман — не фантаст, і він дуже добре знав обставини свого часу. Тому в своїй програмі гетьман записав такий параграф про надання громадянства. Це не була порожня фраза, бо цей параграф у 1657 р. зреалізувала пінська шляхта під зверхністю Війська Запорозького.

Щодо кількості реєстрових козаків, то поляки збільшували число, коли це було потрібно державі. На переговорах з польською стороною у Переяславі гетьман висунув принцип необмеженого козацького набору: “По що писати: стільки й стільки? Скільки нас стане, стільки й буде”¹⁴⁹. Б. Хмельницький не хотів називати конкретне число реєстрових козаків, вважаючи, що це його особиста справа. Але у ході переговорів у Зборові кримський хан як компроміс подає число 40 000. Ми можемо приблизно пояснити, чому хан визначив число сорок. Це число в тюркських мовах (*Kirk*) епічного походження і має значення “дуже великий”. Так само, наприклад, у німецькій мові слово *Tausend* має те саме значення, як в українській мові — сто (порівняй українське “стоніжка” із тюркським *Kirk-ayak*, причому слово *ayak* має значення “нога”, російське “сороконожка” є запозиченням з тюркської). Як бачимо, Іслам Гірей знайшов цікавий спосіб числом сорок задовольнити як Хмельницького, так і польського короля Яна Казимира.

У своїй промові перед польськими комісарами гетьман сказав чітко, що польська влада не повинна мати жодного відношення до вирішення питання кількості реєстрових козаків. Тобто ні король, ні Річ Посполита, а він особисто вирішує як князь Русі і гетьман свого Війська Запорозького. Бо все-таки Військо Запорозьке — це головна його мілітарна сила. В тому експозе немає жодного слова, що король є його зверхником.

Основним елементом опори Б. Хмельницького в 1648 р. була чернь, яка політично безлика, якою можна беззастережно керувати. Щодо черні, то Б. Хмельницький мав на увазі чернь не тільки України, а й території етнічної Польщі. І дійсно, джерела фіксують повстання вождя польської черні Костки Наперського, який навіть отримав Універсал Богдана Хмельницького¹⁵⁰. Очевидно, у Богдана Хмельницького були власні причини вважати чернь своєю правою рукою, однак він не зміг оволодіти її думками. Бо чернь, одразу після смерті гетьмана, ідентифікувала Б. Хмельницького і козацьку старшину з польським естаблішментом і підняла перший бунт, який

став початком Руїни. Цей бунт очолив кошовий отаман Запорозької Січі Яків Барабаш, котрий діяв під впливом ідей православного інтернаціоналізму, мабуть, він був його ідеологом. Пізніше до нього приєднався полтавський полковник Мартин Пушкар. А крім того, існувала єдина сила підтримки революції Хмельницького ззовні — це Кримський ханат.

Богдан Хмельницький мав труднощі у встановленні рівноправних взаємин з іншими європейськими володарями. По-перше, як уже підкреслювалося, він не був членом якоїсь династії і не був їм рівний. По-друге, ніхто з усіх теоретичних партнерів Б. Хмельницького — Трансільванія, Москва і навіть Швеція — не міг погодитися на відокремлення якоїсь території від Польщі, бо сподівався сам стати польським виборним королем. У цій ситуації були тільки два договірні партнери — гетьман Війська Запорозького і кримський хан Іслам Гірей III.

Богдан Хмельницький свою закордонну політику проводив особисто, не хотів бути чийось знаряддям і служити іншим. Тому що запорозькі козаки були оригінально зорганізовані, переважно для охорони польських кордонів перед татарами і турками, гетьман виступив проти цього. Але ситуація змінилася, Б. Хмельницький сам вирішує, проти кого йти походом, і, очевидно, відмовляється йти проти татар і турок, з якими він тепер у союзі.

Польські співрозмовники Б. Хмельницького підкреслюють, що гетьман, коли з ними спілкувався у Переяславі в 1649 р., був у нетверезому стані. Можливо, що ця інформація, яку ми не можемо перевірити, вплинула на те, що нові дослідники не приділили словам Б. Хмельницького належної уваги. Вчені, які не беруть до уваги слів Хмельницького, дуже помиляються. Б. Хмельницький міг бути напідпитку, але думки його були чіткими і послідовними. Для нас ця обставина не має жодного значення. Якщо Хмельницький дійсно був напідпитку і сказав забагато, ми можемо бути тільки вдячними за те, бо нашим завданням, говорячи словами Марка Блока¹⁵¹, було примусити Б. Хмельницького говорити. З нашого аналізу виходить, що перед нами не маячня, а дуже логічно і послідовно викладена програма політичного діяча середини XVII ст. Тому її треба серйозно сприймати і всебічно досліджувати. Доказом того, що Б. Хмельницький по-державному ставився до Зборівського договору, є те, що гетьман підготував «Реєстр» 40-ти-

сячного козацького війська — адже цього вимагала польська сторона, що на той час виявилось не такою простою справою, і її треба було виконати в найкоротший час.

§3. Кого не задовольняв Зборівський договір?

Учені вважають, що Зборівський договір був випадковим і не задовольняв жодної сторони, тому вони своїх зобов'язань не виконували. Але документи, пов'язані із царським посольством кн. Репніна, де обговорюються ці справи (див. част. V, розд. I, §1), вказують, що Б. Хмельницький вважав Зборівський договір базою для творення своєї автономної держави, і тому він просив московського царя (у 1653 р.), якраз невдовзі перед Переяславським договором, щоб він став посередником між ним і королем. Гетьман хотів, щоб московський цар допоміг йому примусити польського короля виконувати умови Зборівського договору, аби таким чином закінчити польсько-український конфлікт. Але король, який вважав Зборівський договір ганебним для себе, не хотів цього. Приймати «Декларацію ласки» як Зборівський договір 1649 р. між польським королем Яном Казимиром і гетьманом Богданом Хмельницьким, як ми довели, є непорозумінням. Оскільки Зборівський договір був укладений між польським королем Яном Казимиром і кримським ханом Іслам Гіреєм, Ян Казимир тільки був змушений погодитися з вимогами Іслам Гірея і прийняти умови козаків у формі так званої «Декларації ласки». Ян Казимир явно соромився того, що був змушений так капітулювати, і тому королівська канцелярія виготовила спеціальну брошуру латинською мовою про нібито перемогу короля під Зборовом під заголовком «Реляція преславної експедиції»¹⁵², де уявна польська перемога подана як велика перемога християнства над магометанами (татарами). Ця брошура була розіслана всім європейським володарям, і також у тому дусі з'явилися реляції про так звану перемогу в тогочасній французькій, англійській та німецькій пресі. Цю справу спеціально вивчав Теодор Мацьків у своїх кількох працях¹⁵³.

Куриозом у тій пропаганді можна назвати те, що нібито польський король вимагав від Б. Хмельницького, щоб останній відрікся від союзу з кримським ханатом, але в дійсності він вів

переговори не з Хмельницьким, а власне з ханом. Тому не дивно, що польський король не хотів приймати у 1653 р. пропозиції московського царя про посередництво між ним і Хмельницьким, аби зреалізувати «Декларацію ласки», яку той-таки Ян Казимир прийняв у 1649 р. і сойм затвердив, але польська сторона її не виконувала.

Історія царського посольства кн. Репніна вказує на те, що Б. Хмельницький не тільки в 1648 р., а ще й у 1653 р. не мав наміру переходити під московську зверхність. Крім того, цар також тоді ще не думав приймати Хмельницького під свій протекторат, тому й погодився бути посередником між польським королем Яном Казимиром і гетьманом Б. Хмельницьким у їхньому замиренні на підставі Зборівського договору.

Із повищого видно, якою заплутаною є історія Зборівського договору 1649 р. і як творилися основні тексти договору двома канцлерами: кримським візиром Сефер Газі-агою і польським канцлером Ежи Оссолінським. Основних текстів було чотири: *кримська версія договору, яка збереглася в оригіналі*, і три інші документи, що збереглися у копіях, автентичність яких не підлягає жодному сумніву. Це — *польська версія договору* від імені короля Яна Казимира, котра існує в російському перекладі. Наступний текст — так звана «*Декларація ласки*» короля, збереглася у численних копіях, між іншим, у AGDA у Варшаві, далі — текст Вимог Війська Запорозького, який називається «*Пункти Богдана Хмельницького*». Вони теж існують у багатьох копіях, як у AGDA у Варшаві, так і в різних приватних збірках (див. ДБХ. — С. 104). Оці чотири документи не збереглися в одному пакеті Зборівського договору, бо український і кримський державні архіви втрачені, а король Ян Казимир, який соромився, що кримський хан Іслам Гірей III примусив його підписати договір, створив свою фантастичну версію, про яку йдеться нижче. Після пильного студювання всіх текстів і роздумів над їхнім походженням, я прийшла до такого висновку: аранжер Зборівського договору кримський хан Іслам Гірей III дав своєму візирові проект кримської версії, а разом з тим «*Пункти Богдана Хмельницького*», бо ж основною умовою укладення договору було прийняття королем «*Вимог Війська Запорозького*». У співпраці обох канцлерів постали узгоджені з обох сторін версії Зборівського договору — татарська і польська. Складовою частиною польської вер-

сії були «Пункти Богдана Хмельницького», які польська сторона переддавала як «Декларацію ласки», але подала повністю всі 18 «Вимог Війська Запорозького». Крім того, є ще три документи другорядної вартості — це коротка заява сойму про Зборівський договір із ханом, але без цих документів. Кримський хан і Богдан Хмельницький отримали кожен по два документи: польську версію договору та «Декларацію ласки». Про те, що Б. Хмельницький мав ці документи, існують докази. Польську версію Зборівського договору гетьман поширював у полках Війська Запорозького, і одна з них потрапила до Посольського приказу, де зберігається донині в РДАДА у російському перекладі. Копію «Декларації ласки» Б. Хмельницький долучив до пакету документів для українських послів у Москві при укладенні Чигиринсько-Московського договору 1654 р. Цей текст теж зберігається у РДАДА. Крім того, існують дві реляції Яна Казимира про свої фантастичні перемоги у боротьбі із запорозькими козаками і татарами, одна призначена для внутрішнього вжитку, а друга — для закордону, бо європейська преса надрукувала його фантазію як факт. Офіційна реляція Яна Казимира була розіслана до європейської преси. Французькою мовою цей текст вийшов у Парижі: «Gazette de France», № 117 (2 жовтня 1649 р.); у Німеччині вийшла у Гамбурзі «Europäische Mitwochentliche Zeitung», ч. 36, у вересні 1649 р.; в Англії дві публікації у Лондоні: «The Moderate Intelligencer» від 4 жовтня 1649 р., ч. 237, та «A Brief Relation» від 16 жовтня 1649 р. Про ці публікації див.: А. З. Барабой, прим. 152, і Теодор Мацьків, прим. 2 другої частини монографії.

ЧАСТИНА ТРЕТЯ

ОСМАНСЬКО-КОЗАЦЬКИЙ ДОГОВІР
1650–1651 рр.

розділ I. Документи та дії Богдана Хмельницького

§1. Специфіка укладання договору 1650–1651 рр.

Нестабільність османської політичної структури

Договори Богдана Хмельницького з Військом Запорозьким і з Османською імперією мають складну історію через нестабільність політичного режиму в Туреччині. Перший османсько-козацький договір від липня 1648 р.¹, який водночас передбачував козацько-кримський договір, а крім того, створив Чорноморську конвенцію, був перерваний революцією 1648 р. у Туреччині. В результаті дворцевого перевороту, у якому активну участь брали яничари, султана Ібрагіма I (1640–1648) та великого візира Агмед Газер-пара Пашу скинули і вбили. Власне тому, що османської договірної сторони вже не стало, перший османсько-козацький договір не був зреалізований. До влади прийшли яничари і 8 серпня 1648 р. на престол посадили семирічного Мегмеда IV (1648–1687)², сина колишнього султана Ібрагіма I.

Після закінчення яничарської революції, вже у 1650 р. був підготовлений новий текст османського договору султана Мегмеда IV з Богданом Хмельницьким³, але через зовнішньополітичні обставини (див. §4 цього розділу) текст не надіслали. Нова редакція договору, видана султаном у 1651 р. в декаді з 22 лютого до 3 березня разом із Листом великого візира Мелек Агмед Паші⁴, була передана Б. Хмельницькому.

За тогочасним звичаєм, Б. Хмельницький возив із собою важливі документи. Під час битви під Берестечком (28 червня – 10 липня 1651 р.) обидва османські документи, а саме: Грамота султана і Лист великого візира — потрапили до поляків. Отже, тільки півроку ці документи були у гетьмана, і тому в грудні 1651 р. Б. Хмельницький знов переконує султана, що він хоче залишитися під османським протекторатом⁵. Мабуть, гетьман сподівався дістати новий текст турецького договору, оскільки попередній потрапив до польського короля Яна Казимира. Але нестабільність османської політичної структу-

ри⁶, а це було для Богдана Хмельницького основним у закордонній політиці, спонукала гетьмана ближче зв'язатися з Москвою договором 1654 р. Переяславський договір 1654 р. настільки налякав Османську Порту, що султан вимагає від гетьмана відступитися від Москви⁷. Щоб якимось полегшити справу, Богдан Хмельницький висилає султану Мегмеду IV Листа, написаного в кінці листопада – на початку грудня 1655 р., який перехопили агенти володаря Трансільванії Юрія II Ракоці. Лист зберігається у перекладі угорською мовою. В Листі Б. Хмельницький повідомляє султану, що він залишається з Туреччиною на всіх тих умовах, які досі між ним і султаном було встановлено у договорі⁸. Однак Б. Хмельницький жодним словом не згадує про своє ставлення до Москви.

Специфічне двовладдя: султан і кримський хан

В українській науковій літературі досі не звертали уваги на позицію кримського хана в структурі Османської імперії. Інша складність полягає в тому, що після зайняття Криму турками у XV ст. виникло специфічне двовладдя. Кримський хан Іслам Гірей III, хоч визнавав зверхність султана Мегмеда IV, посідав особливе місце в турецькій структурі управління. Він був як мусульманський васал до деякої міри співучасником управління Османською імперією. Кримському хану підлягала охорона північних кордонів Османської держави, і в тій функції він став прямим зверхником християн – васалів у Центральній Європі⁹: Молдавії, Волощини та Семигороду. Про це, безперечно, знав Б. Хмельницький. Отже, дорога до Стамбула вела через Бахчисарай. І не випадково, що Богдан Хмельницький на початку свого повстання у березні 1648 р. уклав братерський союз із кримським ханом Іслам Гіреєм III. Коли внаслідок революції Б. Хмельницького постала Козацька держава, то вона теж входила до сфери діяльності кримського хана.

Також Б. Хмельницький мусив виплачувати татарам відповідні гроші, що водночас були нагородою татарській кінноті за її допомогу¹⁰. Гетьман Б. Хмельницький мав право контактувати з Османською Портою тільки через кримського хана, визнавши його зверхність. Цей момент специфічного двовладдя – султан і кримський хан – треба брати до уваги, оцінюючи політику Б. Хмельницького. У загальній політичній констеля-

ції Європи 1648 р. Б. Хмельницький міг дістати конкретну допомогу тільки від кримського хана, а через те мусив увійти до системи османської політики. Причому із вищезгаданих причин контакти могли існувати тільки тоді, коли їх подавав кримський хан султанському правлінню. Зв'язки Османської Порти з християнськими володарями оформлялися в так званому *‘ahd-nāme*, тобто документі, в якому викладалися умови, на яких даний християнський володар зобов'язувався виконувати свої обов'язки і де були також подані зобов'язання зі сторони Порти. Про це йдеться в Грамоті султана Мегмеда IV гетьманові Богдану Хмельницькому від 1651 р.¹¹, що відповідний *‘ahd-nāme* Б. Хмельницькому надісланий¹². На жаль, цей документ або втрачений, або ще не знайдений, тому доведеться його реконструювати.

§2. Чотири Листи Богдана Хмельницького Мегмеду IV

Основними джерелами османсько-козацького договору 1650–1651 рр. є чотири Листи Богдана Хмельницького.

Перший Лист гетьмана Хмельницького султану Мегмеду IV написаний українською мовою від 26 липня (5 серпня) 1650 р.¹³.

Другий Лист гетьмана Хмельницького султану Мегмеду IV написаний польською мовою від вересня 1651 р.¹⁴.

Третій Лист гетьмана Хмельницького султану Мегмеду IV написаний польською мовою від 27 листопада 1651р.¹⁵.

Четвертий Лист гетьмана Хмельницького султану Мегмеду IV написаний в кінці листопада – на початку грудня 1655 р.¹⁶, зберігся в перекладі угорською мовою.

Збереглися також чотири турецькі офіційні документи (докладніше див. розділ II):

Перший – Грамота турецького султана Мегмеда IV Богдану Хмельницькому від 10 серпня 1650 р.¹⁷.

Другий документ – Грамота турецького султана Мегмеда IV Богдану Хмельницькому, видана між 22 лютим – 3 березня 1651 р.¹⁸.

Третій документ – Лист великого візира Мелек Агмед Паші гетьману Богдану Хмельницькому, написаний між 22 лю-

тим – 3 березня 1651 р. (тобто того ж самого дня, що й Грамота султана)¹⁹.

Четвертий документ – Грамота турецького султана Мегмеда IV кримському хану Іслам Гірею III про допомогу гетьману Богдану Хмельницькому проти Польщі²⁰, видана між 22 лютим – 3 березня 1651 р.

Чотири Листи Богдана Хмельницького Мегмеду IV

У першому Листі від 5 серпня 1650 р. Богдан Хмельницький подає умови, на яких Військо Запорозьке готове піти під протекторат турецького султана²¹:

- 1) служба Війська Запорозького в заміну за турецький протекторат;
- 2) запорозькі козаки залишатимуться у тісній співпраці з кримським ханом, і тому Іслам Гірей III повинен їм допомагати;
- 3) Б. Хмельницький інформуватиме султана про наміри Польської держави і Московського царства;
- 4) українські козаки не нападуть ані сушею, ані морем на володіння Османської імперії, зокрема на її васалів;
- 5) взаємини між українськими козаками і турками повинні базуватися на братерстві.

У другому Листі Б. Хмельницького турецькому султану Мегмеду IV від вересня 1651 р.²² цікавим є те, що український гетьман титулує султана як Анатолійського царя (тобто царя Малої Азії) і володаря всієї Греції – це натяк на те, що пояснено у третьому Листі Б. Хмельницького від 7 грудня 1651 р.²³, де йдеться про те, що українські козаки, “руський народ” (тобто український) – православні, і в церковному відношенні вони знаходяться під зверхністю Царгородського патріарха. Тому що патріарх перебуває під зверхністю султана, “руський народ” (тобто український) також хоче бути під протекцією султана разом з іншими православними. Це є своєрідною даниною, щоб приєднати до своєї концепції православний інтернаціоналізм. Умови стосовно протекторату султана були такі самі. На нашу думку, Б. Хмельницький щодо титулування мав почуття гумору, називаючи султана грецьким царем.

Четвертий Лист Б. Хмельницького турецькому султану Мегмеду IV, написаний у кінці листопада – на початку грудні 1655 р.²⁴, перехопили агенти володаря Трансильванії Юрія II

Ракоці — християнського васала Османської імперії, тому зберігся тільки переклад угорською мовою в Угорському державному архіві. В Листі йдеться про умови й обов'язки турецького протекторату (докладніше див. розділ III, §1).

§3. Генеза османського протекторату: договір Іслам Гірея III з Богданом Хмельницьким від березня 1648 р. й османсько-козацький договір з Чорноморською конвенцією від липня 1648 р.

Джерельна база турецького протекторату над Військом Запорозьким сягає у березень 1648 р., коли Б. Хмельницький, потребуючи допомоги в боротьбі проти Польщі, звернувся до Іслам Гірея III, який в системі Османської Порти відав північними справами, тобто проблемами християнських васалів і укладав договір про співпрацю (докладніше див. част. I, розд. I, §1).

У вирішенні цієї проблеми важливим є писаний османсько-козацький договір зі своєю складовою частиною — Чорноморською конвенцією від липня 1648 р. Саме ці договори стають відправним пунктом для розуміння причин успіху революції Б. Хмельницького 1648 р. й водночас турецького протекторату. Про ці договори з коментарем Наґімі докладніше йдеться у працях Омеляна Пріцака²⁵. Документи у Турецькому державному архіві — це щорічно впорядковані протоколи засідань державної ради, “дивану”, під керівництвом великого візира (1647–1655) — на жаль, згоріли в пожежах Стамбула²⁶, як згорів у 1708 р. в Батурині Український державний архів. Але збереглися інформації про ці договори у творах османського державного історіографа (1617–1703) Мустафи Наґімі. До кінця Османської держави Наґіма був хрестоматійним автором, історія якого обіймає 1592–1660 рр., тобто перші 60 років другого мусульманського тисячоліття²⁷. Державний історіограф подає розповідь про початок зв'язків Богдана Хмельницького з кримським ханом і Туреччиною — розповідь, котра ввійшла до корпусу «Історії тисячоліття» і є у двох творах, як твердить Омелян Пріцак²⁸.

На підставі інформації турецького хроніста XVII ст. Наґімі²⁹ і коментаря до його праці Омеляна Пріцака³⁰ ми ді-

знаємося, що коли посланці Іслам Гірея III повернулися на початку серпня 1648 р. з військового походу на “Руси” і прийшли з благою звісткою до великого візира, то останній відповів: “Руси ж уклали мир з нами (турками): *rūs bizimle barişiq etmiş edi*. Чому хан зробив проти них похід (*aqin*)? (Це закид колишнього великого візира Агмед Газер-пара-Паші. — Л. П.). Обов’язково перешлїть тих захоплених полонених (зокрема високих достойників, за яких можна б дістати викуп. — Л. П.) сюди, а ми їх згідно з договором (*sulha bināen*) випустимо”³¹.

“[У відповідь візир] послав ще [ханові] наказ та лист (*emir ve mektüb*) з доганою через ханського посла (*qapu ketkhudasi*) Джемшід Чауша і голову охоронців воріт палацу в Істамбулі, на ім’я Агмед-ага. Вони прибули перед лице хана, і після того, як вони передали йому послання з доганою візира, Іслам Гірей, ніяк не виявляючи своїх почуттів, сказав: ми раби султана! Невірні Руси без сумніву вдають, що вони зацікавлені в договорі. Поки шапка натискає (польські війська тиснуть. — Л. П.) їх голову, вони (руси і козаки. — Л. П.) обманюють, мовляв, хочуть служити справі [Османської держави] (*taraf-i saltanate işini arz etmekle firib*). Але як тільки трапиться нагода, вони пливуть на своїх чайках і пустошать береги Анатолії”.

З цього пасажу виходить, що між Османською імперією і Богданом Хмельницьким з Військом Запорозьким після березневого 1648 р. договору з кримським ханом у міжчасі був укладений у липні 1648 р. турецький договір. Текст цього договору досі ще не віднайдений, але морська конвенція має назву «Договір між Цісарем Турецьким і Військом Запорозьким з народом Руським (українським. — Л. П.), стосовно торгівлі на Чорному морі» і свого часу була введена в науковий обіг першим імператорським архівістом молдавсько-українського роду Миколою Бантиш-Каменським, а опрацьована Іваном Крип’якевичем та Омеляном Прицаком³².

§4. Невислана Грамота Мегмеда IV від 10 серпня 1650 р. Богдану Хмельницькому та причини її невислання

На березневий договір від 1648 р. кримського хана Іслам Гірея III і османсько-козацький договір від липня 1648 р. посилається турецький султан Мегмед IV у своїй Грамоті Богдану

Хмельницькому від 10 серпня 1650 р.³³. Копія імператорського Листа Мегмеда IV теперішньому гетьману запорозьких козаків від 12 шабана 1060 р.³⁴.

Назва листа по-турецьки: Наме-і Гумаюн (тобто «Лист самого володаря»).

“Гордість володарів християнських, вибраний з потужної християнської громади, гетьман Війська Запорозького Богдан Хмельницький, його дні повинні добре скінчитися (тобто він повинен колись прийняти іслам. — *Л. П.*). Як тільки цей цісарський Лист до Вас дійде, я повідомлю Вас, що з рук вибраних Вами людей я отримав Вашого Листа стосовно нашої допомоги, в якому Ви пишете, що Ви з Божою допомогою й опікою Мугамеда-пророка прийшли до нас як до схоронища Хаканів, до нашого порогу і заявили, що при тому будете дотримувати відданість. Зміст Листа, згідно зі старим османським звичаєм, був перекладений і доставлений Великими Візирами нашому престолові. Наше володарське знання у тому, що зміст цього Листа і його тон дійшов до нашого відома. Ви раніше вже інформували нас, що Ви із Кримським Ханом Іслам Гіреєм III, який є вірний наш слуга, уклали договір і згоду з ним і що вже деякі обов’язки моєї держави Ви виконали, що Ви козаків тримаєте в руках, що вони не нападають на кордони наших держав і не роблять ніяких шкод. Ви також повідомили мене, що Ви бажаєте піддатися під нашу зверхність, і ми прийняли Вас, і тому Вашого посланця ми відзначили традиційним почесним одягом (кафтаном. — *Л. П.*). Про це буде надісланий наш володарський Лист. Ви повинні на його підставі знати, як довго Ви будете знаходитися під моєю зверхністю, і з цим Ви повинні погодитися. Ми не будемо звертати уваги на всіляку інформацію зі сторони ворогів, отже, Ви, з Вашої сторони, повинні ревно служити і виконувати Ваші обов’язки (тільки вони не названі. — *Л. П.*). І тим самим будете між іншими християнськими народами, що стосується імені і честі. Дата 12 saban 106 (10 серпня 1650 р.)”³⁵.

Грамоти в турецькій канцелярії класифікували на дві групи: перша — турецькою мовою *jazyładžaq* — чернетка, що має бути переписана; друга — тобто яка написана і надіслана, — *jazylan*. У заголовку копій Грамоти турецького султана від 10 серп-

Турецкий султан Мегмед IV (1648–1687)

ня 1650 р. в бібліотеці Геттінгенського університету є напис, який характеризує її як Грамоту, яка не вислана до адресата. Професор Празького університету Ян Рипка у своєму німецькому перекладі подає цей пасаж так: “Einige Bedenken wird vor allem die Überschrift aufkommen lassen der gemäss wir es mit der Kopie eines zu schreibenden (jazyladźaq) Aktenstückes zu tun haben”. У перекладі українською мовою: “Цей напис перед заголовком документа, а саме, що це є копія Листа, який має бути написаний, примушує нас мати застереження”. Тобто це копія чернетки, яка не була переписана і вислана. Проблема полягає у тому, чому за такий короткий час у тій самій справі турецького протекторату гетьману Б. Хмельницькому з усім Військом Запорозьким написано дві Грамоти Мегмеда IV: одна – від 10 серпня 1650 р., а друга – від 22 лютого – 3 березня 1651р. Грамота від 10 серпня 1650 р., яка збереглася в копіярії Геттінгенського університету, кваліфікована як та, що має бути вислана, – “jazyladźaq”. Отже, чому її не вислали?

Обидві Грамоти були написані в ті часи, коли великим візиром став Мелек Агмед Паша (від 5 серпня 1650 р. до 21 серпня 1651 р.)³⁶. Зміни в османському уряді не були цьому причиною. Мусила існувати інша причина, а саме: ісламський турецький васал Іслам Гірей III в союзі з потенційним васалом Богданом Хмельницьким напали у вересні 1650 р. на османського васала Молдавію; в той самий час Б. Хмельницький пропонує султанові Мегмеду IV відновити протекторат. Усе це створювало небезпечну силу. Туреччина ніколи не хотіла об'єднувати васальні князівства. Зрозуміло, що Богдан Хмельницький свій перший військовий похід на Молдавію разом з кримським ханом у вересні 1650 р. здійснив без відома і згоди турецького султана та його “дивану”. Турецький двір опинився у складній ситуації: 5 серпня 1650 р. Б. Хмельницький відправив козацьке посольство на чолі з полковником Антоном Ждановичем до турецького султана у Царгород зі своїм Листом³⁷, в якому гетьман виклав, на котрих умовах Військо Запорозьке приймає протекцію султана, і чому він тепер напав на підвладне Османській імперії Молдавське князівство.

Козацьке посольство теж потрапило в складну ситуацію, бо не могло виправдати цей похід. Великий візир Мелек Агмед Паша побоявся розпочати конфлікт, бо Військо Запорозьке було грізною військовою силою у Чорноморському ареа-

лі, а також дуже потрібне Османській імперії, власне, їй імпонував цей протекторат. Тому Мелек Агмед Паша швидко відправив козацьке посольство і на знак султанської ласки нагородив послів кафтанамі і різним одягом³⁸. Великий візир вичікував, як розгорнуться воєнні події в Молдавії, і, очевидно, прийняв рішення султанську Грамоту від 10 серпня 1650 р. не висилати. Щойно це було вирішено, Мелек Агмед Паша запропонував султанові написати і надіслати Війську Запорозькому нову Грамоту про протекторат (22 лютого – 3 березня 1651 р.), яка має особливе значення і є головним документом.

розділ II. Пакет османських документів, що підтверджують османський протекторат над Військом Запорозьким

§1. Грамота Мегмеда IV про протекторат над Богданом Хмельницьким з усім Військом Запорозьким

“Грамота імператорська козацькому Гетьманові, князю християнських народів. Вибраний із великої козацької громади, козацький Гетьман Богдан Хмельницький, хай він закінчить добре своє життя³⁹ (тобто хай він прийме іслам. — Л. П.).

Як тільки цей високий володарський Лист прибуде, хай буде відомо, що ми говорили із Вашими послами, які прийшли до нас, і Осман-чауш передав нам Вашого прихильного Листа, і, згідно зі старими османськими звичаями, Візири і Члени державної ради дістали переклад цього Листа, в якому Ви повідомляли, що Ви приймаєте наш протекторат і що хочете бути у приятельських взаєминах із нашими військами. Ви повинні знати, що ми радо вітаємо приятелів, а тому що Ви шукаєте допомоги і підданства, ми це Вам даруємо, і про це Ви повинні знати. Осман-чауш доповів нам усе, що Ви йому переказали. Так само ми дали наказ Кримському Ханові Іслам Гірею III і нагадали йому, щоб і він повернув свої очі в польську сторону, щоб вони Вам і нашій державі не робили труднощів. І щоб він із татарським військом був напоготові. Тим більше, що Ви із татарським Ханом у приязні. Як ознаку нашої ласки посилаю Вам почесний одяг та інші ознаки приязні. Ви просили, щоб Вам, як і іншим християнським володарям, з імператорської сторони було видано *‘ahd-nāme* (договір. — Л. П.). Тому, що Ви засвідчили свою вірність, і що у ваших краях є порядок, ми повідомляємо Вам, що Вам, як і іншим християнським володарям, невдовзі буде надісланий договір з усіма умовами й обов’язками.

Написано в I декаді місяця *Rebi‘-ül-evvel* 1061 (22 лютого – 3 березня 1651 р.)⁴⁰.

Обидва документи, султанські Грамоти Мегмеда IV — одна 1650 р., друга 1651 р. — є офіційним підтвердженням султаном протекторату над Військом Запорозьким і мають чіткі дати. Отже, документ від 1650 р. не може бути документом від 1651 р., це можна обґрунтувати тим, що султанська Грамота з 1650 р. була написана, але не вислана.

Що мають спільного і чим відрізняються обидві Грамоти султана?

Визнання султаном Мегмедом IV протекторату Б. Хмельницькому на умовах, які Османська імперія давала християнським васалам, є спільне. З тим, що Богдан Хмельницький, замість платити Порті, повинен зі своєю армією допомагати султанові на випадок, якщо турецькі війська діятимуть неподалік України і стримуватимуть козаків від морських походів. Про те, що це був договір, зрозуміло з імператорської Грамоти козацькому гетьманові від 22 лютого — 3 березня 1651 р., де пишеться, що зі сторони імператорської буде висланий *‘ahd-nāme*, тобто договір. “Тому, що Ви засвідчили свою вірність і що у Ваших краях є порядок, ми повідомляємо Вам, що Вам, як і іншим християнським володарям, невдовзі буде надісланий договір з усіма умовами й обов’язками”.

Грамота турецького султана Мегмеда IV від першої декади місяця *Rebi‘-ül-evvel* 1651 р. має два моменти, які відсутні у султанській Грамоті від 10 серпня 1650 р., а саме: у Грамоті 1651 р. чітко сказано, що разом з нею був висланий *‘ahd-nāme*, тобто офіційний договір про зв’язки Війська Запорізького з Османською Портою.

Від 22 лютого — 3 березня 1651 р. було надіслано пакет турецьких документів: два Богдану Хмельницькому й один кримському хану. Можливо, що з ними був надісланий *‘ahd-nāme*. Три основні документи, написані в той самий проміжок 22 лютого — 3 березня 1651 р., збереглися в різних місцях. **Султанська Грамота Богдану Хмельницькому** в оригіналі зберігається в Москві у РДАДА⁴¹. Ще в 1789 р., як свідчить головний перекладач східних мов Польської держави *Antonius Crutta*, цей документ був у Варшаві, бо він засвідчував переклад цієї Грамоти польською мовою. Ймовірно, документ потрапив до польських рук під Берестечком (від 28 червня по 10 липня 1651 р.), а через його важливість опинився у Польському Королівському

архіві, де й був зроблений польський переклад, виданий у «Пам'ятниках»⁴². Правдоподібно, Москва забрала документ після окупації Польщі, і тому турецька Грамота від 1651 р. знаходиться у РДАДА. **Другий документ** — Лист великого візира Мелек Агмед Паші, написаний того самого дня, що й Грамота султана, 22 лютого – 3 березня 1651 р. — потрапив до поляків теж під час битви під Берестечком (28 червня – 10 липня 1651р.) і знаходиться в оригіналі в архіві князів Чарторийських у Краківі⁴³. **Третій документ** з того самого турецького пакету зберігся лише у копії в копіярії Геттінгенського університету — це Грамота султана Мегмеда IV кримському хану Іслам Гірею III⁴⁴. Беручи до уваги цю дуже скомпліковану долю османського пакета документів, виданого у той самий проміжок, 22 лютого – 3 березня 1651 р., можна зробити здогад, що серед тих документів було теж *'ahd-nāme*, але воно до нас не дійшло. Три документи, видані в той час, опинилися у трьох різних країнах Європи: Польщі, Росії й Німеччині. Їх об'єднав тільки чеський дослідник професор Ян Рипка⁴⁵, який їх, власне, видав разом.

Таким чином, є **три документи**, які творять одну цілість згідно із протоколом Османської канцелярії. Це: 1) фірман султана, в якому Мегмед IV бере під свою протекцію Богдана Хмельницького з Військом Запорозьким; 2) Лист великого візира Мелек Агмед Паші, котрий те саме підтверджує; 3) Лист султана Іслам Гірею III із наказом допомогти Б. Хмельницькому проти Польщі. Всі документи видані у той самий проміжок — 22 лютого – 3 березня 1651 р. Із тих усіх документів основним є Грамота султана Мегмеда IV Богдану Хмельницькому з Військом Запорозьким про протекторат 1651 р. (22 лютого – 3 березня). Тому для підкреслення важливості султанської грамоти від 1651 р. великий візир Мелек Агмед Паша (5 серпня 1650 р. – 21 серпня 1651 р.) одночасно написав Лист Богдану Хмельницькому у справі підтвердження йому протекторату.

§2. Лист великого візира Мелек Агмед Паші Богдану Хмельницькому⁴⁶

“До гордого князя християнського народу, вибраного із потужної християнської громади, того, хто поладнає справи держав християн і має визнання і гідність, славу і гордість, наш приятель Війська Запорозького (Гетьман Сари-Камиш), хай його дні закінчаться добре (тобто нехай він прийме іслам, поки помре. — *Л. П.*)”.

Крім любові і привіту, Лист султанський подає такі приятельські відомості:

“Ваш Лист, адресований до його Величності, одержаний і пересланий, так само як і Лист до Генерального Штабу, в якому ми подали свою приязнь і визнання зверхності і послуху разом із усім Військом Запорозьким, як і раніше. Тому султан через цього ж Осман-чауша Вам переслав свого Листа, який перед тим ми передали Вам. Ще поки Ваш Лист прийшов, цей Ваш приятель (тобто великий візир Мелек Агмед Паша. — *Л. П.*) разом з усім Генеральним Штабом поручився за Вас перед султаном, щоб прийняти Вас під свою зверхність. Крім того, названий Осман-чауш усе, що Ви передали усно, звітував і передав. Згідно з тим султан наказав Кримському Ханові, що коли буде якась акція зі сторони поляків, то він повинен зі своїми татарами поспішати, щоб Вас разом боронити. Також командуючі й еміри Аккермана (Білгорода. — *Л. П.*) та інші в цілій околиці дістали султанського Листа, щоб Вам поспішали на допомогу. Поки Ви залишатиметеся вірним нашому султанові, всілякі проти Вас звістки не сприйматимуться за правду. Ви пишете, що тепер скликаний польський сойм (між 5–24 грудня 1650 р. — *Л. П.*)⁴⁷, в якому, Ви писали, бере участь Ваш делегат, отже, прошу, як він повернеться, поінформувати нас про ухвалу сойму. Щоб нашу приязнь скріпити, султан посилає Вам дорогий почесний одяг. Ви писали, що маєте повну довіру до Осман-чауша, отже, посилайте його зі своїми усними інформаціями до нас. Також ми пошлемо молдавському воєводі суворий наказ, щоб він з поляками не водився, сподіваємося, що Ви залишитесь вірним султанові”.

Дата: з 22 лютого до 3 березня 1651 р.

§3. Лист Мегмеда IV Іслам Гірею III⁴⁸

З огляду на східний риторичний пишномовний стиль султанського Листа, обмежуся перекладом тої частини, де говориться про татарську допомогу Богдану Хмельницькому:

“У своєму Листі султан Мегмед IV звертає увагу на те, що кримський хан Іслам Гірей III вже допомагав запорозьким козакам, а крім того, має добру розвідку про дії поляків. Тому він повинен згідно зі своєю відвагою, яка є притаманною для завзяття хана, із запалом Ільхана (провінційного володаря) постійно тримати відкритими напоготові свої очі і вуха відносно польських країв. Якщо би вони (поляки) виступили проти Запорозьких козаків, підданих нашої великої держави, Ви повинні намагатися, щоби (поляки) були покарані вашими непереможними воїнами і швидкими, як вітер, татарськими військами”.

Дата: *Rebi^c-ül-evvel* 1061 (з 22 лютого до 3 березня 1651 р.).

З поданих вище документів видно, що Богдан Хмельницький з усім Військом Запорозьким у 1651 р. прийняв турецький протекторат. У султанській Грамоті 1651 р. подається, що після того, як Богдан Хмельницький визнав зверхність султана, йому посилається документ, де чітко подані умови договору в османсько-турецькій термінології — *‘ahd-nāme*⁴⁹. На жаль, цей четвертий документ *‘ahd-nāme*, із згаданого пакета турецьких документів, не зберігся. Матеріали козацько-османських посольств, які дійшли до нас неповністю, не можуть дати відповіді на питання, які ж були умови турецького султана згідно з османсько-козацьким договором 1651 р. про протекторат. Про обопільні посольства тут ледве чи можна сказати ширше, ніж те, що зібрав Михайло Грушевський⁵⁰. Тим більше, що ці перипетії не стосуються нашої теми. Ми концентруємо увагу на самих дипломатичних документах, тобто на відносних документах турецького султана Мегмеда IV, великого візира Мелек Агмед Паші та самого Богдана Хмельницького.

розділ III. Спроба реконструкції елементів османського ‘ahd-nāme 1651 p.

§1. Лист Богдана Хмельницького Мегмеду IV з кінця листопада – початку грудня 1655 p.

Ми не маємо тексту документа Б. Хмельницького про протекторат, а тільки Листи гетьмана Війська Запорозького, зокрема Лист Богдана Хмельницького султану Мегмеду IV з кінця листопада – початку грудня 1655 p.⁵¹. В Листі Б. Хмельницький повідомляє, що Військо Запорозьке залишається з Османською імперією у договорі на всіх тих умовах, які досі між ним і султаном були встановлені. Значить, що ці умови в принципі були однакові, як у 1651 p., так і в 1655 p.:

- 1) З кримським ханом братами залишатися.
- 2) Військо Запорозьке, як і раніше, вірно служитиме султану.
- 3) Гетьман не пускатиме козаків ні по землі, ні по Дунаю, ні по морю, жодна чайка не попливе до землі султана, і шкоди не буде вчинено.
- 4) Гетьман стримуватиме від морських походів донських козаків (якими московський цар розпоряджався): “Якщо вони не послухають наших козаків, то погано буде їм, ми станемо їх ворогами”⁵².
- 5) За службу Війська Запорозького султан захищатиме Б. Хмельницького з усім Військом Запорозьким від усіх ворогів.
- 6) Жити в згоді з усіма християнськими васалами Османської імперії: Молдавією, Валахією, Трансільванією, але не платити султанові гараджу.

Однак Богдан Хмельницький жодним словом не згадує про своє ставлення до Москви. На підставі існуючих документів і пізнішого розвитку османсько-козацьких взаємин можна вважати, що умови, які прийняв Б. Хмельницький, забезпечували його Військо Запорозьке **повною автономією** без того, щоб Козацька держава, як Молдавія, Волощина (Мульгенія) і Трансільванія (Семигород), платила гарадж⁵³. За це Б. Хмель-

ницький з Військом Запорозьким мусив допомагати військовою силою, якщо османська армія воювала неподалік від кордонів Козацької держави. Б. Хмельницький вважав за необхідне залишатися у братерському союзі з кримським ханом (кардаш-казаги), власне, це було головним для гетьмана в османсько-козацькому договорі. Оскільки без татарської кінноти Б. Хмельницький не міг побороти такого сильного супротивника, як Польща, йому іноді доводилося поступатися кримському ханові, щоб зберегти дружні стосунки. Ці умови стали постійними у наступних зв'язках українських гетьманів з Османською імперією, що видно з документів османсько-українського договору, укладеного за гетьмана Петра Дорошенка від 1 травня 1669 р.⁵⁴ і за гетьмана Пилипа Орлика від 28 грудня 1711 р.⁵⁵.

§2. Порівняльний матеріал двох османських ‘ahd-nāme, один — для гетьмана Петра Дорошенка 1669 р.⁵⁶, другий — для гетьмана Пилипа Орлика 1711 р.

Цей документ має також особливу історію. Гетьман Петро Дорошенко переслав його Михайлові Ханенку, кандидату на гетьманство, щоб помиритися з ним. Це був текст не Грамоти султана, а копія в латинському перекладі, яку Михайло Ханенко переслав 27 серпня 1669 р. білоцерківському коменданту⁵⁷. Копія, перекладена російською мовою, зберігається у РДАДА, видана в АЮЗР⁵⁸. Турецьку чернетку цієї Грамоти віднайшов Ян Рипка у копіярії Геттінгенського університету⁵⁹.

Особливості Грамоти султана Мегмеда IV від 1 травня 1669 р.:

- 1) Вона адресована не тільки гетьману Дорошенку, а й полковникам, осавулам, сотникам, усій старшині і черні Війська Запорозького.
- 2) Козаки просили прийняти протекцію на правах Молдавського і Волооського господарів — християнських володарів. Султан приймає їх під свою протекцію і посилає Дорошенкові бунчук і прапор, “не на підданство, а на знак приязні і на страх ворогам вашим”.

“Цей Лист я написав, — повідомляє султан, — і також присягу склав (це те, що московський цар не хотів зроби-

ти. — Л. П.). Ви мусите мати до цього Листа велику повагу, а я вам даю своє слово і обіцяю. Гетьман Дорошенко мусить присяги своєї дотримуватися і від свого не відступати. А султан Вас з усім Військом Запорозьким буде, як своїх, боронити. Татари не нападатимуть на Україну, але Ви не повинні на них також нападати. Хан Кримський, а він слуга мій, повинен, як раніше, бути в братерстві з Дорошенком. І для певності треба обмінятися заручниками. Кримський Хан не повинен втручатися до справ Війська Запорозького, і Військо Запорозьке має прислати свого резидента (до Царгорода. — Л. П.).”

У Стамбулі, в Турецькому державному архіві, знайдено оригінал турецького договору від 28 грудня 1711 р.⁶⁰:

Грамота султана Агмеда III гетьману Пилипу Орлику
від 28 грудня 1711 р.

Отже, це є текст договору гетьмана Пилипа Орлика з Османською імперією в кінці 1711 р., тобто османське *‘ahd-nāme*:

“Козаки України та Запоріжжя підлягають моєму вічному правлінню [на таких умовах]⁶¹:

[1] Вибори та скинення гетьмана залишаються в їхніх (козаків) руках.

[2] Поладнання їхніх (козаків) справ довіряється їм самим.

[3] Вони (українці) матимуть статус підданих, їх не обтяжуватимуть ніякими податками, ані не вимагатимуть від них гараджу.

[4] Назване населення повинне чітко дотримуватися своїх договірних зобов’язань.

[5] Повсякчас, як довго вони дотримуватимуться свого слова, вони не будуть піддаватися ані втручанням (турецьких властей), ані нападам (турецьких карних військ) щодо їхніх земель та інших прав.

[6] Коли (українські) купці прийдуть торгувати до добре захищених (Богом) (османських) країв, від них збиратимуть тільки мито із їхніх товарів та (іншого рухомого) майна, але вони не матимуть ніяких інших оплат.

Крім того, що вони (українські послы) просили ласкаво, щоб їм було видано підтвердження (повищих пунктів), їх ексцеленція – справжній провідник, що добуває щастя своїми ділами, Хан Криму Давлет Гірей – хай його панування триває, також вимагав, щоб уважно поставилися до клопотань козаків України та Запоріжжя, перерахованих вище.

Він (хан) також просив поставити вимогу, щоб син гетьмана, що його названий народ (українці) вибрали з-поміж себе, залишався як заручник у Кримського Хана.

Ласка мого цісарського дозволу була дарована їхньому (українців) проханню, за умови, що:

[а] коли тільки мої непереможні війська (турецькі), будуть воювати в краях, недалеко від них, названий народ (українці) повинні послати зі своєї сторони своїх вояків, скільки було б можна;

[б] вони (українці і турки) повинні собі допомагати і маневрувати разом.

У результаті я дав та наказав (виконати) цю щасливу Грамоту.

Вищеназвані умови, так як з'ясовано, обговорено вище і чітко пояснено стосовно названого народу (українців) мають залишатися в силі назавжди, так щоб вони (українці) були непохитні і рішучі (у виконанні) своїх умов.

Ніхто із наших щасливих нащадків, з Великих Візирів і зі знаменитих міністрів та з інших (дигнітарів моєї держави) не має права перекручувати (текст договору) або діями порушувати прохання (українське) та заяву (ханську). Вони самі та їхні діти повинні охороняти під тінню правдивої прихильності цієї (османської) родини (династії), (відомої) своєю великодушністю та добродійством.

Це ви повинні знати. Ви повинні довіряти шляхетній тугрі (султановій монограмі)⁶². (Тугра).

(Дано у резиденції у Константинополі) у середній декаді (місяця) зількаде (року від Гіджри) [1] 123”.

На основі аналізу існуючого договору між українським гетьманом і турецьким султаном та його правлінням від 28 грудня 1711 р. можна добре бачити, що українська сторона добивалася постійно таких умов й одержала їх:

1. Вибори гетьмана і генеральної старшини залишилися згідно з концепцією прав і вольностей Війська Запорозького (тобто повна внутрішня автономія).

2. Українське населення мало ті самі права, як і населення християнських держав, що були під протекцією турків, тобто Молдавії і Волощини, з тим, що не повинні платити жодних податків (*tekālif*) і гараджу (*khārāğ*). Тільки якщо турецькі війська воюватимуть поблизу кордону України, то козаки повинні надавати допомогу.

3. Козаки залишаються у приязних взаєминах із кримськими татарами і не повинні нападати на кримську територію, тому кримський хан повинен допомагати у боротьбі гетьмана з його ворогами.

4. Українське населення держави Військо Запорозьке повинно дотримуватися своїх договірних зобов'язань (тобто обидві сторони перебувають у дружніх взаєминах). У тексті султанської Грамоти гетьманові Пилипу Орлику є зобов'язання з турецької сторони, що ніхто з наступників султана і великих візирів та інших дигнітарів не має права перекручувати текст договору або діями його порушувати.

На підставі цих документів — султанських Грамот і Листів Богдана Хмельницького — слід зробити висновок, що за час українсько-османських взаємин у XVII–XVIII ст. вищезгадані пункти були основними.

§3. Загальний погляд на характер османсько-козацьких договорів гетьманської доби

Повертаючись до договорів Богдана Хмельницького з Османською Портою і Кримським ханатом, можна стверджувати, що в час, коли гетьман почав у 1648 р. революцію, це стало єдиною можливістю дістати допомогу проти Польщі. Б. Хмельницький не був членом династії і в міжнародних справах не міг знайти іншого партнера для боротьби з Річчю Посполитою. Однак після Жванця (грудень 1653 р.) взаємини між Іслам Гіреєм III і Б. Хмельницьким стали прохолодними. Коли Іслам Гірей III у 1653 р. захворів і в кінці червня 1654 р. помер, а його спадкоємець Мегмед Гірей відразу уклав союз із Польщею, то Богдан Хмельницький побачив, що подальший зв'язок

із кримським ханом й Османською Портою⁶³ не принесе йому сподіваної допомоги. І тому гетьман сконцентрував свою увагу на взаєминах із Москвою, яка могла йому допомогти у боротьбі з Польщею. Як уже підкреслювалося, союз з Османською імперією мав сенс тільки тоді, коли її васал, кримський хан, міг бути помічником у його боротьбі проти Польщі. Зі смертю Іслам Гірея III Кримський ханат утратив свою привабливу силу, а разом з тим й Османська держава.

ЧАСТИНА ЧЕТВЕРТА

ФОРМУЛА “ПІД ВИСОКУ РУКУ”

розділ І. Московська формула “служба” у порівнянні з польською

§1. Як розуміли формулу “служба” в Московській державі?

Під поняттям “служба” розуміється тільки військова. Відомий знавець російського права В. Сергієвич стверджує: “В Москве службою царю и великому князю считалась только военная”¹.

Військова *служба*, а особливо в такій централізованій державі, як Московська, не давала постійності, а суб’єкти несли службу за жалування, куди пошлють. Порядок військової організації визначався *не* законами чи *урядовими розпорядженнями* на окремі випадки, а переважно конкретними потребами. “На основании этой практики и надо составить себе понятие о том, каковы у нас были военные порядки”. Завдяки цій особливості московського управління, пише автор, ми маємо справу не стільки із законами і розпорядженнями, “скільки с фактами бытовой военной жизни”².

Військова служба стала постійною нормою життя Московської держави для охорони її території та кордонів. Тому що це була військова служба, радо приймали чужих людей, наприклад, татарських князів, українських козаків. Зокрема, на таку службу подавалися втікачі з України після невдалих козацьких повстань. Тим самим вони поривали зв’язки зі своєю країною, починали служити цареві за жалування; отже, ставали, за сучасною термінологією, індивідуальними службовцями Московської держави.

У листопаді 1632 р. на раді реєстрових козаків у Корсуні було вирішено захищати козацькі права від посягань польського уряду і просити царя прийняти їх “під руку”: “И собралось черкас в Корсуне з гетьманом с Ондрюшкою Деденком з 2000 человек, а были из городов лутчие люди: от Белые Церкви полковник Дацко, а с Чегирина полковник Тараско, ис Корсуни полковник Миско Пиваваренков, ис Переяславля полковник Олихвер, из Лубен полковник Лавринко, ис Черкас

войсковою судья Яцьна, из Жолнина войсковою же судья Гиря, ис Киева сотник Кизым и изо всех городов. И приговорили в раде, что им от крестьянские веры не отступить; будет на них ляхи наступят, а их мочи не будет, и им бить челом государю царю и великому князю Михаилу Федоровичю всеа Руси, чтоб государь их пожаловал, велел принять *под* свою государскую *руку*, а они, белорусцы и черкасы, учнут за свою веру стоять по Днепр”. Тобто “під руку” означало “на службу”, і притому військову, бо чітко пишеться: “стоять по Днепр”³. Цікаво, що формула “під руку” зустрічається в документах не так часто і за участю найвищих духовних властей. Зокрема, у вищезгаданому документі говориться: “Да и киевский митрополит Исаия (Кутинський) им, черкасом, о том говорил, чтоб они от крестьянские веры не отступали, а он, митрополит, за них, за белорусцов, *учнет бить челом и писать* ко государю царю и великому князю Михаилу Федоровичю всеа Руси и к отцу его государеву и великому государю *святейшему патриарху Филарету Никитичю* московскому и всеа Руси, чтоб они, государи, их, белорусцов и черкас, пожаловали, велели принять *под* свою государеву *руку*; и по ево де прошенью государь и святейший государь патриарх их пожалует, *под* свою государскую *руку* примут и веры их не дадут нарушать”⁴.

У червні 1638 р. досить велика група запорозьких козаків “из Гадиче городище, из Зенкова, собрался де запорожских черкас з женами и з детьми со 300 человек, да мещан и пашенных людей тысячи з две и больше з женами ж и з детьми, и со всеми животы. И те де, государь, литовские люди прислали ево, Гришку, сам-четверт наперед себе бити челом, тебе, государю, чтоб ты, государь, пожаловал, велел их принять в свое государево имя на вечную службу”⁵. Значить, у XVII ст. в московській практиці було прийнято брати запорозьких козаків та інше українське населення — міщан, селян — на “службу”, у підданство. Існувала така загальна формула: прийняти “на царське ім’я” або “під руку” в розумінні “на службу”. Навіть якщо велика група запорозьких козаків йшла у підданство, їм не давали можливості мати автономію, і вони повинні були безпосередньо входити у московську структуру. Наприклад, у документі №135 від 15 червня 1638 р. йдеться про те, що гетьман Яцько Острянин із 1 000 запорозьких козаків після розгрому армії Станіславом Потоцьким бажають перейти “на

твое ж государево имя в Куреск, или в Белгород, или иные твои государевы города”⁶.

Документ №136 від 29 червня 1638 р., в якому говориться, що “из литовских городов *черкас тысячи с четыре и больши на твое государево цареве* и великого князя Михаила Федоровича всеа Руси *имя*”, тобто хочуть запорозькі козаки перейти “на службу” в кінні козаки, чи стрільці, чи в гарматники⁷. Цікаво, на звороті арк. 353 помітка: “146-го июля (1638 р. — Л. П.) в 9 день *государь указал принимать в стрельцы, и в казаки, и в пушари, а жалованье* давать против казаков и стрельцов, а в то число стрельцов и казаков написать, а принимать добрых женатых и з животы, да и то досмотрити, чтоб дворы строили и пашню пахали”⁸.

З документа випливає, що цар велів запорожців, які приходять до нього на “службу”, приймати в козаки, стрільці і платити їм за військову службу жалування, а жили щоб вони у Московській державі, причому стежити, аби вони будували собі двори й орали землю. Тобто цар бере їх на “службу” на своїй території і дає їм землю та дозвіл будувати двори з житлом для своїх сімей на постійне проживання.

Про те, що цар платив за службу жалування, говорить документ №162 від 6 травня 1639 р., в якому подається поіменний список 32 запорозьких козаків, які перейшли на службу царю, і поіменний *список тих, хто прийняв жалування*: “И всего прислано ис Курска черкас в Кромы вновь на житье женатых и одиноких 32 человека⁹. И всего доведетца им дать государева денежного жалованья на дворовое строенье и за хлеб деньгами и за соль 221 рубль 9 алтын”¹⁰.

Існує один дуже цікавий факт у документах, який не можна обминути. Йдеться про те, що рідний брат Богдана Хмельницького (по матері), Григорій, також ніс службу московському цареві, як засвідчує документ №129 від 19 грудня 1649 р.: “В прошлом де во 156-м (1648 р. — Л. П.) году выехал он, Гришка (Хмельнитцкой) на государево имя из литовские стороны, из города Чигирина в Белгород, холост...”¹¹ Да Гришка ж Хмельнитцкой у выписи сказал, отец де его Потрекеевского повету служит королю желнырскую службу и ныне жив в литовской стороне, а зовут отца ево Васильем Ставетцкой, а черкаской гетман Богдан Хмельнитцкой брат ему родной, одной матери, не одново отца”¹².

Можна здогадуватися, що Богдан Хмельницький діставав інформацію про внутрішню ситуацію в Московській державі від свого брата Григорія, який був на службі у царя в Білгороді. Але дивно, чому тоді брат Григорій не служив у гетьмана і не повернувся після перемоги Б. Хмельницького до Чигирини?

Під "службою" царю розумілося військо (іноземне), яке входило до системи царського війська¹³. Воно не було організоване в окремі відділи, згідно з їхнім походженням, а введено до системи московської військової одиниці. Це не могла бути автономія, бо іноземне військо не становило органічного цілого в Московській державі, а тільки несло службу в ній¹⁴.

Князь Дмитро Вишневецький, за походженням з Волині, деякий час — з 1556 р. до 1561 р.¹⁵ — був на службі у московського царя Івана Грозного. Політичні плани кн. Д. Вишневецького, на жаль, невідомі, бо князь також служив польському королеві і турецькому султанові. В історії України роль кн. Д. Вишневецького полягала в тому, що він був засновником Запорозької Січі¹⁶. Ми не можемо тут враховувати всіх випадків, коли українські козаки переходили на службу до московського царя. Після повстання Трясила поляки зменшили кількість реєстрових козаків до 6 000, а інші, котрі брали участь у повстанні, вирішили йти на службу до московського царя. В тому всьому бере участь міжнародний естаблішмент, зокрема ідеологи православного інтернаціоналізму. Провідник тих козаків "Ондрей, слуга иерасалимського патриарха Феофана, в роспросе сказався", що послав його "патриарх Феофан из Волоские земли к вам, государем, с листами. Да он же, Ондрей, сказал у себе два листа, один лист к вам, государем, от ерасалимського патриарха Феофана, а другой лист к нам, холопом вашим, от киевского митрополита Иева Борецкого"¹⁷.

Цікавим є теж факт, що за гетьманування П. Сагайдачного засвідчений у джерелах: осавул Петро Одинець, який зі своїм відділом 5 000 козаків вирішив "бити челом государю, объявляя свою службу"¹⁸, тобто вони хотіли перейти на службу московському цареві, а за службу цар платив жалування, зокрема відпустив посланців і пожалував "триста рублев денег". Очевидно, перейшовши на службу до царя, козаки діставали б платню або земельний уділ, як, наприклад, кн. Д. Вишневецький, котрий, коли зложив у Москві цареві присягу вірності во-

сени 1557 р., водночас дістав у спадкоємне володіння місто Белев з усіма прилеглими селами, багато дарунків і десять тисяч рублів, що на той час становило дуже велику суму¹⁹. Але ті, хто перейшли на службу цареві, ставали частиною московського державно-військового апарату. Про якусь автономію чи вольності тут говорити не доводиться, але така служба цареві вже не задовольняла Богдана Хмельницького, який мав свої політичні плани. І тут Б. Хмельницькому стала в нагоді концепція “високої руки”, що виникла у зв’язку з великими перемогами над Польщею.

§2. Польська формула “служба” у порівнянні з московською

Другий тип “служби” був у Речі Посполитій, де козаки мали свої права. Порівнюючи московську формулу “служба” з польською, треба пам’ятати, що в Московській державі ієрархія існувала за місництвом, залежно від походження, поза тим усі були раби государя. В Польщі діяло “*Jure militari*” – військове право. Шляхтич був вільною людиною справжнього чи фіктивного шляхетського походження, яке гарантувало герб. Він мав право на землю за військову службу, це, власне, і було “*jure militari*”. Усі шляхтичі теоретично визнавалися рівними, не існувало місництва, як у Московській державі. Коли в кінці XVI ст. організувалося на кордоні зі степом Військо Запорозьке, польський уряд, який не мав постійної армії, приймав їх радо на службу, обіцяючи за те шляхетські права. Однак коли небезпека минала, польська шляхта боялася козацької сили і тому надавала шляхетські права лише нечисленній козацькій верхівці. Історія козаків під Польщею до 1648 р. — це постійне повторення тієї самої парадигми. Коли наближалася небезпека, козаки ставали важливим компонентом польської військової сили з усіма привілеями на підставі “*Jure militari*”, а коли небезпека минала, тільки невелику кількість козаків вписували до «Реєстру», що забезпечувало їхнє шляхетське становище, а основну масу повертали на кріпаків. Козаки дуже цінували своє елітне становище в польській структурі, але були незадоволені, бо тільки деякій частині вдавалося досягнути такі права. Це при-

зводило до постійних козацьких повстань, які до часів Хмельницького звичайно закінчувалися поразкою.

Був ще один важливий момент, який треба брати до уваги. У XVII ст. більшість європейських держав мали абсолютних володарів, тоді як Польща була шляхетською демократією, котра постійно чинила спротив зміцненню королівської влади. Польські королі, а найбільше Володислав IV, старший брат Яна Казимира, хотіли використати козацьку силу для того, щоб зміцнити своє становище стосовно шляхти — це створювало дуже специфічну ситуацію. Коли, наприклад, Володислав IV запрошував козацьких представників і Богдана Хмельницького на відповідні наради, він, король Польщі, мусив діяти підпільно, бо шляхта цього не хотіла, боячись, що дійде до обмеження їхньої "золотої свободи" (*złota wolność*).

Отже, козаки часів Хмельниччини не були проти мати шляхетські права, але за обмеженого характеру влади короля, вони вважали, що ці права не гарантовані. З того виникла ідея бути в системі держави із сильною необмеженою владою володаря, як у Москві (влада царя). Ця ситуація підтверджується у Листах Б. Хмельницького до Яна Казимира²⁰, де гетьман пише, що він не виступає проти короля, але тільки проти королев'ят (тобто польської шляхти). Тепер перейдемо до формули "під високу руку".

розділ II. Формула “під високу руку” як український варіант православного інтернаціоналізму XVII ст.

§ 1. Православний інтернаціоналізм у дії

Візантійський історик і теолог Нікітес Хоніятес (1155–1267) не бачив жодної різниці між владою Бога і владою візантійського імператора, бо імператори діставали владу від Бога²¹. Інші візантійські автори стверджували, що Бог править разом із імператором²². Отже, для візантійців імператор був репрезентантом Бога на землі. У “другому Римі”, тобто в Константинополі, концентрувалася вся влада християнського світу: там жив імператор, а також його заступник у церковних справах — патріарх. Після того, як римський імператор Константин Великий (306–337) едиктом у Медіолані визнав християнство державною релігією (313), сформувалася організація Всесвітньої Християнської Церкви. У часи Юстиніана I (527–565) встановилася так звана пентархія²³, тобто правління п’яти патріархів у такому ієрархічному порядку: 1) Рим; 2) Константинополь; 3) Александрія (в Єгипті); 4) Антіохія (в Сирії); 5) Єрусалим. Але вже у VI–VII ст. патріарх Константинополя, тому що мав резиденцію у столиці імператора, перейшов на перше місце, називаючи себе вселенським патріархом усього християнства, а після розриву з Римом (1054) — вселенським патріархом усіх православних²⁴. У XV–XVI ст. відбулися великі перемини у православному світі. В 1453 р. турки-османи здобули Царгород (Константинополь), і Візантійська імперія перестала існувати. У Константинополі, тепер перейменованому на Істамбул, почав правити османський султан Мегмед II (1451–1481) мусульманської віри, щоправда, він уже в наступному році, тобто 1454 р., призначив нового патріарха Геннадія II (1454–1465 рр., з перервами), але це не змінило трагічного становища православних. Їхня столиця — новий Рим — Константинополь стала тепер центром мусульманської імперії, володарем якої був султан. Залишився тільки царгородський патріарх, котрий без православного володаря став лише тінню глави церкви.

У 1472 р. Софія (Зоя) з бічної лінії династії Палеологів²⁵ вийшла за московського князя Івана III. Це одруження було заплановане також папою Павлом II з метою, щоб Зоя, вже католичка, навернула князя Івана III на відновлення Флорентійської унії 1439 р. Але Софія повернулася до православ'я. Її роль у трансформації середньовічного удільного князівства на самовладне царство візантійського типу була вирішальною. Вона почала з того, що намовила Івана III не платити більше данини занепадаючій татарській Золотій Орді, і це стало поштовхом до державної реформи (централізації) в Московській державі. Онук Софії, Іван IV Грозний, уже відчував себе візантійцем і 1547 р. прийняв титул царя, тобто імператора. Це стало переломною подією у православному світі. Після занепаду Візантії, тобто "другого Риму", знов почав діяти православний цар, і Московське царство стало "третьім Римом". Бракувало ще тільки одного компоненту — патріарха. Ця прогалина була заповнена в 1589–1619 рр. Дуже складні перипетії реалізації того акту описані Н. Ф. Каптеревим у його дисертації «Характер отношений России к православному Востоку в XVI и XVII столетиях»²⁶. Минуло трохи часу, поки всі чотири патріархи прийняли нову ситуацію, але гніт турків (а всі чотири патріархи перебували тепер під владою мусульман) і можливості дістати в Москві багату милостиню (цінні північні соболі й золоті монети) зробили своє. Тепер московський цар перейняв у православному світі роль візантійського імператора, єдиного можливого православного володаря, і став, як колись візантійський імператор, репрезентантом Бога на землі. Як це в дійсності виглядало, можемо бачити з того, як коринфський митрополит Йосаф звертається у своєму листі від 11 березня 1651 р. до Олексія Михайловича: "Благочестивому тихомірному державному великому государю царю и великому князю христіянскої благословенной Москвы и всеа Русии государю Алексею Михайловичю, Богом избранному, Богом дарованному, святому и Христа моего и Бога истинного другу верному и истинному поклоняюся и целую святую вашу царскую десницу"²⁶. На нього тепер православні Османської імперії поклали надії, що він визволить їх із турецької неволі. Але цар, незважаючи на свою могутність, поки що не наважився йти війною на турків. Це в першій чверті XVII ст. зробили запорозькі козаки, які тим самим звернули на себе увагу право-

славного світу. Крім московитів та українців, православний світ об'єднував багато народів, колишніх підданих Візантійської імперії: болгар, сербів, вірменів (православних), грузинів, арабів та ін. Їх об'єднували два типи інституції, а саме, як згадано вище, чотири патріархи: Константинопольський, Александрійський, Антіохійський та Єрусалимський. Другою була республіка монахів Афон (Atos), розташована в південній кінцевій частині півострова Халкедіне на Егейському морі. Монастирів було близько двадцяти, кожен належав одному православному народові. Головними з них були: Гіландер (сербський), Іверон (грузинський), Пантелеймон (руський), Зограф (болгарський), Есфімену (вірменський). На Афоні розвивалася православна церковна культура та ідеологія, причому вживалися дві мови: грецька та церковнослов'янська. Власне, в ім'я православної єдності, яку ми тут називаємо православним інтернаціоналізмом, впливовий український письменник та ідеолог XVI–XVII ст. Іван Вишенський²⁷, афонський монах, заборонив творити народну літературну мову (вважаючи цю ідею протестантською) і наказував залишатися при церковнослов'янській єдності. Отже, на Афоні і в православних східних патріархів підтримувалася ідея, що московський цар, який щедро роздавав їм милостиню, тепер єдиний православний володар, спадкоємець візантійського імператора, репрезентанта Бога на землі.

Крім того, що встановився Московський патріархат у першій чверті XVII ст., з'явилися запорозькі козаки як православна військова сила. Гетьман Петро Конашевич-Сагайдачний організував кілька вдалих морських походів на територію Османської держави. Козацькі чайки бачили навіть поблизу Константинополя, вони успішно атакували малоазійські міста і здобули Кафу в Криму — центр невольничої торгівлі Османської імперії. Також гетьман Петро Конашевич-Сагайдачний під захистом козацьких шабелъ запросив Єрусалимського патріарха Феофана відновити в Україні православну ієрархію у 1620 р., яка перестала існувати внаслідок Берестейської унії з Римом (1596). Нова православна військова сила зробила великий вплив на православний інтернаціоналізм. Цей вплив особливо зріс після перемоги Б. Хмельницького над католиками-поляками (1648–1649). Тепер ідеологи православного інтернаціоналізму вирішили, що їхня мрія — мати православне

військо, яке б могло знищити Османську імперію, — близька до реалізації. Тому вони докладали всіх зусиль, аби заохотити Богдана Хмельницького прийняти протекторат православного володаря, тобто московського царя. Щоб цей план зреалізувати, почалися нескінченні прощі православних ієрархів до гетьмана Б. Хмельницького і до московського царя Олексія Михайловича. Список владик розпочав Єрусалимський патріарх Паїсій, за ним були уповноважені від патріарха Константинополя, а далі — патріарх Антіохії Макарій, також треба згадати митрополита Назарета Гавриїла, митрополита Коринфа у Греції Іосафа, Приконійського митрополита Ієремію та інших²⁸. Крім того, їздили до Б. Хмельницького і до Московського царства такі визначні світські діячі, як, наприклад, грек Тафралій. Коли Іслам Гірей III у 1650 р. намовляв Б. Хмельницького йти на Москву військовим походом, гетьман переконав його повернути на Молдавське князівство. Тоді Єрусалимський патріарх Паїсій дуже гостро загрожував Б. Хмельницькому такими словами: "Что буде онъ на московское государство начнетъ давать помощь крымскому хану, то всѣ они вселенскіе патріархи, собравшись, учинятъ соборъ и предадутъ проклятію и христіаніномъ называть его не будутъ, и чтобы он гетманъ съ своимъ войскомъ царскому величеству всеконечно покорность учинилъ и поклонился, потому что христіанскій государь подъ солнцемъ единый"²⁹.

Коли у 1651 р. посол Б. Хмельницького прибув до Константинополя, щоб вести переговори з османським правлінням щодо протекторату, він зробив також куртуазний візит Константинопольському патріархові. Патріарх велів передати гетьманові таке: "Что не слѣдуетъ гетману ходить войною на Московское государство какъ единовѣрное, а слѣдуетъ всегда дѣйствовать заодно съ нимъ, если гетман допуститъ совершиться такому беззаконному дѣлу, то онъ уподобится Каину, который убил своего брата Авеля, и Богъ почтетъ его какъ братоубійцу"³⁰. Три східні патріархи — Александрії, Антіохії та Єрусалима — послали у 1653 р. своїх представників до Богдана Хмельницького, митрополитів Навпакта й Арти Гавриїла із доганою гетьманові за його союз із татарами: "Для чего онъ имѣеть съ собою татаръ и плѣняетъ бѣдныхъ христіан, единовѣрцевъ нашихъ? Какое общеніе есть свѣту съ тьмой?"³¹

Якщо взяти до уваги, що Україна часів Б. Хмельницького все ще переживала свій емоційний зв'язок із своїм недавно відродженим православ'ям і що духовенство мало там великий вплив на маси, то зрозуміло, чому Б. Хмельницький, який у справах віри був толерантним, ведучи свою сміливу закордонну політику з мусульманським світом, мусив з політичних мотивів усе-таки рахуватися із вимогами православного інтернаціоналізму.

§2. Український варіант православного інтернаціоналізму XVII ст.

Щоб зрозуміти діяльність Богдана Хмельницького, треба знати, на якому тлі вона зростала, як польщилася Русь і яка була роль загородової (дрібної) шляхти. Після Берестейської унії 1596 р. княжі верстви Давньої Русі, щоб зберегти свої маєтки й уникнути конфіскації, покатоличилися; вони також хотіли брати участь у політичному житті, наприклад, хтось мріяв стати воєводою. Зокрема, князь Костянтин Острозький, магнат, якому належала третина українських земель усієї Волині, виступав як протектор православ'я, а його діти вже були покатоличені. Князь Дмитро Вишневецький, що походив із роду Ольгерда, був православний, а його братанич Ярема Вишневецький покатоличився, хоч мати Яреми, княгиня Раїна Вишневецька (Могилянка; 1589–1619), — це визначна українська меценатка XVII ст. потреб православних: православних шкіл, фундаторка Прилуцького, Густинського, Ладинського, Лубенського і Мгарського монастирів³².

У системі Речі Посполитої вільним міг бути тільки той, хто мав герб, тобто магнатські кола, шляхта і навіть дрібна шляхта. Крім державних урядовців, існували церковні православні уряди: єпископів, ігуменів, вищого духовенства, яке часто походило з дрібної шляхти; хоч вони і були не католики, але мали герб, і їх тому не чіпали. Саме з тієї дрібної шляхти походили Петро Конашевич-Сагайдачний і Богдан Хмельницький, печерський архімандрит Єлисей Плетенецький, Захарія Копистенський, Йов Борецький, Памво Беринда, Касьян Сакович, Лаврентій і Стефан Зизанії.

Це було перше “нашествіє галичан” на Київ. Під проєкцією козацького гетьмана, також галичанина, вирішили культурними засобами Західної України на київському ґрунті відродити те, що ми тепер називаємо культурно-національним життям, і повернути давній столиці України-Руси її давню національну і культурну роль³³. Усі вищезгадані особи – діячі православної церкви і культури. Вони відродили також традицію княжої доби, яка зникла. Чому?

Справа у тому, що Ярослав Мудрий (1019–1054) запровадив сеньйорат, який в ті часи став засобом для збереження цілісності великої державної одиниці. Це була формула спадкоємності, в якій кожен князь, якщо він старший у роді, міг йти до Києва, що став центром усієї Русі, найбагатшим містом, і сісти на великокняжий стіл. У такий спосіб у сеньйораті кожен член династії мав можливість володіти Києвом. А вже його молодший син не отримував права відразу наслідувати, бо новий сеньйор походив тепер з іншої лінії династії. Отже, в його інтересах було не розривати зв’язків із Києвом. Тому в Києві не витворилося постійної династії, а разом із тим – зв’язку території з правлінням, що є передумовою для виникнення активної національної свідомості. Наслідком прийняття як системи спадкоємності сеньйорату було те, що з кожним новим сеньйором, який прибував до Києва, прибувало коло його наближених із того князівства, де він досі правив, які виявлялися чужими в Києві. З їхнього кола новий князь призначав свого літописця. Тому Київський літопис XII ст. дуже різномірний, у ньому не можна виявити достеменно авторів та редакторів. Такі літописці не завжди добре знали топографію й особливі проблеми Києва. Вони, носії традиції і свідомості іншої землі, залишалися чужими у чужому місті й тому не могли сприяти зв’язку князя з територією.

Таким чином у Києві, на противагу північним землям, зокрема Москві, не витворилося постійної династії, пов’язаної із землею, бо в такий спосіб творилося спеціальне відношення між династією і землею, що з часом перетворювалося у національну свідомість. Це, мабуть, розумів Богдан Хмельницький і хотів своїй державі забезпечити майбутнє власною династією. Б. Хмельницький не міг не бачити сили Москви завдяки її династії та слабкості Польщі. Остання, після династії Ягеллонів, яка вимерла, стала елекційним (виборним) королівством,

де обранці чужих династій замінювали один одного, замість того, щоб створювати тісні зв'язки із країною. Властиво тому Польща і розпалася, а Москва, завдяки своїй династії, стала міцним царством.

Отже, галицькі діячі православної церкви і культури принесли до Києва традиції княжої доби³⁴: вони творили школи, організували Богоявленське братство, купили друкарню, розгорнули видавничу справу, і в короткий час із прикордонного містечка Київ виріс у культурний центр Східної Європи зі своєю Колегією, пізніше Києво-Могилянською академією. Приблизно від 1050 р. була створена митрополія Русі, митрополитом став Іларіон, русин³⁵. Літопис Руський за Іпатським списком розповідає про те, що у році 6559 (1051) «поставив Ярослав русина Ларіона митрополитом Русі у Святій Софії, зібравши єпископів»³⁶.

При тій нагоді варто згадати цікаву трансмісію старих княжих літописів. У «Повісті минулих літ» вони заховалися у двох головних збірках: у пергаментному Лаврентіївському списку, який зробив 1377 р. «Лаврентей мнихъ», і за Іпатським списком 1425 р. Тоді як Лаврентіївський список передає свої північно-руські сентименти, бо після «Повісті минулих літ» переходить до опису подій Ростова–Володимира над Клязьмою і Суздальського князівства (майбутньої Росії) і не цікавиться південними, тобто теперішніми українськими подіями, Іпатський список щільно пов'язаний з минулим Півдня (тобто нинішньої України). Так як і Лаврентіївський список, Іпатський список починається «Повістю минулих літ», потім в Іпатському списку іде Київський літопис до кінця XII ст., а далі — Галицько-Волинський літопис до 1290 р., тобто до кінця літописання на Півдні³⁷.

Уся територія Київської Русі підлягала Київській митрополії. Близько 1302 р. була створена друга митрополія, спочатку в Галичі, а потім вона перейшла до Львова. У 1370 р. Литва зайняла Київ і частину території Київської Русі; тоді виникла третя митрополія — Литовська³⁸. У XV ст. існували спроби зі сторони Царгорода об'єднати митрополію Литовську з Московською, щоб митрополит Київський був водночас Московським. У міжчасі з'явився новий чинник — Османська держава, яка у першій половині XV ст. захопила майже всі візантійські території. Тодішній візантійський імператор і Кон-

стантинопольський патріарх шукали допомоги у Заходу³⁹. Хоч у половині IX ст. Царгородський патріарх Фотій (858–867, 877–886) виступив проти примату (зверхності) папи римського, до розділу церков дійшло тільки після 1204 р., коли католицькі хрестоносці, замість іти до Святої Землі, здобули і пограбували столицю Візантії — Константинополь. Це стало справжнім шоком для православних візантійців, тому навіть коли у XV ст. виникла небезпека завоювання Константинополя турками, його населення проголосило гасло: “Ліпше під турецькою чалмою, ніж під папською тіарою”. Одначе у 1439 р., під безпосередньою загрозою турків, візантійський імператор Іван VIII Палеолог разом із Царгородським патріархом Йосифом II уклали на соборі у Флоренції унію з Римом, тобто з папою. Тодішній Київський митрополит Ісідор (1436–1441)⁴⁰ брав теж там велику участь і був іменований кардиналом. Коли він повернувся до своєї резиденції в Москві, його арештували. У 1458 р., на підставі домовленості патріарха з папою, було поділено Київську митрополію на дві: одна — зі столицею в Москві, а друга — у Києві. Москва не визнавала постанови Флорентійської унії і проголосила свою автокефальність, а митрополитом вибрала Йону (1448–1461)⁴¹. По суті Москва була роз’єднана з Царгородом, цей розділ тривав аж до встановлення Московської патріархії, приблизно до 1618–1619 рр. Митрополитів московських вибирали єпископи в Москві, Київська митрополія залишалася у зв’язку з Константинополем⁴².

Крім деяких обрядових особливостей, існує основна різниця між культурами, які творили православ’я і католицизм. Константинопольські греки вважали, що є дві культури, одна — вища, це власне тільки для них, де вживали *грецьку мову* і наслідували традиції давньогрецької творчості, друга культура, нижчого рангу, була призначена для варварів, які прийняли християнство і тому перестали бути загрозою для імперії. Варвари не повинні були користуватися грецькою мовою, а їхньою мовою могли б писатися церковні тексти, чим і обмежувалася вся їхня культурна діяльність. Так після прийняття християнства у 988 р. Русь дістала варварську модель культури, а саме: релігійні тексти, писані так званою церковно-слов’янською мовою, якою тоді ніхто грамотно не говорив і, тим більше, яку тепер не розумів. Передумовою всього творчого процесу є добре знаряддя мислення, тобто вироблена літе-

ратурна мова, яка може передати всі форми інтелектуальної потреби і створює зв'язок з усім світом. Власне, латинський варіант християнської культури полягає в тому, що коли варвари прийняли християнство, їх посилали вчитися латинської мови, в цей спосіб вони відразу включалися в культурний процес і вливали свіжу кров до латиномовного культуротворення. Це є найбільшим осягненням того надзвичайного явища в історії світу, а саме — виникнення західноєвропейської цивілізації, яка розвивається до нині. Католик-поляк, чи німець, чи англієць знав ту саму літературну мову — латину, і якісь нові винаходи в одному кінці католицького світу відразу ставали його спільною власністю. Саме те міжнародне наукове братство створювало скрізь університети, а опісля такі важливі культурні течії, як Гуманізм, Відродження, Реформація, котрі особливо у XVI ст. призвели до того, що на підставі глибокого знання латинської мови почали творитися нові літературні мови, як це відбувалося, наприклад, із польською мовою у другій половині XVI ст. У православному світі подібний розвиток відбувався кількома століттями пізніше, наприклад, створення Михайлом Ломоносовим та іншими вченими у XVIII ст. російської державної і літературної мови. Українці, що після Люблінської унії 1569 р. опинилися у Польській державі, стали свідками творення польської літературної мови і літератури. Крім того, в Польщі діяв університет у Кракові, велика мережа єзуїтських гімназій та інших шкіл, тоді як в українському православному світі не існувало структури шкільництва. Ще після Ярослава Мудрого навіть зустрічалися неписьменні священики, а крім того, не завжди з відповідною гідністю. Щоб тому зарадити, Київський митрополит і коло єпископів нав'язали зв'язки з Римом і в 1596 р. дійшли до укладання Берестейської унії з римським престолом. Українські ієрархи визнали духовну зверхність папи, який дав їм гарантію, що їхній обряд не порушуватиметься. Тодішній польський король Сигізмунд III, сам войовничий католик, допомагав українським ієрархам у тій справі. Але тут виникли труднощі: по-перше, польська католицька ієрархія не хотіла визнати українських єпископів рівними, а крім того, вони хотіли, щоб українці навертали на римо-католицизм і ставали поляками (наприклад, Ярема Вишневецький). Були теж складнощі і з української сторони: унію приймали ієрархи, але більшість напівграмотних священиків

воліла залишатися при старому укладі. Крім того, найбагатший із старої княжої династії Костянтин Острозький вважав себе ображеним, що не був промотором Берестейської унії, і тому виступив проти неї. На самому соборі, де мала бути проголошена унія, дійшло до розбрату: одна частина — вище духовенство — мала один собор, а друга — православні малограмотні священики та ще менш грамотні вірні — інший. Цей розкол тяжів над Україною кілька століть. Перевагу у творенні української ментальності мали саме малоосвічені священики через свій безпосередній зв'язок з народом, а після того, як їм вдалося повернути на свою сторону досі релігійно незацікавлених козаків (теж малоосвічених), справа боротьби проти Берестейської унії ввійшла до української ментальності.

Тут треба згадати ще один важливий момент. Українські ієрархи, які створювали унію, прагнули досягти своєї цілі якомога швидше. Переконані у своїй правоті, не вважали за доцільне вести відповідну пропагандистську акцію серед населення. Оскільки Берестейська унія пройшла дуже швидко, населення не могло її зрозуміти.

Як у східному, так і в західному християнстві Святе Письмо вважалось найважливішим і найавторитетнішим текстом як Боже Об'явлення, і тому тільки грецька, латинська та єврейська мови сприймалися як єдині сакральні мови. З них не можна було перекладати на місцеву мову. Так тривало до XIV–XVI ст., аж поки рух Реформації змінив цю настанову. Головне гасло Реформації — людина має право говорити безпосередньо з Богом своєю мовою і без посередництва священика з його відповідною сакральною мовою. Цей рух здобув загальне визнання завдяки виступу Мартина Лютера, який переклав Святе Письмо німецькою мовою і тим самим надав німецькій мові престижу сакрального тексту. Потім текст був перекладений ще й іншими мовами, зокрема польською. Завдяки творчості письменників і поетів, вихованих на латинських класичних авторах, вироблялися національні мови, які відразу діставали престиж Святого Письма.

У православному світі справа була іншою. Так, наприклад, у Російській імперії аж до 1917 р. заборонялося перекладати Святе Письмо російською та іншими мовами. Коли Британське Біблійне Товариство, що займалося перекладами Святого Письма, переклало його російською мовою, то "свобо-

долубивый” цар Олександр I заборонив ввозити це видання до Росії. У Росії часів Катерини II не було своєї літературної мови — послуговувалися дуже кострубатим наріччям Посольського приказу. Тільки нагальна потреба мати інтелектуальне знаряддя привело Російську імперію у другій половині XVIII ст. до реформи Ломоносова та його послідовників. Вони створили не російську літературну, а державну мову для потреб держави XVIII ст. Престиж російської мови був тісно пов’язаний із престижем Російської імперії.

Після Реформації маємо секуляризацію місцевих народів, і на основі почуття зв’язку із династією створюється національна ідентичність, яка розвивається у національну свідомість. Цього не було у православному світі. Росіяни перейняли візантійську концепцію імперії, але до сьогодні не витворили ще російської нації. У другій половині XX ст. західні імперії перестали існувати, але англійська чи французька нації від того не зазнали щонайменшої кризи, тоді як росіяни не можуть бачити себе без імперії, і замість національного гасла залишається клич: “Возродим Российскую империю!”

Щодо України, то тут теж Святе Письмо не було перекладено народною мовою, а народна літературна мова почалася із травестії, «Енеїди» І. П. Котляревського. Тому-то і до сьогодні українська мова в Українській державі не має належного престижу і мусить боротися за своє існування. Створена І. П. Котляревським українська травестійна мова не могла здобути авторитету, не маючи своїм джерелом ані Святе Письмо, ані імперії, яка б насильно вводила її своїм апаратом. А закон про українську мову 90-х років XX ст. залишається на папері.

Повертаючись до причин створення ідеї православного інтернаціоналізму, треба ще сказати, що у 1589 р. Борис Годунов зробив спробу створити Московську патріархію, підкупив грецьких православних митрополитів, але, через смуту, до 1619 р. справа не була вирішена. Тоді офіційно, за допомогою соборів, дістали згоду Константинопольського патріарха, і Москва, хоч на п’ятому місці після Єрусалима, стала визнаною патріархією. Склалася така ситуація, що візантійського імператора немає, а московський цар найбільш могутній, тому виникла ідея, що московський цар тепер спадкоємець Візантії. Місце Візантії зайняла Москва, де править єдиний православний цар. Візантійське високе духовенство, митрополити йдуть за прошею

(милостинею) до Москви. Єрусалимський патріарх Паїсій добрався до Москви через Україну, щоб водночас познайомитися тут із православним духовенством. У православному світі твориться ідея про Москву як про єдину православну державу. Про це яскраво свідчить такий документ: "Государю, царю и великому князю Михаилу Федоровичу всеа Руси и великому государю святейшему патриарху Филарету Никитичю Московскому и всеа Руси холопи ваши, Михалка Бутурлин, Володька Ляпунов, челом бьют. Нынешнего, государь, 138-го году мая в 10 день приехал к путивльской заставе к Железным Кольцам из Литовской земли греченин. В роспросе сказался иерасалимьскаго потриарха Феофана слуга Ондрей, а послал де, ево, Ондreja, потриарх Феофан из Волоские земли к вам, государем, с листами. И как он, Ондрей, с патриаш[ими листы] приехал в Киев, и те, де, листы взял у него в Киеве киевск[ои ми]трополит Иев Борецкой и, взем, послал, де, он те листы к вам, государем, к Москве с старцем своим с Ыосифом протосингилом. А он, де, Ондрей, з другим листом ездил с Киева к гетману козацкому и ко всему войску Запорожскому, что он, потриарх Феофан, их, козаков, благословил стоять за веру хрестьянскую и быть под вашею государевою державою"⁴³.

Головною дійвою особою в документі є Єрусалимський патріарх Феофан, який благословив запорозьких козаків стояти за християнську віру, а тому що тоді незалежним був єдиний православний володар, то і бути їм під його государевою державою. Єрусалимський патріарх Феофан подав програму, використовуючи модерну термінологію, православного інтернаціоналізму. Він планував перемогу православного світу і встановлення православного царства, в якому православні запорозькі козаки відігравали б роль постійного війська. А що в той час єдиною незалежною православною державою була Москва, то і козаки повинні бути під владою царя.

У першій половині XVII ст. царем став Олексій Михайлович (19.III.1629–29.I.1676), який відповідав усім критеріям візантійського імператора. Він дійсно виявився ідеологічним нащадком (на 150 років пізніше!) Софії Палеолог. І те, що не міг зробити Іван III, здійснив Олексій Михайлович: знову розвинув концепцію самовладного володаря Божого походження, яку власне почала (Зоя) Софія Палеолог. Він був сином царя (й онуком патріарха), на ті часи освіченою людиною, молодим,

енергійним. Олексій Михайлович сам читав чолобитні та інші документи, писав чи редагував важливі укази і *першим з російських царів* став їх особисто підписувати. На відміну від свого батька, брав участь в управлінні державою, тобто не був “тишайшим царем”, як стверджують деякі історики⁴⁴. Олексій Михайлович створив “Приказ тайных дел” (1654–1676), який підпорядковувався безпосередньо цареві і виконував контроль над державними установами.

Нова династія Романових почалася з того, що цар був сином патріарха і, очевидно, йому підпорядковувався. Це двовладдя намагався продовжувати Никон щодо Олексія Михайловича, але останній мав іншу думку. Почуваючи себе намісником Бога на землі, Олексій Михайлович утручався теж у церковні справи, а тому скликав усіх східних патріархів у 1667 р. на церковний собор, учинив суд над патріархом Никонном, позбавивши його сану, і засудив на заслання. Тому Б. Хмельницькому було надзвичайно складно поладити свої стосунки з Олексієм Михайловичем, який сам стояв на чолі ідеології православного інтернаціоналізму і знав, як діяти. Основним гаслом боротьби з Польщею Б. Хмельницький поставив — за православну віру. З однієї сторони, воно, очевидно, мало сильну об’єднуючу силу, а з другої — зв’язувало руки. Боротися за православну віру і діяти проти православного інтернаціоналізму було неможливо. Тут немає ніякої промосковської орієнтації, а є концепція православного інтернаціоналізму, яка стала частиною української ментальності середини XVII ст.

Безперечно, гетьман мусив рахуватися із православним інтернаціоналізмом. Що стосується релігії, то сам Богдан Хмельницький виявився толерантним, не був фанатиком якоїсь однієї віри. На тій території, де діяв гетьман, існували: християнська віра — і православні, і католики, й уніати, й іудаїзм і мусульманська віра, тому Богдан Хмельницький намагався їх погодити заради автономії Козацької держави. Толерантність Б. Хмельницького засвідчується готовністю гетьмана піддатися під зверхність магометанина — турецького султана або протестанта — шведського короля⁴⁵, а також його дружніми стосунками з мусульманською татарською верхівкою. Для прикладу візьmemo такий документ, як «Забезпечення, дане гетьманом Богданом Хмельницьким шляхті повіту Пінського 28 червня 1657 р.»⁴⁶, яка була католиками.

Типово для Візантії, а потім і для Москви, що візантійський імператор був самодержець, як пізніше і московський, тобто всі мали стати його рабами, і навіть патріарха він міг скидати, як той йому не подобався. В тій системі *не могла витворюватися концепція громадянина*. Населення було відчужене від влади і тому нею не цікавилася. Показовим є факт, що коли турки облягли Царгород у 1453 р., єдині, хто захищав місто, це імператор Константин XI і його наймане військо — генуезькі солдати, які хоч були католиками, але їм платили, і всі вони загинули. А зі сторони візантійців не було ніякої спроби боронити імператора, який офіційно був їхнім володарем, але не мав до них жодного відношення. Це — типовий кінець самодержавства.

Між XI–XIV ст. маємо на Заході створення нової концепції — громадянина, співвласника держави. Це відбувалося у такий спосіб: реформувалася церква, і в боротьбі з імператором після Вормського конкордату (1122) духовенство одержало свою автономію. Значить, зверхником духовенства був не імператор чи король, а папа, у випадках, коли зі сторони імператора чинилося насильство і якщо населення зверталось до папи, який міг виступати незалежним арбітром. Це мало такі наслідки, що духовенство на Заході було репрезентантом духовної еліти, почало входити спочатку до канцелярії імператора чи короля, і його уряд перетворився на уряд державного канцлера, який не тільки виконував накази, але був повноважним вимагати від короля зміни в законі, де воно, духовенство, вважало за потрібне. Так постав правлячий духовний стан як одна зі складових частин держави. У деяких католицьких державах, як, наприклад, у Польщі, найвищий єпископ, званий примас, після смерті короля виконував функції регента держави, аж поки не затверджувався спадкоємець.

Феодалізм, який базується на ідеї обопільного договору між сеньйором і васалом, створив стан світських дигнітарів, з якими король мусив ділити владу. Справа зайшла так далеко, що репрезентанти-можновладці творили тепер юридичну інституцію, яку почали називати парламентом. Через деякий час, наприклад, лорди в Англії домоглися від короля Івана Безземельного першої конституції, «*Magna Carta*» (бл. 1214 р.), яка, між іншим, постановляє, що кожний може бути покараний

тільки через суд собі рівних. Так виникла ідея того, що власне лорди (пани) вважали себе державою, а короля — її виконавцем.

Насамкінець про третій стан, який виник: це — міщани, буржуазія. В Польщі він не розвинувся, бо шляхта нікого не допустила займатися закордонною торгівлею, оскільки сама займалася нею. Це одна з причин занепаду Польщі, в якій було два стани: духовенство і шляхта; третій стан, міщани, не міг піднятися. Вона, можна вважати, була і не була державою західного типу.

У XVI–XVII ст. в Західній Європі скрізь правили міста, а в Польщі шляхта через своє самолюбство не дозволяла містам торгувати, отже, не давала їм змоги рости. Духовенство і пани — шляхта були в соймі і в сенаті репрезентантами, а міста або міщани — ні, на відміну від Англії чи Франції. Данціг (Гданськ), найбільше місто Польщі, щоб довідатися, які закони ухвалили сойм і сенат, посилав своїх агентів, які німецькою мовою записували все, що діялося в польському соймі та сенаті. В Західній Європі *міщани* постали як стан у той час, коли у нас з'явилися *козаки*. В цей спосіб сформувався *західний тип громадянина*, який знав, що він є співвласником держави, і боровся за неї. Так на Заході виникли три стани, які вважали себе репрезентантами *держави*, іншими словами, мали з нею тісні зв'язки.

У системі Візантії і Москви не було місця почуттю громадянина, бо в імператора або царя духовенство, пани і міщани — раби, слуги, а держава — це податок і рекрути. Все це для трьох станів було чужим.

Зародки демократії в Україні вперше виникли у двох явищах: *братствах* і *козацтві*. Характерною прикметою *братств* стало те, що до них входили всі верстви населення України, якщо вони православні: духовенство, пани, міщани, селяни, козаки. Це було в той час унікальне явище у Середній Європі, бо, наприклад, у Польщі не можна собі навіть уявити, щоб пани і шляхта зустрічалися в товариській атмосфері разом із міщанами або селянами.

Визначальною прикметою козацтва стало те, що ті, хто вступав до козацтва, залишав усе минуле. Усі вони були рівні; наприклад, засновник Запорозької Січі князь Дмитро Вишневецький товаришував як з рівними з колишніми селянами, мі-

шанами, вихідцями з Криму і навіть із Шотландії. Козацтво до 1620 р. було релігійно індіферентне. Ніхто не цікавився релігією свого співтовариша, він міг бути мусульманином, чи греко-католиком, чи католиком. Але після 1620 р. ситуація змінилася, козаки оголосили себе захисниками православ'я, і в цей спосіб ці обидва елементи — братства і козацтво — об'єдналися навколо ідеї оборони православ'я, що було використане носіями ідеології православного інтернаціоналізму.

§3. 1620 рік — переломний в інтелектуальній історії України і Східної Європи

У 1620 р. і найближчих до нього роках мала місце унікальна трансформація різних верств населення православної віри в системі Польської Речі Посполитої, щось схоже на прояв протонації. Основними дійовими особами були духовенство, загородова шляхта, міщанство і запорозькі козаки. Місце інтелігенції в той час посідало вище духовенство, яке переважно мало шляхетське походження, а рідше — міщанське і було творцем тогочасної ідеології. Гуманізм, Відродження і Реформація виробили у Західній Європі фермент, який призвів до створення національних мов, котрі оформилися на базі досвіду латинської мови, а на їхній основі — національної культури.

Люблінська унія 1569 р. включила Україну до Польської Корони, і місцеве населення виявилось безпомічним, оскільки не володіло головними державними мовами — латинською і польською. Коли Україна ввійшла до складу Польщі, в ній все ще залишалася писемною церковнослов'янська мова, подібна до української розмовної мови, але не ідентична їй. У XVI–XVII ст. Західна Європа переживала революцію із секулярною умовно церковною ідеологією з переходом до секулярної, де в центрі уваги перебувала людина. Під впливом італійських гуманістів, таких як Данте Аліг'єрі (1265–1321), Франческо Петрарка (1304–1374), виникла ідея замінити загальну західнохристиянську літературну латинську мову живими мовами, у даному випадку італійською живою мовою. Латинська мова мала добре опрацьовані граматику і словник. Нові мови в католицькому світі, між ними й польська, створювалися, маючи своїм зразком престижну латинську мову. У пра-

вославному світі, крім греків, грецька мова, котра так само була розвинена, як і латинська, не використовувалася, а її місце зайняла спеціально створена для новонавернених слов'ян і потреб церковної служби церковнослов'янська мова. Вона не мала ані граматики, ані словника, а подібність її до живої слов'янської мови давала ілюзію ідентичності, яка затемнювала думку. Учені київські діячі першої половини XVII ст. розуміли цю ситуацію. Але оскільки православна церква навіть не допускала ідеї секуляризації, а крім того, ці діячі вважали, що у боротьбі з католицизмом їм необхідно дотримуватися православної солідарності, крок, який зробили італійці, не був зроблений аж до XIX ст. Проте в Україні все-таки першу спробу у 1620 р. здійснив Мелетій Смотрицький⁴⁷, який видав граматику церковнослов'янської мови, котра від IX ст. до XVII ст. не мала жодного опису. Інший діяч київського Відродження Памво Беринда створив перший словник, де приблизно 7000 слів церковнослов'янської мови пояснювалися відповідником розмовної української мови. В цей спосіб вперше українська жива мова виявилася предметом дослідження. Оскільки після XVII ст. мова стає критерієм національної приналежності, то проблема української національної ідентичності залишалася неясною аж до XIX ст., коли поставала українська народна літературна мова і виникли чіткі критерії національної окремішності. Тут можна також наголосити, що до XVI ст. в Західній Європі ще не існувало концепції національної ідентичності, а тільки династично-державна. Створення народної літературної мови у XVI ст. мало далекоглядні наслідки. Тому що руська сторона не спромоглася на подібний крок, вона стала жертвою. Більшість авторів православного руського походження почали використовувати для викладу своєї думки польську мову, вважаючи, що їхня церковнослов'янська мова вже не надається до інтелектуального дискурсу. Ось чому українські історики і літературознавці зупиняються перед тим феноменом, що більшість українських православних письменників XVI–XVIII ст. писали свої твори польською мовою, навіть коли полемізували з поляками.

Отже, перед українською галицькою інтелігенцією відкрилася нова сфера діяльності — допомогти створити інтелектуальне життя в Україні. Головною причиною занепаду культурного і національного життя в Україні вважали відсут-

ність освіти. Львів виступив з «Пересторогою» (до речі, авторство її все ще не встановлено). Як писав Іван Крип'якевич, “вельми зашкодило державі руській, що не могла поширити шкіл і наук всенародних, і їх не фундували, бо якщо науку мали б, то за несвідомістю своєю не прийшли б до такого занепаду”⁴⁸.

Виникає питання, як сталося, що у 1620 р. усі верстви населення України активізувалися, виявили почуття спільності в теперішньому і в минулому. Ще від XII ст. на українських землях була дрібна шляхта, яка займалася рільництвом і мала забезпечене, хоч не завжди заможне життя. Київ у середині XVII ст. був маленьким прикордонним містечком з населенням не більш як 10 тис. жителів⁴⁹. І все ж галицька шляхта прагнула до Києва, чому? Бо познайомилася з літописами, в тому часі якраз віднайшовся літопис, аналогічний до Іпатського списку, про який ми будемо вести далі мову. У такий спосіб відродилася історична свідомість у західноукраїнської шляхти, яка після 1569 р. разом з польськими колоністами потрапила до України. Так у Києві відбулося “перше нашестя” учених з Галичини. Вони під покровом і протекцією козацького гетьмана П. Конашевича-Сагайдачного вирішили культурними засобами Західної України на ґрунті Києва відродити те, що ми тепер називаємо культурно-національним життям, і повернути давній столиці Русі її попередню політичну і культурну роль. Саме ця галицька шляхта їде до Києва і вирішує там свою долю.

Першим осередком національної організації став стародавній Печерський монастир. Никифор Тур, православний шляхтич, перший реорганізував Печерський монастир і став архімандритом Києво-Печерської лаври (1593–1599). Тур був учасником Берестейського церковного собору, на якому разом з іншими представниками православного духовенства виступив проти Берестейської церковної унії 1596 р. і, озброївши монахів та монастирських кріпаків, відбив спроби уніатів у 1596–1598 рр. оволодіти Києво-Печерською лаврою. Його наступником став Єлисей Плетенецький (1599–1624) — архімандрит печерський з галицького шляхетського роду, видавець богослужбових, а також інших релігійних книжок. Головним його помічником і наступником на печерській київській архімандрії був дрібний шляхтич із Перемиської землі, визначний богослов Захарія Копистенський, полеміст, автор трактату

«Палінодія». До речі, копію оригіналу «Палінодії» віднайшов у бібліотеці Мічиганського університету академік Омелян Прицак і на основі мікрофільму видав цей твір, доручивши д-ру Богданові Струмінському перекласти його англійською мовою⁵⁰, тому вдячне людство може читати «Палінодію» Захарії Копистенського — єдину книжку з теорії православ'я, яка є на сьогодні⁵¹. Ось що писав про нього Михайло Грушевський: "Дійсно одна з найбільших літературних сил цієї доби і, безперечно, найбільший ерудит, якого мала тодішня Україна"⁵².

Помічниками Захарія Копистенського у видавничій справі Печерської друкарні були два друкарі, перший — Земка Тарасій Левкович⁵³ — ієромонах Печерського монастиря. Лаврські видання засвідчують його ім'я на «Номоканоні» (1624), «Толкованні на Апокаліпсис» (1625) з титулами проповідника слова Божого і коректора друкарні монастиря Печерського Київського. Земка був "найбільшим майстром у віршарстві". Про ерудицію автора свідчать: передмови в «Літургіаріоні» (1629), «Цвітній Тріоді» (1631), переклад синаксарів (коротких історичних пояснень свят) у «Пісній Тріоді» 1627 р.⁵⁴

Другим друкарем, помічником Захарія Копистенського у його видавничій та літературній роботі, був Памво Беринда⁵⁵, якого до Печерської друкарні із Львівського братства запросив ще Є. Плетенецький у 1619 р., бо ім'я Беринди стоїть на «Анфологоні» з титулом "типографа", і до кінця свого життя він очолює печерську друкарську справу. Памво Беринда титулується з 1630 р. "типікароводцем", а за свої заслуги одержав почесний титул "протосинкела трону ерусалимського"⁵⁶.

Лаврентій Зизаній Тустановський — дидакал (учитель), пізніше пресвітер і проповідник православної віри — у Печерському монастирі перевіряв і виправив переклад «Бесід Івана Златоустого на послання ап. Павла», які печерський гурток вважав вершиною своїх досягнень (1600 сторінок друку). Один з перших учителів, Лаврентій Зизаній склав підручник — граматику слов'янської мови.

Народна мова, хоч її вживали постійно в урядових актах, у листуванні, мала в школі тільки допоміжне значення для пояснення слов'янської. Лаврентій Зизаній уклав слов'янсько-український словник⁵⁷.

Талановита загородова шляхта з Галичини, що вийшла із львівського культурного осередку, як свідчать вище згадані

факти, з патріотичних мотивів, захоплена ідеєю відродження Києва — давнього православного центру, — досягла своєї мети. Це стало найяскравішим виявом змін, які відбулися протягом останніх кільканадцяти літ⁵⁸. Місце Львівського братства у національному проводі зайняло київське духовенство, яке стало творцем нової ідеології, що видно зі слів новообраного митрополита Іова Борецького, ігумена Михайлівського Золотоверхого монастиря у Києві. У сміливій відповіді на запитання польського уряду в «Протестації» Іова Борецького з 28 квітня 1621 р. він відкидає польське звинувачення в агітації серед козаків. «Протестація» Іова Борецького стала маніфестом київських духовних кіл 1620–1621 рр. Яскравий уривок із цієї «Протестації» М. Грушевський поставив епіграфом до свого сьомого тому «Історії України-Руси»: “Се ж бо те плем’я славного народу Руського з насіння Яфетового, що воювало Грецьке цісарство морем Чорним і сухопуттю. Се з того покоління військо, що за Олега, монарха руського, в своїх монокіслах по морю й по землі плавало і Константинополь штурмувало. Се ж вони за Володимира, святого монарха руського, воювали Грецію, Македонію, Ілірик. Се ж їх предки разом з Володимиром хрестилися, віру християнську з Константинопольської церкви приймали”⁵⁹. М. Грушевський вважав, що, починаючи з козацького періоду, настала нова епоха в історії України⁶⁰. В особі Іова Борецького маємо діяча, який, сам не усвідомлюючи того, вперше окреслює концепцію української історичної свідомості.

* * *

У висвітленні цього періоду постає питання про шляху і міщан. Міщани, які до цього були поза сферою суспільних рухів, — політизуються. Вони, звісно, живуть у містах, але якого типу? Нині відомі три типи міст: давньогрецький поліс, або міста-держави, аграрні міста і міста західноєвропейського типу. Полісна система стала основною формою політичної, соціально-економічної та релігійної організації стародавніх греків. До полісу входили тільки вільні громадяни — чоловіки, жінки, діти; іноземці, різні категорії найманців та раби не мали громадянських прав. У давньогрецькому полісі таким чином були

як панівна, так і підвладна верстви населення, своє самоврядування, суд, армія, тобто всі складові частини поняття такого типу держави. Міста аграрного типу, подібно до села, належали якомусь панові і були в системі певної держави⁶¹. До XIII ст. не існувало різниці між структурою села і міста. Ситуація міняється, коли 1240 р. занепадає Київська Русь, а сто років пізніше — Галицько-Волинська держава. Міста, які за княжих часів жили в щільному господарському зв'язку із землею, в XV ст. відокремилися від села і стали самостійними організаціями⁶², особливо у зв'язку зі зростанням населення, яке займалося тільки ремеслами і торгівлею, проте головна причина полягала у поширенні німецького права. Для міської організації в Польщі, до складу якої входила Україна, стали зразком міста сусідніх німецьких земель — Саксонії, м. Магдебург, і Пруссії, м. Кульм (Хелмно)⁶³. Починається нова організація економічної бази життя міста на німецькому праві, так званому магдебурзькому і хелмському, якщо говорити про міську організацію в Польщі. Цей устрій полягав у тому, що місто виходило з-під місцевої адміністративної влади і одержувало самоврядування з власними урядами і судами. Таке самоврядування міста давало йому можливість вільно розвиватись і доходити до повного господарського розвитку. Зокрема, Львів магдебурзьке право отримав у 1352 р., Київ — у 1494 р.⁶⁴, Луцьк — у 1497 р. Це вперше на території Східної Європи ми маємо чітку диференціацію між містом і селом, уперше місто дістало окрему юридичну базу, відмінну від села. В місті на німецькому праві всі верстви населення є громадянами: "Die Stadluft macht frei". Місто має автономію і різні привілеї, зате платить відповідні проценти тому, кому належить земля, що збагачувало князів. Воно виробляє продукцію і реалізує її торговельними трансакціями, стає основним продуцентом капіталу⁶⁵.

У той час Польща організувалася як держава шляхти. Шляхта задавала тон усьому суспільному рухові, міщани мало що в ньому значили, хоч їх економічний потенціал був вагомим. Усі державні справи в Польщі вирішував сойм, в якому засідала шляхта, котра намагалася зупинити зростання міст і обмежувала і без того їхні вузькі права. Яскраву картину цього подає сойм 1496 р., що заборонив міщанам купувати землю і у такий спосіб відсторонив міста від сільського господарства

і сільського виробництва. Шляхта вела торгівлю, звільняючи себе від мита та інших оплат, тому міщанин не міг витримати конкуренції на рівні зі шляхтичем. Також великі прями і посередні податки накладалися на міста, і вони занепадали. Зокрема західноукраїнські міста, такі як Львів, Галич, Перемишль, утрачають у XVII ст. своє значення, що призвело пізніше до занепаду Польщі й до її трьох поділів. Але в досліджуваний нами час ці міста розвивалися, і торгівля навіть досягла свого апогею. Тому католицька церква в ту добу звертає увагу переважно на міста.

У XIII ст. в католицькому світі виникли церковні ордени⁶⁶, головне завдання яких було займатися місійною справою, тобто робити католицьку віру активною. Спочатку не існувало фінансових фондів — це був рух жебрацьких орденів. Великі церковні монастирі знаходилися в руках єпископів, а при дворі — священників. Монаші ордени цікавляться міщанами і проводять серед них свою місійну роботу. Францісканці, домініканці та інші ордени мають за мету, щоб кожне місто стало католицьким, бо протестанти тоді ще не існували, а православні занадто мало були пов'язані із своєю релігією. У такий спосіб через місійну акцію католицизму міста політизуються. В місті міщани, зайняті у виробництві, об'єднувалися спочатку в цехи за професіями, і їхні цілі були в основному економічними. Проте майстром цеху міг бути тільки католик. Така ситуація примушувала міщан, що жили в містах на православній території, об'єднуватися.

У середині XVI–XVII ст. у зв'язку із Реформацією у протестантській Європі виникають братства. Під тим оглядом братства з'явилися у православній Русі, що входила до складу Польщі, яка у XVI ст. була більш протестантською, ніж католицькою. На відміну від організацій у Речі Посполитій, які мали горизонтальну структуру, тобто прив'язаність до відповідного класу, у православних братств існувала структура вертикальна, тобто до них входили всі класи, що сприяло творенню православного руського унітарного суспільства. У раді братств поряд засідали родовиті магнати, шляхтичі, міщани, навіть ремісники — всі з рівним правом у дискусії і в голосуванні. Але навіть не можна було уявити, щоб в одному приміщенні засідали разом польські шляхтичі і міщани.

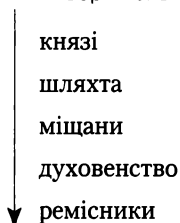
Польська система

горизонтальна

пани
шляхта
міщани
ремісники

Православна руська система

вертикальна

Починаючи з XVI ст., в Україні діють православні братства. Спочатку вони мали релігійний характер, але поволі набули ширшого громадського, економічного і культурного характеру⁶⁷. Вони існували у всьому християнському світі як у католиків⁶⁸, протестантів, так і у православних. Вони організували взаємну допомогу, особливу увагу звертали на шкільництво, розвиток культури православного світу. Характерно, наприклад, у східному християнстві не було шкільництва, отже, організація шкільництва стала актуальною справою, якою і тут займалося одне з перших братств, котре засновується у 1580 р., — це Острозьке, під протекцією одного з найбільших магнатів Речі Посполитої — князя Костянтина Острозького, який зібрав навколо себе найталановитіших людей пера, зокрема для виконання гігантського плану. В Княжій Русі ніколи не було перекладу повного тексту Святого Письма, і це саме вони зібрали повний текст і там, де були прогалини, переклали їх церковнослов'янською мовою. Завдяки великим коштам та мобілізації інтелекту і таланту людей, які цікавилися Святим Письмом, було виконано те, що Мартін Лютер зробив у Віттенберзі, а саме, створено у 1581 р.⁶⁹ повний корпус перекладу Святого Письма — Острозьку Біблію, на жаль, не розмовною українською мовою, а церковнослов'янською. Крім того, цей великий текст було також надруковано в мистецькому розкішному оформленні знаменитим друкарем Іваном Федоровим із Москви. Острозька друкарня випустила також понад 30 інших книг.

Міста зі своїми братствами теоретично перебували під омофором церкви, як Львівське братство при церкві Успення (1585), Київське братство при Богоявленській церкві (1616). Головна заслуга Львівського братства — це створення вищої

школи, в якій викладали церковнослов'янською мовою. Вивчення грецької мови у львівській школі також йшло успішно, і невдовзі братство випустило у світ підручник цієї мови «Адельфотес», складений учнями під керівництвом еласонського архієпископа Арсенія (1591). Те, в якій пошані була грецька мова, видно із заповіту гетьмана Петра Конашевича-Сагайдачного, де є окремі записи стосовно утримання грецьких учителів у львівській і київській школах⁷⁰.

Братства знаходилися переважно в центрі даної провінції, наприклад Львівське братство. Велике значення мало Віленське братство у столиці Литви, а Україна перебувала в той час у складі Великого князівства Литовського. Це була головна релігійно-освітня інституція у православному Вільно. Тому не можна трактувати братства на території України в ізоляції від Великого князівства Литовського. Зокрема, на прохання Віленського братства львів'яни відрядили до віленської школи кваліфікованих учителів — Кирила Транквіліона-Ставровецького та Стефана Зизанія. Віленське братство у 1617 р., зі свого боку, просило Ставропігію послати вчителя "латинської науки", з іншого — вихованці віленської школи Сильвестр Косов та Ісайя Трофимович стали згодом викладачами в школі Львівського братства⁷¹. Віленське братство вело активну видавничу діяльність: більшість творів українських письменників друкувалися у Вільно.

* * *

Запорозькі козаки як військова корпорація виявили почуття спільності у 1620 р. разом із шляхтою, міщанством, духовенством і селянством. Козацтво як суспільне явище виникло у XIV–XV ст. внаслідок розвалу держави Золотої Орди, до якої входила Україна. Козаки були в основному військовими найманцями і здобичниками. Після того, як у 1475 р. Кримський ханат, васал держави Велике князівство Литовське, прийняв зверхність Османської імперії, кримські татари займалися військовою справою, здобичництвом, але були відомі також як торгівці невільниками. Кожного року, а то й кілька разів на рік вони нападали на західноукраїнські міста й села і забирали жителів у полон. Кримське місто Кафа (Феодосія) стало тепер одним із найбільших центрів работоргівлі. Поль-

сько-литовський уряд не мав постійної армії і засобів, щоб охороняти українське населення від нападів татар. Тому в українських степах творилися, на зразок тюркських, типу донського, яїцького, сибірського козацтв, українські козацькі організації.

Наступний крок у розвитку козацтва відбувся, коли один із представників непануючої литовської великокняжної династії Дмитро Вишневецький⁷² із причин, які ми достеменно не знаємо, збудував бл. 1554–1555 рр. біля порогів Дніпра на о. Мала Хортиця твердиню, куди в разі потреби козаки могли сховатися від татарських навал. Цю твердиню пізніше назвали Запорозькою Січчю, яка стала фокальним місцем для козаків з території України і спричинилася до повної асиміляції тих степовиків. Як відомо, козаки не цікавилися етнічним чи релігійним походженням кандидатів у козаки — основним критерієм була військова доблесть. Оця стихійна степова міліція дістала перше юридичне оформлення у Стефана Баторія (1533–1586), семигородського князя (1571–1576), а з 1576 р. — литовсько-польського короля. Він сам був видатним полководцем і належно оцінив військовий потенціал запорозьких козаків. Спочатку він у 1578 р. записав невелику групу козаків, близько 600 чол., до реєстру. Це був початок так званої реєстрової козаччини. Реєстрові козаки визнавалися як військовий клас, і на підставі так званого “*Jure militari*”⁷³ отримували права шляхти із правом на земельну власність і герб. У цей спосіб спочатку дуже невелика частина українського населення дістала юридичне оформлення як шляхта, і воно, очевидно, ідентифікувало себе із давньою загородовою шляхтою. Ця нова інституція викликала підозру і незадоволення у великої шляхти. Король призначав для командування “старшого” серед запорозьких козаків (першим став Бадовський), який пізніше почав також називатися гетьманом. Головним начальником їх був великий коронний гетьман Польщі. Навіть Богдан Хмельницький в документах спочатку титулує себе як “старший” Війська Запорозького⁷⁴.

Польська шляхта дивилася зверхньо на цю нову шляхту як на конкурента. Виникла дивна ситуація: коли з’являлася небезпека, то до Реєстру записували більшу кількість козаків, коли ж небезпека зникала, — Реєстр обмежували.

Як відомо, після відкриття Америки у 1492 р. велика кількість золота, здобута іспанцями, потрапила до Європи.

В міжнародній торгівлі встановлюється золотий стандарт, раніше був срібний. Польща тоді була чи не найбільшою державою Європи, але не мала золота, зате мала територію, на якій можна було вирощувати пшеницю, жито і експортувати збіжжя через Данціг і Амстердам (у Голландії), що була складовою частиною Іспанської імперії. Це означало, що виникла потреба збільшити панщину, аби вирощувати більшу кількість пшениці. З тією метою, для одержання якомога більшої кількості збіжжя, було запроваджено реформу *воло́к* (типу колгоспів). Як відомо, *воло́ка* — це поземельна міра в Польщі, Литві, Білорусії, Україні в XVI–XVII ст. Офіційно реформу запроваджено в литовських великокняжих маєтках «Уставою на волюки» 1557 р., і її затвердив польський король Сигізмунд II Август. Площа волók на Правобережній Україні застосовувалася старохолмська і новохолмська (17–18 га)⁷⁵. Реформа волók 1557 р. за Сигізмунда II Августа викликала незадоволення селян, і вони тікали на Запорозьку Січ, якій потрібні були селяни для поповнення війська. Тому в повстаннях селян у XVI–XVII ст. ми бачимо спільну акцію запорозьких козаків із селянами — повстання К. Косинського (1591–1593), С. Наливайка (1594–1596), П. Павлюка і К. Скидана (1637), Я. Острянина і Д. Гуни (1638).

Петро Конашевич-Сагайдачний (р. н. невід. — пом. 20.IV.1622 р.) як шляхтич співпрацював з королями Польщі і здобув їхню довіру, переконав, що він і його запорозькі козаки потрібні Речі Посполитій, зокрема козаки взяли участь у поході польського королевича Владислава у 1618 р. на Москву, 40-тисячне козацьке військо відіграло вирішальну роль у розгромі 1621 р. під Хотиним турецької армії, що загрожувала багатьом країнам Європи. Гетьман українського реєстрового козацтва Сагайдачний під час битви 1621 р. під Хотиним був смертельно поранений і похований у Києво-Братському монастирі⁷⁶.

На відміну від своїх попередників Сагайдачний не виступав проти Польщі, а вмiлими дипломатичними акціями виборював щороку більші права для Війська Запорозького як військової автономної інституції. Петро Конашевич-Сагайдачний у своїй особі об'єднав тенденції двох найактивніших верств українського громадянства: козаччини і міщансько-духовної інтелігенції. Він увійшов до української історії як гетьман, котрий поєднав козацьку політику з прагненнями української

інтелігенції. Походив Сагайдачний із галицької шляхти з гербом (із Самбірщини), навчався в Острозькій академії, а згодом став козаком на Запорозькій Січі, незабаром зайняв помітне місце серед козацької старшини. За свої полководські подвиги (зокрема, у 1616 р. під керівництвом Сагайдачного запорозькі козаки здобули Кафу (Феодосію) — тоді головний невільницький ринок Криму, спалили і потопили турецькі каторги, знищили 14 тис. турків і визволили невільників) він став гетьманом Війська Запорозького і зробив з нього важливу військово-політичну силу. Цієї військової сили потребувала не тільки Річ Посполита, а й весь православний світ. В особі П.Конашевича-Сагайдачного ми знаходимо унікальне поєднання військового аристократа з освіченим інтелігентом, гнучкого успішного політика із далекоглядним православним діячем. У 1620 р. союз усіх верств населення потрібен був не тільки ідеологічно, а й навіть із суто тактичних міркувань. Козаки прагнули сісти "на волості", опанувати Східну Україну і бути її господарем. Для цього надалася загорода шляхта із Галичини, з якої виїшов П. Конашевич-Сагайдачний, саме ця шляхта з козаками по суті зробила Київ східноукраїнським центром.

На півдорозі між Києвом і Черкасами знаходилася напівофіційна козацька резиденція на волості, де відбувалися козацькі ради, містилися козацький арсенал і старий Трахтемирівський шпиталь-монастир, відновлений запорожцями. На чолі Трахтемирівського монастиря (1616–1620) стояв архімандрит кн. Єзекіїль Курцевич, який закінчив Падуанський університет. Сюди сходилися київські духовні люди, приїжджав митрополит Іов Борецький, що був присутній на козацьких нарадах і міг впливати на козаків своєю ідеєю православного інтернаціоналізму.

Отже, гетьман П. Конашевич-Сагайдачний використав свої зв'язки з польськими правлячими колами, щоб збільшити права Війська Запорозького, а також щоб поєднати козацьку політику із прагненнями української інтелігенції. У 1620 р. П. Конашевич-Сагайдачний з усім запорозьким військом, щоб піднести значення Київського братства, записався в його члени і взяв його під свій протекторат. Із цією метою православні діячі запросили Єрусалимського патріарха Феофана висвятити нових ієрархів для Київської митрополії, він власне відновив у 1620–1621 рр. під захистом війська запорозького і гетьмана

П. Конашевича-Сагайдачного православному ієрархію в Південній Русі. У такий спосіб під охороною запорозьких козаків там було відновлено православному ієрархію, яка не діяла від прийняття Берестейської унії. При тому треба згадати дуже важливу обставину, що останнє з висвячень відбулося в лютому 1621 р. в Животові (Брацлавське воєводство), в маєтку прямого нащадка українських Рюриковичів князя Стефана Святополка-Четвертинського⁷⁷. Київські вчені кола, щоб відзначити цю подію і заохотити спадкоємця давньоруського княжого і магнатського роду підтримати боротьбу за національно-православне відродження, вирішили власнику Животова подарувати історію його роду. Цікаво, що нею виявився список літопису з того самого рукопису, який раніше копіювався для князя Острозького. У цій редакції, як і в Іпатському літопису, «Повість временних літ», Київський і Галицько-Волинський літописи буди об'єднані. Нелегке завдання отримав отець Стецький, священик Кросника, якому доручили працю над списком для князя Четвертинського. Неймовірна історія трапилася із цим рукописом. Як видно із записів у кінці Хлебніковського списку, хтось намагався перешкодити укладанню списку літопису для князя Святополка Четвертинського. Молдавський логофет Вітольд Мароць⁷⁸ викрав літопис в отця Стецького, щоб зв'язати минуле Західної України з Молдавією (йдеться про Поділля, Покуття). Якимось чином вдалося повернути дорогоцінний рукопис, котрий остаточно був переписаний і подарований 23 березня 1621 р. князеві в подяку за гостинність у Животові. Маєток Стефана Святополка-Четвертинського став свідком того, як нащадок київсько-руської династії, його власник, подав руку співпраці новому поколінню, репрезентованому гетьманом Сагайдачним. Можна сміливо сказати, що в Животові в 1620–1621 рр. відродилася історична свідомість — база національної свідомості. Варто особливо підкреслити: ця вікопомна подія стала спільним досягненням усіх верств українського населення від Рюриковича до козаків і міщансько-духовної інтелігенції.

Роль гетьмана Петра Конашевича-Сагайдачного в історії України була належно оцінена сучасниками, і з приводу його смерті з'явилася спеціальна літературна праця — «Вірші на погреб Сагайдачного»: «Вършѣ на жалосный погребъ зацного рыцера Петра Конашевича Сагайдачного, гетмана войска его

королевской милости Запорозкого. Зложоньи през инока Касіана Саковича, ректора школ кїевских, в брацтвѣ. Мовленье от его спудеов на погребѣ того зацного рыцера в Кїевѣ, в недѣлю проводную року Божого тысяча шестьсот двадцять второго»⁷⁹. Вперше в українській літературі XVII ст. з'явився тогочасний некролог — унікальна пам'ятка про військового державного діяча і коло інтелігенції.

Отже, переломною подією в історії України стала активізація всіх верств українського населення під гаслом відкриття своєї історичної ідентичності. Головним діячем того періоду, а водночас епітомою всього руху був Петро Конашевич-Сагайдачний. Православний шляхтич із Самбірщини, випускник Острозької академії, талановитий політик і військовий діяч, як гетьман Війська Запорізького він став визначним культурним провідником. Ось два його епохальні досягнення: відновлення православної ієрархії під опікою війська запорозького і вписання у члени Київського Богоявленського братства гетьмана і всього війська запорозького, що забезпечило інтелектуальний рівень тогочасної України.

§4. Православний інтернаціоналізм і протидія йому малоросійського патріотизму

Друге десятиліття XVII ст. є переломним в історії православного світу: з однієї сторони стала царювати в Москві нова династія Романових із царем Михайлом Федоровичем (1613), батько якого — Філарет у 1619 р. став Московським патріархом, а з другої — проти волі короля Польщі була висвячена патріархом Феофаном у 1620 р. православна ієрархія в Україні. Необхідно зрозуміти, що сталося в Переяславі у 1654 р., а це в науковій літературі окреслюється як воз'єднання, військово-політичний договір або приєднання чи злиття народів тощо. Усі ці терміни мають дуже насичене політичне звучання — імперіалістичне, російсько-шовіністичне і т. ін. Тому ми вважаємо подію 1654 р. продуктом православного інтернаціоналізму. Цей термін не пов'язаний ані з Москвою, ані з Олексієм Михайловичем, тільки з ідеєю православного царя. А що в цей час був єдиним незалежним православним володарем саме московський цар, то це є збігом. Оскільки виникла ідея право-

славного інтернаціоналізму⁸⁰, то вона через українське духовенство і козацьких провідників охопила все населення православної Русі, ідея православ'я — із самодержавним царем, а запорозьких козаків — з армією. В цій ідеології не було місця українській автономії. Тому Силуян Мужилівський з Богданом Хмельницьким мусили рахуватися із ідеєю православного інтернаціоналізму (єдності), але намагалися внести значний елемент для української автономії. Саме так виникла українська концепція "високої руки".

Наслідком ідеології православного інтернаціоналізму був перший історичний твір у Східній Європі, «Синописис», редактований ігуменом Києво-Печерської лаври Іннокентієм Гізелем приблизно у 1670 р. У другій половині XVII ст. виникли в Україні дві опозиційні українські концепції. Насамперед, це український варіант православного інтернаціоналізму, який зафіксовано у «Синописисі»⁸¹, виданому в Києві у 1670 р. Згідно з православним інтернаціоналізмом у центрі уваги там був перехід Києва й України під зверхність православного царя. Автори «Синописису», Іннокентій Гізель та його колеги, не вважали за потрібне подати, як трапилося, що Київ опинився під зверхністю московського царя. Про запорозьких козаків і революцію Б. Хмельницького там жодним словом не згадується. Мета була осягнена, отже, не треба згадувати Б. Хмельницького. Це і є православний інтернаціоналізм, де в центрі уваги — православний цар, а місцевий володар Богдан Хмельницький цілком ігнорується. У такий спосіб православний інтернаціоналізм став водночас речником московського імперіалізму. Саме православний інтернаціоналізм привів Україну і до Руїни, і до Полтавської битви 1709 р., і до знищення козацтва. Петро I зрікся православного інтернаціоналізму, він скинув свого православного патріарха Адріяна, а опісля назвав свою державу не православною, а в ім'я нації — Російською імперією. Його цікавила Західна Європа, а точніше — європеїзація.

У «Синописисі» вперше зафіксована вся історія Східної Європи — це генеалогічне дерево, правдиве і фальсифіковане, від Володимира до Олексія Михайловича, а тому вважаємо за потрібне навести, як приклад, повністю назву «Синописису» 1680 р.:

«Синописисъ или Краткое Собрание от различных лѣтописцев о началѣ славяно-россійскаго народа и перво-

начальних князех богоспасаемаго града Києва о житіи святого благовѣрнаго великаго князя Київскаго и всея Россіи первѣйшаго самодержца Владимира и о наслѣдниках благочестивыя державы его Россійскія, даже до пресвѣтлаго и благочестиваго нашего царя и великаго князя Федора Алексѣевича, всея Великія и Малыя и Бѣлыя Россіи самодержца.

Въ Святой чудотворной Лаврѣ Києво-Печерской ставропѣгии святого архієпископа Константинопольскаго патріарха Вселенскаго по благословенію пречестнаго о Христвѣ господина Отца Інокентія Гизієля Милостию Божею архимандрита тояжде святыя Лавры изображеное типом»⁸².

Уже сам заголовок говорить, що Київ став під владою царя. Після подання інформації про Київ в часи руських князів, литовських і польських воєвод є розділ про повернення Києва під владу Олексія Михайловича⁸³. Головна дійова особа «Синопису» — православний цар Олексій Михайлович, там не було місця для козацько-українського етносу. А найдивніше те, що в цій схемі відсутня найменша згадка про революцію Хмельницького, яка призвела до зміни ситуації в Східній Європі — адже гетьман розбив Польщу і створив автономну Українську державу.

«Синопис», виданий вперше в 1674 р.⁸⁴, на тривалий час став своєрідним “підручником російської історії” і витримав близько тридцяти видань. Це зроблено з погляду православного інтернаціоналізму, де в центрі уваги — володар-самодержець. У нашому контексті «Синопис» є джерелом, що віддзеркалює тогочасний менталітет.

У міжчасі з тією православною візією минулого не могли погодитися козацькі інтелектуали. Вони, незважаючи на всі труднощі, подали свою візію, яка центральною подією в Східній Європі вважала не зайняття Києва Олексієм Михайловичем, а революцію Б. Хмельницького 1648 р.

Трохи пізніше, в кінці XVII – на початку XVIII ст., выросла своя світська інтелігенція, яка козацьку революцію і самого Б. Хмельницького поставила в центрі уваги. Це була реакція на «Синопис», якою стали козацькі літописи, де головна дійова особа — Б. Хмельницький і козаки з їхньою автономією та козацькими вольностями.

Органом, за допомогою якого гетьман здійснював свою військову і цивільну владу, була Генеральна Військова Канцелярія, зреформована у Чигирині, а у XVIII ст. перенесена до м. Глухова. З усіх інституцій Гетьманщини вона є найважливішою для інтелектуальної історії України. У тій інституції зосереджувалося адміністративне, судове і фінансове управління країною, складалися гетьманські державні документи — Універсали, велося дипломатичне листування, розглядалися справи козаків, селян та міст. Також у Генеральній Військовій Канцелярії зберігався Державний архів. Генеральною Військовою Канцелярією офіційно керував генеральний писар, а технічну роботу виконував його заступник — службовець, званий "реєнтом". Під керівництвом генерального писаря діяв цілий штат працівників різних рангів: старші військові канцеляристи, перекладачі та підписки. У Генеральній Військовій Канцелярії починали свою державну кар'єру сини генеральної старшини та інших верств суспільства після закінчення Києво-Могилянської академії та кількарічної служби у місцевій полковій канцелярії. За свою працю у Генеральній Військовій Канцелярії молоді кандидати на вищу державну службу діставали, звичайно, після якихось десяти років, спочатку ранг військового товариша, а потім — бунчукового товариша, яким їм відкривалася подальша кар'єра. Генеральна Військова Канцелярія була своєрідною кузницею інтелектів. Вона гуртувала навколо себе добре освічених молодих людей, які виробляли в собі зацікавлення суспільними справами, працюючи щодня із офіційними документами. Це була єдина постійна установа за гетьманату (до 1783 р.), навіть у часи Петра I вона мала свою автономію.

Тим-то і важлива для нас доба військових канцеляристів⁸⁵, наприклад, постать генерального хорунжого Михайла Ханенка, який скопіював з архіву Генеральної Військової Канцелярії для себе і своєї сім'ї першу конституцію України 1710 р. Пилипа Орлика. В той час, коли саме тільки прізвище Пилипа Орлика цар Петро I заборонив навіть згадувати, канцелярист копіює у Генеральній Військовій Канцелярії його конституцію. З того самого примірника, що знаходився у родинному архіві Ханенків, його правнук передав у 1847 р. історикові Осипові Бодянському копію цього важливого документа за царювання іншого тирана, Миколи I⁸⁶. Разом із Малоросій-

ською колегією у 1786 р. було зліквідовано й архів Генеральної Військової Канцелярії, а документи того ж 1786 р. були передані до Чернігівського губернського архіву. Історико-філологічне товариство при Харківському університеті звернулося до тодішнього міністра внутрішніх справ М. Т. Лорис-Мелікова з проханням про передачу їм цього архіву для наукової роботи, і це було зроблено у 1880 р., про що писав проф. В. С. Іконніков⁸⁷. На жаль, цим питанням і сьогодні ніхто не цікавиться, тому ми не знаємо, що саме збереглося з Українського державного архіву.

Маючи постійно справи з історичними документами, вихованці Генеральної Військової Канцелярії бачили, що дотеперішня духовна еліта, в основному православні церковні і наукові діячі, які гуртувалися у Києві (Києво-Могилянська академія, Києво-Печерська лавра), зупинилися на досеклярному рівні і не були спроможні на нову візію. Це видно з їхнього трактування історії і мови. Єдиний твір київських православних кіл «Синопис» під редакцією архімандрита Інноцентія Гізеля у багатьох виданнях, починаючи з 1674 р., — це схоластичний трактат, присвячений в основному легалістичним потребам династії Романових в її стосунках з Польщею. На протигагу концепції «Синопису» в останньому десятилітті XVIII ст. виникла світська (секулярна), по-модерному, національна концепція козацьких літописців, пов'язана з Генеральною Військовою Канцелярією. В їхніх творах центральна подія в історії Східної Європи — не прийняття влади православного царя над Україною, а визвольна боротьба запорозьких козаків під проводом Богдана Хмельницького. Таким чином виникли так звані *козацькі літописи* і літературні твори, де ми можемо бачити протилежні думки щодо візії минулого, яку козацькі канцеляристи протиставили православному інтернаціоналізму.

Першим козацьким літописцем був колишній генеральний підскарбій Роман Ракушка-Романовський⁸⁸, який написав свій літопис в останньому десятилітті XVII ст. Літопис починається таким розділом: «О начале войны Хмельницкого». В центрі уваги автора — Богдан Хмельницький, який був «козак ростропний в ділах козацьких военных, и у письмі біглий»⁸⁹.

Автор літопису звертає увагу на революцію гетьмана Б. Хмельницького, яка охопила всі верстви українського населення: «Почали ся купити в полки не толко тіе, которіе козака-

ми бивали, але хто и нігди козацтва не знал"⁹⁰. Перший козацький літописець підкреслює союз гетьмана з кримським ханом Іслам Гіреєм III: "Коли виникла загроза війни з поляками, то Хмельницький послал до Излам-Герія хана помочи просить на ляхов и випросил"⁹¹.

Роман Ракушка-Романовський подав реальну мету революції Хмельницького і козаків: "Жебы при стародавних волностях своїх козацких зоставати", а після їх перших перемог "зараз по усіх землях слава козацкая и Хмельницького пошла, же монархи разніе отзивалися з приязню". Самовидець високо цінував діяльність гетьмана Богдана Хмельницького. Коли 27 липня 1657 р. він помер, то автор пише: "Жебы тая слава (у виданні О. Бодяньського) і (у списках М. Юзефовича "тая справа была") же Хмельницькій гетманомъ, а справцы войска и порадцы тие жъ, що и при небожчику Хмельницькомъ старомъ зоставали"⁹². Йдеться про те, що коли оберуть нового гетьмана, то щоб він тримався тієї справи, як і Богдан Хмельницький, і щоб військові, адміністрація і дорадники залишалися ті ж самі, як і за покійного гетьмана. Автор літопису підкреслював, що гетьман вмів добре організувати державний апарат, щоб не тільки козаки, а й уся "Украина зоставати мѣла в тихости"⁹³.

Таким чином, колишній генеральний підскарбій Роман Ракушка-Романовський як самовидець дав високу оцінку своєму головному героєві літопису, гетьману Богдану Хмельницькому. Як слушно відзначив Михайло Грушевський, гетьман Богдан Хмельницький "лишається не тільки центральною фігурою, репрезентантом найважливішої епохи в житті нашого народу – найбільшої революції, ним пережитої, – але й великим діячем, головним актором її, людиною дійсно великою своїми індивідуальними здібностями і можливостями"⁹⁴.

Іншим козацьким літописцем є Самійло Величко, який себе називає: "колишній в Генеральній Військовій Гетьманській Канцелярії канцелярист Війська Запорозького"⁹⁵. Дуже цікаво порівняти заголовок «Синопису» із заголовком *Літопису Самійла Величка*: «Сказаніє о войнѣ козацкой з поляками через Зьновія Богдана Хмельницького Гетмана Войск Запорозькихь восьми лѣтех точившойся. А до дванадцяти лѣт у поляков з іншими панствами провлекшойся, якою он, Хмельницькій, при всесілной помочи Божественной, з козаками и татармі, от тяжкаго іга лядскаго вібілся и під великодержавное пре-

світльшого монархі російського Алексія Михайловича владі-
 ніє добровольнѣ поддался»⁹⁶. У Самійла Величка на першому
 місці згадується національний герой Богдан Хмельницький,
 а цар Олексій Михайлович названий на останньому місці, то-
 бо якщо порівняти два заголовки, а саме: «Синопису» і Літо-
 пису Самійла Величка, то видно різницю в оцінці подій і тих,
 хто їх творили. В Літописі Самійло Величко особисто змалю-
 вав портрет Богдана Хмельницького з фамільним гербом⁹⁷,
 а тим самим він хоче підкреслити шляхетське походження
 гетьмана. Важливою є передмова до читача, у якій Самійло Ве-
 личко відверто критикує авторів «Синопису», які не вважали
 за доцільне навіть згадати про основну подію власної історії.
 Літописець пише: “Наші письменники про них нічого не напи-
 сали і не розтлумачили: я побачив, що славу нашу сховано під
 плащем їхніх нікчемних лінощів. Бо коли хто з давніх сло-
 в’яно-козацьких письменників і відтворив якусь варту пам’яті
 сучасну йому подію, то записав це вельми кучим і коротко-
 слівним реєстром, не відзначивши, з яких причин те постало,
 як відбувалося і як закінчилося, не зазначивши й побічних об-
 ставин. Отож гідні похвали подвиги наших козако-руських
 предків описали не наші ледачі історики, а чужоземні: грецькі,
 латинські, німецькі та польські”⁹⁸.

Літопис гадяцького полковника Війська Запорозького
 Григорія Грабянки *«Дѣйствія презѣльной брані Богдана Хмел-
 ницкогo»* написаний 1710 р.⁹⁹. Вперше Літопис Г. Грабянки
 опублікував у 1793 р. в журналі «Россійский Магазин» Фе-
 дір Туманський без імені автора твору.

Апогеєм “глухівського періоду” української історії
 (1708–1786), майже всього XVIII ст., доби військових канцеля-
 ристів, була діяльність Федора Туманського (1757–1810). На-
 щадок відомого священицького роду, він закінчив свої студії у
 Кенігсберзькому університеті, де став членом Королівського
 Пруського наукового товариства (1774). Повернувшись додо-
 му, він дістав звання бунчукового товариша, і в 1781 р. став
 “по вибору всея Малоросії” її істориком. Обраний у 1779 р.
 членом-кореспондентом Санкт-Петербурзької Академії наук,
 він не залишає свого зацікавлення минулим України. У вида-
 ваному ним «Россійском Магазине» (1792–1794) він друкував
 українські документи та матеріали, серед яких у 1793 р. був
 опублікований вперше Літопис Г. Грабянки¹⁰⁰.

Видаючи цей Літопис у 1854 р., члени Київської Тимчасової комісії для розгляду давніх актів не знали про існування публікації Ф. Туманського. Власне тому УНІГУ опублікував повне видання всіх репрезентативних рукописів і текстів у 1992 р., двісті років після Ф. Туманського.

Редакція літопису Г. Грабянки Київської Тимчасової комісії для розгляду давніх актів видання 1854 р. починається двома віршами. Перший — «Похвала віршами Хмельницькому від народу малоросійського»¹⁰¹:

Оце Богдан Хмельницький намальований,
Воїн руський славний, так і неподоланий,
Завдяки йому Україна на ноги стала,
Бо у ярмі лядським ледве не сконала.

Другий — «Вірші на герб Малоросійський»:

Війська Запорозького воїн знаменитий
Щохвилини ладен край свій боронити
І хоч супостата не зрить пред собою,
Однак зброя завжди готова до бою.
У повсталих сила полягає в тому,
Що боронять волю батьківського дому.
В першу-ліпшу хвилю стануть проти злого,
Щоб не зрїть в неволі нікого живого,
Бо відомо здавна — справа пастуха
Від отари гнати хижого вовка¹⁰².

Таким чином, як свідчить козацький Літопис Григорія Грабянки, не царю похвала, а Богдану Хмельницькому, і тому, що з Б. Хмельницьким пов'язано, тобто Війську Запорозькому і гербу створеної гетьманом Козацької держави. Слід зазначити, що в повнішій редакції Літопису Григорія Грабянки подано герб Війська Запорозького¹⁰³, який у нього вже має державну назву "герб Малоросійський", а не як досі називали тільки військовим (Військо Запорозьке).

Як йшлося вище, рік 1620 знаменує співпрацю двох основних верств населення в Україні: козаків і православного духовенства. Ми бачили, що з часів після 1654 р. деякі провідні духовні діячі цілковито підпали під вплив православного інтернаціоналізму. Все-таки, переважно серед професорів Києво-Могилянської академії, які були священиками, зв'язок з ми-

нулим свого народу та його козацькими героями, зокрема Богданом Хмельницьким, не розривався. Для прикладу назв'ю два твори професорів Києво-Могилянської академії Феофана Прокоповича і Феофана Трофимовича.

Як відомо, найбільшим інтелектуалом у Східній Європі був професор Феофан Прокопович (1681–1736), викладач Києво-Могилянської академії. Тому 1716 р. його запросив цар Петро I до Санкт-Петербурга, де він став у 1718 р. радником царя у політичній і релігійній сферах, а також теоретиком світської Російської імперії. Як професор Києво-Могилянської академії Феофан Прокопович підкреслював важливість вивчення свого минулого для кожного народу. Він автор дуже важливої драми «Владимир», написаної у 1705 р. Ця драма присвячена великому князю Володимирі Святославичу, хрестителю Русі. Але ще важливіше у цій драмі те, що спадкоємцем Володимира він показав не московського царя, а гетьмана України Івана Мазепу. Про це йдеться вже в самому заголовку драми:

«Владимир

Всѣх славеннороссийских стран князь и повелитель, от невѣрия тми во великий свѣт евангелский духом святым приведен в лѣто от Рождества Христова 988; нинѣ же в преславной Академѣи Могило-Мазеповианской Кѣвской, привѣтствующой ясновелможного его царского пресвѣтлого величества Воиска Запорожского обоих стран Днепра гетмана и славнаго чину Святого Андрея апостола кавалиера Иоанна Мазепи, превеликого своего ктитора, на позор российскому роду от благодарних российских синов, добрѣ zde воспитуемых, дѣйствиєм, еже от поетов нарицается трагедокомедия лѣта господна 1705, июля 3 дня, виставлена»¹⁰⁴.

Феофан Прокопович у пролозі до свого твору називає Київ вічним містом, яке мусить мати св. Володимира. На ту пору живим св. Володимиром є гетьман Іван Мазепа. Автор починає свій твір прологом: «Се же и дом Владимиров, се и Владимирова чада, крещением святым от него рожденная (что паче всѣх изящнѣе на тебѣ является, ясновельможный пане, ктиторе и добродѣю наш (Мазепа. — Л. П.) ему же (Мазепі. — Л. П.)¹⁰⁵ и строение сего отчества Владимирового по царю от Бога врученно ест, и Владимирови мы идяй равными ему

побѣдами, равною в России иконошею, лице его, яко отеческое сын, на тебѣ показуеш. Убо сего изображение приими от нас, яко того ж (Володимир. — Л. П.) великий наслѣдник, вмѣсто привѣтствия. Зри себе самага (Мазепа. — Л. П.) в Владимирѣ, зри в позорѣ сем, аки в зеркалѣ, твою храброст, твою славу, твоей любви союз с монаршим сердцем, твое истинное благолюбие, твою искреннюю и православной апостолской единой кафолической вѣры нашої ревност и усердие"¹⁰⁶. Трагікомедія (назва XVIII ст.) закінчується монологом Святого Андрія, який пророкував, що Києву бути вічним містом, в якому гетьман Мазепа проголошується наступником Володимира, володаря Русі і Києва:

Се той ест свѣт, его же, духом zde водимый,
 Обѣща ти, Кieve, граде мой любимый!..
 Но гдѣ есм? Что се вижду? Кия еще лѣта
 Откриваеш мнѣ, царю вѣков?
 От всѣх же краснѣйшее позорище сие:
 Зиждется дом учений. О дней тих блаженных,
 Россие! Колико бо мужей совершенных
 Произведет те дом сей! Над всѣми же симы
 Храминамы зиждитель Иоанн славимый
 Начертан зрится. Боже дивный и великий¹⁰⁷.

Як зауважив Михайло Грушевський, то власне Феофан Прокопович у своїй «Риториці» (кн. 6, розд. 3) «підкреслював потребу посвятити більшу увагу в шкільній програмі Київської академії батьківській історії, зокрема новітній»¹⁰⁸.

Наш огляд закінчимо шкільною драмою, що була поставлена в Києво-Могилянській академії у 1728 р. під заголовком: «Милость Божія, Украину от неудобносимых обид лядских через Богдана Зиновія Хмельницкаго, преславного войск запорожских гетмана, освободившая, и дарованными ему над ляхами побѣдами возвеличившая, на незабвенную толиких его щедрот память репрезентованная в школах кievских 1728 лѣта»¹⁰⁹ з нагоди відновлення гетьманства Данилом Апостолом.

Автором цієї драми був, правдоподібно, Феофан Трофимович, професор, один із викладачів піітики і риторики Києво-Могилянської академії у 1728–1729 рр. Це твір козацького літературного бароко, де виступають конкретні особи, наприклад: *Хмельницький, козаки, писар, хор* (згадаймо грецьку

трагедію), а крім того, різні *персоніфікації*, насамперед, *Україна*, *Вісті*, *Смотрѣніє* (*віщування*). Головною дійовою особою є гетьман Богдан Хмельницький, який визволив український народ з лядської неволі. Важливо, що автор зробив дійовою особою Козацьку державу у постаті України, батьківщини героя Богдана Хмельницького. Ось що про нього говорить Україна:

...И Богдану моему яви неизмѣрну
 Благодать твою! Буди вожду правовѣрну
 Столп крѣпости, от лица врагов заступая,
 И правовѣрных его воев защищая,
 Сотвори, да иже мя посрамити тщатся,
 Вѣчным на брани студом сами посрамятся:
 Да возрадуются же, иже в тебѣ чают,
 Твоей помощи в бѣдах своих ожидают! ¹¹⁰

Іншою дійовою особою є *Вѣсть*, себто вісті. Ось що говорить вона про Україну і розповідає про великі перемоги Богдана Хмельницького у 1648 р.:

Вѣсть: Не плач, о Украину, престани тужити,
 Печаль твою на радость время преложити:
 Призрѣ на тя с небесе вышняго зѣница,
 Поборствует на тебѣ божія десница!
 Жолтые Воды злату при брегу своему
 Побѣду народили Богдану твоему.
 Шембрак из Сапѣгою пошли оглядати
 Таврики, свою хану визиту отдати,
 А Стефан Потоцкій, сын гетманскій, з своими
 Лучше в пеклѣ збрав жити, нѣж в Крыму з чужыми.
Корсунь другой побѣды есть тебѣ свѣдѣтель,
 Явился Хмельницкій твой паки побѣдитель,
 Врагов твоих студно в лѣс як зайцов загнали,
 И единых побили, других повязали:
 Там сам гетьман Потоцкій, там и Калѣновскій
 Польный, там и Синявскій, там и Бѣгановскій;
 Там Яскольскій, и книги там многія взяти
 Пошли в слѣд Шамбрака и Сапѣги искати...
 ...Далѣ, Украину, все Богдан твой ступает,
 От Львова до Замосця скоро приступает.
 Слава о нем повсюду дивная проходит,

Имя его до морей послѣдних доходит,
 А ляхам так страшно, что гдѣ либо повѣют
 Вѣтры, всѣ же Хмельницкій идет, разумѣют.
 Таковъй и толикій ляхов побѣдитель,
 И богом дарованный тебѣ избавитель
 Супостат твоих в мѣста пустыя загнавши,
 А по Вислу границу тебѣ заковавши,
 Вскорѣ, торжествуя, он к тебѣ возвратится
 Неисказанна радость тебѣ с ним явится.

На те *Україна* відповідає:

Словеса твоя дивно мене утѣшают,
 Егда толикія мнѣ побѣды глашают,
 Убо се по словеси твоему да будет:
 Богдан мой побѣдитель толик да прибудет!¹¹¹

Вище вже йшлося про те, що Боже провидіння допомогло Хмельницькому перемогти ворогів і водночас зробити Україну складовою частиною православного царства. Наша концепція старозавітного походження ідеї "високої руки" збігається із візією професора Феофана Трофимовича, який був носієм цього всеправославного політичного об'єднання. Про це говорить персонаж його драми *Смотрѣніє*:

Радуетися богу, тебѣ пособившу,
 Украина, в брани, врагов же низложившу
 Твоих, и обліявшу необычным студом:
 Но радуйся и дивно о тебѣ строящу,
 Дивным тя смотрѣніем утвердит хотящу.
 Славы твоей толикой мнози ненавидят:
 Толикому счастью не мало завидят:
 Но зависть тая, их же самых погубляет,
 Егда сердце, аки ржа, желѣзо снѣдает:
 Тебѣ же не принесет вреда никоего:
 Никако не умалит блаженства твоего:
 Прииму бо ты *под крѣпку руку* свою вскорѣ,
 Непобѣдимии на земли и на морѣ
 Монархи російскіи, — поборники суще
 Иже благочестія, зловѣрных бодуще:
 Тебѣ в твоей потщатся пособляти нуждѣ,
 Не лишит ты помощи своей, аки чужды...¹¹².

Слова персонажа Смотрильні важливі, бо вони вказують на зв'язок основної ідеї православного інтернаціоналізму з українською, користуючись сучасною термінологією, національною ідеєю. В автора драми, професора Феофана Трофимовича, бачимо поєднання православного інтернаціоналізму із козацьким патріотизмом.

Ми вже не раз підкреслювали важливість подій 1620 р., коли козаки — Військо Запорозьке — і православне духовенство почали тісно співпрацювати. Наслідок став дуже важливим для обох партнерів. На відміну від інших козаків, що цікавилися тільки здобичництвом та військовою службою, Військо Запорозьке під проводом церковних учених, що викладали латину, студювало основи гуманістичної культури стародавніх греків і римлян і таким чином доходило до ідеї батьківщини та візії її минулого. В цій спосіб виник стан військових канцеляристів, які протягом XVIII ст. і навіть першої половини XIX ст. були носіями національної культури і її традицій. Вони зацікавилися революцією Богдана Хмельницького і почали студювати історію. То були нащадки козацької старшини, вихованці Києво-Могилянської академії¹¹³.

Енергійно адмініструючи, вони секуляризували сакральну назву Мала Росія і застосовували її до своєї батьківщини. Але не маючи належної підтримки духовенства, світська ідея державності Малої Росії була надто абстрактною для звичайних людей, яким століттями нав'язували універсалістичний, релігійний, фундаменталістичний спосіб мислення. Тому світська концепція Малої Росії залишалася інтелектуальною власністю тільки малоросійської еліти¹¹⁴. Та ідея пережила занепад автономії, щоб відродитися в добу Відродження (Історія Русів. 1818–1824)¹¹⁵.

Перемоги Богдана Хмельницького стимулювали церковну еліту творити ідею Малоросії, але не як незалежної політичної одиниці, а як складової частини універсалістичної Росії, котра мала назву: Велика, Мала і Біла Русь. Проте світська козацька еліта не задовольнилася тією універсалістичною ідеєю, а інтерпретувала ідею Малоросії як окрему світську політичну одиницю. Тому що в той час головним носієм пропаганди були духовні кола, ця ідея не знайшла в них підтримки. Отже, малоросійська нація, яка почала розвиватися, зупинилася у своєму поступі. Тільки у XIX ст. нова, суто світська концепція неза-

лежної держави України (без міфічних об'єднань, братств) виникла на ґрунті цієї світської концепції Малоросії, яка тепер почала розвиватися. Адже всі ідеї, що об'єднують людей, можна поділити на *дві категорії*: перша — *пресекулярна*, або *духовна*, і друга — *секулярна*, або *світська*. Друга категорія пізніше вимагала спеціального розвитку, спочатку секуляризації культури. Всі пресекулярні концепції є універсалістичні, всі секулярні ідеї — національні, пов'язані з конкретною нацією (або етнічною групою) і територією, і минулим. Тому що в Україні секуляризація культури в основному розвинулася, до речі, як і в Росії, тільки у XIX ст., виникла проблема визначення. Як Україні, так і Росії треба було створити чітку концепцію нації. Спочатку йшлося тільки про православну Російську імперію, а після — соціалістичну імперію.

На Заході секуляризація культури відбулася в період Гуманізму і Реформації (XIV–XVI ст.), які були можливі тільки на інфраструктурі католицизму із латинською культурною мовою. До України обидва напрями, як Гуманізм, так і Реформація, дійшли, але охопили переважно не українське населення, а польських, німецьких поселенців насамперед у містах. Таким чином, усі ці рухи — Гуманізм, Реформація, доба Просвітництва або Розуму — виявилися можливими тільки там, де панував католицизм та існували міста. За часів Б. Хмельницького в Україні це стало неможливим. У досліджуваній нами період треба було вийти з православної інтернаціональної в національну українську площину. Це, властиво, і мали на увазі козацькі кола¹¹⁶, які створили ідею “високої руки”, у такий спосіб затамувавши ідею православного інтернаціоналізму. Очевидно, що ці козацькі кола торували шлях, яким пізніше пішло національне Відродження.

§5. Коли виникла ідея “високої руки” в Україні?

Ідея “високої руки” виникла між 1648–1653 рр., стимулом став урочистий в'їзд Богдана Хмельницького до Києва. Київське духовенство і Єрусалимський патріарх Паїсій, який гостював у Києві, кияни, козаки, міщани, студенти Києво-Могилянської колегії чекали на Хмельницького, щоб привітати його як тріумфатора. Войцех Мясковський¹¹⁷, польський коро-

лівський секретар, у своєму щоденнику найдокладніше описує в'їзд. Цей текст цитую за Міхаловським¹¹⁸: “*Chmielnicki do Kijowa redux victor et triumphator od Zamościa przed samemi prawosławia ruskiego święty ... w Niedzielę zaś było 24-go...*” Перед самим святом руського різдва, по вечірні, ймовірно, 24 грудня під неділю 1648 р. наблизився гетьманський поїзд до Києва волинським шляхом, від Білгородки. Весь Київ вийшов на зустріч перед містом, щоб його привітати. Патріарх виїхав разом з митрополитом на чолі тисячного кінного поїзду і привітав його пишною промовою, величаючи титулом “пресвітлого князя” (в щоденнику В. Мясковського “*illustrissimus princeps*”¹¹⁹). “Києво-Могилянська колегія приймала гетьмана ораціями, декламаціями, привітними мовами й кантатами, називаючи Хмельницького “Мойсеєм, спасителем, збавителем і освободителем народу руського з неволі лядської, Богом даним — тому й Богданом названим”. Патріарх Паїсій запросив гетьмана Хмельницького в свої сани, по праву руку від себе, і так вони в'їздили до міста”, — пише Михайло Грушевський¹²⁰.

Перебуваючи у 1648 р. в Києво-Печерській лаврі, Йоахим Єрлич (1598–1673) про ці події у своєму «Літописі, або хроніці різних справ і подій» пише, що коли наблизилися до собору Святої Софії в місті Києві, “то бито з усіх гармат на віват, а з долішнього міста відповідала сим стрілам міська артилерія. Були йому кияни два рази або й десять разів більше раді, ніж якому своєму воеводі, і честь йому більшу показували”¹²¹. Б. Хмельницького порівнювали з Мойсеєм, що вивів ізраїльський народ з єгипетської неволі, а гетьман визволив українців із польської неволі. Історія Мойсея була відома зі Старого Заповіту, зокрема у церковнослов'янському перекладі Острозької Біблії¹²². Мойсеєві допомагала “Висока рука” Бога, який обороняв ізраїльський народ перед єгиптянами й охороняв євреїв від небезпеки. Очевидно, Богдан Хмельницький не міг би сам звершити цього подвигу, якби йому, як Мойсеєві, не допомагала “Висока рука”. Стимулом для “Високої руки” була подібна українська ситуація 1648 – початку 1649 р., котра нагадувала давню історію ізраїльтян, а саме, в одному випадку — визволення з єгипетської неволі, в іншому — визволення з польської неволі. Тому що визволення з єгипетської неволі пояснювалося у Старому Заповіті активною поміччю “Високої руки” Бога, цей самий образ у київ-

ських учених колах, які добре знали Біблію, приписувався успіху повстання Б. Хмельницького. Отже, якнайкращим забезпеченням української свободи вважалося: треба знайти протектора, подібного до “Високої руки” у випадку ізраїльтян. Концепція “високої руки” не засвідчена в джерелах раніше повстання Б. Хмельницького 1648 р. ані в Україні, ані у Московській державі, ані у Візантії. В Україні духовенство, яке в ті часи було носієм ідеології, сприймало Хмельницького як чудо. Очевидно, вчені кола бачили тут Божу руку, і, знаючи Старий Заповіт, відразу знайшли аналогію. “Висока рука” Бога особливо доречна тут тому, що йшлося про те, аби знайти якийсь вихід для забезпечення козацьких вольностей. Треба, щоб такий протектор був віддалений, але щоб благородно ставився до своїх протегованих. Здавалося, існував один вихід — піти під “високу руку” московського царя як єдиного православного володаря, і який міг грати роль опікуна православного народу, котрий щойно вирвався з неволі. Концепція “високої руки” водночас виражала ідеальну політичну ситуацію, де “висока рука” (православний цар) перемагає й охороняє від ворога, але доброзичлива і забезпечує вільну автономію. З того видно, що коли формула “*служба*” або *піти “під руку”* означала виконання чужих наказів за відповідну оплату, то формула *піти “під високу руку”* давала свободу та ініціативу дії, завдяки визнанню зверхності. У внутрішні справи Ізраїлю “висока рука” не втручалася. Про характер відносин “Високої руки” Бога з ізраїльтянами говорять основні уступи із Старого Заповіту, що аналогічні до визволення “високою рукою” українського народу і забезпечення його всім тим, що дано було ізраїльському народові.

Термін “*висока рука*” — ἡ χεῖρ ἡ ὑψηλή як означення ідеології — це типово українське явище половини XVII ст., в якому об’єднувалися дві ідеї: автономія, козацькі вольності та права і сильна патримоніальна необмежена влада православного царя. Ця ідея формувалася як політична ідеологія між 1648–1654 рр.

У Листі Богдана Хмельницького від 8 червня 1648 р. Олексію Михайловичу повідомлялося про перемоги під Жовтими Водами та під Корсунем і говорилося про бажання Запорозького Війська служити царю¹²³. Гетьман не вживає у своєму Листі традиційного царського титулу, а звертається просто:

“Преславний цару Московський”, пропонуючи государеві “службу” Війська Запорозького в ім’я спільної православної віри і спільної боротьби з Польщею. Таким чином Богдан Хмельницький після давньої традиції, починаючи від князя Дмитра Вишневецького, пропонує “службу” Олексію Михайловичу, але у 1651–1652 рр., коли довелося вже чітко визначити своє ставлення до царя, то гетьман більше не вживає терміна “служба”, а власне, “під високу руку”. В грудні 1652 – січні 1653 р. під час переговорів козацького посольства на чолі із Самійлом Богдановичем-Зарудним із боярами в Москві йшлося про намір Південної Русі піти під протекцію московського царя. В документі мовиться про те, що запорозькі посланці сказали: “Гетьман Богдан Хмельницький просить, щоб цар “велѣлъ ихъ принять *подъ* свою *государеву високою рукою*... А *подъ* королевскою де рукою ужъ они были и соединитись не хотят”. Цікаве титулування гетьмана – підписано 12 листопада 1652 р.: «Письмо к царю гетмана Б. Хмельницкого о посылке посла для переговоров» – “Царю православному”, а далі: “Вѣрныя слуги Богданъ Хмельницкий гетманъ съ Войскомъ Запорожским рукою своею”¹²⁴.

Із запису переговорів у кінці січня 1651 р. в Посольському приказі М. Суличича, посла Б. Хмельницького до російського уряду, йдеться про таке¹²⁵: посланці Б. Хмельницького Самійло Богданович-Зарудний з товаришами під час перебування козацького посольства в Москві говорили, що коли ще Богдан Хмельницький не був гетьманом, то шукав, “*чтобъ ему быть царского величества подъ високою рукою*”, а тепер просить, “*чтобъ ему быти со всѣмъ Войскомъ Запорожскимъ подъ его государевою високою рукою* в подданствѣ”. Тоді, користуючись сучасною термінологією, міністр закордонних справ Московської держави дяк Алмаз Іванов з дяками передали козацьким послами прохання царя запитати Хмельницького: “Какими мерами и как тому быть, что гетману Богдану Хмельнитцкому и всему Войску Запорожскому быти под *подъ его государевою високою рукою*? И где им жить, там ли в своих городах, или где инде?” Посли відповіли, що “... о том они не ведают. И от гетмана с ними о том ничего не наказано, а ведает то гетман”¹²⁶.

Із цього документа зрозуміло, що цей термін виходить від козацької сторони, і мовилося про те, щоб піти під протекцію царя московського, як до кримського хана і до турецького

султана. Тому дякам, у котрих був свій самодержець-єдиновладець, було незрозуміло, що означає формула "під високу руку" царя, і тому вони запитали козацьких посланців, чи могли б вони пояснити умови переходу Хмельницького "під високу руку": чи з усім Військом Запорозьким й усією територією своєю, і де він думає жити? Але посланці відповіли, що це знає тільки гетьман. Політичний термін "під високу руку" царя належить гетьману, який розумів його як церковну метафору грецького походження, ἡ χεῖρ ἡ ὑψηλή (лат. *alta manus*), як духовного зверхника — протектора православного світу. У цей спосіб Хмельницький сподівався зберегти свою політичну автономію і був певний, що цар не втручатиметься у внутрішні справи країни. Тому всі документи стосовно так званого Переяславського договору 1654 р., крім Статей, витримані у релігійному стилі. Навіть у договірних Статтях йдеться про церковні справи. Тут ми маємо термінологічну проблему: українська сторона під терміном "під високу руку" розуміла протекторат, московська — термін "під високу руку" царя сприймала як підданство, про що свідчать матеріали Земського Собору 1653 р.¹²⁷, тобто включення до своєї адміністративної структури і пряме втручання в усі справи¹²⁸.

розділ III. Українська версія концепції “під високу руку”

ВСТУПНІ ЗАУВАГИ. Проблема об’єднання двох держав у системі досвіду всесвітньої історії

Всесвітня історія знає різні типи об’єднання держав, наприклад: *конфедерація, інкорпорація, персональна унія і реальне об’єднання*. Історія розвивається не для окремого народу, а для всього світу, тому не можна вирішувати важливі питання в ізоляції, необхідно мати на увазі всесвітній розвиток. У всесвітній історії об’єднання держави Військо Запорозьке (України) і Московського царства не було першим. Першою спробою стало об’єднання Литви з Польщею, яке литовський і польський король Владислав Ягайло охарактеризував латинським словом *applicare*^{*}.

Як відомо, юридичні державні відносини Литви з Польщею були вперше визначені у Кревській унії 1386 р. саме цим лаконічним і загальним словом *applicare*. Цей термін має багато значень — від союзу до з’єднання. Історики передають його по-різному: злучити, включити, приєднати і врешті анексувати. У великому латинському словнику** подаються різні значення слова *applicare*, які можна використовувати в різні часи, і це дійсно робили литовці, а поляки респектували. І тому не дивно, що унія Польщі і Литви могла повністю зреалізуватися тільки через 183 роки у Любліні 1569 р. Польсько-Литовська держава існувала кілька століть переважно тому, що обидві сторони погоджувалися з рішенням кожної з них. Так ось уже за правління короля Владислава II Ягайла (1386–1434) Литва вибрала Великого князя Вітовта (Вітаутаса), який володарював у 1392–1430 рр. поряд із Ягайлом. З того зрозумі-

Див.: О. Прицак. У “RAIYYET RÜSÛMU” у другому томі ювілейного збірника на честь Галіля Інальчика: *Trois leçons sur l’histoire du Grand Duché de Lithuanie – Ruthénie (avec l’Ukraine) jusqu’en en 1569*//*Journal of Turkish Studies*. —Cambridge, Istanbul. —1987. — No. 11. —С. 105–121).

** Див.: Lewis and Short. *A Latin Dictionary*. —Oxford, London. —1969. — С. 142.

ло, що Владислав II Ягайло не хотів усе відразу насильно змінювати, а прагнув, щоб ці взаємини розвивалися до взаєморозуміння обох сторін. Коли литовський великий князь і водночас володар Польщі Казимир Ягайло (Ягелончик) у 1492 р. помер, то Литва вибрала великим князем сина Казимира-Ягайла Олександра (1492–1501), а поляки вибрали собі королем іншого сина короля Казимира — Яна Ольбрихта (1492–1501). У 1501 р. Олександр став польським королем, а литовським князем був обраний третій син Казимира — Сигізмунд I (1506–1549). Поляки ніколи не вважали литовську акцію зрадою, а великого князя литовського, який не був польським королем, — зрадником і не оголосили Литві війну, тим більше, не окупували її. Справа у тому, що майже кожна генерація по-іншому розуміла термін *applicare*. Литва кілька разів відділялася від Польщі й обирала свого великого князя литовського. Тільки коли німецький імператор Сигізмунд Люксембурзький у 1429 р. запропонував литовському князю Вітовту корону короля і призначив день коронації (8 вересня 1430 р.) посли не дійшли до Литви, бо поляки їх арештували, боячись, що коронація перекреслить відновлення литовсько-польського союзу. Врешті-решт виборний король Польщі і спадкоємний князь Литви Сигізмунд II Август (1529–1572) зумів передати розуміння терміна *applicare* в такий спосіб, що обидві сторони з тим погодились. Так постало об'єднання Литовсько-Польської держави, в якому кожна з політичних одиниць зберегла свою автономію юридично оформленою реальною унією в Люблині 1569 р.* Щоб не ускладнювати проблеми вибору володарів, Сигізмунд II Август зрікся престолу як великий спадкоємний князь і вирішив, що тільки після його смерті всі ці титули мають бути передані новообраному королеві Польщі. На підставі Люблинської унії 1569 р. Литва і Польща мали спільного короля і спільний парламент, тобто сейм, у всіх інших справах Литва зберегла свою державну автономію: власну адміністрацію, військо, скарб, судочинство і законодавство. У випадку Польщі і Литви маємо так звану *реальну унію*, яка полягає в тому, що держава, яка об'єднується, втрачає свою суверенність, але залишає за собою повну автономію. Спільний володар, тобто польський король, ставав автоматично великим

Див.: Ochmanski Jerzy. Historia Litwy. – Wrocław. – 1982. – С. 136.

князем литовським, а не як раніше, коли Велике Литовське князівство було спадкоємне.

Персональна унія — це Швеція і Польща за Сигізмунда III Ваза, котрий був обраний королем Польщі у 1587 р., а коли у 1592 р. помер його батько, шведський король Ян III, він став спадкоємцем шведського престолу. Сигізмунд III Ваза володарював як шведський король у 1592–1604 рр., але протестантські шведи були не задоволені його католицизмом, і тому його детронізували; до кінця свого життя (1632 р.) він залишився польським королем. Його сини Владислав IV і Ян Казимир намагалися як спадкоємці свого батька мати також шведський престол, але безуспішно. Отже, персональна унія була пов'язана тільки з особою володаря, а не з відповідними державами.

Наступна спроба такого об'єднання належала королю Англії Якову I Стюарту (1603–1625), котрий як Яків VI був водночас спадкоємним королем Шотландії (1567–1625). Це стало об'єднанням Шотландії з Англією в нову політичну одиницю — Великобританію. Тобто Яків I Стюарт намагався зробити із двох націй одну великобританську націю. У візії короля Якова I Стюарта Шотландія повинна була перейняти англійську мову і культуру, які були вищими. Саме Якову I належала організація першого перекладу Святого Письма на англійську мову — «*King James Bible*». Але, як не дивно, англійці не сприйняли цього плану, бо боялися, що їхню національну свідомість буде порушено, так що ідея Великобританії (*Great Britain*) відновилася тільки у 1707 р. парламентом Шотландії та Англії. В наш час Шотландія має свій парламент і стала окремою політичною одиницею, вже не Великобританії, а в системі *United Kingdom* (Об'єднаного Королівства). З цього видно, що потрібен був певний час, щоб шотландці й англійці знайшли спільне рішення для свого об'єднання, яке ніколи не було анексією.

Помилка українських істориків, вважаємо, полягає в тому, що вони не звернули уваги на характер об'єднання в інших країнах і тим самим розглядали в ізоляції так званий Переяславський договір 1654 р. Можна висунути гіпотезу, що деякі дорадники Богдана Хмельницького, які були литовськими шляхтичами і панами, звернули увагу гетьмана на необхідність юридичного оформлення державних взаємин Війська Запорозького з Московським царством. Вони, мабуть, знали

про *applicare* і подали Богдану Хмельницькому, що ця юридична формула врятувала Литву від інкорпорації. Це могло бути генезою пошуку інтелектуальними колами гетьмана Богдана Хмельницького формули “під високу руку”, яка протилежно до московської формули “під руку” не означала інкорпорації. ось чому в цій монографії детально розкривається різниця між формулами “під руку” і “під високу руку”.

Українська формула “під високу руку” саме нагадує *applicare*, бо забезпечує автономію і не допускає інкорпорації. Коли об’єднуються дві незалежні держави, тривалий час існує теоретична нечіткість в особливостях їхнього об’єднання. Якщо розглядати процес об’єднання держави Військо Запорозьке (Україна) з Московським царством (Росія), то обидві країни мали різні традиції, культуру, політичну структуру, зокрема Україна — традиції секулярної політичної культури західноєвропейського типу в польській редакції. Проблема полягає в тому, що Московське царство було патримоніальною державою досекулярного типу, тому не могло респектувати вимоги української сторони. Інша проблема, що у XVII ст. ще не існувало концепції національної держави, а було тільки розуміння династичного володіння. На жаль, усі ці складні проблеми, які мали бути розв’язані впродовж певного часу, насильно обмежив так званий Переяславський договір 1654 р. Цей договір із самого початку не був узгоджений обома сторонами. Московська сторона не брала до уваги розуміння української формули “під високу руку”, яка означала протекторат. Московське царство вперто інтерпретувало формулу “під високу руку” як “службу” або “під руку”, тобто підданство, на яке українська сторона ніколи не могла погодитися. Тільки виконання українських вимог дозволило б позитивно вирішити політичне об’єднання в тій чи іншій формі. Для нормального об’єднання потрібен був час і респект до рішень однієї і другої сторони без насильства. Дуже шкода, що чіткого розуміння формули “під високу руку” для обох сторін не існувало з огляду на незрілість московської сторони. Московська держава ніяк не могла відійти від свого досекулярного погляду на світ (у світі можливий тільки один православний цар) і провадила в життя свої рішення насильством, починаючи з релігійно-церемоніального акту, Переяславської Ради 8 січня 1654 р., і після юридичного укладення так званого Переяславського договору в березні

1654 р. це були два світи, які не розуміли один одного. Зокрема, Богдан Хмельницький, йдучи на Чигиринсько-Московський договір 1654 р., не знав досвіду діяльності інституції московських воєвод, а розумів тільки досвід діяльності польських воєвод в Україні, який був цілком протилежний, і це викликало проблеми в Україні. Тому ідея об'єднання двох держав таким чином, щоб обидві зберегли свої економічні, політичні, культурні структури, у патримоніальній Московській державі була неможлива. Очевидно, силові прийоми прийняття державних рішень із боку московської сторони призвели до остаточного оформлення України як окремої політичної одиниці, яка не могла бути інкорпорована до Московської держави. Власне, ось чому об'єднання в одну політичну цілісність не відбулося. Польський король Владислав II Ягайло проблему об'єднання розумів так, що силою це зробити не можна, — чого не міг збагнути московський цар Олексій Михайлович. Московська держава не прислуховувалася до вимог України, тому під час російського володіння Україною вибухали протиімперські повстання. Не випадково російський імператор Петро I усіх українських гетьманів називав зрадниками, бо вони не могли миритися з тим, що їх український народ позбавляють автономії.

§1. Джерело концепції “під високу руку”

До XVIII ст. всі ідеології та концепції про походження влади у християнському світі засновувалися на Книгах Старого Заповіту (Біблії). Там виступає давньоєврейський термін “*Berit*”, по-грецьки διαθήκη (*diathēke*), який має кілька значень. У релігійній сфері цей термін означає ставлення Бога до свого вибраного народу Ізраїля, репрезентованого в особі Мойсея. Ці взаємини вчені оцінюють як взаємини доброзичливого сюзерена зі своїм васалом¹²⁹. Книги Старого Заповіту, або Біблію, склали протягом багатьох століть у II та I тисячолітті до Христа. Оригінал був писаний давньоєврейською та арамейською мовами. У птолемеївському Єгипті у III ст. до Христа погречені євреї не могли читати оригіналу Біблії. І, згідно з давньою легендою, цар Птолемей II (бл. 246 р. до Христа) доручив 72 єврейським ученим з Александрії перекласти Біблію грець-

кою мовою. Від кількості перекладачів цей переклад дістав латинську назву «Септуагінта». Це був перший випадок, коли величезний релігійний текст переклали іншою мовою. Згодом Септуагінта стала текстом Святого Письма, яким користуються і сьогодні в усьому православному світі. В часи Київської Русі туди ще не дійшов повний текст церковнослов'янської Септуагінти. В Україні вперше нащадок Рюриковичів Костянтин Острозький (1527–1608) звелів розшукати на православному Сході всі Книги Старого Заповіту, а коли виявилось, що якусь Книгу не знайшли, він розпорядився перекласти її з грецького тексту церковнослов'янською мовою. Його старанням цей текст також був виданий в Острозі у 1581 р. Єдиним текстом Біблії у часи Б. Хмельницького власне і стала Острозька Біблія, в наші часи перевидана фототипічно у Вінніпезі у 1983 р.¹³⁰ Текст Септуагінти в комп'ютерному наборі має міжнародна інституція "Pandora Vox". Професор Ігор Шевченко, користуючись доступом до "Pandora Vox", отримав усі картки, де був термін "Висока рука" — ἡ χεὶρ ἡ ὑψηλή, за що я йому складаю тут сердечну подяку. Оскільки моя праця не філологічна, я не передрукую тут усіх грецьких текстів ані їхніх церковнослов'янських відповідників, а даю лише український переклад, який звіряла теж з українськими та російськими перекладами.

Б. Хмельницький, маючи справи з московським православним царем і визнаючи православний інтернаціоналізм, уживав послідовно термін, взятий із Старого Заповіту, — "висока рука", хоч він у Московському царстві загалом не використовувався. Без сумніву, гетьман робив це, аби підкреслити, що його ставлення до царя повинно відповідати біблійній ідеї ставлення Бога до Ізраїлю, тобто повинно бути відношенням суверена до васала як до протегованого, але не як до підданого.

У XV–XVI ст. в католицькій Європі Гуманізм і Ренесанс змінив новий релігійно-інтелектуальний напрям — так званий Протестантизм. Протягом усього середньовіччя як на католицькому Заході, так і на православному Сході обов'язковими були так звані священні мови, тобто мови, що мали харизму Святого Письма. На Заході такою мовою була латина, а на Сході, зокрема на великій частині колишньої Візантійської імперії, мови грецька і церковнослов'янська. Основна ідея Протестантизму полягала в тому, що людина у своїх стосунках з Богом не потребувала посередника, який вживав чу-

жу мову, наприклад, латинську. Людина мала право говорити з Богом своєю рідною мовою. На тому терені, де поширився Протестантизм, у західному світі виникли народні мови, які набирали сили, а крім того, що найважливіше, вони мали харизму Святого Письма. Так, у половині XVI ст. виникла польська літературна мова. Це ставалося, коли даною народною мовою переклали Святе Письмо, тоді така народна мова діставала всю харизму Святого Письма і згодом ставала самостійною¹³¹. Септуагінта, грецький переклад Біблії Старого Заповіту, — перший зразок перекладу високолітературного тексту з однієї літературної мови, а саме з єврейської, на іншу.

Протестантизм доходив і до українських територій і навіть отримував могутніх покровителів серед представників княжих родів. Перекладом Септуагінти церковнослов'янською мовою стала Острозька Біблія 1580 р.¹³²

Близько 1556–1561 рр. українською мовою було перекладено Євангеліє з книжної церковнослов'янської мови. Це — Пересопницьке Євангеліє¹³³. Але православні діячі, зокрема Іван Вишенський, виступили проти такого святотатства, щоб розмовну мову робити мовою Святого Письма. Вони бачили у єдності церковнослов'янської мови єдність православного світу, а протестантські дії вважали підступами диявола, який хоче цю єдність знищити. Тому в XVI ст. не витворилося окремої української літературної мови, як і інших східнослов'янських мов. Боротьба за святість і недоторканість церковнослов'янської мови, незважаючи на її недоліки, принесла Україні, замість Реформації, ідею православного інтернаціоналізму.

Джерелом концепції “Високої руки” є Святе Письмо. На часі навести характерні приклади вживання терміна “Висока рука” зі Старого Заповіту.

Як уже говорилося, грецький оригінальний переклад Старого Заповіту дістав латинську назву *Septuaginta*. Міжнародна інституція “Pandora Box”¹³⁴ має в комп'ютері всі слова, які зустрічаються в Септуагінті із контекстом. Там можна знайти усі випадки вживання терміну “Висока рука” — ἡ χεὶρ ἡ ὑψηλή:

- 1) — І Господь учинив запеклим серце фараона, єгипетського царя, (і робив його) і він погнався за Ізраїлевими синами. Але Ізраїлеві сини йшли під (протекцією) “Високої руки”¹³⁵.

Цей фрагмент характеризує основну прикмету "Високої руки", під протекцію якої ізраїльтяни вийшли з єгипетської неволі. Тут важливим моментом є доброзичливе ставлення до поневолених.

2) — І сказав Господь до Мойсея: "Тепер побачиш, що вчиню Я фараонові, під діянням (Моеї) *Високої руки* він (фараон) відпустить їх (євреїв); *під діянням Моеї Високої руки* навіть вижене їх (євреїв) із краю свого"¹³⁶.

З Божою поміччю Його "*Високої руки*" фараон відпустить євреїв зі своєї землі, тобто вони можуть вільно вийти з його землі.

3) — І рушили вони з Рамсесу першого місяця п'ятнадцятого дня, першого місяця другого дня по Пасці вийшли Ізраїлеві сини *під Високою рукою на очах всього Єгипту*¹³⁷.

Ізраїлеві сини вийшли з Рамсесу другого дня після Пасхи (під опікою) "*Високої руки*" на очах всього Єгипту — єгиптяни нічого не могли їм зробити.

4) — Владико Господи, Ти зачав показувати рабові своєму велич Свою та *Високу руку* Свою! Бо хто інший Бог на небі та на землі, що зробить, як чини твої, як великі діла твої?¹³⁸

Підкреслюється могутність Бога, тобто його "*Високої руки*".

5) — Або чи намагався який Бог піти взяти собі народ з-посеред іншого народу пробами, ознаками, і чудами, і війною, і *Високою рукою*, і раменом витягненим, і страхами великими, як усе те, що зробив був вам Господь, Бог ваш, в Єгипті на очах твоїх?¹³⁹

Бог ізраїльтян вивів "*Високою рукою*" з Єгипту, чого не міг зробити жоден інший бог з іншим народом, — це свідчить про всемогутність "*Високої руки*".

6) — І будеш пам'ятати, що був ти рабом в єгипетському краї, і вивів тебе Господь Бог твій звідти *Високою рукою* та витягненим раменом, тому наказав тобі Господь, Бог твій, святкувати суботній день¹⁴⁰.

Бог установив, щоб ізраїльтяни святкували суботу в пам'ять того, що "*Високою рукою*" Він вивів їх із єгипетської неволі.

7) — То скажеш синові своєму: "Ми були раби фараонові в Єгипті, а Господь вивів нас із Єгипту *Високою рукою*"¹⁴¹.

Йдеться про чудо, що Бог Своєю “Високою рукою” вивів ізраїльтян з єгипетської неволі.

- 8) – Та це я відклав з-за ворожого гніву, щоб противники їх не загордилися, щоб вони не сказали: Піднеслась наша *Висока рука*, і не Господь учинив усе це¹⁴².
- 8) – Хто Єгипет побив був у їхніх первородних, бо навіки Його милосердя! І Ізраїль вивів з-між них, бо навіки Його милосердя! *Високою рукою* і раменом простягненим, бо навіки Його милосердя! І серед нього Ізраїль перепровадив, бо навіки Його милосердя!¹⁴³

Це поетичний образ милосердної “Високої руки” Бога. Бог вивів ізраїльтян з Єгипту, бо Милість Бога вічна. Бог Своєю “Високою рукою” і простягненим раменом розділив Червоне море так, щоб вони могли перейти.

- 10) – Бо врадив Господь Саваот, і хто Його раду відмінить? А рука Його витягнена, й хто відверне її?¹⁴⁴

Йдеться про те, що коли Рука Бога простягнена, тобто поки “Висока рука” Божа діє, то нічого злого на може статися ізраїльтянам.

Безперечно, що концепція “високої руки” взята зі Старого Заповіту, і наведені цитати вказують, що це була саме ідея, потрібна Б. Хмельницькому – ідея могутньої, далекої “високої руки”, яка охороняє, протегує. Те, що Б. Хмельницький шукав в особі московського царя протектора, – факт, але у якій формі це гетьману було потрібно? Ідею “високої руки” подав Б. Хмельницькому церковний дорадник або людина, яка добре знала Біблію.

Культурний плюралізм українського інтелектуального життя в середньовіччі і на початку нової та новітньої доби передбачає різноманітність мов. Урочисте вітання Б. Хмельницького під час в'їзду до Києва взимку 1648–1649 р. порушило основне питання: як оформити нову Козацьку державу, котра водночас була центром православ'я? Оскільки Б. Хмельницького вітали як нового Мойсея, що визволив свій народ з неволі, виникла концепція, зафіксована у Старому Заповіті, що таке чудо могло статися тільки “під високою рукою”, яка доброзичлива й охороняє від ворогів. Такою “високою рукою”, здавалося керівникам українського православ'я, була Рука Бога (тобто доброзичлива зверхність), яку на землі заступав єдиний православний володар – московський цар. Тому, правдоподібно, Хмель-

ницький послав свого приближеного полковника, Силуяна Мужилівського, сина відомого православного теолога, перевірити настрої та ситуацію в Москві. Таким чином, Силуян Мужилівський став першим амбасадором Хмельницького в Москві. Коли ця концепція остаточно оформилася, ми не знаємо, але це мусило відбутися після тріумфального в'їзду Б. Хмельницького до Києва. Богдан Хмельницький, маючи проблеми з Польщею, сподівався на співпрацю з Москвою від початку повстання 1648 р. Коли були опубліковані документи Г. Карповим в АЮЗР¹⁴⁵, українські і російські вчені доклали багато зусиль, щоб усебічно зрозуміти Переяславський договір, але було висунуто дуже багато суперечливих думок¹⁴⁶. На мій погляд, єдина людина, яка може дати нам відповідь, — це сам Богдан Хмельницький, і треба дати змогу гетьманові самому висловитися¹⁴⁷.

Вихідним пунктом для цього є документ №10, *Лист Богдана Хмельницького від 8 червня 1648 р. московському цареві*¹⁴⁸, в якому гетьман, потребує допомоги проти Польщі, пропонує спільну акцію: "службу царю" в ім'я спільної православної віри і спільної боротьби з Польщею.

*Другий документ №60 від 13 травня 1649 р.*¹⁴⁹, де Б. Хмельницький говорить: "А мы Бога о том молим, чтоб ваше царское величество, яко правдивый и православный государь, над нами царем и самодержцею был", — це вже форма протекторату, оскільки він є цар і самодержець. Володар був потрібен тому, що у XVII ст. всі держави мали на чолі династій. Ми вже підкреслювали, що Хмельницький не був династом, отже, йому треба було знаходитися під "високою рукою" династа.

Цікавий стосовно нашої теми Лист Богдана Хмельницького до Олексія Михайловича від 19 березня 1651 р. з Білої Церкви з проханням протекторату царя над Військом Запорозьким. Гетьман пише, що "списки с листов тех через Лариона Дмитриевича Лопухина твоему царскому величеству послали есмя, с которых твое царское величество виrozumеет о неприявности лятцкой, что против вечного договору не держатца и каждого часу неправду делают".

Далі йде прохання до царя, "чтобы нас из своей милости не выпускал", бажання протекторату над Військом Запорозьким, "чтобы нам государем и царем был на все земли царствовал"¹⁵⁰.

Ці документи свідчать, що концепція “під високу руку” існувала і до написання *Листа гетьмана від 9 серпня 1653 р.* царю Олексію Михайловичу з приводу протекції над Україною і надання допомоги проти польського війська. В Листі московському царю гетьман сподівається, “что не оставлены будем *ис-под крепкие руки* твоего царского величества,” — і далі говорить: “Мы послали посланца Гарасима Яковлева, чтоб царь сильною ратию *руку* помочи послати изволил”¹⁵¹.

§2. Формула “під високу руку” як вияв української ментальності середини XVII ст.

Сучасні історики, вивчаючи проблеми Переяславського договору, не вважали за потрібне дослідити ментальність тогочасних українських культурних діячів. Дві події мали ключове значення для формування ментальності Козаччини: перша — це відновлення під охороною козаків ієрархії православної церкви 1620 р., а друга — це славетні перемоги Б. Хмельницького у 1648 р. та його тріумфальний в'їзд до Києва взимку 1648–1649 рр. Щоб зрозуміти ці надзвичайні події, київські духовні кола і вчені звернулися до основних джерел християнства, а саме — до Старого Заповіту. Вони себе ідентифікували з давніми ізраїльтянами. Центральний елемент історії давніх ізраїльтян, який формував їхнє минуле і свідомість, це був Заповіт або взаємна домовленість між Богом і ними, спочатку між Богом і Авраамом, а потім — між Богом і Мойсеєм. Тому Б. Хмельницький, у переконанні київських церковних і світських кіл, був Мойсеєм. Те, що стало передумовою наступних успіхів, це — “Висока рука”, благородно налаштована до колишнього поневоленого народу, з можливістю охороняти його від усіх небезпек. Після великих перемог Богдана Хмельницького під Жовтими Водами і Корсунем у 1648 р. київські інтелектуальні кола, що склалися із козацької старшини і духовенства й задавали тон тогочасному життю України, пов'язували ці перемоги із чудом, яке міг сотворити тільки Бог. Подібно як Бог допоміг ізраїльському народові звільнитися з єгипетської неволі, так Бог допоміг у великих перемогах Б. Хмельницькому визволити український народ з польської неволі. Власне тому київські інтелектуальні кола влаштували

тріумфальний в'їзд до Києва Богдану Хмельницькому взимку 1648–1649 рр. як визволителя, подібно до Мойсея.

Так виникла у київських інтелектуалів концепція “високої руки”. Як було вже вище сказано, вона має джерелом Старий Заповіт. У Книгах Старого Заповіту говориться про Мойсея, визволителя євреїв із єгипетської неволі, бо вони піддалися “під Високу руку” Бога. Київські інтелектуали добре знали Святе Письмо і відразу ж узяли на озброєння цю ідею. Вже в листопаді 1648 р. про існування цієї концепції в Україні чи у Війську Запорозькому ми дізнаємося із «Відписки севських воевод З. Леонтєва та І. Кобильського в Посольський приказ», які звичайно повідомляли царю про події в Україні, що вважалися важливими: “А запорожские де, государь, казаки и белорусцы (українські. — Л. П.) черные люди во всех городах все Бога молят о твоём царском многолетнем здоровье и хотят тово, чтоб им, всем быть *под твоею царскою високою рукою*, и чтоб им всю Польшу и Литву подвести под твою царскую высокую руку”¹⁵².

З цього документа видно, як концепція “високої руки” почала входити в український менталітет. А тому що в менталітеті тих київських інтелектуальних кіл єдиною вірою була православна, отже, треба було піддатися під “високу руку” православному володарю, бо “висока рука” означала руку саме такого володаря. У такий спосіб виникла нова українська ментальність, яку мусив брати до уваги Б. Хмельницький, зокрема після свого в'їзду до Києва, про що свідчить «Відписка севських воевод З. Леонтєва та І. Кобильського в Посольський приказ» 21 лютого 1649 р., а також: “Говорят... запорожские казаки меж себя... А будет де, государь, твое царское величество их, казаков, *под свою царскую высокую руку принять* их не велишь, и они де, государь, думают итти в Крым и жить с татары заодно”¹⁵³.

Цей документ свідчить, що така концепція в Україні почала існувати, але поки що це були тільки її паростки. Тобто від козацької старшини про неї дізналися запорозькі козаки; старшина входила до київських інтелектуальних кіл, а Силуян Мужилівський — і до церковних. Правдоподібно, що посередником між київськими членами інтелектуальних кіл, світських та церковних, і Хмельницьким, був полковник, шляхтич, член

як київських інтелектуальних кіл, так і церковних, перший посол до Москви, Силуян Мужилівський.

Ми не маємо точних відомостей про те, як розвивалася ідея про “високу руку” в Україні в XVII ст., але знаємо, що саме кульмінаційним моментом творення нового українського менталітету і його політичної ідеології був в’їзд Богдана Хмельницького до Києва взимку 1648–1649 рр. Адже в Києві Хмельницький вперше зустрічається з українськими церковними і світськими діячами, а також із Єрусалимським патріархом Паїсієм¹⁵⁴. Київські кола бачили в Богданові Мойсея — визволителя православних із католицької польської неволі, тож київські світські і духовні інтелектуали ввели Б. Хмельницького в коло нових ідей. Бо те, що привіз із собою патріарх Паїсій з Єрусалима і Волощини, не справило особливого враження на гетьмана, хоч патріарх Паїсій “по кілька днів з Б. Хмельницьким замикався”¹⁵⁵. У своїх розмовах патріарх Паїсій порівнював Богдана з Константином Великим — протектором християнського благочестя, величав гетьмана “Князем Русі”. Єрусалимський патріарх Паїсій пропонував йому бути руським князем (тобто царем), але Б. Хмельницький мав гостре політичне відчуття, він розумів, що настрої тих кіл, що його вітали, концентрувалися, власне, не на його особі, а на харизмі “високої руки”. В тій українській ментальності, що тоді витворилася, крім оборони православної церкви, були ще так звані козацькі вольності і права, в яких домінував принцип виборності, навіть якщо йшлося про гетьмана. Там не було ще жодного зародку автократії та спадкоємності, тому гетьман не прийняв пропозиції Паїсія проголосити себе “володарем Русі”¹⁵⁶.

Ось якою була відповідь самого Богдана Хмельницького, за словами митрополита Гавриїла: “На господарстві бути непристойно, не тої природи я чоловік”, і гетьман вказував на московського царя як на природного володаря: “Великий государь издавна государскаго благочестиваго корени природный государь оть кольна благочестиваго в. кн. Владимира Мономаха, и ими владѣть ему пристойно”¹⁵⁷. Тобто Богдан Хмельницький не пішов на це тому, що київські кола і вся українська людиність не сприйняли б такої узурпації. У системі того менталітету, який витворився в Україні, не було місця самозванчому акту, і тому Б. Хмельницький відкинув пропозицію патріарха Паїсія проголосити себе “Володарем Русі”. Єдина можливість,

яка залишалася, — прийняти протекцію. А таким був у системі цього менталітету православний володар. Паралель української визвольної боротьби із перемогою євреїв, що піддалися під “високу руку”, підказувала розв’язку, яку київські кола, котрі добре знали Старий Заповіт, швидко визначили.

Йшлося про те, як оформити стосунки з московським царем. Це був не тільки володар, а й, насамперед, православний володар (а православ’я, на думку київських церковників, стало найближчим до Бога), отже, треба в ньому бачити репрезентанта Бога на землі. А тому що народна стихія порівнювала перемоги Б. Хмельницького із перемогами Мойсея і навіть його ім’я — Богдан — інтерпретувалося як “Богом даний”, гетьман повинен був, як Мойсей, віддати себе і свій народ “під високу руку”, в даному випадку, московського царя, як Мойсей у Септуагінті.

§3. Договір ізраїльського народу з Богом, “під високу руку” якому вони піддалися, як зразок для ідеології Козацької держави

Тут знову слід повернутися до Старого Заповіту. Ізраїльтяни розуміли протегування “Високої руки” як *договір між Богом і ними*, і по сьогодні вони так вважають. Вони, вибраний народ, домовилися з Богом про те, що визнають Його як єдиного Бога і зверхника, а Він за те охороняє їх від усіх небезпек. У середньовічному світі основою ідеології була Біблія. *Заповіт* у Септуагінті — διαθήκη, ἁθήνη, *Berit* — єврейський термін “беріт” означає *договір* (союз) між Богом і народом ізраїльським¹⁵⁸. *Договір* (союз) здійснювався за допомогою *двох актів*: *перший* полягав у тому, що заколену жертвну тварину ділили на дві частини, після чого обидві сторони проходили поміж ними, що символізувало *участь союзника*, який порушив “беріт” (*договір*)¹⁵⁹. Союз зміцнювали ще й *іншим актом релігійного характеру* — *присягою*. Після укладання союзу справляли загальний обід на знак того, що союзники віднині стають членами одного роду¹⁶⁰.

Завершенням божественної обітниці Аврааму, повтореної Ісааку та Якову, є урочистий Заповіт Бога ізраїльському народу на Синайській горі, де подані *Договірні Статті* —

10 Заповідей Божих¹⁶¹, тобто урочисте об’явлення законів Бога як ознаменування цього союзу з народом. Коли київські інтелектуали порівняли успіх Б. Хмельницького із Мойсеєвим, тоді вони дістали зразок того, що далі мали робити. Основою успіху ізраїльтян був *Договір з Богом*, “під Високу руку” якого вони піддалися. Отже, гетьман *Війська Запорозького Богдан Хмельницький* повинен був піддатися “під високу руку” в даному випадку *репрезентанта Бога, православного московського царя*, але не беззастережно, а *укласти договір у формі протекторату, як ізраїльтяни з Богом*.

Другим актом цього союзу (договору) між московським царем і гетьманом Богданом Хмельницьким повинна була стати релігійна частина, тобто *присяга*, як у ізраїльтян з Богом¹⁶².

Таким чином ми прийшли до висновку, що із Старого Заповіту, а саме із союзу між Богом та ізраїльським народом, київські інтелектуальні кола взяли зразок для оформлення відносин Козацької держави з московським царем, що й фактично зреалізувалося у так званому Переяславському договорі 1654 р. Гетьману Війська Запорозького треба було поєднати вимоги козацьких вольностей і зверхність православного царя.

§4. Хто подав Б. Хмельницькому ідею концепції “під високу руку”?

Проблема концепції “під високу руку” пов’язана з релігійними колами як носіями ідеології. Церковна ідея “високої руки” вийшла не з Москви і була не візантійського походження, а виникла у київських церковних колах XVII ст., які шукали рішення, як Б. Хмельницькому вдалося перемогти польську армію. На їхню думку, єдиною відповіддю було те, що тут діє “Висока рука” Бога, очевидно, православного, який повторив чудо, засвідчене у Старому Заповіті, звільнив із польської неволі Україну, так як колись допоміг єврейському народові вийти з єгипетської неволі. Безперечно, треба шукати людину, яка була дорадником Б. Хмельницького, близько пов’язану з київськими інтелектуальними колами, яка мала відношення до теоретичних релігійних проблем, тобто добре знала Святе Письмо. Правдоподібно, ідею “високої руки” запропонував гетьманові

його дорадник Силуян Мужилівський, який через свого батька, визначного тогочасного теолога, мав щільні зв'язки з київськими інтелектуалами. Про батька Силуяна, Андрія Мужилівського, ми маємо дуже скупі відомості. Ім'я його походить із Галичини (Мужилів біля Підгаєць на Бережанщині), він, найімовірніше, один з галицьких вихідців другого десятиліття XVII ст. — плеяди Єлисея Плетенецького. В Україну Андрій Мужилівський, як і Петро Конашевич-Сагайдачний, дістався як представник загородової шляхти, що після Люблінської унії 1569 р. мала право переселятися на територію, котра почала належати Польщі, а досі нею володіла Литва. Що приваблювало шляхетських переселенців із Західної України на Сході? Насамперед можливість отримати землю, якої вже в Західній Україні не вистачало. Поза тим можна було вступити до Війська Запорозького, а крім того, що найважливіше, в Східній Україні залишалось чимало вакантних місць у монастирях і парафіях. Отже, невдовзі всі важливі місця церковної номенклатури були зайняті прибульцями із Західної України (наприклад, Єлисей Плетенецький, що в 1599–1624 рр. був архимандритом Києво-Печерської лаври).

У такий спосіб діставшись в Україну, Андрій Мужилівський отримав посаду церковного старшого князівства Радзівилів — протопопа князівства Слущького і Копильського (1628, 1631 рр.)¹⁶³. Його становище фактичного керівника всього духовенства у володіннях Слущько-Копильського князівства давало йому дуже авторитетну роль єпископа в позбавленому своєї власної кафедри чималому князівстві. Послужний список Мужилівського займає кілька рядків, а саме: церковний діяч і письменник першої половини XVII ст., протопоп Слущький, ієромонах Києво-Печерської лаври (1633), у 1631 р. кандидат на Київську митрополію, противник унії, брав активну участь у церковному Київському Соборі 1628 р., який засудив М. Смотрицького, автора полемічного твору «*Antidotum przerwacnemu narodowe Ruskiemu*» (1629), спрямованого проти «Апології» Смотрицького¹⁶⁴. Все інше нам залишається відтворити за його критикою «Апології» Смотрицького, котру він вважав за потрібне випустити після Київського Собору як обґрунтування ним вироку, винесеного Собором.

“Брошура, написана Андрієм Мужилівським восени 1628 р. і надрукована зимою 1629 р., виявляє певну загальну освіту в межах тодішніх *humaniora* і знайомить із богословською літературою, не тільки православною, візантійсько-руською, а і з західною, римо-католицькою. Андрій Мужилівський відгукується до логічних правил. Всі цитати Святого Письма й отців церкви наводить у латинських текстах, навіть східних письменників, з огляду на свою полонізовану, уніатську та католицьку аудиторію. Разом з тим відхиляє порожні питання схоластів”¹⁶⁵.

«Протестація» М. Смотрицького відтворює цікавий образ провідника українського попівства Андрія Мужилівського, “протопопа князівства Слуцького і Копильського”, як він підписується на соборних актах і на своєму «Антидоті». Протопоп Андрій Мужилівський був справжнім провідником і диктатором Київського Собору 1628 р., саме він формував погляд на «Апологію» і з нею — на зраду, яку замишляв новий єпископ. “А. Мужилівський виступив обвинуватцем ересів Смотрицького і zarazом — замислів Петра Могили та Йова Борецького, сформулював резолюції, на які тільки притакували єпископи і все інше духовенство, і визначив лінію поведінки для “неучених київських попів”, для міщан, козаків і всього демосу, що цупко вхопився її”¹⁶⁶.

Попівство стало в цей момент на чолі сучасного українського життя, маючи на своїй стороні не тільки маси та козацьке військо, наших “Божих бойовників”, а й українську шляхту, що хоч відчувало небезпечні сторони задуманого владиками релігійного компромісу, але не витримало лінії. Тобто попівство не зуміло утримати цієї провідної ролі, не змогло створити політичного капіталу для себе і для народу, до якого стояло ближче, ніж єпископат. За кілька років воно схилилося до землі під твердою рукою Петра Могили в ролі митрополита. Але цей короткий момент активності попівства цікавий тим, що священики при бажанні могли б узяти до своїх рук кермо української церкви і зробити її пресвітеріанською. А. Мужилівський захищав традиційне православ’я, вважав, що православним священикам не обов’язково вивчати латинську мову. Як відомо, Петро Могила ввів латинську мову, щоб підвищити рівень освіти православного духовенства. Але для нас важливо, що Андрій Мужилівський займався теоретичними пробле-

мами і був авторитетом у цьому. Немає сумніву, що він добре знав Святе Письмо, бо мав теологічну освіту. Ситуація, яка існувала в Україні взимку 1648–1649 рр., вимагала вирішення багатьох проблем. Андрій Мужилівський разом зі своїм сином Силуяном Мужилівським мусили ці речі обмірковувати.

Силуян Мужилівський — шляхтич, брат Григорія, відомого православного проповідника і полеміста¹⁶⁷, полковник, дипломат, радник Б. Хмельницького. Свою діяльність розпочав як дипломат у січні 1649 р. першим посольством з України в Москву до царя московського¹⁶⁸, восени того ж року з посольством був у Януша Радзивілла з пропозицією Б. Хмельницького встановити згоду. У 1651 р. Силуян Мужилівський став послом до Туреччини, але по дорозі поляки спіймали його, і він провів два роки у польській неволі. У квітні 1653 р. Силуян Мужилівський знов вирушив до Москви і Швеції, восени цього ж року вів переговори разом з Виговським і Лісницьким з кримським ханом¹⁶⁹. У 1654 р. його іменували військовим суддею Ніжинського полку¹⁷⁰. С. Мужилівський брав участь у білоруському поході наказного гетьмана Івана Золотаренка і загинув під час сварки із Золотаренком у грудні 1654 р. Вже з цього переліку його посад видно, що Силуян Мужилівський був близьким дорадником Б. Хмельницького, якого гетьман посилав тільки у важливих державних справах. Силуян — це світське ім'я, а Самуїл — церковне ім'я Мужилівського. Оскільки він був з першим посольством від Б. Хмельницького до Москви, тому знав проблеми стосунків Хмельницького з московським царем. Тим більше, що Мужилівський брав участь у справах інтелектуальних і церковних київських кіл. Наприклад, урочистий акт повернення влади православної митрополії від уніатів, узурпаторів її старої резиденції, здійснювався також літературними заходами. На церемонію вступу на митрополію Петра Могили і на посвячення Св. Софії з'явилися дві печерські публікації. Одна — українська, розрахована на власні інтелігентні кола, а друга — польська, для шляхетських кіл, спольщених українців і поляків. Українська має дату 5 липня 1633 р. Літера “О” представлена колом зодіаку, він символізує привіт і благословення неба Могилиному висвяченню. Автор, Самійло Мужилівський, дає побіжний і тому не зовсім зрозумілий міфологічний коментар знаків зодіаку і потім зупиняється на подвизі Могили, який залишив перспективи влади

і розкошів, щоб служити українській церкві: “Петре, для забав марсових у твоїй батьківщині чекав тебе і світ, до себе запрошуючи, чекала і фортуна, золотом потрясаючи... Призначив (Бог) тобі митру, обдаровуючи нею тебе, аби був підпорою церкві українській, аби, маючи від Бога в тій церкві владу, стер з України апостатську сажу...”.

Син протопопа Андрія Мужилівського, Самуїл (Силуян) Мужилівський, у своїх теоретичних церковних поглядах пішов далі батька. Дві речі віддзеркалювали його полемічний напрям, який був спрямований проти уніатів і західної церкви. У боротьбі за існування православної церкви можна побороти католиків наукою, бо православна церква була тоді ще на надто низькому інтелектуальному рівні і не могла рівнятися із католицькою. З цією метою Петро Могила ввів до Київського колегіуму латинську мову і заохотив українських юнаків оволодівати нею. Проти цього замислу Петра Могили виступив на Київському Соборі 1628 р. протопоп Андрій Мужилівський. Його син Силуян Мужилівський, розумів необхідність навчання латинській мові у створеній Петром Могилою колегії: “Вчені, яких випускає колегія, будуть побивати ворожі лави кращою зброєю від заліза, цебто правдою. Чому? Бо то шабля на їх язика”¹⁷¹. Із цих фрагментів печерської брошури видно, що Силуян Мужилівський, добре обізнаний із Святим Письмом, і сам був тогочасним теоретиком. У лютому 1649 р. він написав у Москві для інформації царя Записку «Про початки Хмельниччини»¹⁷², яку мав із собою під час аудієнції у царя 4 січня 1649 р., але тому, що дяки у Посольському приказі не допускали його до розмов із царем, бо все більше говорив Єрусалимський патріарх Паїсій, український посол вирішив вийти зі становища дипломатично: “Написав положити под ноги его царского величества”¹⁷³.

Записка Силуяна Мужилівського є важливим історичним документом в українській історіографії: полковник був сучасником подій Хмельниччини, і його Записка докладніша і ширша, ніж оповідання Львівського літопису, і на чверть століття випереджає Літопис Самовидця. Михайло Грушевський в журналі «Україна» опублікував Записку Силуяна Мужилівського¹⁷⁴, в якій той подає своє бачення стосунків із православним царем. Зрозуміло, що як член київських інтелектуальних кіл він був знайомий із концепцією “високої руки” і як релігій-

ний теоретик — із Святим Письмом. Ось що він пише: “Гдѣ всемогущій змило[вал ся] над народом, яко некгды над людом своим израилским въ Єгипте в неволи будучыми, абы имя Бога живаго хвалено зоставало, — рувным способом и те пер Гдѣ всемогущій в Тройцы Светой єдиный, абы вѣра православноя хрестиянская не упадала и овшем въ преподобных своих розшырала ся, межы тыми, которые присегали Поточко-му козаки, Богъ всемогущій замысл их помешал”¹⁷⁵.

У цьому найважливішому для нашої теми уривкові розкриті ідеологія, козацька ментальність, а саме: старозавітна паралель, що запорозьким козакам Бог так само допоміг, як колись ізраїльському народові вийти з єгипетської неволи.

Про свою близькість до Хмельницького, що довіряв йому в найтаємніших справах і який не хотів про них говорити письмово, висловився Силуян Мужилівський у своїй Записці до царя такими словами: “Не повѣрил се тоєй тайны листу [єго млть п. Гетман], но повѣрил светитыєви и мнѣ вашему царскому величеству [о том дѣлѣ] чолом би[ти]”.

Богдан Хмельницький ділився своїми планами тільки з Єрусалимським патріархом Паїсієм і з Силуяном Мужилівським. Це було настільки важливо — “піти під високу руку царя”, — що гетьман побоювався писати листа, аби він не потрапив у чужі руки, і довірив цю таємницю лише патріархові й Силуяну, щоб вони все передали словесно цареві. Це свідчить, що Силуян Мужилівський був близькою довіреною особою Б. Хмельницького, якому той так само вірив, як і православному патріархові Паїсію. З цього бачимо, що концепція “піти під високу руку” царя виникла в Україні, в її інтелектуальних колах, і що тим, хто познайомив з нею Хмельницького, був, ймовірно, дорадник Силуян Мужилівський.

З нашого дослідження виходить, що концепція “піти під високу руку” царя не була накинута Москвою з метою інкорпорувати Україну, а навпаки, це українська концепція, яка мала забезпечити українську автономію. Договором, гарантом був подвійний акт: перший — церемоніальний, другий юридичний, тобто Статті договору, як це бачимо у Договорі (Заповіті) між Богом та ізраїльським народом. Після Зборова Б. Хмельницький вважав, що треба бути під протекторатом якогось володаря, бо в цій українській ментальності не існувало місця самозванцеві. Потрібно було піддатися під протекторат зі сво-

єю автономією, як у всьому середньовіччі в той час, тому що християнська віра говорить: уся влада від Бога. По-перше, ідея “високої руки” виходила зі Старого Заповіту, по-друге, єдиним незалежним православним володарем тоді був московський цар.

§5. Реалізація концепції “високої руки” Богданом Хмельницьким у закордонних зносинах з Олексієм Михайловичем

Передумовою реалізації концепції “високої руки” був розрив вічного миру з Річчю Посполитою (1634), бо якщо “служба” козаків чи когось іншого була справою внутрішньою (тобто цар брав на “службу” кого хотів), то прийняття “під високу руку” охоплювало поняття суверенітету. *Московська сторона* концепцію Хмельницького піти під “високу руку” розуміла як прийняття в *підданство* Війська Запорозького. Зокрема, це питання так і формулювалося в царській Грамоті від 19 лютого 1651 р. про скликання Земського Собору, до речі, в такий спосіб під час його засідань воно й розглядалося¹⁷⁶. Рішення Земського Собору 1 (11) жовтня 1653 р. у цих двох пунктах були такі:

- 1) Стояти за честь покійного царя Михайла Федоровича і розпочати війну з “литовським королем”;
- 2) Заради православної віри та Божих церков прийняти гетьмана “під високу царську руку”¹⁷⁷.

Гетьманську концепцію “під високу руку” московська сторона сприймала як “підданство”, але і цар, і головний дяк Алмаз Іванов розуміли, що запорозькі козаки вже не несуть “службу”, бо запитували у січні 1651 р. послів гетьмана, як же бути гетьману Богдану Хмельницькому і всьому Війську Запорозькому під царською високою рукою, де їм жити: у своїх містах, чи деінде?¹⁷⁸ Це вже є міжнародною справою, бо мовиться про перехід від одного суверенітету до іншого. Під “високу руку” можна було йти тільки з усією територією, з містами й населенням. “Быти им под нашею государскою високою рукою з городами и з землями навеки неотступными”¹⁷⁹, — пишеться в царській Грамоті. Прийняття під “високу руку” порушувало встановлену систему рівноваги між Моск-

вою і Польщею, бо велика частина польської території тепер залишила польський суверенітет і прийняла інший. Московська сторона не була знайома з ідеєю “високої руки”, тому ідентифікувала її зі своїм підданством, із тим, що їй було відомо. Про це свідчать рішення Земського Собору 1653 р. від 1 жовтня стосовно оголошення війни польському королю Яну Казимиру і про прийняття царем Олексієм Михайловичем у підданство гетьмана Богдана Хмельницького з усім Військом Запорозьким з городами і з землями: “Гетман Богдан Хмельницькой они бьютъ челомъ подъ государеву високою руку въ поданство”¹⁸⁰.

В дійсності це був протекторат на підставі обопільної домовленості, тому вживається термін “висока рука”. *Різниця між підданством і протекторатом* та, що підданство передбачає повне включення об’єкта в іншу державну систему. *Протекторат* — це коли протектор не втручається у внутрішні справи протегованого, а той, хто перебуває під протекторатом, визнає зверхність суверена.

19 жовтня 1653 р. в Україну для оформлення рішення Земського Собору (від 1 жовтня 1653 р.) було відправлено велике посольство “для государева и Земскаго великаго дела”¹⁸¹. Царське посольство виїхало з Москви до Путивля всім двором: близький до царя боярин В. В. Бутурлін — намісник тверський, Іван Олфер’єв — намісник муромський, переведений для цієї місії зі стольників в окольничі, думний дяк Ларіон Лопухін, 9 стольників, 3 стряпчі, 7 дворян, 11 підчаших і голова стрільців Артамон Матвеев із двома сотнями стрільців¹⁸². Посольство прибуло до Путивля 1 листопада 1653 р. До укладення так званого Переяславського договору, його церемоніальної і юридичної сторін, московське посольство вело далекоглядну політичну роботу стосовно України. Михайло Грушевський зізнається, що не мав можливості дослідити весь цей процес, в основі його праці лежить повідомлення посольства В. В. Бутурліна¹⁸³, але про зміст листування царя з його послами відомо дуже мало. Звичайно, що “повний текст цих листів дав би не одну конкретну вказівку й освітив цю політичну роботу, яка мала великий вплив на дальші політичні відносини України й Москви. На жаль, ця кореспонденція тільки частково заховалась і належно не використана у виданні актів посольства, зроблених Г. Карповим, ймовірно, що він недооці-

нив, а може, не хотів з відповідною виразністю представляти цю сторону посольської місії”¹⁸⁴.

Наприклад, 3 грудня 1653 р., після того як В. В. Бутурлін повідомив царя, що Богдан Хмельницький запрошує його на з'їзд до Переяслава, з Москви послали спочатку одну Грамоту — 8 грудня, другу Грамоту — 11 грудня. При них надіслано 5 текстів “записів” і “письмо, почему им государево жалованье обявитель в клейноти”. Тобто це ще раз є доказом того факту, що московська сторона не знала, як їй виробити документи, аби задовольнити концепцію “високої руки” Б. Хмельницького. Московське посольство чекало від царя “образцовые письма”, тобто текст церемоніальних промов, які мали бути виголошені при інвеститурі, і “присяжних записів” — тексту протоколів присяги української сторони на знак її переходу під “високу руку” царя.

Московська сторона сприймала цю концепцію “високої руки” так, що “велѣл их принять под свою государеву высокую руку” як приведення до присяги цареві гетьману й Війську Запорозького і надання їм інвеститури від московського царя замість польського короля¹⁸⁵. Московський цар розумів концепцію Б. Хмельницького як підданство, тобто формулу “під руку” або “службу”, яку традиційно виконували ті чи інші представники Війська Запорозького. Таким чином московська сторона за традицією брала Військо Запорозьке “під руку”, ідучи до Переяслава, а Б. Хмельницький йшов “під високу руку”, вважаючи, що таким чином здійсниться його розуміння концепції. Богдан Хмельницький розумів формулу “високої руки” як бути під протекцією, зберігати свою внутрішню автономію. Ця внутрішня автономія була альфа й омега козацьких вимог із самого початку ще в Польщі. Тому у Зборівському і так званому Переяславському договорах гетьман у Вимогах (Статтях) Війська Запорозького поставив на перше місце питання про автономію. Власне тому Б. Хмельницький і вирішив піти не “під руку” або “на службу” до царя, а під “високу руку”, яка є протектором і закріпить козацькі вольності договором. Як було у Б. Хмельницького з королем Польщі: автономія, внутрішній суверенітет, відповідно до Зборівського договору 1649 р., права і вольності, а це — протекторат. Позаяк московській стороні була добре відома “служба”, то вона й вклала це поняття у формулу піти “під високу руку”. Про це свідчить

документ від початку січня 1654 р., Наказна пам'ять послу, думному дяку Ларіону Лопухіну, від царя Олексія Михайловича гетьману Богдану Хмельницькому¹⁸⁶. Таким чином думний дяк Ларіон Лопухін, він же царський посол до Б. Хмельницького, дістав від царя інструкцію, тобто Наказну пам'ять, у якій перелічуються можливі питання українського гетьмана і відповіді на них. Таких запитань було 14, і нашої теми стосуються всі вони. Тут наведемо деякі фрагменти із Наказної пам'яті Ларіону Лопухіну, члену московського посольства 1654 р., одному з досвідчених дипломатів Москви. В документі сказано, що якщо Б. Хмельницький буде говорити про жалування й прийняття його із Військом Запорозьким "під високу руку", то Ларіон Лопухін має відповідати, що посла царя вже вели переговори із литовською Радою Панів (королем Польщі і королев'ятами) і повідомили їх, що Б. Хмельницький з усім Військом Запорозьким переходить під зверхність царя, і що вони повинні погодитися на це, якщо не хочуть війни¹⁸⁷.

Коли цар направив своїх послів до короля Польщі Яна Казимира і до Ради Панів, то велів спитати останніх, чи дали вони своїм людям наказ покарати винних за невиконання Полянського договору 1634 р.¹⁸⁸.

Головних причин розриву Московською державою "вічного докончання" було декілька. По-перше, виявилися неточності в царських титулах. У царській Грамоті 1651 р. про скликання Земського Собору таких помилок було допущено 186 з вини польських урядовців. Наприклад, цар Михайло Федорович був іменованій Михайлом Філаретовичем, за чернечим іменем батька царя, Федора Романова. По-друге, в польських виданнях король Польщі Володислав IV титулувався великим князем московським і литовським і відмовився покарати винних за вищезгадане. По-третє, за порушення Полянського договору 1634 р., зокрема за те, що Польща через свою територію пропустила посла кримського хана до Швеції, тоді як договором це було заборонено, а також допускала конфлікти в прикордонних районах. Головне, про що йдеться в Наказній пам'яті стосовно нашої теми, можна звести до такого: московський цар Олексій Михайлович, коли дістав від Б. Хмельницького Листа про те, що гетьман хоче з усім Військом Запорозьким піти під його "високу руку", дав своєму посольству відповідні інструкції (Наказну пам'ять), як відповідати на за-

питання Б. Хмельницького. По-перше, всю справу роботи залежно від того, чи Польща погодиться прийняти царське розуміння кривд щодо Хмельницького і покарає, відповідно, винних на смерть. Без того цар не може ввійти у тісний контакт з Б. Хмельницьким, бо він зв'язаний “вічним договором” із Польщею (Полянський договір 1634 р.). По-друге, цар вирішує, що гетьман повинен послати своїх “думних людей” (тобто уповноважених) для “подлинного договору”, і тоді він дістане “государево великое жалованье для себя и для войска”. Врешті цар підкреслює, що він погоджується на прийняття Б. Хмельницького під “високу руку” через спільну православну віру. Поза тим в Наказній пам’яті Ларіону Лопухіну нічого не роз’яснено щодо гетьманської концепції “під високу руку”; вона приймається як само собою зрозуміле, що тут йдеться про “службу” за відповідну оплату.

Ми прийшли до висновку: Наказна пам’ять, дана царем дякові Ларіону Лопухіну, є свідченням того, що гетьманська концепція “піти під високу руку” царя розумілася московською стороною стосовно запорозьких козаків як “під руку” або оплата за “службу”, і тому козацька старшина під час московських переговорів висунула вимогу платити Війську Запорозькому. Однак коли цар познайомився зі Статтями Б. Хмельницького перед Переяславським договором, тоді, очевидно, зрозумів, що тут йдеться про щось інше, що акт Хмельницького це не “служба” в їхньому розумінні, і тому відмовився платити. А вимоги козацької старшини не були ніким ініційовані, і вони прямо робили те, що чули від дяка Ларіона Лопухіна (див.: РДАДА. — Ф. 229. — Док. 230. — Арк. 23–24). Тут ми бачимо, як формула “під високу руку” створювала непорозуміння між партнерами. Одним цікавим явищем, яке допоможе нам зрозуміти значення так званого Переяславського договору, є те, що обидві сторони, українська і московська, дотримувалися кожна свого терміна. Українська трималася терміна “під високу руку” в розумінні “піти під протекцію”, зберігаючи свою внутрішню автономію, московська ж сторона вперто трималася традиційного терміна “під руку” або “служба” в розумінні підданства Війська Запорозького царю.

У висновку треба сказати, що цар надає терміну “під високу руку” сенс, який в московській політичній теорії був однозначний: йдеться про “службу” за відповідну платню і про

якусь територію. Це мало такий наслідок, що пізніше дослідники поставили знак рівняння між "під руку" або "служба" = "під високу руку" = "підданство", хоч мовиться про дві відмінні політичні концепції: *московська* — "служба"—*підданство*; *українська* — "під високу руку"—*протекторат*.

Ось чому я мусила обережно потрактувати терміни і розмежувати їх, з'ясувавши для кожного справжнє оригінальне значення. Очевидно, це не тільки теоретичні і термінологічні нечіткості, а й основа українсько-московського конфлікту, який ще досі триває. Власне тому необхідно всі договори Б. Хмельницького розглядати як протекторат у розумінні Богдана Хмельницького: з кримським ханом Іслам Гіреєм III 1648 р., Зборівський 1649 р., турецький 1651 р., Чигиринсько-Московський 1654 р. Отже, не можна вивчати так званий Переяславський договір 1654 р. ізольовано, а слід його трактувати у порівняльній перспективі з іншими договорами Богдана Хмельницького.

ЧАСТИНА П'ЯТА

ДВА ОСНОВНІ АСПЕКТИ ЧИГИРИНСЬКО-МОСКОВСЬКОГО (ТАК ЗВАНОВОГО ПЕРЕЯСЛАВСЬКОГО) ДОГОВОРУ 1654 р.

розділ І. Релігійно-церемоніальний аспект так званого Переяславського договору 1654 р.

§1. Царське посольство кн. Рєпніна до Польщі у 1653 р.

Договір Б. Хмельницького з московським царем Олексієм Михайловичем у 1654 р. вчені звичайно називають Переяславським, хоч він у Переяславі ніколи не укладався. У Переяславі відбулася лише вступна, церемоніальна частина. Якщо б це була найголовніша частина українсько-московського договору, не доводилося б опрацьовувати текст, уточнювати до подробиць договір відносин між Богданом Хмельницьким і Олексієм Михайловичем, який вперше був сформульований у гетьманській столиці Чигирині, а опісля обговорювався й остаточно був прийнятий у Москві. Тому ми вважаємо, що договір 1654 р. слід швидше називати Чигиринсько-Московським від назви столиць двох договірних партнерів, де він укладався.

Немає сумніву, що однією з найважливіших подій у новій історії України і всієї Східної Європи є власне цей договір. Про нього існує велика наукова література різними мовами, але все-таки основна справа цілком не з'ясована.

Українсько-московські переговори відбувалися в чотири етапи: перший етап — царське посольство, очолюване кн. Рєпніним до Польщі у липні—серпні 1653 р., другий — Земський Собор 1653 р., третій — Переяславська Рада 8 січня 1654 р. і промова Б. Хмельницького, четвертий — Чигиринсько-Московський договір 1654 р.

Перший етап у дослідженнях про так званий Переяславський договір чомусь не береться до уваги, хоча це дуже важливе царське посольство з уповноваженими послами: боярином кн. Борисом Олександровичем Рєпніним, боярином кн. Федором Федоровичем Волконським і дяком Алмазом Івановичем — до Польщі у липні—серпні 1653 р.¹ Головною метою посольства були польсько-українські взаємини, де цар виступав як посередник, за умови, що король і Річ Посполита погодяться відновити Зборівський договір². Очевидно, московські

Цар Олексій Михайлович

політики самі цю ідею не зніщували, безперечно, тут діяв Б. Хмельницький, який прагнув остаточно з'ясувати свої взаємини з Яном Казимиром. Ян Казимир вважав, що кримський хан примусив його до ганебного договору, і тому королівська пропаганда намагалася подавати тенденційну його інтерпретацію (про це є статті проф. Теодора Мацьківа)³. Український гетьман Богдан Хмельницький прагнув використати авторитет московського царя, щоб той змусив польського короля визнати Зборівський договір і відновити його. Аби досягти цього, цар послав до Польщі своїх найкращих дипломатів.

Коли Б. Хмельницький відправив до царя своїх послів, просячи його посередництва, "він заявив, що має бути прийнятий назад у підданство королівське за Зборівським договором, так щоб Зборівський договір був додержаний повністю"⁴. Але король Польщі Ян Казимир зверхньо вказав: Б. Хмельницький йому не партнер, а "хлоп"⁵, і на договір під Зборовом король погодився тільки тому, що на цьому наполягав володар кримський, хан Іслам Гірей III. "Пани-Рада говорили дуже сердито: Зборівського договору і на світі нема! У короля Його величності з Хмельницьким ніякого договору не було. Був договір з кримським ханом, тому що хан прислав до короля, аби Хмельницького пожалував, прийняв у підданство; що в Зборівському договорі ханом ухвалено для Хмельницького умови, на яких йому бути в підданстві у короля, — се король показував свою ласку Хмельницькому задля прохання хана"⁶.

Матеріали посольства кн. Репніна, якому, а це вже підкреслювалося, історики, як не дивно, не надавали належного значення, власне є основним документом для розуміння, чому Б. Хмельницький саме в кінці 1653 р. вирішив піти під зверхність царя, а не, як деякі вчені вважають, у 1648 р. Тобто до серпня 1653 р. справа прийняття московської протекції не була актуальною ані в Москві, ані в Чигирині. Для гетьмана Богдана Хмельницького до 1653 р. основною метою стало повернення до життя Зборівського договору, який забезпечував йому автономію. Оскільки, як сказано вище, король не хотів з ним або з його послами в тій справі спілкуватися, Б. Хмельницький просив посередництва царя. Якщо б московський цар тоді уже мав свої українські плани, він, очевидно, не виконав би прохання Б. Хмельницького про посередництво, бо це означало, що він допомагає тому, щоб Україна опинилася знову під

зверхністю Польщі. Дослідники, вивчаючи договір 1654 р., починають усе із Земського Собору 1653 р. та Переяславської Ради 8 січня 1654 р., але реалії засвідчують, що це було підготовлено раніше і погоджено українською та московською сторонами у посольстві кн. Репніна у липні–серпні 1653 р. Переяславська Рада, як і Земський Собор, були потрібні для того, щоб знайти причину для розриву Б. Хмельницького та московського царя з Польщею, з Яном Казимиром, під спільним знаменником православної віри. Тому серпневі засідання царського посольства кн. Репніна 1653 р. відбулися як частина церковного церемоніалу.

§2. Земський Собор 1653 р.

Перша проблема, яку я намагалася з'ясувати: чому був потрібен церемоніал? І ось відповідь: церемоніальний аспект потрібен був обом сторонам. У той час ще не існувало політичних ідеологій, а основними стали релігійні. Московське царство виходило з того, що Україна — також православна країна, а Річ Посполита, з якою Московське царство мало свої політичні порахунки, — католицька. Для того, щоб прийняти під зверхність Богдана Хмельницького разом із територією, яка в той час ще юридично перебувала у складі Польської Речі Посполитої, московському царю треба було анулювати Полянський договір 1634 р. релігійним аспектом, під гаслом оборони православ'я. Богдан Хмельницький, який мислив уже секулярними категоріями і почав свою революцію 1648 р. у союзі з мусульманами-татарами, мусив також брати до уваги виникнення нової ментальності в Україні — православного інтернаціоналізму. Матеріали Земського Собору 1653 р. розкривають розуміння московською стороною взаємин з Військом Запорозьким. Йдучи на так званий Переяславський договір 1654 р., московські політики першою і головною проблемою вважали розрив “вічного докончання” з Річчю Посполитою — Полянського миру, укладеного у 1634 р.

Другою проблемою стало прийняття “в підданство” Війська Запорозького. У такий спосіб ці питання формулювалися в царській Грамоті від 19 лютого 1651 р. про скликання Земського Собору 1653 р.⁷, а згодом у тій самій площині на засіданнях Собору⁸.

Проблема прийняття “під високу царську руку” Війська Запорозького вирішувалася Собором у двох площинах. Насамперед, необхідно було розв’язати питання про можливість прийняття московським царем у своє підданство підданих іншого монарха. Ця проблема була усунена посиланням на те, що Ян Казимир, вступаючи на престол, давав клятву не порушувати релігійних прав своїх підданих, а оскільки стосовно козаків він зламав свою клятву, останні можуть вважатися вільними і перейти у підданство до московського царя.

Цей аргумент у матеріалах Собору особливо не наголошувався, але також мав внести свою частку в процес правничого обґрунтування важливого зовнішньополітичного акту Московського царства; тому російські послы в Польщі активно збирали факти порушення королівською владою прав православних⁹. Незважаючи на те, що Земський Собор 1653 р. був світською державною установою, цар запросив патріарха і найвище духовенство: “А на Соборе были: великий государь святейший Никон, патриарх московский и всеа Русии, митрополит крутицкой Селивестр, митрополит сербской Михайло, архимариты и игумны со всем освященным собором...”¹⁰ Це було потрібно тому, що саме російською ідеєю стала оборона православної віри: “А гетмана Богдана Хмельницкого для православные христианские веры и святых божих церквей пожаловал бы великий государь царь и великий князь Алексей Михайлович всеа Русии по их челобитью велел их принять под свою царскую высокую руку”¹¹. Як московському царю Олексію Михайловичу, так і українському гетьману Богданові Хмельницькому потрібна була релігійна формула, і саме поняття “висока рука” виявилось на місці. Посередником між українською і московською сторонами є концепція “високої руки”, ініціатива якої виходила від українського гетьмана. Про це свідчить документ із Посольського приказу, в якому говориться, що під час перебування козацького посольства в Москві наприкінці січня 1651 р. цар просив запитати посланців Хмельницького: “Какими мерами и как тому быть, что гетману Богдану Хмельницкому и всему Войску Запорожскому быти под его государевою высокою рукою? И где им жить: там ли в своих городах или где инде?” Відповідь послів була, що “от гетмана с ними о том ничего не наказано, а ведает то гетман”¹².

У московських документах раніше терміна “під високу руку” не використовували, тому цар просив гетьмана, щоб він пояснив йому. Але вся проблема полягала в тому, що цар інтерпретував цю формулу як підданство, про що свідчить рішення Земського Собору 1653 р.: “И указал государь... Также и запорожского гетмана Богдана Хмельницкого присылки объявити, что они бьют челом *под государеву высокую руку в подданство*”¹³. Так московська сторона в офіційних документах, зокрема в царських Грамотах, розуміла термін Б. Хмельницького “під високу руку” як поширення царської влади не тільки на мешканців, а й на територію: “Быти им под нашею государскою высокою рукою з городами и з землями навеки неотступным”¹⁴.

Гетьман Богдан Хмельницький, ідучи на так званій Переяславський договір 1654 р., формулу “під високу руку” розумів як “*піти під протекцію*”, або як протекторат, щоб зберегти свою автономію, права і вольності й укласти справжній договір, який вони мали з королем Польщі.

Протекторат можна охарактеризувати у середньовіччі так: де була феодальна система — це відносини між сеньйором і васалом. У новіші часи, зокрема у досліджуваному нами XVII ст., відносини, які слід назвати протекторатом, являють собою одну з форм міжнародної залежності держав, коли одна держава (протектор) визначає зовнішню політику іншої. Ідея протекторату виключає ідею анексії, протегована держава залишається стосовно протектора чужою державою, і жителі протекторату через протекторат не стають суб'єктами протегованої держави. Тепер нам зрозуміло, чому з самого початку так званого Переяславського договору 1654 р. виникло непорозуміння між договірними сторонами, яке й призвело до негативних наслідків.

§3. Переяславська Рада 8 січня 1654 р.

Релігійний церемоніал мав для обох сторін пропагандистське значення: московська сторона склала спеціальну присягу, де, крім присяги гетьмана і старшини, повинні були присягати також міста. Однак Богдан Хмельницький розумів цю присягу як взаємну і вимагав, аби В. В. Бутурлін від імені царя склав присягу і йому: “И гетман Богдан Хмельницкой го-

ворили им, чтоб им, боярину Василью Васильевичю с товарищи, учините вера за государя царя и великого князя Алексея Михайловича всеа Руси”. На це кн. В. Бутурлін відповів: “А того, что за великого государя веру учинити, николи не бывало и впредь не будет; и ему, гетману, и говорить было о том непристойно, потому что всякой подданной повинен веру дати своему государю”¹⁵. Хоч Богдан Хмельницький на Переяславській Раді сподівався остаточно обґрунтувати свою акцію згідно з ідеями православного інтернаціоналізму, все-таки відразу зробив доповнення, вимагаючи, щоб цар або кн. В. Бутурлін, від імені царя, склав йому присягу. Коли В. Бутурлін заявив, що у самодержавній системі це неможливо, то Богдан Хмельницький вийшов із церкви, де мав складати присягу, і тільки після якогось запевнення з боку кн. В. Бутурліна, яке, на жаль, у джерелах не засвідчено, гетьман повернувся до церкви, щоб закінчити церемоніал.

Релігійний церемоніал був повністю розроблений у Москві. Присяга мала відбутися в присутності: “Василия Васильевича Бутурліна, казанского преображенского архимарита Прохора и рождественского протопопа Андреяна, и переяславского протопопа Григороя”, які “со всем священным собором, облачась в ризы, хотели начати обещание к вере по чиновной книге, какова от государя прислана к ним”¹⁶. Власне, незважаючи на те, що це була тільки церемоніальна частина, гетьман звернувся до боярина Василя Бутурліна: “Чтоб им, боярину Василью Васильевичю с товарищи, учинити вера за государя царя и великого князя Алексея Михайловича всеа Руси”¹⁷, тобто щоб боярин В. Бутурлін від імені царя склав присягу на основні пункти, які були розроблені пізніше.

Треба особливо підкреслити, що Б. Хмельницький вже у церемоніальній частині чітко визначив, що тут йдеться не про беззастережне прийняття зверхності царя, а про конкретну договірну домовленість, причому обопільну, і що так звана Переяславська Рада не була завершенням, а треба йти до справжньої юридичної частини. Богдан Хмельницький визначив вимоги юридичного характеру: “Что ему, государю, их, гетмана Богдана Хмельницкого и все Войско Запорожское, польскому королю не выдавать и за них стоять, и вольностей не нарушать, и хто был шляхтич или казак и мещанин, и хто в каком чину наперед сево и какие маетности у себя имел, и тому б все-

му быть попрежнему. И пожаловал бы великий государь, велел им дать на их маетности свои государевы грамоты"¹⁸. Звідси виходить, що основні пункти були такими: 1) московський цар не видасть Богдана Хмельницького і все Військо Запорозьке польському королю, а навпаки, буде за нього стояти; 2) цар не порушуватиме козацьких вольностей, причому всіх трьох станів — козаків, шляхти і міщан; 3) хто мав маєтності, той надалі ними володітиме; 4) вимога Богдана Хмельницького, щоб цар підтвердив право на їхні маєтки своїми грамотами — це вже економічна частина договору.

У своїй промові на Переяславській Раді Богдан Хмельницький, правдоподібно, маючи сумнівний досвід своїх стосунків з королем Польщі, який не хотів визнати його за рівного, підкреслив, що козакам не можна жити без володаря. І назвав чотири можливості. Зрозуміло, що в той момент він зрезигнував своїми планами стати самодержцем Русі, оскільки цей план за тих часів не був реальним.

Про оформлення переходу Богдана Хмельницького з усім Військом Запорозьким під протекторат московського царя Олексія Михайловича у січні 1654 р. ми маємо єдине джерело — Статейний список царського посольства В. В. Бутурліна з товаришами. Але Статейний список, ймовірно, підписаний під надіслані з Москви інструкції. Тому для нас дуже цінні всілякі додатки до так званих Переяславських актів.

Центральне питання — яка кількість українських представників брала участь у Переяславській Раді і хто підписав угоду на прийняття під зверхність московського царя — спеціально досліджував Михайло Грушевський¹⁹. Академік М. Грушевський як голова Археографічної комісії Української Академії наук дав завдання своїм співробітникам В. С. Євфимовському і В. Д. Юркевичу відшукати у Московському архівосховищі факти, від самих учасників так званих Переяславських актів. Співробітники вченого знайшли списки осіб, приведених до присяги безпосередньо самим посольством у Переяславі, Києві й Ніжині (кінець списку Ніжина і Чернігова не зберігся). Ці копії московських документів мали вийти друком у виданні Української Академії наук. На жаль, це видання не здійснилося з огляду на те, що дуже швидко розпочалися нагінки на Михайла Грушевського та українську науку. Можливо, десь у матеріалах Київської Археографічної комісії збереглися копії

тих документів. На щастя, М. Грушевський присвятив тій проблемі статтю²⁰. З цього тексту можна дістати уявлення стосовно названого питання. Дуже дивно, що стаття М. Грушевського, видана в Ленінграді 1929 р., майже невідома й українській науці в Україні, й поза Україною. Отже, тому подаю основні дані на підставі статті Михайла Грушевського. Головним є той факт, що йдеться не про якусь усенародну маніфестацію, а про дію невеликої групи козацької старшини, шляхти і козаків — разом 200 чоловік²¹.

По-перше, не можна обійти програми, за якої минув історичний день 8 січня 1654 р., заангажованої московською стороною. Всім відомо, що московське посольство прибуло до Переяслава в останній день 1653 р. за старим стилем. У зв'язку з льодоходом на Дніпрі гетьман затримався на правому березі і тому приїхав до Переяслава тільки 6 січня, щоб зустрітися з московським посольством. 7 січня 1654 р. прибув генеральний писар Війська Запорозького Іван Виговський, і ввечері того ж дня вони мали з боярином В. Бутурліним неофіційну зустріч, на якій було встановлено порядок церемонії. Ось програма історичного дня: вранці 8 січня повинна була відбутися таємна рада, тобто нарада гетьмана з полковниками, потім рада всенародна, офіційний прийом посольства “на съезжем дворе”, нова нарада з полковниками, присяга в церкві і вручення гетьману ознак влади від царя “на съезжем дворе”²². Таємні ради гетьмана із старшиною мали переважно політичне значення. На них були сформульовані умови протекції, пред'явлені гетьманом московському посольству. М. Грушевський відзначає, що у Статейному списку умови Хмельницького про протекцію царя в значній мірі “смазанные”²³.

На другій нараді гетьмана із старшиною вирішувалося також питання, чи наполягати до кінця на присязі послів від імені царя на козацьких умовах протекторату. Очевидно, що й у наступні дні тривали наради старшини із цих питань. 10 січня 1654 р. гетьман Богдан Хмельницький двічі був у боярина Василя Бутурліна, спочатку з І. Виговським, а потім у супроводі всіх найвищих військових чинів, і мова йшла про важливі питання нових взаємовідносин. (Статейний список відзначає тільки деякі моменти, що могли знадобитися у майбутньому.) Те, про що йшлося на всіх нарадах, стало предметом нових нарад старшини, і 12 січня 1654 р. В. Бутурліну було

пред'явлено вимогу, щоб послы царя видали Декларацію, яка підтверджує найголовніші умови Війська Запорозького, на яких вони визнають зверхність царя. Коли боярин В. Бутурлін як голова посольства царя відмовився видати таку хартію, старшина, порадившись із гетьманом, вирішила відкласти оформлення цих питань до направлення свого посольства в Москву.

Нащадкам цікаво знати, хто були ті люди, що обговорювали і вирішувати ці питання, також і склад ради, який вотивав питання про протекцію царя. Статейний список В. Бутурліна дає тільки загальні вказівки із цього питання, тому поіменний список осіб, які склали присягу цареві в ці дні в Переяславі, допомагає отримати відповідь.

Список цей — чернетка, яку було складено з окремих записів, підклеєних у стовпчик, котрі додавалися, виправлялися і приводилися до певної системи. В деяких випадках, пише Михайло Грушевський, були використані українські записи, виходячи з форм імен і помилок, які робили піддячі, в інших випадках записи московські, а в деяких — не завжди можна було відчитати реальні імена. Взагалі записи іноді неповні (хресні імена не мають прізвища, імена без означення посади). Дуже цікавий приклад: “В городе Переяславле генваря въ 8 день гетманъ Зиновіи Хмельницкой, прозвище Богдан (зачеркнуто: Остафьевъ сынъ). Писар Иван Остафьевъ сынъ Выговской. Войсковой судья Самойло...”²⁴.

Список осіб, які принесли присягу цареві в ці дні в Переяславі, можна звести до такої системи: “Всего тѣх полков сотниковъ 97 чел., ясаулов 48 чел., обозных 3 чел., писарей 13, казаков 44, знаменщиков 3 чел., мещан 22 чел., 1 члкъ гетман Костырскии”, отже, всього сотників, і осавулів, і обозних, і писарів, і козаків, і прапороносців, і міщан — 202 особи і один Костирський гетьман. Дяки, очевидно, не знали, як записати людину, котра має такий великий титул, тому й написали: “і одна людина гетьман Костирський”.

Список вказує на той факт, що козацька старшина була в ньому представлена мало, зокрема представники чигиринського штабу, — тільки гетьман, писар, двоє суддів, обозний, два осавули, чигиринський полковник, чотири сотники й один козак, дехто із шляхти (наприклад, канцелярист Гунашевич), також відсутні впливові, близькі гетьману люди, його радники і виконавці його доручень.

Основний склад старшинської або таємної ради

Вирішальна роль у переяславських нарадах належала колегії полковників, яка складалася із дванадцяти–тринадцяти чоловік. Шість чоловік генеральної старшини: писар І. Виговський, судді Богданович і Лобода, обозний Коробка, осавули Мисько і Павло Яненко — разом із полковниками — 20 чоловік, це і є основний склад старшинської або таємної ради. Звичайно, що могли бути присутніми представники полкової старшини, сотників, шляхти (як Виговські, Остафій і Данило, Силуян Мужилівський чи хтось із Переяславського магістрату), але ядро — це “генеральна старшина і полковники — всього 20 чоловік”²⁵.

Чи була всенародною Переяславська Рада 8 січня 1654 р.?

8 січня 1654 р. у Переяславі були приведені до присяги 40 чоловік полкової старшини і сотня сотників, небагато козаків із полків — 8 чоловік, 10 січня ще 23, не враховуючи переяславських козаків. Коли вважати, що всі переяславські козаки присягли царю, бо відмовитися було неможливо, то актив знаменитої Переяславської Ради не перевищував 200 чоловік.

Якщо Статейний список В. В. Бутурліна подає дані “о великом множестве всяких чинов людей”, присутніх на Раді, то це гіпербола. В дійсності, в церкві під час присяги були присутні і випадкові люди. Михайло Грушевський у своїй статті подає поіменний список осіб, що перебували в ці дні в Переяславі і склали присягу царю²⁶. Так що згідно з присяжним списком не доводиться говорити про всенародну Переяславську Раду, якщо згадати цифру 200 чоловік, які присягали царю, з понад 1 000 000 населення України на той час. Михайло Грушевський пише: “И если статейный список говорит о “великом множестве всяких чинов людей”, присутствовавших на раде, то их слова можно принять за простое украшение (как и слова о “всенародном множестве мужеского и женского пола”, присутствовавших в церкви на присяге) или счесть за указание на присутствовавшую постороннюю публику — мещан и случайных людей”²⁷.

Уже після Переяславської Ради у січні–лютому 1654 р. спеціальні московські представники роз’їжджали по українських селах та містах і силою зганяли людей до присяги.

Ось як про це писалося: “В польских известиях много говорилось, что присягу приносили по принуждению: после того, как принесла присягу старшина, мещан переяславских сгоняли к присяге, они сопротивлялись упорно; войт переяславский был болен — его велели принесть в церковь Богородицы, он был принужден принесть присягу и от огорчения на третий день умер”. Яскраву картину насильної присяги київського населення царю подає М. Грушевський: “Оповестили весь киевский магистрат и население, чтобы явились к присяге, — те усиленно отказывались и не хотели итти, но козаки сгоняли их, как скотину. Много было крику и слез, когда гнали мещан к присяге в Чернобыле”²⁸, — про це пишеться в листі чорнобильського протопопа.

У науковій літературі згадується різна кількість тих “мертвих душ”, наприклад, І. П. Крип'якевич твердить, що “присягою охоплено всю територію Запорозького Війська від російського кордону на сході до Поділля на заході. У книзі присяги було записано всього 127 338 чол.”²⁹. Автори новітньої монографії про Б. Хмельницького пишуть, що, за даними записних книг, її склали 127 338 чоловік”³⁰. Польський вчений Януш Качмарчик подає цифру 122 542 особи, які в січні–лютому 1654 р. *взагалі* мали присягати цареві³¹.

Усі ці вчені послуговувалися документом із РДАДА³², підготовленим московськими чиновниками, щоб показати всенародний характер присяги, в якому кількість осіб, які присягнули цареві, — 127 338, без поіменного списку і підписів. Однак правдивість того документа викликає сумніви³³. Очевидно, ця цифра є непорозумінням, оскільки такі дані ніякого відношення не мають до Переяславської Ради, бо це було після неї. Тим більше, що М. Грушевський подає поіменний список тих представників в кількості 200 чоловік, хто склав присягу цареві 8 січня 1654 р. саме на Переяславській Раді³⁴. По-перше, слід взяти до уваги територію України, брак відповідних засобів комунікації, зимову пору року. Для прикладу, Богдан Хмельницький приїхав до Переяслава тільки 6 січня 1654 р., хоч російське посольство прибуло туди вже 31 грудня 1653 р. Раніше гетьман не міг приїхати з Чигирина, бо по Дніпру йшла крига. Слід не забувати, що ці «Сводные данные из записных книг о приведенных к присяге»³⁵ сфабриковані за указом московського правління для більшого ефекту. Не дарма М. Грушевський

про Статейний список В. В. Бутурліна і сучасні відомості з цього питання пише так: “То, что прибавляют к этому другие современные известия, очень скудно и не всегда договорено (хотя, конечно, и статейный список, вероятно, тоже подогнан под данные из Москвы инструкции)”³⁶. Якщо б така документація дійсно існувала (присяжні списки на 127 338 осіб, які присягали цареві на Переяславській Раді 1654 р.), то вона б зайняла кілька томів «Воссоединения...». Можна твердити, що йдеться не про всенародну присягу цареві, навіть якщо взяти вищеподану “інформацію” протягом січня–лютого 1654 р., бо, за підрахунками І. Крип’якевича, населення України в цей час становило понад мільйон чоловік³⁷.

Зрештою, що дають нам присяжні списки? У Переяславській Раді 8 січня 1654 р., якщо зважити і на прибулих із запізненням, узяло участь всього 13 полків. Вони були представлені так:

1. *Переяславський місцевий полк*: полковник, 4 чол. полкової старшини, переяславський отаман, 14 сотників, 38 козаків;
2. *Київський полк*: полковник, 3 чол. полкової старшини, 12 сотників;
3. *Білоцерківський полк*: полковник, 3 чол. полкової старшини, 12 сотників;
4. *Канівський полк*: полковник, 4 чол. полкової старшини, 9 сотників, 3 козаків; 10 січня іще 1 полковий старшина, 3 сотники, 5 козаків;
5. *Корсунський полк*: полковник, 3 чол. полкової старшини, 11 сотників, 4 козаків; 10 січня — ще 2 козаки;
6. *Черкаський полк*: полковник, 3 чол. полкової старшини, 3 сотники; 10 січня — ще 1 полковий старшина і 1 сотник;
7. *Чигиринський полк*: полковник, 4 сотники, 1 козак;
8. *Брацлавський полк*: полковий осавул, 4 сотники;
9. *Чернігівський полк*: полковник, 5 чол. полкової старшини, 5 сотників;
10. *Ніжинський полк*: полковник, 5 чол. полкової старшини (4 осавули), 8 сотників; 10 січня — ще 1 полковий старшина, 3 сотники і 9 козаків;
11. *Прилуцький полк*: полковник, 2 чол. полкової старшини, 3 сотники, 1 козак;
12. *Миргородський полк*: полковник, 4 чол. полкової старшини, 9 сотників;

13. *Полтавський полк*: полковник, 3 чол. полкової старшини, 1 сотник;
14. *Кропивенський полк*: полковник, 3 чол. полкової старшини, 5 козаків;
15. *Гетьманський полк*: 1 сотник і 2 козаки³⁸.

Досить повно представлені полковники, але й тут були особливості: зокрема, кропивенський полковник Филон Джалалій спізнився і прибув тільки на другий чи третій день. Не було брацлавського полковника Михайла Зеленського³⁹. Винятком стали два полки: Уманський⁴⁰ і Паволоцький⁴¹, від них не прибули ані полковники, ані взагалі жодна людина. Відсутність уманського і брацлавського полковників звернула на себе увагу. Про цей факт ідеться у тогочасному листі про становище в Україні, де повідомляється, що ці два полки відмовилися підкоритися Хмельницькому, не хотіли нікого посилати до Переяслава і приносити присягу, “и таким образом эта половина Украины откололась” (Письмо ротмистра Павши из Мозыря 2 февраля. — Теки Нарушевича 149. — С. 473)⁴². Близьким дорадником Богдана Хмельницького був полковник Кальницького полку Іван Богун⁴³, але справа з ним є предметом контрверзи серед учених і вимагає ще спеціального дослідження на підставі нових документів. Не хотіли присягати цареві Кропивенський і Полтавський полки. “Сам Хмельницький был сильно испуган, когда ему сказали: “Мы за котов” душ своих продавать не будем, как ты продал и изменил своему государю”⁴⁴.

Шляхетний стан під час присяги цареві у Переяславі 8 січня 1654 р. був представлений незначною кількістю прізвищ: Виговські — батько з сином і четверо Мужилівських, Степан Мазепа — представник білоцерківської шляхти, канцелярист гетьманської канцелярії Гунашевський та інші менш помітні постаті. Більшість шляхти вважала за розумне триматися в стороні від такого ризикованого акту, наслідки якого важко було передбачити, тому до Переяслава не прибула.

Духовенство також було мало представлено на Переяславській Раді. Програма православного церемоніалу розроблялася в Москві, навіть провідні діячі православної церкви на чолі з Сильвестром Косовим не брали в ній участі. І взагалі

* Під “котами” мали на увазі соболів, які роздавала московська сторуна козацькій старшині.

в церемоніалі, який мусив продемонструвати, за ідеологією православного інтернаціоналізму, єдність у діях московських і українських духовних кіл, зокрема київського, виявився брак активності українського духовенства, що дуже впадало в очі. Чи узгодили свої вчинки діячі православного інтернаціоналізму з українським вищим православним духовенством? Очевидно, ні. Хто був присутній на церемоніалі з українського православного духовенства? Ось свідчення московської сторони: “А как боярин Василий Васильевич и гетман Богдан Хмельницкой пришли к соборной церкви и переяславский протопоп Григорий и всех церквей священники и дьяконы встретили их у паперти со кресты и с кандилы в ризах и пели буди имя господне отныне и довеки”⁴⁵. Ці рядки зі Статейного списку говорять, що на Переяславській Раді були присутні тільки українські місцеві священники. Вище ж духовенство на чолі з митрополитом С. Косовим взагалі не присягало цареві. Отже, узгодженості серед українського духовенства із православним інтернаціоналізмом не було: “Из съезжево двора гетман поехал к соборной церкви Успения пречистыя Богородицы з боярином с Васильем Васильевичем с товарищи в корете. А казанской преображенской архимарит Прохор и рождественской протопоп Андреян, и священники, и дьяконы, которые по государеву указу посланы с ними, пришли за спасовым образом в соборную церковь наперед их”⁴⁶.

Таким чином, діячі православного інтернаціоналізму прислали своїх московських церковних представників для здійснення православного церемоніалу так званої Переяславської Ради 8 січня 1654 р. з метою утворення єдиного православного царства в особі московського царя. Весь церемоніал розписала московська сторона: “Приводил к вере архимарит Прохор по чиновной книге, какова от государя прислана к ним”⁴⁷.

Варто звернути увагу на те, що Богдан Хмельницький із часу в'їзду (взимку 1648–1649 р.) до Києва ніколи не з'являвся без представників православного інтернаціоналізму. Наприклад, Назаретський митрополит Гавриїл, повертаючись із Москви, приїхав у ставку Хмельницького в Корсунь у липні 1651 р., вручив гетьманові Записку “білоруським письмом” (українською мовою) про царський захист його від поляків⁴⁸. Іван Виговський, генеральний писар військової канцелярії Хмельницького, у розмові з Назаретським митрополитом Гаври-

їлом і російським послом Григорієм Богдановим у липні 1651 р. заявив про те, що “він з гетьманом і всім Запорозьким Військом складе договір. Якщо цар прийме їх під свою високу руку, то він про всі Статті стане домовлятися”⁴⁹. Цей документ ще раз переконує у тому, що з українським духовенством питання про протекторат царя над Козацькою державою ніхто не узгоджував.

Навіть на Земський Собор 1653 р. не запросили жодного представника українського православного духовенства. Парадокс, але факт: Собор розглядає рішення — прийняти “під високу руку” московського царя гетьмана Богдана Хмельницького з усім Військом Запорозьким заради православних церков, а в українського православного духовенства навіть не запитали думки. Із Статейного списку В. В. Бутурліна видно, що православний церемоніал був заангажований тільки московським духовенством, а вище українське православне духовенство, зокрема київське, залишилося поза Переяславом 1654 р. По-друге, все-таки старшинські кола плекали ідею про умови протекторату, а не пильнували тільки церемоніальну сторону. Про те, що це питання було політично важливе для діячів православного інтернаціоналізму, свідчить той факт, що І. Виговський зобов'язувався доставляти російському урядові вісті політичного характеру⁵⁰, і відтоді, за посередництвом путивльських воєвод, вся інформація передавалася до Москви.

Чому у Переяславському церемоніалі бракувало активності українського православного духовенства?

Цей захід відбувся без погодження з українським духовенством. Причина полягала в тому, що якщо нижче духовенство постійно йшло разом з козаками і стало носієм та поширювачем концепції православного інтернаціоналізму, то вище духовенство з митрополитом Сильвестром Косовим було консервативним, не хотіло перемін, бо передбачало, що після піддання України цареві Московське царство наполягатиме, аби Київська митрополія вийшла з-під зверхності Царгородського патріарха і ввійшла у відання патріарха Московського. А це, очевидно, стало б кінцем української церковної автономії. Саме тому під час православного церемоніалу так званої Переяславської Ради було відсутнє вище українське духовенство з митрополитом Сильвестром Косовим. На цей

факт звернув увагу М. Грушевський: “Не подлежит сомнению, что гетманское правительство оказывало очень определенное давление там, где проявлялась какая-либо оппозиция московскому протекторату (например, в столкновении с киевским духовенством)”⁵¹.

Митрополит Козацької держави Сильвестр Косів не тільки не присягав цареві, а й не хотів визнати рішень Переяславської Ради 8 січня 1654 р. Коли боярин Василь Бутурлін закликав митрополита, щоб він прислав своїх слуг-шляхтичів на присягу, то С. Косів заявив, “що хоч Хмельницький з Запорозьким Військом піддався під царську руку, але він, митрополит, з усім собором не посилав бити чолом государеві про те, щоб йому бути під государською високою рукою, і він з духовними людьми живе сам по собі, ні під чією владою”⁵². Богдан Хмельницький на таку заяву митрополита відповів: “Ти, отче митрополите, якщо в доручених нами справах не будеш стояти проти ляхів, і якщо задумав би інакше нашу раду переіменити і що нове дозволити понад нашу волю, — то напевно будеш у Дніпрі!”⁵³ Митрополит Київський Сильвестр Косів мусив визнати владу Б. Хмельницького “нині нашої землі начальника і повелителя”⁵⁴, тут не було дискусії, а тільки наказ, хоч його не виконували.

Проблема Переяславської Ради 8 січня 1654 р. полягає в тому, що така невелика кількість людей (200 чоловік) взяла на себе відповідальність за долю всього народу Козацької держави. Так що про переяславський акт як про всенародну акцію немає підстав говорити. Ми доходимо до висновку, що в половині XVII ст. в Україні не існувало єдності у православній церкві і було неузгодження із православним інтернаціоналізмом. Тільки нижче духовенство в Козацькій державі виявилось носієм концепції православного інтернаціоналізму, а вище українське духовенство не хотіло перемін. Ось чому Москва не могла приборкати еліту українського духовенства на чолі з митрополитом Сильвестром Косовим — еліту, яка боролася за українську церковну автономію. Релігійний церемоніал, заангажований православним інтернаціоналізмом, в особах московського царя і патріарха, як покаже історія, мав далекоглядні плани. Як передбачувало київське духовенство на чолі з Сильвестром Косовим, пізніше так і сталося. Вже після Переяславської Ради Московський патріарх Никон титулував себе

патріархом Великої, Малої і Білої Русі. Сорок років пізніше, у 1685 р., Київська митрополія вже підлягала Московській. Цей факт свідчить про те, що Московський патріарх Никон вважав себе вже тоді зверхником Київської митрополії. Але це питання потрібно було ще вирішити з патріархом Царгорода, якому в цей час підлягала Українська митрополія. І тут не виявилось проблем: за московські соборі поладнали таке важливе релігійне питання долі автономії української церкви, підпорядкованої пізніше Московській патріархії. А самим православним церемоніалом (Переяславською Радою), що став політичним актом, московський цар взяв під протекторат Військо Запорозьке. Богдан Хмельницький пішов на це заради потреби допомоги проти Польщі, водночас поставивши умови своєму протектору, московському цареві. Московська сторона у Переяславському акті головним вважала *православний церемоніал*, на який вони пішли заради православних церков, а Жалувана Грамота царя, дана Війську Запорозькому в «11 Статтях», стала лише додатком. Православний церемоніал влаштовував московського царя, адже українська сторона присягала, що з усією територією і населенням піддається під його «високу руку», хоч і за певних умов. На вимогу гетьмана Богдана Хмельницького, ці умови протекторату з царем Олексієм Михайловичем були юридично оформлені у взаємному договорі. Проте цареві важливим став сам факт, що Б. Хмельницький піддався йому з Військом Запорозьким; зрозуміло, чому Москва вважала Переяславську Раду за підданство. Тут треба наголосити, що цим і закінчилася церемоніальна сторона Переяславського акту. А нам треба рухатися далі, до справжнього обопільного договору типу протекторату, щоб дійти до суті так званого Переяславського договору 1654 р. Таким чином, церемоніальна частина не обмежувалася тільки релігійною стороною. Український гетьман Богдан Хмельницький вже тоді домігся затвердження названих пунктів, які потім були розроблені у так званих «Статтях Хмельницького».

розділ II. Юридичний аспект так званого Переяславського договору 1654 р.

§1. Дві Грамоти Б. Хмельницького Олексію Михайловичу від 17 лютого 1654 р.

Церемоніал та ідеологічне обґрунтування під спільним православним знаменником (бо іншого не було) відбулися тільки для того, щоб підкреслити визнання Хмельницьким зверхності царя за допомогу проти Польщі. Одначе ця зверхність мусила мати чітке юридичне оформлення в конкретному договорі.

До речі, ніде в безпосередньому договорі між українським гетьманом Богданом Хмельницьким і московським царем Олексієм Михайловичем не йдеться про християнську сторону церемоніалу. Тому вважаю, що основним у цій проблемі є не православний церемоніал на Переяславській Раді 8 січня 1654 р., заангажований московською стороною, а юридичне оформлення договору, якого вимагала українська сторона, підкреслюючи, що тут йдеться про протекторат. Розглядаючи події, які сталися 8 січня 1654 р. у Переяславі, ми розуміємо, що “під високу руку” царя як протектора Богдан Хмельницький піддався як секулярний володар у досекулярному православно-легітимному світі. Тому, по суті, обом сторонам потрібна була релігійна оболонка, як московському царю, так і гетьману Війська Запорозького. Якби переяславський церемоніал виявився основним, тоді можна було б говорити про об’єднання без будь-яких умов. Але головний тягар у цій проблемі ліг на юридичну сторону, зовсім незалежну від православного церемоніалу. Тому розпочинаю розв’язання цієї проблеми — підходжу до двох етапів переговорів.

Розгляд нашої проблематики починаємо від з’ясування перипетій дипломатичних переговорів, які відбувалися, бо тут йшлося про договір, а не про визнання зверхності без жодних умов. Умови Чигиринсько-Московського договору були ухвалені на старшинських нарадах у Чигирині і в Корсуні⁵⁵. Богдан Хмельницький 13 січня 1654 р. віддає прощальний ві-

зит московським послам і разом з Іваном Виговським їде до Чигирини, а 17 січня — до Корсуня. Саме в цей час на старшинських нарадах гетьман обмірковує в деталях умови майбутнього договору і готує накази послам. На жаль, ми не маємо протоколів важливих нарад старшини Війська Запорозького, які відбулися у січня 1654 р. в Корсуні, а в лютому — у Чигирині, де, по суті, були ухвалені і зафіксовані основні документи для укладення так званого Переяславського договору. Хоч оригінали цих документів утрачені, але копії в перекладі російською мовою збереглися в актах Посольського приказу⁵⁶.

Перший документ — це російський переклад Грамоти Б. Хмельницького для акредитації його посольства, копія якого знаходиться в актах Посольського приказу під заголовком: «Списокъ съ листа съ бѣлоруского, каковъ писалъ ко государю царю и великому князю Алексѣю Михайловичю всеа Русіи, Богданъ Хмельницкой, гетманъ войска запорожскаго, съ посланники своими съ Самойломъ Богдановымъ съ товарищи въ нынѣшнемъ во 162 году, марта въ 13 день»⁵⁷. Грамота Б. Хмельницького для акредитації його посольства складається з двох частин: в першій, крім церемоніальних фраз і царського титулування, підкреслюється, що цар через своїх уповноважених, боярина В. В. Бутурліна та його товаришів, у Переяславі обіцяв затвердити вимоги козацької сторони⁵⁸, після чого перераховуються ці вимоги. Вони, очевидно, мали бути вихідним моментом для переговорів у Москві. Чому? В акредитаційній Грамоті московському царю Олексію Михайловичу Б. Хмельницький чітко розрізняє два аспекти: з одного боку, гетьман піддався цареві “під високу руку” (тобто під протекцію), діставши царську згоду на допомогу у боротьбі з Польщею. Але водночас наполягав, щоб “разговоръ пространный о всяких дѣлахъ съ нами учинили”⁵⁹. Це означає, що Б. Хмельницький розрізняє у своїй акредитованій послам Грамоті дві сторони: церемоніальна — з присягою української сторони й обіцянкою царя, друга, юридична сторона, — це договірні статті, тобто ширша дискусія про “разговоръ пространный”, яка має два аспекти. По-перше, Б. Хмельницький вів переговори з послами царя і мав “разговоръ пространный о всяких дѣлахъ”, а по-друге, для наступних переговорів посилає Самійла Богдановича-Зарудного і Павла Тетерю до Москви. Юридичний характер посольства Хмельницького підкреслює той факт,

що головою посольства був найкращий юридичний авторитет у державі Війська Запорозького — генеральний суддя Самійло Богданович-Зарудний. Він походив зі шляхетських реєстрових козаків⁶⁰, прибув до Б. Хмельницького після Корсуня. Визначений дипломат доби Хмельницького, він вів дипломатичні переговори у 1650 р. у Варшаві, очолював козацькі посольства до Москви у 1652 р., до Туреччини — у 1653 і 1654 рр. і для укладання договору з московським царем Олексієм Михайловичем. У 1654 р. був генеральним суддею Війська Запорозького⁶¹.

Також не випадково став послом у важливій українській справі Павло Моржковський (Тетеря), за походженням не козак, а шляхтич. Павло Тетеря — високоосвічений вихованець Києво-Могилянської академії, а згодом — писар польського суду у Володимирі-Волинському. Полковник Павло Тетеря був близьким дорадником⁶² Богдана Хмельницького, отже, мав досвід юридичної практики, а також став зятем гетьмана⁶³. І, мабуть, тому для важливої зустрічі з московськими представниками, яка повинна була визначити взаємини з Москвою, Богдан Хмельницький вибрав Переяслав, де Павло Тетеря був полковником⁶⁴.

Через своїх послів Богдан Хмельницький просить царя цією Грамотою не тільки як гетьман, а й від імені Війська Запорозького, тобто “весь міръ христіанській Російській”⁶⁵, про затвердження всіх прав і вольностей в їхній державі. Цей факт засвідчує, що дана Грамота охоплює всю Українську державу з усіма станами населення. Важливим твердженням у документі є фраза, де йдеться про давні права, що існували “отъ князей и пановъ благочестивыхъ и от королей полскихъ, въ государствъ російскомъ наданныхъ”⁶⁶. Тут важливий для України термін “въ государствъ Російскомъ”, в якому правили Великі Київські князі, а опісля — польські королі.

Документи українсько-московських переговорів 1654 р. виявляють погляди Богдана Хмельницького на минуле його землі. Спочатку існувала держава Русь, потім була “під рукою” польських королів, а тепер іде “під високу руку” (під протекторат) царя Русії. Богдан Хмельницький себе і свою державу ідентифікує не із Русією царя, а з Росією княжої доби України. У XVII ст. назву “Росія” писали через “о” і вживали термін, наприклад, “въ государствъ Російскомъ”⁶⁷ для означення України. Росіяни писали свою назву країни через “у”, тобто “Русь”,

“Русія”⁶⁸. Українські вчені і дипломати у XVII ст. чітко відрізняли дві назви: “Росія” — для України і “Русія” — для Москви⁶⁹.

Другий важливий документ, копія якого збереглася в актах Посольського приказу, має назву «Списокъ съ листа съ бѣлоруского писма, что писалъ ко государю царю и великому князю Алексію Михайловичю всеа Русіи Богданъ Хмельницькій, гетман войска запорожского съ переяславскими мѣщаны, в нынѣшнемъ во 162 году, марта въ 13 день»⁷⁰. Отже, це є Грамота гетьмана Богдана Хмельницького московському цареві Олексію Михайловичу, де йдеться про події, що відбувалися в Переяславі та про посольство. Датовані обидві грамоти 17 лютим 1654 р. з Чигирини. В документі, переданому московськими чиновниками з “бѣлоруского писма” (тобто вільним перекладом з української мови на російську), пишеться, що Богдан Хмельницький з усім Військом Запорозьким піддався під зверхність царя за допомогу проти Польщі в обмін на свої права, привілеї і свободи, які мають від своїх давніх князів і королів польських, і які цар своїми грамотами “укрѣпилъ на вѣки”⁷¹. Українська сторона зобов’язується цареві, що служити “будуть по вѣкъ”. У російській мові XVII ст. слово “по (на) вѣкъ” не означало “вічність”, а “життя даної людини”⁷². Зокрема в чолобитній чотирьох українських козаків від 29 січня 1641 р. є слово “воеки”, що означає “до смерти живота свого”⁷³. У досліджуваному документі цей вираз означає: *доки гетьмануватиме Богдан Хмельницький і царюватиме Олексій Михайлович, ця грамота буде дійсна*. Тим пояснюється факт, що московська сторона після кожної зміни гетьмана поновлювала так звані «Статті Хмельницького», бо Статті “воеки” діяли тільки до смерті гетьмана.

§2. Проблема оригінальності так званих «Статей Хмельницького»

Учені XIX–XX ст., зокрема М. Грушевський, звертали особливу увагу на проблему автентичності «Статей Хмельницького», новітні вчені (І. П. Крип’якевич, В. А. Смолій, В. С. Степанков, Януш Качмарчик) чомусь не вважали за потрібне займатися тим питанням, хоч воно остаточно не розв’язане. Оригіналу документа 23 Статей, підписаного Богданом Хмель-

ницьким і датованого 17 лютим 1654 р., досі не знайдено і не опубліковано, в справах Посольського приказу його немає. До нас дійшов тільки «Списокъ съ бѣлорускаго писма» з українського оригіналу в перекладі російською мовою, що зберігся у справах Посольського приказу⁷⁴.

В архіві Посольського приказу⁷⁵ знаходяться чернетки російською мовою Переяславських актів, пізніше надруковані в офіційних виданнях: «Акты, относящиеся къ исторіи Южной и Западной Россіи», «Собрание государственныхъ грамотъ и договоровъ», «Полное Собрание Законовъ Россійской Имперіи»⁷⁶. У збірці документів Г. Карпова у розділі «Бумаги войскового посольства “о правахъ Малороссійскаго народа 1654, мартъ”» йдуть умови Переяславського договору під цифрою XVII і назвою: «Статьи, представленныя войсковыми посланниками боярамъ, 21 марта, и государевы указы на нихъ»⁷⁷. Власне це відповідь царя на 23 Статті Богдана Хмельницького, вміщена московськими бюрократами в 11 Статтях і Жалуваній Грамоті, що складає ратифікаційний акт зі сторони царської влади. 11 Статей написані на “столбцахъ, бѣлорускимъ письмомъ безъ дьячей приписи”, тобто вільним перекладом з української на російську мову, і передані козацьким послам С. Богдановичу-Зарудному і П. Тетері 27 березня 1654 р. із царськими Жалуваними Грамотами й іншими документами за окремим розписом⁷⁸. 11 Статей привезли послы до Чигирина як царські статті, на які сторони завжди посилалися як за життя, так і після смерті Богдана Хмельницького. Оригінали цих актів так само до нас не дійшли. Таким чином, оригінали «Статей Хмельницького» не збереглися, але переклад їх російською мовою дійшов до нас у трьох різних документах: 1) у 23 Статтях, які Б. Хмельницький переслав царю через своїх послів С. Богдановича-Зарудного і П. Тетерю; 2) 11 Статей Б. Хмельницького у Статейному списку В. В. Бутурліна; 3) так звані «Статті Хмельницького» у договорі 1659 р. Виникла дискусія, котрі з тих статей оригінальні, які можна назвати «Статтями Хмельницького»? Деякі вчені вважають, що тільки останні передають оригінальність. У цьому питанні вчені, котрі спеціально займаються проблемою оригінальності (Г. Карпов, П. Буцинський, В. Антонович, В. Щербина), прийшли до тотожних висновків: в дійсності так звані «Статті Хмельницького» мають 14 параграфів, і вони збереглися у текстах статей від

1659 р. Г. Карпов вважає, що “Статей въ окончательной редакціи и недостаетъ въ дѣлѣ посольств...”⁷⁹. “Въ настоящихъ статьяхъ Богдана Хмельницкаго 14 параграфовъ”, які надруковані найкраще “по дѣламъ архива Министерства Иностранныхъ Дѣл”⁸⁰. “Здесь напечатанъ статейный списокъ кн. А. Н. Трубецкого, бывшаго при избраніи гетманомъ Юрія Хмельницкаго 1659”⁸¹. В іншій праці Г. Карпова на підставі архівних документів йдеться про Статті при дипломатичних зносинах українських послів з боярами у числах: 13 березня — 20 статей (на словах), 14 березня — 23 статті (на письмі) і 21 березня — 11 статей (на письмі), які збереглися в архівах у різних редакціях. Наслідком цих переговорів, уважає автор, були Жалувані Грамоти та «Статті Богдана Хмельницького». За словами дослідника, “современнаго списка статей Богдана Хмельницкаго мы не имѣемъ, но позднѣйшихъ списковъ съ нихъ дошло до нас довольно много, и особенно в дѣлахъ, относящихся к радамъ, на которыхъ избирались преемники Богдана Хмельницкаго”⁸².

Автентичними «Статтями Хмельницького» Г. Карпов вважає 14 Статей з 1659 р. і наводить їх текст за документами з архіву Міністерства зовнішніх справ (с. 254). Усі згадані вище Статті за редакцією Г. Карпова ввійшли під заголовком: «Переговоры объ условияхъ соединенія Малороссіи съ Великой Россією 1653–1654» до 10-го тому АЮЗР. Крім Статей, датованих 13, 14, 21 березня 1654 р., автор висловлює здогад, що існували ще інші Статті в царській Грамоті Війську Запорозькому 27 березня: “А о которыхъ инихъ статьяхъ нам великому государю вышепоименованные посланники били челомъ, и мы тѣхъ статей выслушали милостиво, да тѣжъ статьи съ нашимъ указомъ велѣли дать тѣм же посланникамъ”. У примітці зазначається, що “списка этихъ статей, извѣстныхъ подъ именемъ статей Богдана Хмельницкаго, в дѣлѣ пословъ и не имѣется”⁸³.

П. Н. Буцинський у 1882 р. звернувся до питання про Статті у праці «О Богдане Хмельницкомъ», в якій зауважує, що до “нас дошло несколько списковъ статей Богдана Хмельницкаго, а оригинальных не сохранилось, и потому один историкъ считаетъ настоящими одни статьи, а другой — другія”⁸⁴. Оригінальні Статті й оригінальні Грамоти Війську Запорозькому втрачені ще в кінці XVIII ст. Водночас автор, керуючись деякими вказівками, вважає, що можна знайти справжні «Статті Хмельницького» та Грамоти, і при тому наводить текст 14 Ста-

тей 1659 р., посилаючись на справу №13, сувій 3 з архіву Міністерства зовнішніх справ. За змістом ті самі, що вважав автентичними «Статтями Хмельницького» Г. Карпов.

В. Б. Антонович у своїй рецензії на монографію П. Н. Буцинського приєднується до його думки щодо автентичності «Статей Хмельницького», а саме: “Лучшая, по нашему мнению, глава сочинения П. Буцинского (8-я), в которой он старается, весьма удачно, путем строго критическим, восстановить утраченный текст статей, постановленных в Москве и обусловливавших отношение Малороссии к Русскому государству”⁸⁵.

Діаметрально протилежні думки висловлюють М. Грушевський, П. А. Шафранов, Б. З. Нольде, І. П. Розенфельд, А. Яковлів.

М. Грушевський пише: “Самий той текст Статей, що кн. Трубецькой подав Хмельниченкові зі старшиною як «Статті Б. Хмельницького», дає редакцію значно змінену і погіршену не на користь України, в порівнянні з дійсними статтями 1654 р. Наприклад, в справі дипломатичних зносин і автономії української церкви статті змінені на гірші, а за те заводилася платня Гетьманові, старшині і козакам з українських доходів, котрі хотіла збирати собі царська казна”⁸⁶.

П. А. Шафранов визнає автентичними «Богданові Статті» — 11 Статей 21 березня 1654 р., а не 14 Статей, що їх оголосив 15 жовтня 1659 р. кн. Трубецькой у Переяславі і що вони з’явилися, на його думку, лише у 1659 р.⁸⁷.

Професор Б. З. Нольде пише, що “на наш взгляд, Шафранов вполне убедительно доказал, что последняя редакция статей 21 марта включает в себе 11 статей”⁸⁸.

І. П. Розенфельд прийшов до такого висновку: “Московские бояре воспользовались в 1659 г. незнанием статей Богдана Хмельницкого, которое обнаружили старшины, и представили редакцию или на память, или по черновику, причем неизвестно еще, насколько здесь отсутствовал злой умысел”⁸⁹.

А. Яковлів доручив В. Щербині прочитати свою доповідь «Статті Богдана Хмельницького в редакції 1659 р.», в якій вважав фальсифікатом Статті, які оголосив кн. Трубецькой, сфабрикованим 1659 р. На підставі документально засвідчених фактів він доводить, що так звані «Статті Хмельницького», що її запропонував кн. Трубецькой у жовтні 1659 р., були скла-

дені не раніше як 1659 р. , тобто через п'ять років після укладання договору 1654 р.⁹⁰.

В. Щербина у своїй статті «До питання про статті Богдана Хмельницького»⁹¹ пише так: “Я не можу згодитися з поглядами проф. Яковлева на 14 статтів 1659 р. як на фальсифікат, що зробив Трубецький. З наведених протилежних поглядів учених я скорше можу згодитися з поглядами Карпова, Буцинського та Антоновича, хоча й ці погляди не вважаю за остаточно доведені, бо автентичних статтів 1654 р. ми все ж не маємо, та певне й не будемо мати”. *Не вдаючись до аналізу самих «Статей Хмельницького» із документів, які ми маємо на сьогодні до диспозиції, автор все ж приходить до висновку, що “... статті 1659 р. у всякому разі мають велику вагу. Протягом усього існування Гетьманщини вони були “основними законами” України, на які посилалися й українці, і московський уряд, які визнавали за такі й козацькі літописці: Величко, Грабянка, що заносили їх у свої літописи”*⁹².

Новітні вчені проблемою автентичності «Статей Хмельницького» не займалися, а лише як констатацію факту наводять їх у російському перекладі з їх зіставленням.

І. П. Крип'якевич вважає, що 14 березня послали передали боярам “статті”, привезені з Чигирина у 23 пунктах. Ці “статті стали основою для переговорів та рішень царя і боярської думи”⁹³.

Автори сучасної монографії про Богдана Хмельницького В. А. Смолій, В. С. Степанков не досліджують проблеми автентичності «Статей Хмельницького», вони головним чином акцентують увагу на двох документах: відомих «Статтях Хмельницького» від 21 березня, затверджених царем і боярською думою, та Жалуваній Грамоті Олексія Михайловича гетьманові і Війську Запорозькому про збереження їхніх прав і вольностей від 27 березня та їх зіставленні⁹⁴.

Польський історик Януш Качмарчик, не входячи в проблематику автентичності «Статей Хмельницького», вважає, що “бажання козацькі були висловлені в 23-х пунктах”⁹⁵.

Якщо йдеться про так званий Переяславський договір, то оригінали документів були знищені, тому слід застосовувати спеціальний *порівняльно-структуральний метод*, щоб виявити їхню оригінальність. Структуральний підхід полягає в тому, що необхідно знайти *структуру*. Треба знати, чи це справді

є договір між державами, чи *договір між сувереном і васалом?* Договори Б. Хмельницького були типу не з державами, а з кожним володарем: Зборівський договір 1649 р. — між кримським ханом Іслам Гіреєм III, який захищав інтереси Богдана Хмельницького, і королем Польщі як сувереном гетьмана; Чигиринсько-Московський договір — між українським гетьманом Богданом Хмельницьким і московським царем Олексієм Михайловичем, знов як сувереном. Договори в ті часи уклалися між двома володарями. У своєму порівняльно-структуральному аналізі ми маємо справу з двома договорами — Зборівським 1649 р. і Чигиринсько-Московським 1654 р. Один і другий справжній договір, якщо інша сторона не була володарем, то називається “акт ласки”, як це бачимо у Зборівському договорі — «Декларація ласки...» короля, а у так званому Переяславському — «Жалувана Грамота» царя, дана на «Пункти» чи «Статті Хмельницького». Форма Зборівського договору 1649 р. і так званого Переяславського 1654 р. не була чимось спеціально вигаданим для Хмельницького чи Хмельницьким. Це відбувалося тоді, коли національної концепції ще не існувало, а менший володар піддавався під опіку сильнішого, що відповідало тодішньому міжнародному праву. Васал на практиці мав право мати двох або більше суверенів, тобто він міг перебувати водночас під протекцією кількох протекторів. Наприклад, Молдавське князівство було під протекцією турецького султана і короля Польщі. Б. Хмельницький, побачивши на практиці, що його протектор, польський король Ян Казимир, не виконує укладеного ним у 1649 р. Зборівського договору, вирішив вийти з-під його протекції. Для цього гетьманові не потрібно було проголошувати себе сувереном, щоб досягнути своєї мети. Б. Хмельницький, теоретично підданий короля Польщі, вважав за можливе вийти із системи Польської Речі Посполитої, не питаючись дозволу короля.

Богдан Хмельницький жив у системі Речі Посполитої, Московська держава була самостійною і такої практики укладання договору не мала. Гетьман не знав, як оформити Козацьку державу, і тому, крім проголошення спільності релігії, заангажованої московською стороною Переяславської Ради, наполягав на юридичному оформленні договору, умовами якого були 23 «Статті Хмельницького», а у Зборівському договорі — 18 пунктів Вимог.

Тепер перейдемо до визначення автентичності «Статей Хмельницького».

Договори українського гетьмана Богдана Хмельницького — *Зборівський 1649 р.* і *Переяславський 1654 р.* — в історіографії були трактовані кожен окремо, тобто в ізоляції, тому багато питань залишилися дискусійними. Це, власне, чому я вирішила потрактувати їхню логіку викладу у порівняльному аспекті. Обидва договори були продуктом політичної думки Богдана Хмельницького, отже, ми маємо право вважати, що головні ідеї в обох договорах в основному ті самі, беручи до уваги різні обставини: демократична Польща (шляхетська демократія) і самодержавне Московське царство. Можна вважати, що Б. Хмельницькому в обох випадках забезпечувалося те, що йому і його дорадникам здавалося найважливішим. Із цією метою ми зробимо порівняльний аналіз «Вимог Б. Хмельницького» у Зборівському договорі 1649 р.⁹⁶ із 23 «Статтями Хмельницького» у Переяславському договорі 1654 р.⁹⁷. В основу обох документів Богдан Хмельницький поклав у логічному порядку життєво необхідні проблеми Війська Запорозького середини XVII ст. Перші два пункти обох документів стосуються цих проблем.

Стаття 1. Закріплення козацьких прав і привілеїв від давніх польських королів і руських князів, зокрема із власним судочинством, були надані Хмельницькому ще у Зборіві, і гетьман ці документи представив московському цареві, який їх теж підтвердив⁹⁸.

Стаття 2. Встановлює чисельність козацького Реєстру до 60 000, тобто на 20 000 більше від Зборівського, і збільшується територія, на якій проживають козаки.

У такий спосіб головні чинники української автономії були юридично зафіксовані: територія, військо, права і свободи, власне судочинство. Тобто Богдан Хмельницький у ситуації середини XVII ст. оперував не модерними юридичними термінами, а конкретними.

Стаття 3. Охоплює шляхетський православний стан. Мова йде про підтвердження прав і вольностей православній шляхті таким чином, щоб у державі утвердилася своя православна шляхта, бо без української шляхти Богдан Хмельницький не міг збудувати легітимної держави. У Зборівському договорі немає пунктів про права шляхти,

автономію міст, бо ці справи були теж врегульовані в системі Речі Посполитої.

Стаття 4. Підтверджує, що українські міста повинні мати автономію, причому мусять віддавати визначену суму на користь царя через своїх урядників. Тут йдеться, власне, про протекторат — це головна економічна стаття — невтручання у внутрішні справи Війська Запорозького: “Щоб доходи на царя збирали урядовці з українських людей”. Богдан Хмельницький для утворення Військового Скарбу Війська Запорозького за основу взяв польську систему Державного Скарбу, пристосувавши її до Української держави, тобто із необхідними змінами. Наприклад, польський Державний Скарб давав королівщини в державлення городовим старостам, які виконували адміністративні функції, або приватним державцям, так званим тенуаріям. Стаття 4 Хмельницького говорить, що Військо Запорозьке передає свої адміністративні функції стосовно всіх справ, пов’язаних із доходами, урядникам з українських людей. У містах це були війти, бурмистри, райці, лавники. Таким чином, сама форма організації збирання доходів була подібна, тобто державці в Польщі і в Україні збирали доходи з доручених маєтностей і платили державі означений податок, так звану кварту до Скарбу⁹⁹. Ці доходи ніколи не надходили після Переяславського договору 1654 р. до царської казни, а йшли до Військового Скарбу держави Війська Запорозького, тому що ним займався особисто Богдан Хмельницький.

Пункти Зборівського договору 1649 р., починаючи від 4 до 11, порушують найпекучіші питання того часу — *церковні*: про утиски православної віри на території Речі Посполитої з боку католиків. Тоді логічно виникло *питання про скасування унії*. Уніатська церква і її проблеми не були актуальними у Московському царстві, бо це держава однієї віри з православним Військом Запорозьким. Тому тих статей немає у Переяславському договорі.

Статті 5, 6. Визначають адміністративну владу, яка належала гетьманові й генеральній старшині, а також те, що Військо Запорозьке повинно обирати саме гетьмана. Тобто йдеться про політичну автономію від московського царя, власне

самоуправління. Про те, що Чигиринське староство повинно належати гетьманській булаві, вже було вирішено у Зборові.

Наступні *Статті 7, 8, 9, 10, 11, 12* стосуються оплати Війська Запорозького за службу московському цареві.

Стаття 13. Щоб цар підтвердив давні права від князів і королів духовним і світським, шляхті, і щоб вони не порушувалися.

Стаття 14. Про відносини в закордонній політиці. Гетьман мав певну свободу, крім зносин з польським королем і турецьким султаном, що свідчить про обмежену самостійність у закордонній політиці.

Статті 15, 16. Йдеться про данину цареві, яку повинні збирати урядники, вибрані з українського населення.

Стаття 17. Мова йде про селян, які змушені нести свою повинність, як і раніше, тільки цареві.

Стаття 18. Про надання Жалуваної Грамоти митрополитові на маєтності, якими він володіє. Богдан Хмельницький подбав про інтереси української православної церкви. У Зборівському договорі ця стаття була у такій же логічній послідовності, лише в іншому контексті.

Статті 19, 20. Спеціальні статті про утримання царського війська в Смоленську і на кордоні з Польщею.

Стаття 21. Стосовно питання про оплату Війську Запорозькому, яке порушив Б. Хмельницький, цар відмовився безпосередньо прийняти рішення, покликаючись на те, ніби раніше гетьман запевняв царя, що це буде його справа¹⁰⁰.

Стаття 22. Специфічна, на випадок оборони від кримських татар.

Стаття 23. Про утримання фортеці Кодак і залоги в ній (400 козаків).

Писана петиція з 23 пунктів була в оригіналі за підписом гетьмана і з військовою печаткою¹⁰¹. М. Грушевський висловив здогад, що в цей день могла відбутися нова зустріч з боярами, але про це немає певних відомостей¹⁰².

Також козацькі військові посланники 17 березня 1654 р. представили московському правлінню такі документи, як доказ прав, підтвердження котрих вони просили в уряді:

1. Привілей, даний королем Польщі Яном Казимиром Війську Запорозькому під Зборовом 18 серпня 1650 (1649) р.
2. Статті Зборівського договору 12 січня 1650 р.

3. Королівський привілей на Трахтемирівський військовий монастир 12 січня 1650 р.
4. Королівське підтвердження Зборівського привілею 12 січня 1650 р.
5. Королівський привілей про пожалування міста Чигирин на гетьманську булаву 12 січня 1650 р.
6. Жалувана королівська Грамота Богдану Хмельницькому на міста Медведівку, Жаботин і Каменку з лісами 27 березня 1649 р.
7. Жалувана королівська Грамота гетьману Богдану Хмельницькому на слободу Новоселицю 12 січня 1650 р.
8. Жалувана Грамота короля Володислава IV сотнику шляхетному Богдану Хмельницькому на хутір Суботів.
9. Жалувана Грамота короля гетьману Богдану Хмельницькому на пустку за містом Чигирином 14 травня 1652 р.
10. Королівський привілей гетьману Б. Хмельницькому, який підтверджував Жалувану Грамоту на Суботів 15 серпня 1650 (1649) р.

Ці козацькі документи були дуже важливі для московських бояр, бо, як видно із Переяславського договору 1654 р., московські дяки і бояри не зважилися запропонувати цареві іншої форми договору, ніж та, яку розробив король Польщі стосовно Війська Запорозького. Тому московському урядові були потрібні вищезгадані документи. Московський уряд видав укази про затвердження запропонованих пунктів і Жалувану Грамоту, аналогічні за формою до Зборівського привілею¹⁰³.

Таким чином 23 «Статті Хмельницького», писані 17 лютого 1654 р. в Чигирині, є проектом Чигиринсько-Московського договору¹⁰⁴. Відповідь царя на 23 «Статті Хмельницького» була вміщена в 11 Статтях та Жалуваній Грамоті й у царських указах від 21 березня 1654 р.¹⁰⁵ — це і є ратифікаційний акт царської влади. Взяті разом 23 «Статті Хмельницького», укази й Грамота є повним текстом Чигиринсько-Московського договору 1654 р. Порівняльний аналіз 23 «Статей Хмельницького» від 17 лютого 1654 р. цілком вичерпується 11 Статтями та Жалуваною Грамотою царя — до такого висновку прийшов М. Грушевський¹⁰⁶, з яким я повністю погоджуюся. Але проблема в тому, що М. Грушевський закидає Б. Хмельницькому, ніби «гетьман не мав у своїх Статтях логічного плану»¹⁰⁷. «Логічний план» у них розкрив А. Яковлів¹⁰⁸ як правник, з модерної точки зору ХХ ст.

Тепер з погляду політиків московської сторони реально проаналізуємо логіку відповіді царя, яка опублікована Г. Карповим в АЮЗР під назвою: «Статьи, представленные войсковыми посланниками боярам 21 марта, и государевы указы на них». Цікава при тому помітка на арк. 21: «Настоящие статьи в деле лежат между жалованными грамотами, помеченными 27 числом марта, л. 328–347»¹⁰⁹.

«Статті Богдана Хмельницького» від 21 березня 1654 р.¹¹⁰

Ст. 1. Щоб урядовці, які збиратимуть доходи на царя, були з місцевих людей з тою метою, аби дотримуватись місцевого права.

На першому місці бачимо інтереси царя, а саме: свої доходи він наказав платити генеральній старшині і “за службу” цареві – Війську Запорозькому. Водночас це один з пунктів автономії. Далі йдуть спеціальні Статті.

Ст. 2, 3, 4. Про платню Війську Запорозькому для різних категорій.

Ст. 5. Про зносини з чужоземними державами.

Ст. 6. Про Жалувану Грамоту царя на його маєтності Київському митрополитові, тобто це цивільне право для церкви, а також далекоглядні плани, щоб українську церкву зробити своєю під Московською патріархією.

Далі йдуть *конкретні статті у зв'язку з війною з Польщею:*

Ст. 7. Про вислання царського війська під Смоленськ.

Ст. 8. Про утримання військової залоги по кордону з Польщею.

Спеціальні статті:

Ст. 9. Про платню для козацького війська.

Ст. 10. Про відносини з Кримським ханатом.

Ст. 11. Про утримання фортеці Кодак і залоги в ній.

Аналіз обох документів — проекту так званого Переяславського договору, 23 «Статей Богдана Хмельницького» і відповіді царя, березневих 11 Статей, засвідчив, що якщо до них не підходити із критеріями нового модерного права чи національної концепції, вони мають унутрішню логіку. Очевидно, вони виявляють концепції обох сторін середини XVII ст., коли йдеться про редакцію. 11 Статей охоплюють ті ж самі проблеми, що й 23 Статті, тільки текст так званого Переяславського договору 1654 р. не має єдиного оригіналу, а складається з двох складових документів: з 23 «Статей Хмельницького» і відповіді московського царя у 11 Статтях. Тому такі великі дискусії викликав цей текст.

Кожен із цих документів є оригінальним. 23 «Статті Богдана Хмельницького» подають принцип важливості й потреб Війська Запорозького, 11 Статей так званого Переяславського договору виявляють спосіб підходу до цієї справи московської сторони і принцип важливості її потреб. Якщо йдеться про редакцію 14 Статей 1659 р., то вони є «не остаточною автентичною редакцією договору 1654 р., а фальсифікатом»¹¹¹. Цілком згодна з глибоким аналізом М. Грушевського¹¹² щодо цієї проблеми.

На підставі вищевикладеного аналізу я прийшла до висновку, що текст петиції Б. Хмельницького, який подано у виданні Г. Карпова у 23 Статтях від 17 лютого 1654 р. (цареві — 14 березня)¹¹³, є копією оригінальних «Статей Хмельницького», переданих гетьманом для військових посланників — С. Богдановича-Зарудного і П. Тетері у Москві. Ці Статті зазнали певного редагування зі сторони Посольського приказу, особливо щодо порядку й обсягу статей. 23 «Статті Хмельницького» вважаю справжніми Статтями гетьмана, які написані у логічній послідовності у візії гетьмана XVII ст. Дані Статті для договору з московським царем відповідають гаслам автономної держави Війська Запорозького. В основних принципах 23 Статті, тобто проект так званого Переяславського договору 1654 р., збігається за змістом з 18 пунктами Вимог, які підготував Богдан Хмельницький для Зборівського договору.

На мою думку, щодо проблеми *автентичності* «Статей Хмельницького» існує *єдиний критерій — логіка*. Уже на часі відтворити логіку і систему думки XVII ст., замість, як це роблять дослідники¹¹⁴, вимагати від Б. Хмельницького

у 1654 р., щоб український гетьман мислив правовими і державними категоріями XX ст. Під час юридичного аналізу Чигиринсько-Московського договору 1654 р. не треба забувати, що політичне поняття “держава” у середині XVII ст. не вживалося окремо від її володаря, монарха або людності. Тому в актах XVII ст. політичні відносини існували між монархами, а не як стосунки між окремими народами чи державами. Чигиринсько-Московський договір 1654 р. укладений між гетьманом Богданом Хмельницьким і московським царем Олексієм Михайловичем. Оскільки Б. Хмельницький — не партнер одного рівня, бо він не був династом, то як у Зборівському договорі, так і в Чигиринсько-Московському гетьман не виступає як партнер, а король і цар вживають форму “ласки” або “жалування”.

Так званий Переяславський договір укладений у формі протекторату, тим більше що він побудований на концепції “високої руки”, взятої зі Старого Заповіту. Тож це договір між Богом та ізраїльським народом, паралель якого взяв собі український народ. Особливість того договору, власне, як *протекторату названого типу*, полягає в тому, що Б. Хмельницький і його дипломатія постійно наполягали на визначенні цього договору як “*тіти під високу руку*”, незважаючи на те, що московський уряд послідовно вживав термін “*підданство*”. Це — договір, тому що гетьман Війська Запорозького Богдан Хмельницький подав 23 Статті, а цар і бояри затвердили їх московськими 11 Статтями, не роблячи ніяких кардинальних змін у 23 Статтях.

Існувала справа, яка вимагала з'ясування, що було основним: церемоніальна сторона — Переяславська Рада чи юридична сторона — Чигиринсько-Московський договір? Ми дійшли висновку, що не Переяславська Рада з її релігійним церемоніалом, а юридичний акт, тобто Чигиринсько-Московський договір 1654 р., був основним. Розрізнення двох аспектів так званого Переяславського договору — дуже важливе питання, бо воно засвідчує: те, що сталося у 1654 р., не було підданням, для якого вистачило би складання присяги козацькою стороною або самого лише релігійного церемоніалу. Але тут йшлося, власне, про юридичний двосторонній договір, напрацьований, як уже вище мовилося, в Чигирині і в Москві. Тільки беручи до уваги цю двосторонність, можна зрозуміти, чому і сьогодні російські вчені роблять натиск на церемоніальній стороні, ор-

ганізувавши у Москві в 1995 р. «Российско-украинскую конференцию, посвященную 340-летию Переяславской Рады»¹¹⁵.

§3. Чим відрізняється уряд воєводи у Польщі і в Московському царстві?

Згідно з адміністративно-територіальною системою Польща була поділена на воєводства, на відміну від Московського царства, де не існувало такого поділу. В Польській Речі Посполитій воєвода був репрезентантом шляхти даного воєводства і не мав там адміністраційної влади, але як сенатор мав відношення до загальнодержавного управління. У кожному воєводстві був призначений один воєвода, який водночас ставав членом Сенату, де захищав як інтереси свого воєводства, так і загальнодержавні. Зокрема великий гетьман коронний Микола Потоцький, що став разом з тим зверхником запорозьких козаків, був також членом Сенату і воєводою Брацлавського воєводства. Польський парламент складався з трьох частин: сенатори, репрезентанти і король у маєстаті. Якщо не було одного з трьох чинників, то Сойм вважався не повноправним. Отже, польські воєводи були сенаторами і членами вищої палати Сойму, король¹¹⁶ призначав їх до смерті, але не міг їх скинути (хоч би за державну зраду). Вони були найвищими земськими представниками шляхти і вирішували всі питання в Сенаті. Польські воєводи не мали адміністративних функцій у своєму воєводстві, вони там представляли інтереси місцевої шляхти. Адміністраторами, які безпосередньо підлягали королеві, були *старости*. Воєводи у Польсько-Литовській державі вирішували справи контролю над торгівлею, промислами і питання стосовно євреїв. Воєвода був керівником Ради Панів воєводства¹¹⁷, особисто призначав свого заступника "*podwojewodzi*".

У Московській державі першої половини XVII ст. діяла система приказно-воєводського управління з централізацією в місцевому управлінні. Для функціонування цієї системи призначалися *воєводи з владою військово-поліційного управління*, а також *дяки* для управління фінансами. Це і є централізацією управління: воєводи і дяки призначалися із центру — царем і Думою, перед якими вони звітували, а платню отримували

від царя. Московські воєводи призначалися Московським приказом, причому їхня влада обмежувалася до трьох років. Закон забороняв призначати воєвод у ті міста, де в них були маєтки і вотчини, аби не виникало зловживань. Воєводи були “большіе, городовые, полковые, пригородные, середніе, в окрестныхъ государствахъ”¹¹⁸. Великі міста мали кілька воєвод — в Астрахані налічувалося три–чотири, у Пскові — два–три, з них один був головним, у малих містах — тільки один воєвода. При воєводах діяли дяки або піддяки “с приписью”. Саме з цих осіб і складалася “приказная изба”, але, як і в центральних приказах, управління не було колегіальним. Кожен воєвода із Московського приказу отримував «Наказъ» (із «Розрядного приказу» і по «Уложенной книге»), тобто інструкцію, з його обов'язками. Отже, функції воєвод визначалися наказами, що давалися кожний раз, але потім їх звели до загальної форми для кожного міста¹¹⁹. Функції московських воєвод були адміністративно-фінансові і військові: головний воєвода знаходився у Москві і підлягав цареві; другий воєвода — у справах військових, а третій — в адміністративно-фінансових¹²⁰, за принципом: один наглядає за іншим. Саме тут яскраво бачимо відмінність від системи влади воєвод у Польщі.

Обов'язки воєвод у Московській державі XVII ст.

Власне московський воєвода¹²¹ втручався у найменші дрібниці внутрішнього життя земських общин, розпоряджався і командував усіма сторонами місцевого життя, як посадського, так і повітового населення Московської держави середини XVII ст.¹²². Сфера діяльності московського воєводи охоплювала всі сторони місцевого управління. Це була охорона повітів від зовнішніх нападів, мобілізація місцевих службових людей на “службу” цареві, міське управління, зведення відомчих будівель, прийом на службу стрільців, пушкарів та інших службових осіб, будівництво фортець на території, де вони несуть службу, суд у цивільних і кримінальних справах, переслідування грабіжників, пожежна поліція, ремонт доріг, реєстрація новоприбулих людей, набір нових “тяглеців”, нагляд за торгівлею, за благочестям і моральністю населення, збирання податків та мита, управління державними податковими статтями і промислами та державними помістями¹²³.

Прибувши на місце, московський воєвода ставав справжнім сатрапом, уважаючи, що “до Бога високо, а до царя

далеко”, і термін воєводської служби — це тільки три роки. По суті воєводи займалися грабуванням державної казни і населення¹²⁴.

За Польської держави в трьох воєводствах — Київському, Чернігівському і Брацлавському — було по одному воєводі, але вони виконували інші функції, ніж московські воєводи¹²⁵. У жодному з текстів Чигиринсько-Московського договору 1654 р. немає записаної статті про введення в Україні інституції московських воєвод. Але під час попередніх переговорів московської та української сторін 13 березня 1654 р., які проаналізував М. Грушевський¹²⁶, московська сторона намагалася накинути Україні систему московських воєвод для кожного міста, згідно з московською системою управління.

Українська сторона погодилася на царських воєвод, але типу польських, у двох центрах давніх воєводств: Києві та Чернігові¹²⁷. Тут ми маємо продовження системи із польських часів у Києві й Чернігові; Брацлав не беремо до уваги, бо він знаходиться далеко. У зв'язку з тим хочу нагадати, що на підставі Зборівського договору Козацька автономна держава мала обіймати три воєводства: Київське, Чернігівське і Брацлавське, в яких воєводами повинні бути назначені місцеві православні діячі.

Це вказує на те, що Б. Хмельницький і козацька старшина погодилися з цим, бо розуміли: воєводи повинні бути в Києві і Чернігові, тільки іншого типу — не королівські, а царські, проте виконувати функції польських воєвод. Тобто ці воєводи повинні походити з українських знатних родів, як це було за Польщі. Наприклад, у Київському воєводстві воєводою став Адам Кисіль. Наскільки ми знаємо з джерел, цар такого типу воєвод до Києва і Чернігова ніколи не призначав. Богдану Хмельницькому потрібна була допомога у боротьбі з Польщею, і тому він просив царя прислати йому військові зағони, очевидно, з їхніми військовими начальниками — воєводами. Але ці воєводи повинні були обмежувати свої функції тільки командуванням московськими зағонами і не втручатися у внутрішні українські справи. Тому гетьман дав дозвіл на введення московського війська до Києва 1654 р., де будувалася фортеця для оборони міста від Польщі.

Цар Олексій Михайлович після укладання Чигиринсько-Московського договору 1654 р. як протектор України по-

слав до Києва для оборони України двох воєвод зі своїм допоміжним військом. Це були Куракін Федір Семенович, князь, боярин, намісник ростовський¹²⁸, та Волконський Федір Федорович, князь, боярин, намісник галицький¹²⁹. Військові начальники, прислані до Києва, в офіційному листуванні з Малоросійським і Розрядним приказами не мають титулу київських воєвод, а офіційно до них цар звертається за їхніми московськими титулами¹³⁰. Тобто вони не послані царем ані як київські воєводи, ані як київські намісники. Ці воєводи з допоміжним московським військом були повністю на царському утриманні й не мусили втручатися у внутрішні справи місцевого українського населення. Вони жили цілком ізольовано¹³¹ і повністю мусили купувати собі провіант, знаходити квартири тощо. По суті, московське військо на чолі з воєводами несло військову службу царю “за рубежем”, в Україні.

За гетьманування Богдана Хмельницького московські служилі люди зі своїми воєводами виконували тільки функцію військової “служби” з метою оборони України. Цар, посилаючи своїх воєвод до Києва — князя, боярина і намісника ростовського Ф. С. Куракіна та князя, боярина і намісника галицького Ф. Ф. Волконського, — так і каже, що вони мають їхати “за рубеж”. Московський цар вважав, що територія України, яка лежить за межами його держави, знаходиться “за рубежем”¹³². Послані московським царем до Києва бояри-воєводи Ф. С. Куракін і Ф. Ф. Волконський перебували на царській “службі” з квітня 1654 р. по жовтень 1656 р., про що свідчить їхнє листування з Малоросійським і Розрядним приказами¹³³. У розпорядженні воєвод перебували ратні московські люди всіляких чинів: дворяни, боярські діти, стрільці, солдати¹³⁴.

§4. Як московські воєводи реалізували свою діяльність в Україні?

Тепер перейдемо до головної справи: які функції бояри-воєводи виконували в Україні протягом 1654–1656 рр.

1. Приїхавши в Україну, вони *знаходилися “за рубежем”*, тобто не мали в Україні жодної влади. У них не було титулу воєвод київських або інших українських міст¹³⁵, вони користувалися тільки своїми московськими титулами.

2. Бояри-воєводи мали в своєму розпорядженні цілий штаб московського війська: “всяких чинов ратные люди”¹³⁶.
3. Після приведення місцевого населення до присяги на вірність царю Олексію Михайловичу бояри-воєводи повинні були забезпечувати захист України, зокрема Києва, від нападу польських і литовських військ¹³⁷.
4. Бояри-воєводи повинні були захищати місцеве населення від утисків “руских служилых людей”¹³⁸.
5. Бояри-воєводи повинні були побудувати в Києві фортецю, застави і сторожі по дорогах, які вели в місто¹³⁹.
6. Бояри-воєводи організували будівництво київської фортеці¹⁴⁰ в основному московськими військовими силами¹⁴¹ і на кошти царя¹⁴².
7. Вони мусили фіксувати переселенців і сприяти поселенню їх “на вечное житье”¹⁴³, тобто надавати допомогу втікачам.
8. Обов'язком бояр-воєвод, князів Ф. С. Куракіна та Ф. Ф. Волконського, був збір інформації про події “в Малороссии и Речи Посполитой”¹⁴⁴.
9. В їх обов'язки входило також “проведывание вестей”¹⁴⁵.
10. Діяв принцип невтручання бояр-воєвод у справи церкви¹⁴⁶.
11. Вони мусили патрулювати всі дороги і стежки, які вели на українські кордони¹⁴⁷, щоб ніхто не виходив з території, а тих, хто приходив, — реєструвати і надсилати списки до Москви.
12. Бояри-воєводи збирали відомості, чи немає де морової пошесті¹⁴⁸, а якщо прийдуть люди із заражених територій, то випитувати їх через паперову маску, де та хвороба існує, пізніше маску спалювати. Інформацію надсилали до Москви.
13. Подавати докладно відомості про маєтковий стан і доходи, які були у віданні польського короля і польського світського та духовного естаблішменту¹⁴⁹. Інформацію надсилати цареві.

Останній (13-й) пункт планованих з 30 січня 1654 р.¹⁵⁰ функціональних обов'язків бояр-воєвод в Україні, яких послав цар, став уже порушенням так званого Переяславського договору. Адже в Чигиринсько-Московському договорі йдеться про невтручання у внутрішні українські справи. Але, починаючи з січня 1654 р., бояри-воєводи збирають інформацію про королівщини, церковні добра, панщини, великі маєтки шляхтичів, щоб забезпечити ті доходи цареві, які були за Речі Посполитої

доходами польського естаблішменту. Тобто якщо цар заступав короля, то тепер він ставав спадкоємцем польського естаблішменту, а козаки, у яких нічого не було, так і залишалися без нічого. Це — бачення московської сторони. Але гетьман Б. Хмельницький аж до своєї смерті (27 липня 1657 р.) не дозволяв увести до України царських воєвод, крім тих, які мали суто військове завдання. Тим гетьман охороняв українську автономію, але з його смертю царський уряд відразу почав реалізовувати свої плани.

Переяславський договір 1654 р. пережив першу кризу ще за життя Богдана Хмельницького, коли Московське царство восени 1656 р. вирішило помиритися з Польщею у Вільно, не допустивши до своїх нарад української делегації, що суперечило постановам Чигиринсько-Московського договору. Але справжня криза почалася вже після смерті Б. Хмельницького, коли Московське царство, використовуючи непевну ситуацію навколо виборів нового гетьмана, вирішило прибрати до рук Малоросію, бо ж договір був із Б. Хмельницьким, а гетьман помер. Михайло Грушевський¹⁵¹ опублікував статтю міргородського полковника Григорія Лісницького, який розіслав інструкції до всіх сотень свого полку, подаючи новини з Москви. Із них тут виберемо найважливіші:

1. “Оренди і всякі прибутки з напоїв, чинші грошові і десятини від худоби і стації — то все має віддаватися до казни й. ц. в-ва.
2. Воєводи не тільки в Ніжині, Чернігові, Переяславі і Білій Церкві, але й по інших містах, аби прибували і жили постійно, городи ставили, і з тих волостей має іти всяка живність на тих воєводів і їх військо.
3. Бихів, що піддався військовій Зап., аби негайно зложив присягу ц. в-ву і царську залогу прийняв.
4. Митрополита Київського, як оберуть, аби зараз послано було на посвящення свят. патріархові.
5. На Запоріжжю аби було 10 000 вільних козаків таких, що нашими наймитами і підданими (“холопями”) були, і ми щоб з своїх городів їм давали на час платню і живність, а тих 50 тис., що поставлено було в нашій війську, вже кудись інде хочуть обернути”¹⁵² (тобто зробити драгунами).

Як бачимо, всі козацькі вольності, забезпечені Переяславським договором 1654 р., мали бути скасовані, а Україна —

стати звичайною російською провінцією. Таким чином, залишалося тільки 10 000 реєстрового козацького війська, але воно повинно нести службу на Запоріжжі, а решта 50 000 або звільнялися, або ставали солдатами чи драгунами царя. У міжчасі відбулися військово-політичні перемиїни. Гадяцьким трактатом 1658 р. Україна ставала третьою рівноправною частиною нової Речі Посполитої як Велике князівство Київське на чолі з гетьманом. І. Виговський відновив також дружбу із татарами і спільно завдав катастрофічного удару московському війську під Конотопом у 1659 р. Незважаючи на нові чвари в гетьманській державі, які довели до резигнації І. Виговського з посади гетьмана, Москва тепер вирішила відновити Переяславський договір, а після виборів Юрія Хмельницького гетьманом опублікувала так звані «Статті Хмельницького», тобто Чигиринсько-Московський договір з деякими змінами. Ця процедура тривала до кінця гетьманату.

§5. Чигиринсько-Московський (Переяславський) договір і його особливе місце в історії Східної Європи

Чигиринсько-Московський (Переяславський) договір 1654 р. змінив загальну структуру сил в Європі. Москва, яка тепер була зміцнена Україною, стала не тільки панівною силою в Східній Європі, а й чинником, з яким Західна Європа мусила рахуватися. Московська держава, контролюючи Україну, дістала прямий вихід до Чорного моря і виявилася небезпечним сусідом Османської імперії, зокрема Кримського ханату. Крім того, ослаблена виходом України Польща вже аж до нових часів не могла бути важливою складовою європейської економіки і політики, що довело до розподілів Польщі і її кінця (1795). Також Кримський ханат став після 1783 р. російською колонією, а Османська імперія знайшла у новій Російській імперії дуже сильного противника, який довів до занепаду і цю державу. Отже, наслідком Чигиринсько-Московського договору 1654 р. стало надмірне зміцнення Російської імперії, тінь якої й сьогодні ділить світ на дві частини, котрі перебувають в опозиції одна до одної. Основною ідеологічною опорою російського імперіалізму був спочатку православний інтернаціоналізм, який у XVIII–XIX ст. змінився на «єдиную і неделимую Росию», а в XX ст. — на міжнародний комунізм.

розділ III. Епілог

§1. Перший українсько-шведський договір

На завершення реконструкції поглядів Богдана Хмельницького на його міжнародні договори треба згадати перший українсько-шведський договір, який почав розробляти Б. Хмельницький, і в дусі його концепції проект договору був складений його наступником Іваном Виговським та послом короля Швеції Карла X Густава — Густавом Лілієнкроном, дідичем Гальстадським. У договірних пунктах, запропонованих українською стороною, чітко простежується хід думок Богдана Хмельницького від договору з Іслам Гіреєм III з 1648 р. до Переяславського договору 1654 р.

Гетьман Богдан Хмельницький кілька разів у своїх Листах до царя Олексія Михайловича звертав увагу на те, що для нього зв'язки зі Швецією дуже важливі, і також підкреслював їхню давність. Зокрема в Листі від 18 травня 1655 р. з Чигирина гетьман пише: “И о том тебе, великому государю нашему, твоему царскому величеству, ведомо чиним, что мы от лет четьрех с Христиною, королевою свейскою, ссылаемся”¹⁵³. Також Богдан Хмельницький у своєму Листі до думного дяка Ларіона Лопухіна від 18 травня 1655 р. писав: “Посылаем посланников наших до его царского величества, с которыми писали есмя до короля свейского, понеже мы от четьрех лет, как почели ссылаться с Христиною, королевою свейскою, и то для того, чтоб ляхом не давали помочи и прелести их свеяне не слушали”¹⁵⁴. В гетьманському Листі до боярина Іллі Милославського від 18 травня 1655 р. пишеться: “А ведая о том подлинно, что от четьрех лет от Христины, королевы свейские, которая нам грамотами своими обнадеживала, что с поляки не мирно живут, для того мы ныне прежде времени посланников наших посылаем до короля свейского, опасаячися, чтоб ляхи их не хотели до нас прельщать и на нас вопче воевати. Сего ради просим твоей милости, естли бы то начатое дело наше показалося за пристойное дело его царскому величеству, изволь

быти сходатаем, щоб те посланники наши не были задержаны”¹⁵⁵.

Виникає питання, хто ініціював шведсько-козацький союз і чому? Щоб з’ясувати цю проблему, звернемося до генеалогічного дерева шведської династії Вазів, тим більше, що одна гілка Вазів володіла Польщею в часи Богдана Хмельницького. Між двома гілками Вазів — протестантською в Швеції і католицькою в Польщі — існувала ворожнеча, зокрема тому, що королі Польщі все ще титулувалися дідичними королями Швеції, заявляючи тим самим свої претензії на шведський престол¹⁵⁶.

Шведська династія Вазів у Швеції і Польщі

Така сама проблема титулування існувала і в польських королів династії Вазів, і в московських царів. Під час московської смуги поляки підтримували спочатку самозванця Лжедмитрія I, а пізніше, після того як московський цар Василь Шуйський 1610 р. потрапив до польського полону і поляки здобули разом із Петром Конашевичем-Сагайдачним Москву, москвичі обрали царем польського королевича Володислава з тим, щоб він прийняв православ'є. Його батько, колишній шведський, а тепер польський король Сигізмунд III¹⁵⁷, не до-

Шведський король Карл X Густав (1654–1660)

зволив Володиславові прийняти царську корону, бо сам хотів стати московським царем. Одначе тому, що він був войовничим католиком, його не обрали московським царем, але він і його син Володислав IV використовували титул “московський цар”, а цього, очевидно, Романови не могли стерпіти.

Характеризуючи генеалогічне дерево шведської династії Вазів, треба зауважити, що сини засновника династії Густава I Вази, який зробив протестантизм державною релігією Швеції, мали різні релігійні афіліації. Тоді як Ян III сповідував католицизм, інші члени його династії, зокрема його брат Карл IX, були лютеранами, тобто протестантами. Син Карла IX, Густав II Адольф, грав основну роль як провідник протестантів під час Тридцятилітньої війни (1618–1648), і Швеція зайняла панівне становище у тодішній Європі. Тому не дивно, що Вестфальський мир 1648 р., яким закінчилася Тридцятилітня війна, відбувся під керівництвом двох сил: короля Франції Людовика XIV і короля Швеції Густава II Адольфа. Син Яна III, Сигізмунд III, був спочатку королем Швеції (1592), але його прогнав дядько, Карл IX, і він повернувся до Польщі, де його раніше обрали королем (1587). Густав II Адольф не мав синів, тільки дочку Христину. У Сигізмунда III було два сини: Володислав IV і Ян Казимир, які стали королями Польщі. Але вони також претендували на шведський престол і титулували себе королями Швеції, бо їхній батько був королем Швеції. Зрозуміло, що шведською політикою, яку за королеви Христини (1632–1654)¹⁵⁸ проводив канцлер Аксель Оксенштерна (*Axel Oxenstierna*) (1612–1654)¹⁵⁹ — довголітній шведський політик за панування трьох шведських королів, — зацікавилися вороги короля Польщі. Найбільшим ворогом Яна Казимира був православний гетьман Богдан Хмельницький. Спроба шведської королеви Христини зав'язати дипломатичні стосунки з Богданом Хмельницьким, як і інші характерні ознаки її політики, були перейняті королевою від свого великого батька — творця протестантської ліги у Тридцятилітній війні, Густава II Адольфа. Король Швеції в 1611–1632 рр. Густав II Адольф, як і воєвода Семигороду (Трансільванії) Гавриїл Бетлен (*Gabriel (Gabor) Bethlen*), в 1613–1629 рр. хотіли, як пише М. Грушевський, “кожен на свою руку використати козацькі сили в інтересах цієї протестантської, противокатолицької ліги, поставити козаків на послуги протестантської політики і підняти їх проти польського уряду...”¹⁶⁰.

Спроба тих зв'язків була ще в 20-х роках XVII ст.¹⁶¹, чому повинні були сприяти кальвіністичні погляди тодішнього царгородського патріарха Кирила Ласкаріса¹⁶², формального зверхника української церкви. Але коли шведським послам після тривалих літ драматичних спроб вдалося нарешті “добитися до козацького війська в 1630 р., вони трапили до лояльної старшини, яка хотіла підтримувати добрі відносини з польським урядом”¹⁶³. Тоді новий гетьман Іван Петражицький, лояльний до польського короля, наказав видати шведських послів полякам¹⁶⁴. М. Грушевський подав про це так: “Новий гетьман справді показав свою вірність і потішив серце королівське, скоро по своїм виборі на уряд переславши гетьманові коронному звістку про посольство дідичного ворога королівського, короля шведського Густава, що прибуло до козаків через Москву, в товаристві приданого з Москви агента, звісного вже там Путивльця Гладкого. Вони мали допитатися до братів митр. Борецького і до владики Борисковича, щоб вони їх провели до козаків не Орендаренкових, офіційних, а війська, ворожого Польщі. Але не знайшли сеї дороги і попали до реєстрового війська Кулаги, а Кулага поспішив повідомити про сю місію польське правительство”¹⁶⁵. Тепер зрозуміло, чому шведська королева Христина у 1653 р. відправляє своїх послів до Богдана Хмельницького і тим самим ініціює українсько-шведські взаємозв'язки, про що йдеться в Листі гетьмана до московського царя: “Тако же вашему царскому величеству ведомо чиним, что недавного времени ишли к нам послы от Христины, королевы ея милости Свейской, о каких делех, знати не можем, — которых послов ляхи, поймавши, королю отослали и к нам не пустили”¹⁶⁶. Існує конкретна інформація про посольство Христини, яке перехопили поляки у 1652 р.

Слід додати, що між Польщею і Швецією існували тертя, пов'язані з Ліфляндією (Латвією). Поляки захопили цю територію, але шведи хотіли її відвоювати, вважаючи своєю. У Листі Б. Хмельницький у 1655 р. підкреслює, що його зв'язки зі шведською королевою Христиною почалися чотири роки тому, тобто у 1651 р., а це був час після битви під Берестечком, в якій татари з невідомих для нас причин арештували Б. Хмельницького. Очевидно, гетьмана зацікавили зв'язки із новою протестантською силою в Європі — Швецією — в боротьбі проти поляків, яка могла б замінити його союз з татара-

ми. Пізніше Богдан Хмельницький в Листі до шведської королеви Христини¹⁶⁷ дякує їй за посольство, котре у червні 1654 р. вона “послала через отця Данила”, який водночас був і православним, і протестантом. Як шведська, так і українська сторони для дипломатичних контактів використовували греків, зокрема Данила Калугера (у перекладі з грецької — “монаха”), який відомий також під іменем *Daniel Oliveberg de Graecani Atheniensis*. Цей дипломат перебував на службі і в Богдана Хмельницького. Ієромонах з Афін, Данило Калугер їздив з дипломатичними місіями до Швеції, Семигороду, Молдавії, Валахії, Бранденбургу; nobілітований у Швеції і Польщі¹⁶⁸.

У цьому ж Листі гетьмана до шведської королеви є цікава його приписка про виконання дипломатичної місії Данила Калугера: “При сприянні найсвітлішого пана Ієроніма Радзейовського, підканцлера королівства Польщі”¹⁶⁹. Шведам був потрібний військовий партнер, який би протистояв Яну Казимиру. Ця активізація зв’язків Швеції з Богданом Хмельницьким досягла свого апогею, коли Швеція зі своїм союзником Юрієм II Ракоці, на допомогу якому Б. Хмельницький послав корпус Війська Запорозького на чолі із київським полковником Антоном Ждановичем, захопила Польщу у 1655 р. Польські історики¹⁷⁰ слушно вважають, що коли Польща мала проблеми зі Швецією, то укшталтування семигородсько-козацького союзу стало витвором колишнього віце-канцлера Корони Ієроніма Радзейовського. У битві під Берестечком 1651 р. брав участь із польської сторони підканцлер Ієронім Радзейовський, але він мав конфлікт з Яном Казимиром, і тому його вигнали за “зраду”. Він утік до Франції, а пізніше, у 1652 р., опинився у шведської королеви Христини і став її дорадником. Але він був з давніх часів приятелем Богдана Хмельницького. Коли Б. Хмельницький у червні 1654 р. надсилав Листа до Христини, то водночас писав Листа до І. Радзейовського 28 червня 1654 р.¹⁷¹. А Лист до колишнього коронного підканцлера Ієроніма Радзейовського з приводу встановлення зносин з ним і шведською королевою починається так: “Ясно-вельможний милостивий пане коронний підканцлере, мені вельми милостивий пане і великий приятелю...” Цікаво, що в обох Листах¹⁷² — до королеви Христини і до її радника у Швеції І. Радзейовського — гетьман пише, “що отець Данило нам усно передав необхідну інформацію від шведської короле-

ви”, і що він погодиться з усіма планами. За рішенням Б. Хмельницького, до посла шведського, який був водночас і його послом, — Данила Калугера, який повертається від гетьмана, приєднується посол Ян, а це був Іван Тафралій, теж грек, діяч православного інтернаціоналізму.

Іван Петрович Тафралій перебував на дипломатичній службі у московського царя ще з 20-х років XVII ст. і брав участь у складанні мирного договору між Московським царством і Османською Портою¹⁷³. У 1649 р. Тафралій вперше приїздить до Чигирини і відтоді виконує дипломатичні доручення гетьмана Війська Запорозького. В одному з Листів Богдана Хмельницького до московського царя ми знаходимо характеристику гетьмана дипломатові Тафралієві: “муж значний”¹⁷⁴. У складі українського посольства у 1650 р. Тафралій приїхав до Константинополя, на зворотному шляху з Листами гетьмана їздив до московського царя. В 1651 р. він був гетьманським послом до волозького воєводи Матвія Басараба¹⁷⁵. У битві під Берестечком у червні 1651 р. Тафралій потрапив на три роки в полон до Варшави. Московський уряд визволив його з польського полону, і він повернувся у 1654 р. до Богдана Хмельницького. З його дорученнями він їздив до Московської держави, у 1655 р. був послом Б. Хмельницького до Швеції. Про складнощі комунікацій, про те, що за послами постійно стежили, читаємо в Листі Б. Хмельницького: “Посилали ми до найяснішої шведської королеви своїх послів через Московську землю, але вони не могли туди дійти, посилала й найясніша королева і в. м., м. пан, до нас посланців через Польщу, але й ті посланці також до нас не дійшли”¹⁷⁶. Отже, польські вчені не дарма вважають, що саме Ієронім Радзейовський сприяв створенню семигородсько-козацького союзу. Що це так, підтверджує факт, що були паралельно надіслані Листи Б. Хмельницького до шведського короля Карла X Густава¹⁷⁷ і до Ієроніма Радзейовського у 1655 р., до королеви Христини і до І. Радзейовського у 1654 р. Іван Виговський теж підкреслює, що зв'язки зі Швецією Б. Хмельницький почав налагоджувати за часів королеви Христини.

Вважаю, що українсько-шведські зв'язки ініціювалися шведською стороною, починаючи з 1651 р., і здійснювалися одним з радників королеви Христини, давнім приятелем Богдана Хмельницького, колишнім віце-канцлером Польщі Ієронімом

Радзейовським у 1652 р. Виникає така думка: 1651 р. — це трагедія під Берестечком, і тому Богдан Хмельницький мусив шукати інший вихід, тим більше, що у 1654 р. помирає Іслам Гірей III і припиняються дружні стосунки із Кримом.

Після так званого Переяславського договору 1654 р. Богдан Хмельницький побачив, що цар Олексій Михайлович розсилав своїх бояр по українських містах для складання присяги впродовж майже трьох місяців. Акцію також проводили московські воєводи. Гетьман зрозумів, що цар як протектор не дотримується Чигиринсько-Московського договору 1654 р. Тому що поряд уже не було союзників-татарів, гетьман не наважувався розірвати договір з московським царем, а вірніше — з православним інтернаціоналізмом, який цар очолював. Погляд Хмельницького впав на одну з найсильніших на той час держав в Європі — Швецію, володар якої став головою протестантів у Європі. Ще починаючи з 1651 р., Б. Хмельницький планує укладання договору зі шведською королевою Христиною. З огляду на труднощі комунікацій і тому що як московська, так і польська сторони постійно перехоплювали дипломатичне листування, гетьман у Листах до королеви писав чемні фрази, а важливу інформацію усно передавали послі. Зокрема Лист Богдана Хмельницького від 28 червня 1654 р. (ДБХ. — №262) по суті був написаний шведському королю, бо гетьман уже знав, що королева Христина 6 червня 1654 р. зреклася корони на користь свого кузена Карла X Густава. Усно гетьманський посол Данило Калугер передав шведському королеві таке: гетьман помирився (*pacem inuit*) з московським царем і сподівається, що шведський король також підтримуватиме приязнь із ним. (Б. Хмельницький знав, що посол Данило Грек — діяч православного інтернаціоналізму.) “Але коли б з якої-небудь причини московський цар почав війну з в. кор. мил., то вельможний гетьман запорозький обіцяє бути на стороні в. кор. милості”¹⁷⁸. Данилу Калугеру дано усно такі доручення, які він виконував, а на зворотному шляху до Стокгольма він записав їх для шведського уряду. Ці матеріали зберігаються у Шведському Державному архіві, і їх видав Нікандр Молчановський (АЮЗР. — Т. 6. — Ч. 3).

З одного боку, Хмельницькому був потрібен союзник проти Польщі. Таким ідеальним союзником, здавалося, могла стати Швеція, країна, яка вийшла переможницею у Тридцяти-

літній війні, з другого — шведи шукали союзника у боротьбі з Польщею, і ось з'явилася можливість залучити на свою сторону Б. Хмельницького. Таким чином, приблизно у 1655 р. обидві сторони знайшли те, що шукали. Тут є дві обставини, які треба обов'язково брати до уваги, а саме: Віленський договір, бо це була зневага Богдана Хмельницького, і поява Карла X Густава, який вирішив розділити Польщу. Гетьман, незважаючи на різні труднощі зі сторони московського царя, налагоджує зв'язки з Карлом X Густавом, і це не виглядає підготовкою союзу у справі поділу Польщі. Гетьман вживає при тому титул "*dux*" — суверенний князь як самостійний володар. Також не випадково, що коли цар дає Хмельницькому завдання — визначити свої кордони з Польщею, гетьман вводить до них західноукраїнські землі. Ті самі кордони подає також І. Виговський у договорі зі Швецією 1658 р., щоб включити західноукраїнські землі, так само як Б. Хмельницький вів переговори про ці справи зі шведською королевою Христиною.

Тепер перейдемо до цих проблем докладніше.

Віленський договір і реакція на нього Богдана Хмельницького

У 1656 р. імператор Фердинанд III вирішив стати третейським суддею у конфлікті між московським царем Олексієм Михайловичем і королем Польщі Яном Казимиром, щоб у цей спосіб зміцнити фронт проти протестантської Швеції. Польський король і московський цар погодилися прийняти пропозицію імператора і визначили дату зустрічі своїх представників для переговорів у Вільно. Хоч імператор також писав про ці обставини Б. Хмельницькому, цар і король домовилися не допускати гетьмана Війська Запорозького до переговорів. Очевидно, Хмельницький це сприйняв як образу, але, не маючи за собою татарів, вирішив почекати, як розгортатимуться події. У міжчасі польська і московська делегації прийшли до спільного знаменника, що поляки виберуть після Яна Казимира своїм королем московського царя, а він протягом першого року свого правління в Польщі розв'яже українське питання¹⁷⁹.

По суті переговори Олексія Михайловича із польською стороною у Вільно зірвали Переяславський договір, бо велися без участі України, хоч вирішувалася її доля.

У зв'язку з тим цар написав Листа гетьману, щоб він визначив кордони держави Богдана Хмельницького з Поль-

щею, аби поляки її визнали. Богдан Хмельницький вирішив скористатися ситуацією для свого давнього плану, який він подав у своїй промові до польських комісарів ще у лютому 1649 р.¹⁸⁰. Тому гетьман як автономний володар під протекторатом Олексія Михайловича окреслив також західноукраїнські землі аж по Віслу¹⁸¹, притому гетьман використовував релігійну термінологію, бо цар офіційно був захисником православ'я. Отже, Б. Хмельницький назвав усі західні українські єпархії.

Так розумів Б. Хмельницький кордони своєї держави: "А ныне по твоему царского величества указу, хотя бы есмь где поблизу объявили между меж твоими, царского величества, и Яна Казимера, короля польского, городами, не можем о том знати. Только ваше царское величество и яко един под солнцем сеяющий православный государь, изволь премудре усмотреть, что православные епископы львовский, володимерский, премыский, луцкий и перед тем под православием будучие, хелмский, володимерский и весь народ православный в тех епископиях..."¹⁸².

Цар у 1656 р. хоче помиритися з королем Польщі й радиться з Б. Хмельницьким, щоб гетьман визначив свої кордони між державою Військо Запорозьке і Польщею, адже згідно з так званим Переяславським договором 1654 р. Олексій Михайлович — протектор Української держави. Б. Хмельницький, відповідаючи цареві, ідентифікує територію своєї держави з територією православної віри і подає назви усіх західноукраїнських православних єпархій. Цар його запитує: "А что ныне через столника вашего царского величества указ пришел, пусть так, как за исконных предков вашего царского величества святые памяти блаженных княжат российских было, и ныне будет, чтоб рубеж княжества Российского по Вислу реку был, аж до венгерские границы" (РДАДА. — Ф. 170. «Акты, пожертвованные разными лицами». — Оп. р. VI. — Спр. 2, оригінал).

Гетьман приділяв велику увагу коаліції Україна — Швеція — Семигород — Молдавія — Волощина — протестантська Литва і приєднання до неї Пруссії. Про це свідчить Лист Богдана Хмельницького від 21 червня 1657 р.¹⁸³ до курфюрста Фрідріха Вільгельма. Посольство Данила Оліверберга (Калугера) з особистим Листом і усними інструкціями для гетьмана мало на меті політичні форми цієї "приятні", можливо, закріплення її відповідним договором. Знаючи, що послі гетьмана

до Швеції, як, наприклад, Данило Калугер, часто переїздили через Пруссію, можемо здогадатися, що вони по дорозі вели переговори з пруськими дипломатами. У всякому разі Пруссія, пов'язана вже договором зі Швецією, разом із нею на підставі того ж договору приєдналася до антипольської й антимосковської коаліції¹⁸⁴. Хочу при тому звернути увагу на титулування Богдана Хмельницького в Листі до курфюрста Фрідріха Вільгельма (1640–1688), який був у той час наймогутнішим володарем у системі Німецької імперії і створив підвалини для побудови Пруського королівства, через що в історії його називають “Великим електором”. Гетьман вживає термін “*dux*”, як у Листах до шведської королеви Христини та її радника І. Радзейовського, так і до короля Швеції Карла X Густава, щоб підкреслити свій суверенітет, замість військових термінів “*campoductor*” або “*generalissimus*”¹⁸⁵.

Уповноважений шведського короля Густав Лілієнкрон, посол Карла X Густава, і гетьман І. Виговський продовжили справу, розпочату Б. Хмельницьким, і послалися на акцію його попередника. Так дійшло до оформлення українсько-шведського союзу від 6 жовтня 1658 р. Про це свідчить преамбула вищезгаданого договору: “Ми, Іван Виговський, гетьман Війська Запорозького, з усім Військом Запорозьким, тим заявляємо, сповняючи наміри покійного Б. Хм., нашого попередника, що для загального добра всього війська постановив був ввійти в згоду і союз спочатку з світлішою королевою Христиною, а потім з щасливо нині пануючим Карлом-Густавом, королем шведським й. м. л., ми не захотіли відступити від його спасенних замірів, прагнучи так само бачити в якнайкращим розквіті Військо Запорізьке, а його привілеї й вільності в повнім захованню”¹⁸⁶.

Основні два пункти першого українсько-шведського договору 1658 р. такі: перший стосується свободи і вольностей Війська Запорозького: “Світл. король шведський визнає і проголошує Військо Запорозьке з підвладними йому провінціями за народ вільний і нікому не підлеглий (*per libera gente et nulli subiecta*), і цю свободу й інтереси боронитиме проти всіх неприятели”. Другий пункт стосується території держави Військо Запорозьке, яка обіймає вже західноукраїнські землі і доходить майже до Балтійського моря.

Типовим для цього договору є вимога від Швеції, що коли Польща буде переможена, західноукраїнські землі в кордонах аж по Віслу входитимуть до гетьманської держави. Згадаймо, що ці вимоги Б. Хмельницький ставив перед польськими комісарами ще у 1649 р. і використав становище Олексія Михайловича під час його переговорів із польською стороною у Вільно 1656 р. В українсько-шведському договорі ще були договірні пункти 3 і 4, а саме:

“3. Кордони і території володінь Запорозького Війська визнає і проголосить, що вони пролягають не тільки до Вісли, а й до кордонів Пруссії, пообіцяє спільними силами здобувати і до рук Зап. Війська віддавати, як-от у Литві воеводство Берестейське і Новгородське.”

Серед «Договірних пунктів, запропонованих від яснов. гетьмана через комісарів Війська Запорозького яснов. послові шведського короля», цікавим є ще 4-й пункт, який передбачає, що король Польщі мусить визнати нові кордони держави Війська Запорозького:

“4. Коли Бог допоможе обом союзникам так, що вони зможуть погодити короля польського — (в землях) за Віслою, то він має бути обраний спільно, і за такої умови, щоб присягнув всіляко пильнувати приязні, свободи і згаданих кордонів Війська Запорозького”¹⁸⁷.

У преамбулі першого українсько-шведського договору чітко зазначено, що цей проект був витвором Богдана Хмельницького: “Даємо знати всім, кому треба, що світл. король Карл-Густав і яснов. гетьман Іван Виговський постановили продовжити стару приязнь світл. кор. Христини і яснов. гетьмана Б. Хмельницького і в спільних інтересах укласти між собою союз і воєнну спілку”¹⁸⁸. Для всіх міжнародних договорів Б. Хмельницького характерним був союз і воєнна спілка.

Дуже цінна інформація заховалася у так званих шведських проектах 1655–1656 рр., як Богдан Хмельницький уявляв статус своєї держави. Проф. О. Оглоблін про це пише: “У тих проектах найбільш важить *формула князівства Запорозького*. Гетьман мав здобути *титул князя Київського та Чернігівського* (ту ідею перебрав в році 1692 претендент до гетьманської булави Петро Іваненко (Петрик. — Л. П.) й гетьмана Війська Запорозького, на правах курфюрста Бранденбурзького й герцога Курляндського (обидва були васалами Речі Посполитої. — Л. П.)”

Україна мала бути “волнымъ и удѣльнымъ статомъ, подъ обороною и голдемъ королей и государствъ свѣйскихъ и полскихъ”¹⁸⁹.

Якби збулося те, чого прагнув гетьман, то західні кордони України охоплювали б і західноукраїнські землі “по Віслу”, а держава набула б першорядної ваги в Східній Європі. На жаль, не узгоджений із союзниками по коаліції похід Юрія II Ракочи на Польщу, а найголовніше — передчасна смерть 27 липня 1657 р. гетьмана Богдана Хмельницького і внутрішня анархія, яка невдовзі настала, не дали здійснитися цим планам.

§2. Загальна оцінка міжнародних договорів гетьмана Богдана Хмельницького

Монографію про міжнародні договори Богдана Хмельницького я розпочала писати з основною метою: виявити по можливості словами самого Б. Хмельницького, що він мав на увазі, укладаючи той чи інший договір. Висновки моїх досліджень підтвердили правильність моєї ідеї: насамперед дали змогу зрозуміти поза всяким сумнівом, коли у Богдана Хмельницького народилася ідея творити автономну державу. Повстання Б. Хмельницького відрізняється від дотеперішніх так званих спонтанних бунтів тим, що вони діяли під впливом гарячого моменту, без чіткого майбутнього плану. Богдан Хмельницький, ще поки почав своє повстання, виявив великий талант полководця і дипломата. Його програмою стало не очолювати новий бунт (повстання), але розбити польську армію. На той час козацька армія була відсталою — насамперед, не вистачало кінноти. У часи Б. Хмельницького тільки татарська кіннота могла рівнятися з польською. Очевидно, Б. Хмельницький хотів отримати татарську кінноту як допомогу. Це було не так просто, досі між козаками й татарами звичайно відбувалися воєнні акції, які підсилювалися тим, що козаки були православні, а татари — мусульмани. Хоч кримський хан Іслам Гірей III був своєрідним намісником турецького султана на північних кордонах Османської імперії, але він не міг виступити проти Польщі, з якою турецький султан уклав договір. Отже, Іслам Гірей III представив урядові султана справу в такий спосіб, а це ми знаємо від турецького історика На'іми,

що йдеться не про козацький бунт, а про те, що козаки хочуть вийти з-під польського панування й піти під протекторат султана. Іслам Гірей III звернув увагу османського правління на те, що козаки мають у своєму розпорядженні великий флот, а це було б дуже важливо у боротьбі османів із морською потугою Венеції. Уряд султана погодився на ту політичну акцію і дав дозвіл Іслам Гіреєві III допомогти Б. Хмельницькому у його боротьбі. Якби Богдан Хмельницький не мав свого чіткого плану у 1648 р. творити окрему Козацьку державу, тоді б ані султан, ані хан не могли б погодитися на участь у боротьбі проти Польщі. Як ми бачимо, докладне вивчення договорів між кримським ханом, султаном Османської імперії і Богданом Хмельницьким у 1648 р. дало змогу з'ясувати дуже важливий факт, який був досі суперечливим: коли у Богдана Хмельницького виникла ідея творити автономну державу. Хоч в останні часи з'явилося багато праць про Зборівський договір, усе ж основне питання, хто були договірні сторони, так і залишилося нез'ясованим. Справа ускладнюється тим, що польський король Ян Казимир вважав себе приниженим, бо він мусив погодитися на Зборівський договір із кримським ханом, в якому Іслам Гірей III поставив королю вимогу практично зректися трьох воєводств: Київського, Чернігівського, Брацлавського і погодитися, щоб на цих землях організувалася автономна держава (князівство Руске).

До речі, свідомо чи несвідомо, але польські історики вирішили не шукати польського оригіналу Зборівського договору 1649 р. Працюючи над збіркою Др. Зігні Сосайле «Ярлики Кримські з часів Яна Казимира в роках 1649–1668», я одразу розпізнала в Ярлику №1 польський переклад тексту оригіналу Зборівського договору 1649 р. і те, що автор користувався турецькомовним оригіналом, який зберігався в Польщі у Варшавському Головному архіві давніх актів. Тоді я звернулася до проф. Омеляна Прицака, який веде наукове листування з дніпропетровським істориком Андрієм Портновим, котрий стажується у Варшаві, щоб зробити копію татарського оригіналу договору в AGAD. У такий спосіб нам вдалося віднайти в Польщі, у Варшавському Головному архіві давніх актів (karton 62,teczka 4, №kol. 335), татарський оригінал польсько-татарського договору 1649 р., а в документах РДАДА я відшукала текст польської версії Зборівського договору, яка подана у пе-

рекладі тогочасною мовою Посольського приказу і видана в АЮЗР (т. 3. —Док. №303. —С. 409–416), датована 16 листопада 1649 р. Крім того, з'ясувалося, що Зборівський договір був укладений між двома суверенами — королем Польщі Яном Казимиром і кримським ханом Іслам Гіреєм III, котрий у той час представляв інтереси Б. Хмельницького, бо останній як підданий Яна Казимира не міг бути договірною стороною. З'явилася червона нитка, яка зв'язала договір 1648 р. Б. Хмельницького з Іслам Гіреєм III із Зборівським договором 1649 р., а також із так званім Переяславським договором 1654 р.

Стосовно так званого Переяславського договору 1654 р. встановлено нові факти, насамперед те, що йдеться про два аспекти даного договору: релігійний церемоніальний і юридичний. Російські вчені, як за царських часів, так і за радянських, та й сьогодні вважають основним релігійний церемоніальний акт 8 січня 1654 р., тобто Переяславську Раду, представляють його як всенародний акт українців. Михайло Грушевський джерельно довів, що всіх учасників Переяславської Ради, які присягали цареві, було всього 200 чоловік. Основний договір я називаю Чигиринсько-Московським, від імені двох столиць договірних держав. У Чигирині під проводом Б. Хмельницького були підготовлені «*Статті Богдана Хмельницького*», в Москві царські й українські дипломати обговорили і прийняли остаточну форму договору, так звану «*Жалувану грамоту Богдану Хмельницькому*». Представники російської імперської думки вважали, що безпечніше концентрувати увагу на релігійному церемоніалі, на так званій Переяславській Раді, спотворено окреслюючи її як вияв народної волі, ніж займатися юридичним аспектом договору, бо тоді б стало зрозуміло, що Московська держава з самого початку не дотримувалася «Пунктів» договору. Але навіть Статейний список В. В. Бутурліна, котрий, як слушно зауважив М. Грушевський, “ймовірно підігнаний під надіслані з Москви інструкції”, був перередагований у Посольському приказі і є переконливим доказом того, що договірні справи також трактувалися на Переяславській Раді. Коли В. В. Бутурлін заявив Б. Хмельницькому, що він не може присягати від імені царя, про це гріх навіть подумати, гетьман вийшов з Успенського собору, де відбувався релігійний церемоніал. І тільки після

якихось запевнень про те, що його «*Статті*» будуть затверджені, Б. Хмельницький повернувся до церкви.

Останній договір, який підготував Б. Хмельницький, але який був підписаний уже його наступником Іваном Виговським, — шведсько-український договір. І тут є дуже важлива інформація про політичну лінію Богдана Хмельницького: по-перше, він наполіг включити до держави Війська Запорозького всі західноукраїнські землі, тобто українські православні дієцезії аж по річку Віслу. По-друге, не менш важливою в ньому була інформація про те, як Б. Хмельницький оцінював свій статус як володаря. Він вважав, що його спадкоємець мав стати таким володарем, як Бранденбурзький електор (на той час один з найсильніших володарів Європи) або як князь Курляндії, котрий зумів для своєї держави здобути колонії в Африці й Америці.

Щоб зрозуміти дипломатичні акції Б. Хмельницького, треба взяти до уваги два дуже важливі факти. Це був час династичного легалізму, і жодна із впливових династій, наприклад, Габсбурги чи Бурбони, не могла входити до союзу із вихідцем з козацької старшини, яким був Богдан Хмельницький. Крім того, ситуація у Східній Європі в той час мало цікавила західноєвропейську політику. Політична карта Європи за доби Б. Хмельницького збільшилася тільки протестантськими Нідерландами, які у 1648 р. успішно завершили революцію і відділилися від держави іспанських Габсбургів з місцевою Оранжською династією. В Англії в цей час відбувалася пуританська революція Олівера Кромвеля. У грудні 1653 р. Кромвель став лордом-протектором — це була своєрідна диктатура. Кромвель (1599–1658) помер на рік пізніше, ніж Б. Хмельницький. Його син Річард зумів продовжити пуританську революцію ще на один рік, а згодом утік до Франції, де жив як приватна особа, Джон Кларк (*John Clarke*), до 1712 р. Отже, Англія займалася своїми внутрішніми справами, як і Франція, котра пізніше розпочала боротьбу з іспанськими Габсбургами. Данія мала свого вічного ворога — Швецію, тому кожен ворог Швеції ставав її союзником, у даному випадку, безперечно, Польща і Норвегія, що була в той час колонією Данії. Пруссія стала васалом Польщі, а об'єднаної Німеччини й Італії ще не існувало. Швецією володіла до 1654 р. королева Христина, яка щораз більше виявляла прокатолицькі симпатії й, очевидно, не ви-

ступила би проти свого родича Яна Казимира (вони були кузенами і належали до однієї династії Вазів). Отже, як бачимо, Б. Хмельницький не міг нікого зробити своїм союзником у боротьбі з Польщею. Практично тільки безпосередні сусіди Польщі й України могли стати зацікавленими партнерами, тобто Кримське ханство, Османська Порта і Московське царство. Інші держави були несuverенними, такі як Молдавія, Волощина і Трансильванія — васали Османської Порти. Таким чином, коли у 1648 р. Богдан Хмельницький вирішив повстати проти Польщі, єдиним потенційним союзником виявився кримський хан Іслам Гірей III та Османська Порта. А тому що єдина можлива допомога, на яку міг розраховувати Б. Хмельницький від Туреччини, була татарська кіннота, татари, як і Османська Порта, зникли у 1654 р. після смерті Іслам Гірея III зі списку потенційних партнерів України — залишилося тільки Московське царство. Однак Б. Хмельницький, для якого всі договори мали те саме значення — забезпечити автономію України — дуже швидко зрозумів, що Москва зацікавлена тільки в тому, щоб замість Польщі володіти українською землею. Як тільки шведська королева Христина покатоличилася, покинула у 1654 р. Швецію й оселилася в Римі, Б. Хмельницький, незважаючи на застереження московського уряду, який був у стані війни зі Швецією, зав'язав дипломатичні стосунки із новим шведським королем Карлом X Густавом (помер 1660 р.). Ці переговори закінчилися шведсько-українським договором, який забезпечував Україні автономію; але все це завершилося після смерті Б. Хмельницького за гетьмана І. Виговського. Всі можливості, які мав до диспозиції Великий Гетьман в 1648–1657 рр., він використав й уважно стежив за розвитком міжнародних подій.

§3. Висновки

До 1789 р., тобто до Великої французької революції (1789–1794), панівним у всесвітній історії був принцип легітимізму, отже, тільки династи із традицією влади могли володіти і укладати між собою договори. Після 1789 р. місце легітимізму зайняла ідея суверенності народу (нації). Новітні історики, які мислили категоріями національної суверенності, оцінювали минуле через цю призму, в даному випадку — дії Богдана

Хмельницького, вимагаючи від гетьмана, щоб він діяв, виходячи з національної суверенності, ідеї, якої у XVII ст. ще не існувало.

Основна складність для Богдана Хмельницького полягала в тому, що він жив і діяв в епоху легітимізму, але, на жаль, не мав легітимної бази, і його трактували як своєрідного самозванця. З Великим Гетьманом Б. Хмельницьким європейські володарі були готові вести переговори про допомогу Війська Запорозького, але не хотіли говорити як рівні з рівним.

Богдан Хмельницький свій стимул для дій отримав, перебуваючи в системі Польсько-Литовської Речі Посполитої, яка після страшної поразки козаків у 1638 р. насолоджувалася так званім “золотим спокоєм”. Б. Хмельницький мав дві можливості: одну — повністю залишити свої плани про творення автономної держави в системі Речі Посполитої, другу — вибороти цю концепцію у змаганні з Польщею. Вибираючи боротьбу, він потребував союзника і знайшов його в особі Іслам Гірея III. Б. Хмельницький весь свій зрілий вік прожив у Речі Посполитій і знав, що можливість вирішити справу мирно малоймовірна, бо в польському політичному менталітеті не було місця для непольського партнерства. Одначе він вірив, що силою можна переломити той опір. Не раз в історичній науковій літературі зустрічається думка, зокрема у М. Грушевського, ніби Б. Хмельницький був нестабільним, тобто змінював одну орієнтацію на іншу, і тому я зосереджувала увагу на договорах Б. Хмельницького у справі автономії з усіма можливими партнерами. Річ у тому, що Б. Хмельницький мав постійно ту саму візію свого плану, але діяв на міжнародній арені, де його сучасники не були спроможні сприйняти нового партнера. Насамперед це стосується Польщі, яка славилася своєю концепцією вольності й рівності, але, як ми бачимо, ця вольність і рівність обмежувалися лише римо-католицькою польською шляхтою польського та литовського походження. Щоб це переконливо показати, я беру до уваги досвід Литви, яка вступила у зв'язок із Польщею як партнер, але опинилася у системі асимільованих. Люблінська унія 1569 р. почалася як своєрідний компроміс між польською політичною елітою, котра наполягала на інкорпорації Литви, а остання — на автономії, і тому переговори тривали майже 200 років (1386–1569). Оскільки тоді в Польщі правила литовська династія, то литовська сторона, яка мала цілісну структуру, отримала деяку автономію. Одначе найкращу

частину литовської території — Україну — Польща відібрала від Литви у 1569 р. Як відомо, у середньовіччі і власне в новій історії ідеологія знаходилася в руках духовенства. Польська церква ніколи не дозволяла литовській мати свою церковну організацію. У литовській столиці Вільнюсі створено єпископство, яке безпосередньо підлягало польській церковній структурі, а саме, польському архієпископу в Гнезно. Починаючи від XVI ст., польська католицька церква використовувала дві мови: латинську і польську, очевидно, як централізована структура не дозволяла побутування литовської мови. Це намагалися змінили литовські кальвіністи, переважно кн. Радзивілли, але вони не мали постійного успіху. Литовська еліта під впливом польського католицизму повністю спольщилася. Коли в XIX ст. почалося національне відродження литовців на основі народної литовської мови, вони мусили починати від нуля, подібно як і українська еліта. Литовська паралель подається тут для кращого розуміння, чому менталітет польської правлячої верстви не міг допустити, щоб руський (український) митрополит, як православний, так і католицький (уніат), діставав місця в польському сенаті, де творилася державна ідеологія і політика. Така обіцянка, але тільки для уніатів, із 1632 р. здійснилася тільки у 1790 р., за якихось п'ять років до кінця існування Польської Речі Посполитої у 1795 р. Це була програма-мінімум у візії Богдана Хмельницького.

Яким же в дійсності було місце запорозьких козаків у системі польської демократії? На засіданні сенату 3 липня 1632 р. русь (українці) називали себе членами Речі Посполитої, але польські сенатори вказали на їхнє місце: “Ви є членами тіла Речі Посполитої, але такими, як волосся і пазурі, — тілу дійсно потрібні, але коли дуже виростуть, одні — обтяжують голову, а другі — прикро ранять. Тому їх треба частіше обтинати. Без сумніву, якась частина козаків може стати допомогою проти турецької небезпеки і як оборона перед татарами. Якщо б, однак, збільшити кількість козаків, виникне небезпека загибелі Речі Посполитої, коли руські хлопи за сприятливих обставин почали б бунтувати проти своїх панів”. Цю інформацію записав відомий польський політик і мемуарист, литовський маршал Альбрехт Станіслав Радзивілл (†1656).

Польсько-литовська Річ Посполита, з якою мав справи Б. Хмельницький, званилася пишномовними ідеалами рівності

й толеранції, але на ділі ця рівність і толеранція обмежувалися, використовуючи сучасну термінологію, етнічними поляками, а частково представниками іншої національності, які ставали політичними поляками (наприклад, Адам Кисіль, Ярема Вишневецький).

Релігійна толеранція на практиці ніяк не стосувалася православних. Так, православна сторона, наприклад, у Зборівському договорі 1649 р., а згодом у Гадацькому 1658 р., ніколи не могла добитися, як уже згадано, щоб зрівняти права православного митрополита з католицьким.

Тридцятилітня війна (1618–1648) була, з одного боку, великою людською трагедією для населення Німеччини, де в основному вона велася, але з другого, зреалізувала справжню релігійну толеранцію. Усі німецькі держави і державки (близько 300) стали відтепер рівноправними і політично незалежними, визнаючи тільки теоретичний авторитет імператора. Протестантський курфюрст Бранденбурзький вважав рівним партнером як католицького імператора, так і своїх католицьких колег, наприклад, князя Баварії. В системі Речі Посполитої могли бути мішані подружжя і толеранція в особистому житті, але польсько-литовський менталітет не знав ніякої толеранції стосовно рівності неполяків із римо-католиками. Частина українського православ'я вирішила об'єднатися з Римом (папою), маючи обіцянки визнання їхньої рівності із католиками. Але якщо польські королі і підписували толерантні документи, вони й не думали їх виконувати, бо менталітет польської державної структури цього не дозволяв.

Детальне дослідження основних міжнародних договорів Богдана Хмельницького виявило, що від самого початку революції 1648 р. гетьман чітко бачив свої цілі. Це була ідея, за сучасною термінологією, автономної держави, для якої він використав традиційну назву “Військо Запорозьке”. Хоч ця назва виходила далеко поза можливості військової організації, однак на підставі висловів і дій Б. Хмельницького слід зробити висновок, що його ідеалом було не військо як таке, але Князівство Руське, яке обіймало б територію всього населення православної віри в системі Речі Посполитої, водночас об'єднання західноукраїнських земель із східними в Князівстві Руськім, автономним у системі Речі Посполитої. Володар тієї держави повинен був бути абсолютним спадкоємним монархом, тобто

як гетьман називає себе — “самодержцем Руським”. На шляху до здійснення того ідеального політичного ладу стояли дві перешкоди: зовнішня і внутрішня. Зовнішня складність, про яку йшлося, це диполісність — православний світ і католицько-протестантський, в якому не було місця православним. Внутрішня — те, що населення території держави Б. Хмельницького, після занепаду Княжої і Литовської Русі, втратило політичну свідомість і звикло коритися польській владі — традиційний легалізм, хоч час від часу проти неї бунтувалося. Ідея мати свого власного володаря виявилася настільки чужою для їхнього менталітету, що стало неможливим сприйняти кандидата, який не був династом. На жаль, Вестфальський мир 1648 р., як і пізніший Версальський договір 1919 р., не міг розв'язати пекучих національних проблем. Головний принцип Вестфальського миру стосувався володарів, а не народів. “*Cuius regio*” означало володаря держави, а не народу, який там жив, значить “*eius religio*” означало не релігію мешканців, а релігію володаря. Жителі мусили перейти на релігію володаря або емігрувати. Граничним став рік 1624-й, коли в Україні, як і в 1648 р., володарем був католицький Ваза. Значить, якщо дослівно брати рішення міжнародного Вестфальського договору, то не існувало місця православному населенню України — воно повинно було або стати католицьким, або емігрувати. При тому автономний католицизм (уніатство) не приніс рішення, бо як менталітет польських церковно-державних установ не міг визнати навіть католицизму, якщо це не був римський і національно польський. Тут годі говорити про рівність польського католицизму з православ'ям. Так само це стосується рівності політичної, якою поляки все хвалилися, виявом цього могла бути Гадяцька унія 1658 р., котра передбачала створення автономного Великого Князівства Руського на рівні Польщі і Литви, але польський “толерантний” сойм відразу ліквідував концепцію Князівства Русь, і замість рівного партнера залишилися нижчі піддані польських панів. Таким чином, програму-максимум візії Богдана Хмельницького Гадяцька унія 1658 р. не відтворила: автономне Велике Князівство Руське, яке навіть у своїй узгодженій формі не пройшло в соймі, стало паперовим документом про паперову політично-релігійну толеранцію Речі Посполитої.

Богдан Хмельницький, аби створити автономну державу, мусив знайти помічника у боротьбі з Польщею, що для

нього, нединаста, було дуже складною справою, оскільки ані католики, ані протестанти, ані православні не могли визнати Б. Хмельницького рівноправним партнером і погодитися на візію його автономної держави. Отже, залишився тільки мусульманський світ, в якому тієї дискримінації не було. І дійсно, Б. Хмельницький дістав допомогу від Кримського ханату та Османської держави. Одначе українське населення не було готове прийняти мусульманський протекторат, що створювало Богданові Хмельницькому обмеження у конкретній реалізації того зв'язку. Єдиний спільний знаменник, під яким можна було об'єднати аполітичні маси, була справа православної віри, що у своїй логіці вела до бажання жити під православним монархом, який, завдяки тодішньому менталітету, переходив у русло ідей православного інтернаціоналізму, в структурі якого не було місця для іншого православного монарха, крім московського царя. Через те так званий Переяславський договір 1654 р. не міг бути вирішенням, бо Олексій Михайлович, як і Ян Казимир, кожен зі своїх причин, не міг визнати Б. Хмельницького автономним володарем. Договірні статті в Чигирині і Москві редагувалися в такий спосіб, що кожна сторона могла по-своєму інтерпретувати постанови. Московська держава не мала традиції визнання самостійності васалів. Кожен політичний зв'язок інтерпретувався там не як союз, а як інкорпорація. Московська сторона не хотіла визнавати, що дуже вдалий термін, який українська сторона виробила, “під високу руку”, — є зобов'язанням дати автономію, але вона все це інтерпретувала тільки як “у підданство”.

Як же утвердилася панівна роль Москви у православному світі Східної Європи? При тому необхідно сказати про роль середньовічної церкви у творенні вищої суспільної спільноти, з якої пізніше виникли нації. Поганські релігії (багатобожжя) не мали об'єднуючого знаменника, кожен рід чи плем'я мав свого бога, і тому між ними виникали постійні конфлікти. Християнська релігія, основою якої була віра в єдиного Бога, стала цементуючим елементом саме тому, що творила вищий тип суспільної організації, заснований не на племенній окремішності, а на спільній релігії. Християнство було централізуючою силою і встановлювало на більших територіях ієрархічну структуру, очолювану патріархом і митрополитами. Можна сміливо твердити, що скільки на даній території було

митрополій, стільки постало пізніше націй. Наприклад, у Скандинавії налічувалося кільканадцять королівств, але було засновано тільки три митрополії. Митрополія в Лунді розвинулася в данську націю, митрополія у Трондгаймі стала джерелом норвезької нації, а митрополія в Уппсалі — основою для формування шведської нації. Було багато держав і державок у Західній Слов'янщині, але постала тільки одна держава, власне на території митрополії в Гнезно, — це Польща. І тому польські політики після того, як Литва ввійшла у зв'язок з Польщею і прийняла християнство, не допустили, щоб столиця Литви Вільнюс стала митрополією. У середньовіччі на території Східної Європи існувала одна держава, яку історики звикли називати Київська Русь, це тому, що тривалий час на цій території існувала тільки одна митрополія у Києві. В 1299 р. Київський митрополит із причин зовнішньої небезпеки перебрався до Володимира над Клязьмою, а після — до Москви, і Москва стала митрополією, тобто релігійним центром Східної Європи. На території сьогоденної Росії були й інші центри, старші від Москви, насамперед, Великий Новгород, єпископ якого ще в київські часи дістав високий титул архієпископа, тобто тільки одним рангом був нижчий від митрополита. І в XIV–XV ст. Великий Новгород мав усі шанси стати окремою нацією, тому московські князі Іван III та Іван IV розв'язали жорстоку війну з Великим Новгородом, яка скінчилася здобуттям і спаленням міста й виведенням місцевого населення на іншу територію (1478). Так дійшло до панівної ролі Москви у православному світі Східної Європи. Цим також пояснюється особлива роль православного інтернаціоналізму в Україні, яка була не політичною, а релігійно-політичною. Розчарований у діях Олексія Михайловича, які мало відрізнялися від зневаги козацької автономії польською стороною, Богдан Хмельницький вів переговори з тодішнім головою протестантської Ліги в Європі — королем Швеції Карлом X Густавом. Хоч договір цей був підписаний вже після смерті Великого Гетьмана, але всі джерела підкреслюють, що основні пункти опрацював Богдан Хмельницький. Крім запевнення шведського протекторату, договір має ще елемент, який вперше був зафіксований в юридичній формі, а саме — згода Швеції на об'єднання західноукраїнських земель з Козацькою державою, чого не бачимо в жодному попередньому договорі.

Аналіз основних міжнародних договорів Богдана Хмельницького виявив постійну зовнішньополітичну лінію гетьмана — запевнення протекції автономії держави Богдана Хмельницького, котра називалась Військо Запорозьке, як держави всієї православної Русі. Заміна протектора була тільки тактичним кроком, а не політичною орієнтацією.

Ключовим словом для “нової історичної науки” нашого часу є “менталітет”. У моїй праці я часто вживаю термін менталітет, який започаткувала французька школа «Анналів». Люсьєн Февр говорив про менталітет суспільства в цілому. На мою думку, треба розрізняти, з одного боку, універсальний менталітет для всього населення, а з другого — менталітет окремих соціальних верств і груп, як це з’ясовує в даному випадку Марк Блок. Тобто представники всіх класів, верств і груп суспільства мають дещо спільне, але водночас створюють соціальний і соціально-психологічний обрис, і їхня історія протягом, наприклад, XVII ст. відзначалася важливими особливостями. Отже, якщо піти за Блоком, предметом історичного дослідження є людина в суспільстві, а для Февра — в цивілізації.

Під менталітетом розумію не психологію одиниці, а соціально-психологічний обрис спільноти або поодиноких активних верств цієї спільноти. Історія займається не окремими одиницями, а окремими суспільними спільнотами. Стосовно української спільноти в половині XVII ст. можна визначити три менталітети, тобто три соціально-психологічні атрактивні вартості суспільних груп.

Перший — менталітет визнання легітимності польського короля Яна Казимира володіти Україною. Цей менталітет дуже довго не міг уважати можливим мати свого власного володаря нединаста. Тут насамперед слід назвати брацлавського, пізніше київського православного воєводу Адама Киселя та представників лояльної шляхти — панів-можновладців. Але цей менталітет під спільним знаменником лоялізму зумів переключитися на лояльність щодо Великого Князівства Руського у конвенції Гадяцької унії. Шляхтич Іван Виговський, який у битві під Жовтими Водами виступив разом з поляками проти українського гетьмана Богдана Хмельницького, опісля, коли став на службу гетьманові, поширив свою концепцію лояльності на гетьманську державу Богдана Хмельницького, згідно з основними задумами Гетьмана, як Велике Князівство Руське.

Ця нова лояльність поширилася на шляхту українського походження, яка перейшла на службу Б. Хмельницькому.

Другий менталітет — це концепція передмур'я християнського, який витворився як наслідування менталітету поляків (*przedmurze chrześcijaństwa/Antemurale christianitatis*). Цей менталітет став основою для існування Запорозької Січі. Час революції Б. Хмельницького — ідеї державного будівництва України — народив менталітет ідеї Князівства Руського, а також ідеї Війська Запорозького. Однією із характерних рис цього менталітету є атрактивність ідеї Запорозької Січі на о. Хортиця навіть тоді, коли Запорозька Січ і держава Богдана Хмельницького стали окремими політичними одиницями. Тому гетьман мусив залишити назву Військо Запорозьке, яке вже не обмежувалося самим військом. Богдан Хмельницький створив справжню державу, до якої входили всі верстви населення України, не тільки запорозькі козаки, а й духовенство, шляхта, міщани, селяни, купці, які проживали на західних і східних землях сучасної України. Очевидно, не можна було застосовувати мірки Запорозької Січі до держави Богдана Хмельницького Військо Запорозьке, тому виникли протиріччя. Запорозька Січ не мала жодної рації існування як незалежна одиниця після 1648 р. і тільки, мабуть, з пієтизму Б. Хмельницький не ліквідував її, що *після його смерті дуже помстилося*, бо запорожці з обмеженою візією стали претендувати на провідну роль у державі Богдана Хмельницького, хоч не мали уявлення про те, що це таке держава, і це призвело до Руїни. Запорозька Січ після смерті Б. Хмельницького стала своєрідним динозавром, непристосованим до життя в іншій добі. З огляду на це Богдан Хмельницький мав зв'язані руки, коли йшлося про пошуки союзника проти польського короля. Власне, концепція передмур'я робила союз Богдана Хмельницького з мусульманським світом неприйнятним, хоч у даній політичній констеляції це було для Б. Хмельницького єдиною конкретною можливістю. Ідея Богдана Хмельницького щодо Руського Князівства перемогла тільки за шляхетської гегемонії Івана Виговського в його Великому Князівстві Руським — федеративній частині триєдиної Польсько-Литовсько-Руської Речі Посполитої. Однак менталітет православного інтернаціоналізму в його українському варіанті піти “під високу руку” московського ца-

ря не дав можливості запанувати ідеї Великого Руського князівства, і перемогла козацька ідея Війська Запорозького.

Третій тип менталітету — це православний інтернаціоналізм, який переважно поширився спочатку серед вищого духовенства, а опісля став світоглядною базою для нижчого духовенства (попівства тощо). Цей менталітет передбачав єдиного православного імператора — намісника Бога на землі, який керував також церквою за допомогою свого заступника — православного патріарха Москви. В Україні виник окремий варіант того менталітету, ідея “високої руки” православного царя, яка мала б забезпечувати автономію української держави, як це було у договорі Бога зі стародавніми євреями. Ці три менталітети діяли паралельно і є соціально-психологічним обрисом української спільноти в середині XVII ст., але, на жаль, бракує джерел, тому немає можливості подати у відсотках впливовість того чи іншого менталітету.

Київський історик Олександр Оглоблін у «Ювілейному збірнику на пошану Д. І. Багалія» (К., 1927. — С. 720–744) надрукував статтю «Договір Петра Іваненка (Петрика) з Кримом 1692 р.», в якій прийшов до важливих історіософічних висновків у справах українських менталітетів XVII ст. Для своїх висновків учений використовує терміни “ідеї” або “форми державної думки”: “Історія державної думки за доби... другої Української держави (козацький період. — Л. П.) сформувала дві основні ідеї державного будівництва України: *ідею князівства Руського*, що протягла традицію давньої Руської держави, і нову, порівнюючу *ідею Війська Запорозького* (як державної організації України), що її утворила була революційна доба, хоч коріння її сягають глибше. За часів Хмельниччини маємо змагання цих двох ідей, власне, тих двох суспільних верств, що були творцями й репрезентантами тих ідей. Шляхетська ідея Руського князівства й козацька (й дрібношляхетська) ідея Війська Запорозького, безсумнівно, були суперечливі. В процесі боротьби відповідних соціальних груп за часів Хмельниччини спроби погодження двох ідей, спроби компромісу були неможливими. Проте реальна сила й влада на Україні козаччини належала. Панування козацької старшини надає безперечної переваги ідеї Війська Запорозького, що й стає за офіційну формулу української державності. Але маєткова шляхта українська ще забезпечує свою соціально-економічну базу й політичні впливи.

Процес економічного зближення заможної шляхти й козацької старшини, завершений у реституції шляхетського землеволодіння і в участі найвидатніших представників шляхти української в чигиринському уряді спричинився до перших спроб практичного погодження двох основних ідей. Елементи компромісу позначилися вже в першій формулі державної ідеї Війська Запорозького, що її наведено в донесенні московського дипломатичного агента Кунакова в березні 1649 р. Ще виразніше намітили компромісну формулу т. зв. “шведські проекти” 1655–1656 рр. У тих проєктах найбільш важить формула князівства Запорозького. Гетьман мав здобути титул князя Київського та Чернігівського й гетьмана Війська Запорозького, на правах курфюрста Бранденбурзького й герцога Курляндського. Україна мала бути “волнымъ и удѣльнымъ статомъ, подъ обороною и голдемъ королей и государствъ свѣйскихъ и полскихъ”. Але вже те, що поруч цього були інші проєкти, свідчить про боротьбу кількох поглядів, що відбивала глибші змагання соціальні. Ці проєкти не могли задовольнити керуючі кола українські. Нова спроба, де яскраво відбилася перемога ідеї шляхетської (нехай модифікованої), була втілена в Гадяцькім трактаті 1658 року, що утворював на українських землях Велике Князівство Руське як федеративну частину Речі Посполитої. Керуюча верства — козацька старшина — за несприятливих міжнародних умов і загостреної громадянської війни на Україні не спромоглася тую ідею здійснити. Натомість знову запанувала ідея Війська Запорозького, форма, що здобула підтримку й з боку Московщини, і з боку Польщі. Це яскраво виявилось в Юрія Хмельницького. За часів Руїни ідея князівства Руського завмирає. Тая суспільна верства (шляхта), що її утворила, була мало не цілком знищена в революційній боротьбі. Перевага ідеї козацької яскраво виявилася в діяльності Дорошенка. Нова організація української політики — на Крим і Туреччину — пізніше зв’язана була з відновленням колишньої шляхетської ідеї — князівства Руського. Її вбачаємо в організації князівства Малої Росії в Україні за Ю. Хмельницького. Але лишилася сама форма: зміст ідеї був вже цілком відмінний. Ідея відірвалася була від свого соціального ґрунту, перетворилася на ідею мандрівну, на знаряддя турецько-татарської політики на Україні”.

Омелян Пріцак запропонував широку дискусію з О. Оглобліним стосовно менталітету, і ми присвятили їй три засідання міні-семінарів. Ми дійшли таких висновків: О. Оглоблін був предтечею Марка Блока в тому, що він пов'язував ідею форми державної думки (менталітет) не з усім народом, як пропонував Л. Февр, а з активними суспільними верствами даного періоду. Але О. Оглоблін виявив у нашому періоді тільки два менталітети, а моя праця переконує, що їх було три.

Друге важливе відкриття О. Оглобліна полягало в тому, що він звернув увагу на те, що “ідея”, за нашою термінологією — менталітет, коли вона відривається від свого соціального ґрунту, стає мандрівною, не зв'язаною з її коренями, знаряддям політики. Тут можна додати, що мандрує найбільш абстрактивний елемент даного менталітету. Омелян Пріцак запропонував як приклади дві “мандрівні ідеї”: одна — римський імператор, а друга — це, власне, гетьман Війська Запорозького.

У стародавньому світі постала ідея римського імператора, яка мала основою римську релігійну традицію, — це ідея імператора-бога, пов'язана з культом Гая Юлія Цезаря, яку зреалізував його названий син Октавіан Август, котрий у 38 р. до н. е. був визнаний “*divi Julii filius*” (сином бога Юлія). Коли один з пізніших спадкоємців Августа, Константин Великий, проголосив християнство державною релігією, він зробив центром християнської Римської імперії не Рим, а християнське містечко Візантій, що в 330 р. стало Константинополем. Не раз християнську Римську імперію від імені нової столиці називали Візантійською імперією. У 800 р. король франків Карл Великий, після своєї перемоги над аварами, вирішив стати імператором, оскільки в тодішньому менталітеті імператором міг бути тільки римський імператор. Він велів папі Левові III коронувати себе римським імператором, однак Карл Великий резидував не у Римі, а у своєму місті Аахені (Німеччина). Отже, після 800 р. маємо феномен двох римських імператорів — один із центром Константинополем, другий — Аахеном. Рим залишався без свого римського імператора аж до часів Муссоліні. Наступні відновлення Римської імперії — це Священна Римська імперія саксонця Оттона I, що в 962 р. переміг мадярів, котрі загрожували Європі, але його центром став не Рим, а Кведлінбург у Саксонії. Наступна Священна Римська імперія — це спадкоємиця Габсбургів від 1452 р. із цен-

тром у Відні та Франкфурті-на-Майні, і знову Рим залишився поза Римською імперією.

Поховав цю мандрівну ідею Римської імперії Наполеон Бонапарт, який революційно відірвав ідею імперії від Рима. Наполеон Бонапарт у 1804 р. велів папі коронувати себе не римським імператором, а імператором французів. Імператорові Священної Римської імперії Францеві II довелося заховати до архіву ідею Священної Римської імперії, і тепер він перетитулував себе імператором Австрії (1806). Його слідами пішов король Пруссії Вільгельм I, який після своєї перемоги над імператором французів Наполеоном III 1870 р. у Парижі прийняв титул імператора Німеччини.

Проте мандрівна ідея імператора ще не вмерла. У середині XIX ст. Англія, що називалася також Великобританією, стала найпотужнішою державою в світі, тому англійські теоретики державної ідеї вирішили здобути для своєї королеви Вікторії (1837–1901) титул імператриці. Але в тодішньому англійському менталітеті не існувало ідеї імператора, тому була знайдена дуже дотепна розв'язка. У тому часі англійці остаточно завоювали Індію, де ще до 1858 р. правив імператор з династії Великих Моголів — Багадур Шах II (1837–1858). Отже, тепер Вікторія, яка володіла Індією, могла коронуватися імператрицею Індії, але при тому залишатися королевою Англії (1876).

Вождь італійських націоналістів Беніто Муссоліні (1883–1945) мріяв відновити Римську імперію в Італії, але в італійському менталітеті ще від IV ст. н. е. ідея Римської імперії зникла. Проте за часів Б. Муссоліні в Африці існувала імперія Ефіопії, оточена італійськими колоніями (Еритрея, Сомалі), тоді диктатор звелів своїм генералам завоювати Ефіопію (1935) і примусити імператора Гайле-Селасія I покинути країну. Король Італії Віктор-Емануїл III став у 1936 р. імператором Ефіопії, однак не Рима.

Наш короткий нарис мандрівної “ідеї Римської імперії” та її дегенерації треба ще доповнити московським прикладом. У часи Івана III (1462–1501) та Івана IV Грозного (1533–1584) Москва, хоч православна, вважала себе спадкоємницею католицької Римської імперії, створивши ідею Третього Рима. Іван Грозний у 1547 р. проголосив себе імператором (царем). Він вірив і примушував інших вірити, що він прямий нащадок римського імператора Октавіана Августа.

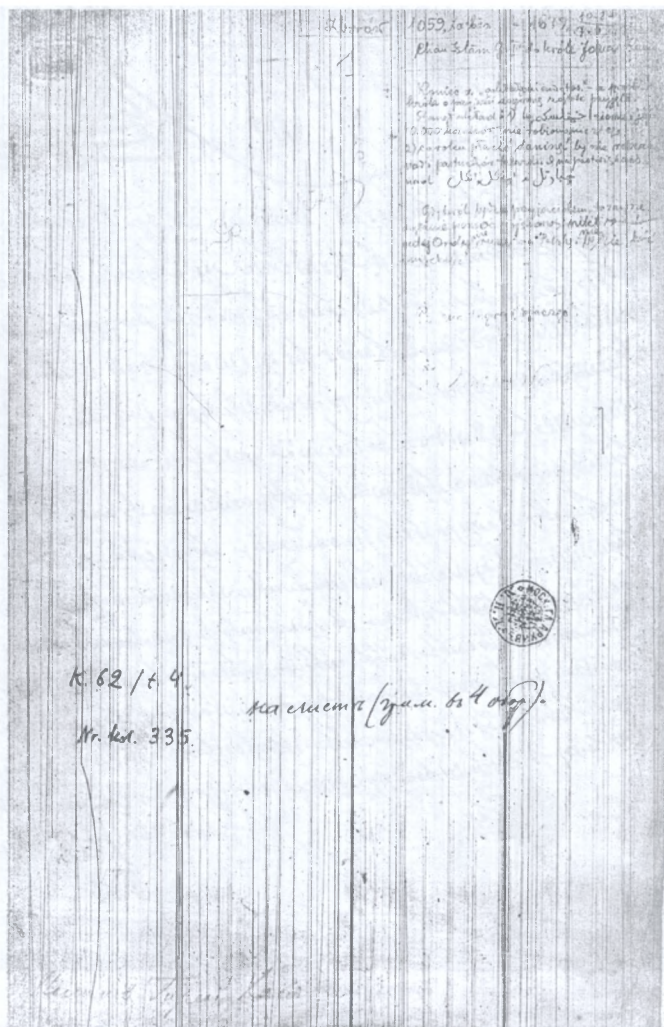
У половині XVII ст., коли вже в Україні пам'ять про руських князів згасла, єдиною конкретною православною силою у Речі Посполитій Польщі – Литві було престижне Військо Запорозьке. Хоч Б. Хмельницький почав свою кар'єру як “старший Війська Запорозького”, він, маючи державницькі плани, не залишився на о. Хортиця, а зробив своїм державним центром місто “городових козаків” Чигирин. Тепер “ідея Війська Запорозького” стала престижною мандрівною ідеєю. На Запоріжжі залишилося чисельно обмежене козацьке братство Війська Запорозького, але держава Богдана Хмельницького називалася все ще Військом Запорозьким, аналогічно до ідеї Римської імперії, яка не мала безпосереднього відношення до Рима. Ідея Війська Запорозького як мандрівна ідея помандрувала до Чигирини, що після смерті Б. Хмельницького спричинило конфлікт обох ідей Війська Запорозького, наслідком чого у нашій історії став період Руїни. Все-таки у другій половині XVII ст. були намагання відмежувати Запорозьку Січ від держави Війська Запорозького – це чітко простежується у цікавому документі, який видав Олександр Оглоблін, а саме: у «Договорі Петра Іваненка (Петрика) з Кримом 1692 р.».

Петрик був високим службовцем у Генеральній військовій канцелярії, близьким свояком тодішнього генерального писаря та полтавського полковника Василя Кочубея. Він також був близькою людиною гетьмана Івана Мазепи. Проф. О. Оглоблін мав підстави розгорнути гіпотезу про те, що Петрик не діяв самостійно, а мав вивідати ситуацію в Криму і зв'язатися із Казикерманським “Кеенань мурзой беєм” (Кемаль-мурзою) від імені тодішнього кримського хана. Договір був написаний польською мовою, але зберігся лише мовою Посольського приказу. Московський уряд Петра І якимось чином довідався про цей договір, і як Мазепі, так і Кочубеєві довелося відректися від найменшого зв'язку із Петриком. У преамбулі договору Петрика держава гетьмана Мазепи називається “Княжество Выдѣльное Киевское, Черниговское и всѣго Войска Запорожскаго Городового и народа Малоросійскаго”. Тут бачимо, що Військо Запорозьке як назва держави не використовується, на перше місце виходить “Выдѣльное” (самостійне), крім того, вперше в державній назві виступає “Городове козацтво”. Стосовно терміна “малоросійскаго” проф. О. Оглоблін вважає, що це московський переклад польського визначення “*Ruski*”.

ДОДАТКИ

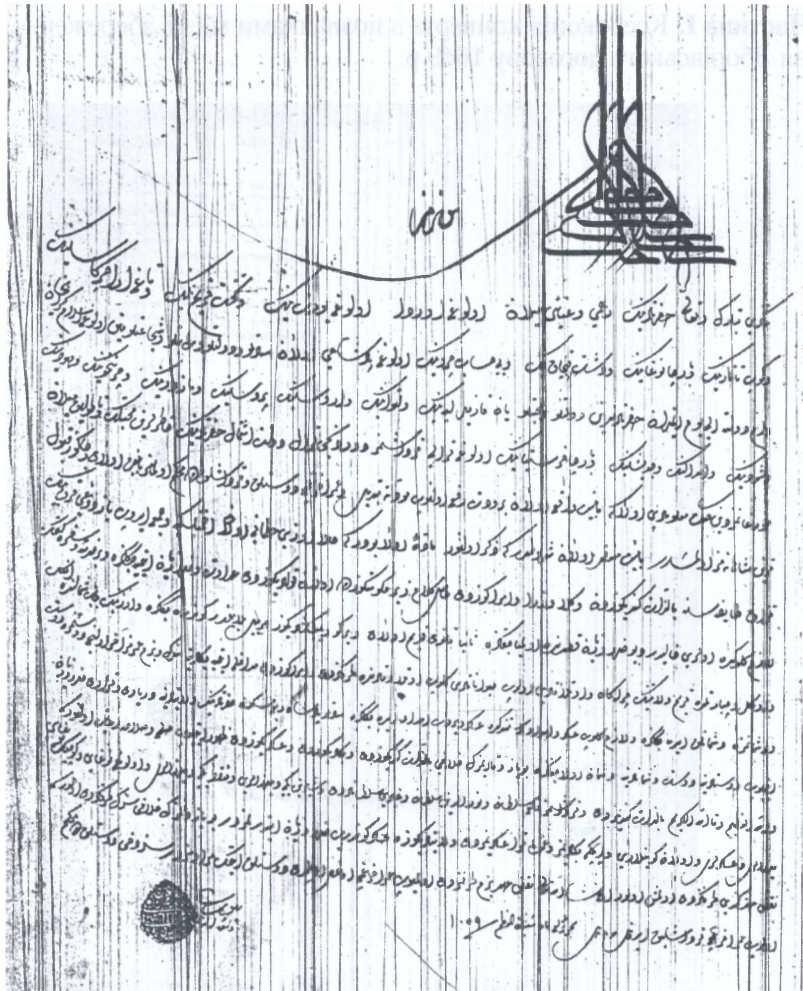
**ДОДАТОК №1. Пакет копії оригіналу татарської версії
Зборівського договору 1649 р., укладеного поміж
кримським ханом Іслам Гіреєм III і польським
королем Яном Казимиром**

Частина I. Ксерокопія конверта з позначками місць збереження Зборівського договору 1649 р.

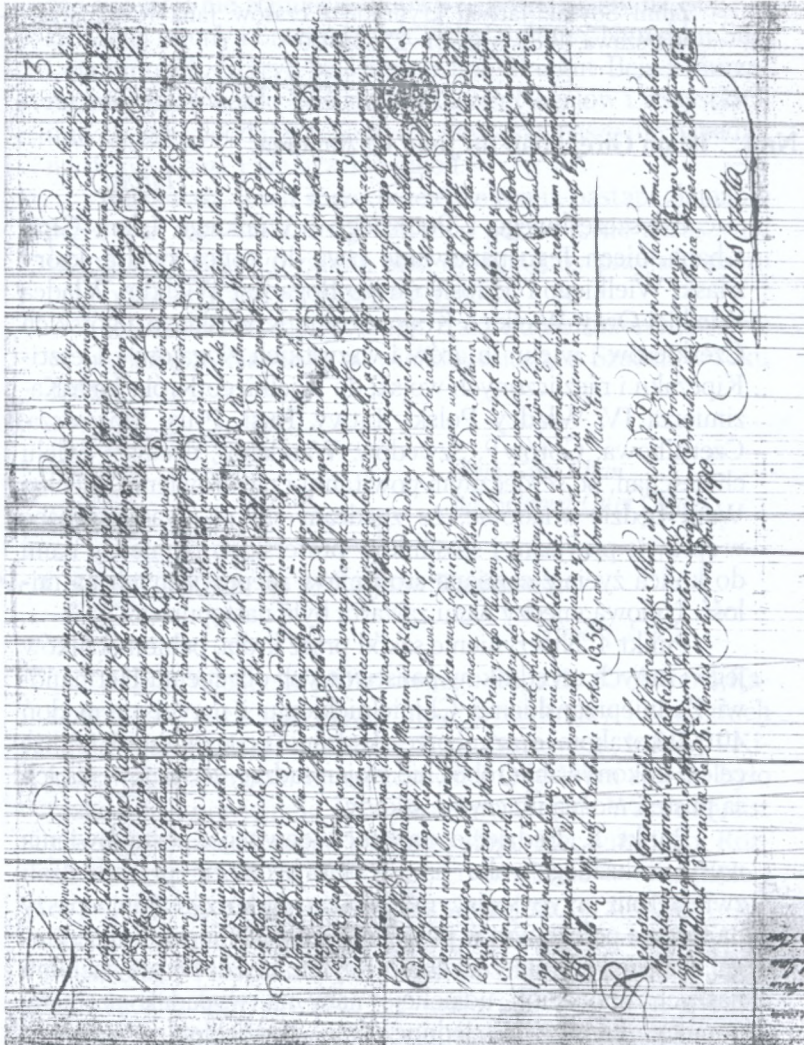
Archivum Główne Akt Dawnych. – Warszawa. Karton 62. –Teczka 4. –
Nr. kol. 335.

Частина II. Копія оригіналу татарської версії Зборівського договору 1649 р., укладеного поміж кримським ханом Іслам Гіреєм III і польським королем Яном Казимиром.

Archivum Główne Akt Dawnych. — Warszawa. — Karton 62. — Teczka 4. — Nr. kol. 335.

Частина III. Ксерокопія із рукопису давнього польського перекладу* оригіналу татарської версії Зборівського договору 1649 р., завірений останнім офіційним перекладачем короля Польщі Станіслава Августа Антоніо Круттою в 1790 р./

* Давній польський переклад, зроблений невідомим перекладачем із помилками.

**ДОДАТОК №2. Кримські Ярлики до польського короля
Яна Казимира і великого коронного канцлера,
перекладені з турецької на польську мову
Др. Абдулою Зігні Сойсалем**

Ярлики №№ 1, 3, 4, 5, 6 подаються за видання: Dr Abdullah Zihni Soysal. Jarlyki krymskie z czasów Jana Kazimierza. — Warszawa, 1939. — С. 21–22; 24–30.

Nr 1. Islam Girej chan do Jana Kazimierza.

[Турпа]

Od szczęśliwego i Potężnego i Wielkiego Islam Giraj Chana, niech Jego panowanie trwa do końca świata, który z łaski Wielkiego i Miłosierdnego Boga jest Wielkim Władcą Wielkiej Ordy, Wielkich Krajów, tronu Krymskiego, i górskich Czerkiesów i wielu Tatarów i wszystkich Nogajów, i Deszti-Kipczaku i niezliczonych wojsk, do Wielkiego Króla Jana Kazimierza IV, Władcy Polski, Litwy, Rusi, Prus, Mazowsza, Czernihowa, Gotów¹⁾, Szwedów, Wandalów, dziedzisz²⁾ wielu chrześcijan, po serdecznym powitaniu i pozdrowieniu, niechaj Wam będzie wiadome, że zgadzam się na Waszą prośbę w sprawie przyjaźni i stosunków braterskich pomiędzy nami do końca życia z zamianą stosunków nieprzyjaznych na miłość. Umowa między nami zawarta była następująca:

Punkt 1. Nieczynienie szkód przez króla, pełnomocników jego i innych urzędników państwowych obecnemu Hetmanowi Zadnieprzańskiemu Chmielnickiemu i przypisanym doń 40 000 kozakom, oraz nieprzeszkadzanie poruszaniu się tychże celem dokonywania robót lub wojen sądząc, że stanowiska ich są puste i można im czynić szkody.

Punkt 2. Będziecie na mocy dawnego postanowienia wysyłali każdego roku haracz; nie będziecie przeszkadzali zwierzętom przybywającym z Krymu w korzystaniu z paszy na terenie położonym w północnej części Dniepru Engel, Ungel, Czyjartl (?) należących do Krymu; będziecie przyjaciółmi naszych przyjaciół; udzielicie nam na wypadek potrzeby pomocy wojskowej, jednocześnie będziecie przyjaciółmi

¹⁾ W tekście hud.

²⁾ W tytułaturze króla Jana Kazimierza: “Dziedzisz” — oczywiście przekręcone słowo “dziedzic” (król).

przyjaciół i nieprzyjaciółmi nieprzyjaciół władcy 4-ch stron świata, Wysokiego Padyszacha i nie targniecie się na jego państwo od morza lub ładu.

Przyjaźń nasza będzie wieczysta jeżeli będziecie dbać o przyjazne stosunki z nami, a wasze wojska, książęta i żołnierze i wy sami nie złamiecie umowy — przysięgamy na Boga — ze swojej strony i braci naszych Kałga Sułtana, Nureddin Sułtana i innych, Szyryn beja z murzami, Mangut Beja z murzami, murzów i wojsk, Wielkich i Małych Nogajów i wszystkich innych wsi i poddanych naszych, że wojska nasze nie napadną na ziemie wasze i nie uczynią szkód.

Natomiast, jeżeli sprzeciwiacie się temu, nastąpi złamanie przez was tego traktatu. Jeżeli Bóg pozwoli, nie naruszymy traktatu do naszego zgonu, oraz życzymy, by przyjaźń nasza była przekazywana od synów do synów.

Tak samo i wy dotrzymując traktatu do śmierci trwajcie w przyjaźni. — Napisany w wielkim miesiącu Szaban w roku 1059³⁾.

Twierdza Zborów.
AG. Dok. tat. K. 62.

*Islam Girej Chan
Syn Selamet Girei Chana.*

Nr 3. Sefer Gazi Aga do króla Jana Kazimierza

Hivä [„Boz”]

Z łaski Wielkiego i Miłosiernego Boga do Króla Jana Kazimierza IV, wielkiego władcy obszernych krajów i wszystkich chrześcijan i całej Rusi, Litwy, Prus, Mazowsza, Inflant i Kijowa. Jak wasze położenie i zdrowie? Oby Wam zawsze było rozkosznie i przyjemnie. Otrzymaliśmy obecnie Wasz miły list przesłany przez Waszego bliskiego sługę Pieczyńskiego. Rozmawialiśmy z nim o wszystkim, co pisaliście w tym liście i co poleciliście ustnie, i o skardze waszej na to, że Kozacy nie dotrzymali umowy zborowskiej. Podczas gdy jeszcze bawił tu Wasz sługa Pieczyński, od Kozaków zadnieprzańskich przybyli ludzie, którzy wielce się uskarżali. Wszystko, o czym pisaliście, dokładnie opowiedzieliśmy Wielkiemu Chanowi, Waszemu bratu. Aby się dowiedzieć, czy skarga Kozaków jest słuszna czy nie, wysłaliśmy do Kozaków Zadnieprzańskich

³⁾ Szaban 1059 (Od 9.VIII. do 9.IX.1649).

jednego z bliskich agów. Jeżeli mają słuszość, to nasz Wielki Chan wmiecha się w tę sprawę. Jeżeli wierząc tym pogłoskom, wyrządzą jaką szkodę Kozakom zadnieprzańskim, złamanie traktatu i odnowienie wrogich stosunków nastąpi z Waszej strony. Wobec tego nie dawajcie wiary takim pogłoskom i przeszkadzajcie tym, którzy w taki sposób usiłują popsuć nasze przyjacielskie stosunki. Naszym życzeniem i celem jest, aby pomiędzy obu Władcami były jak najlepsze i jak najbardziej serdeczne stosunki aż do końca życia i aby w ten sposób było jak najwięcej dobra dla obu krajów. Cała sytuacja została dokładnie opisana przez naszego Wielkiego Chana. Przeczytajcie to dokładnie, posłuchajcie jego rady i w ten sposób wytrwajcie w dotrzymywaniu naszej przyjacielskiej umowy. Poza tym błogosławieństwo dla tego, kto idzie drogą prawdy.

Sefer Gazi Aga.

[AG. Dok. Tat. K. 63. Bez daty, około r. 1649].

Nr 4. Islam Girej chan do kanclerza w. koronnego

*Islam Girej Chan
Syn Selamet Girej Chana.*

Nasze Słowo.

Dumie wśród dostojników ludów Mesjasza, śmietance wśród panów narodu Jezusa, naszemu przyjacielowi, niech jego koniec będzie dobry, po przyjacielskim powitaniu, dającym zdrowie i pokój i po pozdrowieniu, ogłaszam szlachetny jarlyk chański, który brzmi następująco:

List przesłany do nas przez Pieczyńskiego otrzymaliśmy. Dowiedzieliśmy się o wszystkim, co napisaliście w liście i co zleciliście ustnie Pieczyńskiemu. Oskarżacie Kozaków Zadnieprzańskich o niedotrzymanie przez nich obietnic poczynionych pod Zborowem. W czasie pobytu Pieczyńskiego u nas przybyli wysłańcy Kozaków Zadnieprzańskich ze skargą na was. O skardze Kozaków zakomunikowaliśmy Pieczyńskiemu i posłaliśmy zaufanego agę do Kozaków celem zbadania słuszości lub niesłuszości ich skargi. Jeżeli skarga Kozaków okaże się słuszną, zajmujemy się nią.

Jesteście pełnomocnikiem naszego Brata¹⁾; z pewnością wiele osób może pragnąć zepsucia naszych stosunków wzajemnych i wy wierząc im, gdy skrzywdzicie Kozaków Zadnieprzańskich spowodujecie naruszenie traktatu; ci, którzy pragną naszej niezgody, nie będą naszymi przyjaciółmi, są oni złoczyńcami. Nie jest to dobrze. Dla porządku (spokoju) i dobra dwóch krajów, Polski i Krymu, wypadnie wam przede wszystkim dotrzymać traktatu i przeszkadzać ludziom psującym nasze stosunki.

Ponadto dokładnie poinformowaliśmy Pieczyńskiego o zadaniach wysłańca naszego Mustafy Agi (do Polaków). Uczyniliśmy to jedynie dla dobra naszego brata króla w nadziei, że jeżeli nasza przysługa (dla króla) odniesie skutek, to — o ile Bóg pozwoli — w waszym kraju będzie dobrze i Kozacy będą wam życzliwi. Mieliśmy też nadzieję, że przyjaźń między nami a naszymi braćmi utrzyma się do Sądu Ostatecznego.

Jeżeli Wam to odpowiada, życzymy sobie tylko, abyście nie zatrzymywali długo Mustafę Agę, nie czynili szkód Kozakom Zadnieprzańskim i dotrzymali zawartych, z nami traktatów.

Poza tym błogosławieństwo dla tego, kto idzie drogą prawdy.

Bachczyseraj dobrze strzeżony.

[AG. Dok. Tat. K. 62].

Islam Girej chan

Syn Selamd Girej chana.

Uwaga. List bez daty; na odwrotnej stronie oryginału ręką polską napisana data r. 1651.

Nr 5. Islam Girej chan do Jana Kazimierza

Tugra

Nasze Słowo.

Chwaląc Boga i pozdrawiając Proroka Muhammeda, (My) Szlachetny Wielki Chan Islam Girej, potężny władca wielkich Ord, krajów całego Krymu i niezliczonych Nogajów zapytując się o zdrowie, co jest złego i dobrego u szlachetnego naszego brata, króla Jana Kazimierza IV, władcy Rusi, Prus,

¹⁾ Tzn. króla Jana Kazimierza.

Litwy, Mazowsza, Inflant, Kijowa i wielu narodów chrześcijańskich, zawiadamiamy:

Po przybyciu do nas wysłańca waszego Pieczyńskiego rozmawialiśmy z nim i posłem waszym Sokulskim w sprawie Moskwy i wraz z nimi wysłaliśmy do Was naszego zaufanego Mustafę Agę. Później, dowiedziawszy się, że Moskwa szuka rozmaitymi chytrościami i niewłaściwymi odpowiedziami dróg innych, posłaliśmy z armią naszego brata Kałgę Sułtana, który tego roku wraz ze f. i swoim wojskiem i kozakami natrze na Moskwę i wróci. Jeśli Bóg zechce, natrzemy na wiosnę wraz z Wami na Moskwę, wy z tamtej, a my z tej strony. O tym zakomunikowaliśmy hetmanowi¹⁾, do was zaś posłaliśmy Mehmet Gazy Atałyk z wiadomością o naszym planie. Hetman powiadomił poprzednio naszego brata Kałga Sułtana o wyruszeniu, potem zaś okazało się, że hetman bał się wyruszyć z powodu zgromadzenia panów polskich w 2–3 miejscach. Położenie wojsk tatarskich jest wiadome. Gdy Tatar wsiada na konia, powinien natrzeć gdziekolwiek. Naród mołdawski w roku ubiegłym wyrządził szkody naszemu wojsku i bejom. Przeto wojska nasze, murzowie i bejowie prosili o nie cofanie ich do Krymu, lecz o natarcie na Mołdawię*. Tam coś się stało.

Ale obecnie nie wiadomo, czy Kozacy boją się Was (króla), albo Waszych panów i to jest źle. Bo, wiedząc podobne pertraktacje pragniemy, by w waszym kraju był porządek, przeto żądamy, by Kozacy będąc na stanowiskach swoich lub w polu nie doznawali żadnych szkód ani od was, ani od waszych panów. Jeżeli zaś ktokolwiek pośród was uczyni jakąś szkodę Kozakom, spowoduje naruszenie naszej umowy; była o tym wzmianka w traktacie naszym. Czy teraz wypada wam złamać swą umowę?

Ostatnim naszym słowem jest, że każdy kto uczyni szkodę Kozakom Zadnieprzańskim nie jest naszym bratem — przyjacielem. Nie spodziewamy się czegoś podobnego od naszego brata króla. Jeżeli ktoś spośród waszych panów żywi wrogie zamiary przeciw Kozakom, niech poniecha ich i zaprzyjaźni się z Kozakami. W tej sprawie posłaliśmy do was naszego zaufanego Tochtamysza Agę polecając mu ustnie nasze słowa

¹⁾ Hetmanom w. Koronnym był wtedy Mikołaj Potocki.

* Тут ідеться про спільний перший похід Б. Хмельницького й Іслам Гірея III до Молдавії (вересень 1650 р.), що датує Ярлик №5. — Л. П.

i jeżeli żywicie przyjaźń, to po przeczytaniu naszego listu oraz wysłuchaniu naszego posła, dajcie ostateczną odpowiedź, odsyłając natychmiast naszych posłów. Życzymy sobie do końca życia trwać w przyjaznych stosunkach z wami. To, co leży nam na sercu, napisaliśmy przez Mustafę Agę Mehmet Gaži Atałyk'a. Jeżeli wy również żywicie uczucia braterstwa, dajcie o tym odpowiedź i wyślijcie jak najprędzej z powrotem naszych gońców.

Poza tym błogosławieństwo dla tego, który idzie drogą prawdy.

Bachczyseraj dobrze strzeżony.

[AG. Dok. Tat. K. 62].

Islam Girej chan

Syn Selamd Girej chana.

Uwaga. Z treści wynika że dokument ten pochodzi prawdopodobnie z okresu między r. 1649 a 1651 (1650 p. – *J. II.*)

Nr 6. Islam Girej chan do Jana Kazimierza

Nasze słowo.

Chwała wielka i dziękczynienie nieskończone niechaj będą Bogu, owemu Stwórcy niepojętemu, którego istota niechaj jaśnieje i niechaj Jego łaska będzie powszechna i bliska (opiekuńcza). A także modlitwy niezliczone i błogosławieństwa bez liku niechaj będą dla Tego, który jest dumą, istnienia i radości stworzenia, pieczęcią proroków, orędownikiem w dniu zapłaty t. j. dla Świątobliwego Mohammeda Wybrańca (niechaj Bóg go zbawi).

Następnie po pozdrowieniach pełnych słodyczy i przywiązania ode mnie, wielkiego władcy Wielkiej Ordy i wielkiej krainy i stepów kipczackich i tronu krymskiego i wszystkich Nogajców od Wysokości szczęśliwego Islam Gireja chana (niechaj trwa Jego państwo aż do dnia sądu) dla Jego Dostojeści Króla Jana Kazimierza IV, będącego królem całej Rusi, Prus, Litwy, Mazurów, Inflanckiej i Kijowskiej ziemi i wszystkich chrześcijan, naszego brata przywiązanego – po zapytaniu o Twe zdrowie i położenie, czy jesteś zdrow i czy Ci się dobrze powodzi – niechaj Ci będzie wiadomym to: Przybył obecnie wysłany do nas, jeden z waszych bliskich ludzi Pieczyński z waszym miłym listem; dowiedzieliśmy się wszystkiego, coście

napisali i coście ustnie zlecili. Narzekaliście, że Kozacy zaporoscy nie dotrzyмали umowy, zawartej pod zamkiem zborowskim. Gdy wasz człowiek był tutaj, od Kozaków zaporoskich przybyli ludzie i oni też bardzo narzekali. Przedstawivszy całe położenie waszemu słudze Pieczyńskiemu, wysłaliśmy jednego z naszych agów dla wybadania i dowiedzenia się, czy te wieści są prawdziwe, czy też nie. Po zbadaniu, gdy się okaże że to jest prawda, zostanie z naszej strony wydany zakaz. Ale położenie nie będzie dobre, jeżeli niektórzy ludzie i bejowie ze złością powiedzą jakieś słowa, a wy tym wieściom uwierzycie i jeżeli jakaś krzywda zostanie uknuta przeciw Kozakom zaporoskim. Złamanie układu będzie po waszej stronie i na pewno ci którzy tę rzecz rozpoczęli, będą przyczyną nie dochowania wam przyjaźni i odnowienia buntu. Chcemy was (mieć jako przyjaciół) i o to się modlimy. Naszą wolą i celem jest przyjaźń i braterstwo. Ty też nasz bracie, dotrzymując układu, traktatu i swych słów, nie słuchaj tych, którzy mówią dla wprowadzenia zamieszania (poruszenia) waszych krajów. Ci, którzy są przyczyną buntu, nie są dla was przyjaciółmi. Nie jest dobrze być przyczyną zamętu; na końcu pewny jest żal i żalność. Przedtem posławszy naszego sługę Mustafę Agę dla przeprowadzenia sprawy przedstawiliśmy ją obszernie Pieczyńskiemu. Było naszą wolą, by ta sprawa była dla was korzystna. Jeżeli ta rzecz będzie, za łaską wielkiego Boga, po uporządkowaniu waszych krajów nastanie przyjaźń i braterstwo między wami, nasz bracie i nami aż do zmartwychwstania, a także Kozacy będą do was przywiązani i wam przychylni. Tak mówiliśmy, bo nie uważaliście tego za roztropne. Odeślijcie nie zatrzymując naszego sługę Mustafę Agę. Krótko mówiąc, gdyby nam powiedział ktoś z waszych sług, żeby pod tym pretekstem wyrządzić szkodę Kozakom zaporoskim, stanie się przyczyną złamania układu i wywoła zamęt. Tego rodzaju ludzi nie słuchając, zabrońcie im mówić i wyrzućcie. Poza tym błogosławieństwo dla tego, który idzie drogą prawdy.

W Bachczysaraju dobrze strzeżonym.

[AG. Dok. Tat., karton 62]

Islam Girej chan

syn Selamet Girej chana.

Uwaga. Data nie podana, lecz z treści listu wynika, że napisany został w r. 1649–1650, w każdym razie po ugodzie zborowskiej (13.VIII.1649).

додатки №3, 4. Наказные памяти царя московским боярам воеводам кн.: Ф. С. Куракину, Ф. Ф. Волконскому и дьяку А. Немирову, несущим службу за границей в Украине и Отписки вышеназванных бояр в Посольский приказ с апреля 1654 г. до октября 1656 г.

(РДАДА, Ф. 210. — Опис. 14. — Ствп. 153. — Арк. 6—311; Ф. 210. — Опис. 1. — Ствп. 158. — Арк. 17—547).

Транскрипція Л. Прицак з письма Посольського приказу XVII ст.

Додаток №3. Листування московських бояр, воєвод Ф. С. Куракіна, Ф. Ф. Волконського і дяка А. Немирова з Разрядним приказом з 26 квітня 1654 р. до 10 серпня 1654 р.

У документах вміщено наказні пам'яті царя Олексія Михайловича для московських бояр, воєвод Ф. С. Куракіна і Ф. Ф. Волконського, яких він послав “на службу за рубезом”, до Києва. Два неопубліковані стовпці 153 і 158 з фонду 210 Севського столу дають інформацію про діяльність московських бояр, воєвод в Україні за гетьманування Богдана Хмельницького, а саме: їхні обов'язки, взаємини з гетьманом, з місцевим київським духовенством, з архімандритом Києво-Печерської лаври Інокентієм Гізелем, будівництво Київської фортеці, про “проведывание вестей”, про платню за “службу” царю та ін.

Текст Додатку №3 зберігається в РДАДА у Москві. — Ф. 210. — Севський стіл. — Стовп. 153. — Арк. 6–9, 15–20, 25–36, 57, 85–86, 104–119, 123–126, 128–145, 158–170, 179–183, 217–219, 221–226, 234–236, 303–311.

Публікується вперше.

Арк. 6 Государю, царю и великому князю Алексею Михайловичу всеа Руси холопи твои Федька Куракин, Федька Волконской, Андрюшка Немировъ челом бьют. В нынешнем, государь, во 162 (1654)-м году апреля в 26 день приехал к намъ, холопом твоим, в Киевъ из Литвы выходець

з женою, сказался белорусецъ, родиною литовского города Бобровска купецкой человекъ Гришка Васильевъ, а наперед де сево живал онъ в Киеве Печерского монастыря у старца у Спиридона Соболя и съехал ис Киева к отцу своему к Василью в литовской город Боровескъ тому десятой год и промышлялъ в литовскихъ городехъ торговымъ промысломъ, а в нынешнемъ во 162 (1654)-м году апреля въ 8 день поехал онъ з женою своею ис того города Боровска в Киевъ тайнымъ обычаемъ и ехалъ водянымъ путем в лотке рекою Березою, из Березы Днепромъ. И мы, холопи твои, того выходца Гришку про всякие вести спрашивали, а в роспросе нам холопом твоимъ сказал: сказывал де ему в городе Бобровске полковникъ жолныльской Янь Халетцкой: был-де у литовского короля соймъ осминедельной и на том сойму ничего не прирадили, только-де на том сойме учинилась брань у литовского гетмана Радивила с Казиме-ром Сопегою, за то говорил-де Сапега Радивилу, что он, Радивил, емлетъ у короля гроши на ратныхъ людей на сто//

Арк. 7 тысячь человекъ, а людей де у него, Радивила, немало, и теми де д[е]н[ъ]гами онъ, Радивил, корыстуетца. И Радивил де за то у Казимера Сопегу зашиб булавою, и Сапега де ево, Радивила хотелъ стячь мечем, и Радивил де ис королевские палаты вышелъ вонъ, а Сапега вышел за ним же, и Радивил-де кликнул пехоту свою и велель с Сопегиною пехотою битца, и на том де бою Радивилова пехота Сапегину пехоту побили, а убили сто семьдесят человекъ, и с того сойму Радивил отъехал до Борисова Города, и король де к нему Радивилу присылал, чтобы он к нему ехал на другой соймъ, а брат де ево, Радивилъ, двуродной Слуцкой Радивил Бугуслав к нему писал, что Сопега умер и чтобы онъ ехалъ на другой соймъ, и Радивил де ездил и на другой двунедельной соймъ, и на том-де другомъ сойме ничево ж не прирадили, и про те-де оба сойма говорил ему, Гришке, полковник Янь Халетцкой: у деревенских-де мужиков лутче тое думы бывает, что ныне у короля и у панов градничево не умели на соймах прирадит[и], и еще де король указалъ быть третьему сойму четыренедельному, и на тот-де третей сойм Радивилъ поехал же, братных де людей у Радивила конных и пешихъ будет с шесть тысячь, да он же-де Радивилъ послал в Смоленскъ в великой пост конныхъ и пешихъ людей полтретьи тысячи да и про то-де ему, Гришке, полковникъ Янь//

Арк. 8 Халетцкой сказываль, что вымышляеть Радивиль, каким бы обьчаем ему над черкасскими городами промышль учинить изгономъ, а с корунным-де гетманом, сказывають, войска и с наемными людьми с сорок тысячъ, а иные сказывають, и меньши, а подлинно он про то не ведает, да полковник же-де Ян Халетцкой сказывал ему, что поляки короля не любят, а хотят на польское королевство венгирского князя Ракачу, а литва-де, говорят, чтоб бытъ по прежнему Яну Казимеру королю, да и то-де литва, говорятъ, чтоб гетмана Богдана Хмельнитцкого с литовским королемъ помирить, а то-де уже ево все люди вмещають, что будто гетманъ Богданъ Хмельнитцкой с литовским королемъ помирился и будто гетманъ Богданъ Хмельнитцкой с черкасы стоит под Путивлемъ, осадя Путивль, а твои-де государевы люди, которые были в Киеве, будто выехали все ис Киева в твои государевы порубежные городы и в Пугивль, да и то полковникъ Янь Халетцкой сказывал, что литовской король призываль к себе крымского царя на помочь, и крымской-де царь ему изъязался итти с ним войною на черкасские городы, а ныне ж-де та вестъ есть, что крымской царь опять сложился з гетманом з Богданом Хмель//

Арк. 9 нитцкимъ воевать поляков и литву, а шведы-де наступают на литовского короля, а говорят, будет-де литовской король не хочет с ними войны вестъ, и он бы не велел себе писать в титле шведцкимъ дедичным королемъ, да имъ же бы поступился курляньские и прусские земли. И мы, холопи твои, после роспросу велели того выходца Гришку привестъ к вере на святом Евангели по записи, что ему бытъ под твоею царского величества высокою рукою навеки неотступно, и выходець Гришка бил челом тебе, государю, а нам, холопом твоим, говорилъ, чтоб нам отпустить ево к гетману к Богдану Хмельнитцкому и листь, об немъ гетману нам от себя велел дать, и мы, холопи твои, по ево челобитью отпустим ево ис Киева в Чигиринъ к гетману Богдану Хмельнитцкому и об ево отпуску к гетману Богдану писали.//

Арк. 6 зв. Государю, царю и великому князю Алексею Михайловичю всеа Руси 162 (1654)-м году мая в 20 день. Государю чтено. Вклеити в столп.//

Арк. 15 Государю, царю и великому князю Алексею Михайловичю всеа Руси холопи твои Федька Куракин, Федька Волконской, Андрюшка Немиров челом бьютъ. В нынеш-

нем, государь, в 162 (1654)-м году мая в 4 день приехал к нам, холопомъ твоим, киевской полковник Павел Янченко и сказывал: в прошлом-де во 161(1653) году в Петров пост посылан был к польскому Яну Казюмеру королю от гетмана Богдана Хмельницкого в послех прежней киевской полковник Онтон, а с ним киевского полку писарь Иван Якимов да девять человекъ черкас, а ныне-де сего числа тот писарь Иван приехал в Киевъ, а едет-де он от литовского гетмана Радивила с листом к гетману Богдану Хмельницкому, и ево, Ивана писаря, привел с собою к нам, холопомъ твоим. И мы, холопи твои, писаря Ивана спрашивали, где ныне польской король и соймъ короля, и у панов рада была ли, и что на сойму прирадили, и сколько у короля в собранье ратных людей и иных государствъ прибыльные люди есть ли, и где стоят корунной и литовской гетманы и сколько с ними ратных людей и куды походу их чаят и ведомость у короля про твои государевы//

Арк. 16 ратные люди есть ли и будетъ есть, и что про то на сойме приговорили и в литовскихъ городех всякихъ чинов люди что про твоихъ государевыхъ ратныхъ людей и про черкас и про крымских татар говорятъ, и ссылка у короля с крымским царемъ есть ли, и моровое поветрие в Польше и в Литве унялось ли и дацкой королевич Вольдемаръ ныне у полского ль короля и ратные люди с нимъ есть ли и будетъ есть и сколько ихъ и которыхъ земель и где ныне полковникъ ихъ киевской Онтон и откуда он, писарь, и куды едет, и что он ведает в Польше и в Литве какихъ//

Арк. 16 зв. вестей, чтоб намъ про то про все рассказал в правду, и писарь Иван Якимовъ в роспросе намъ, холопомъ твоим сказал: в прошлом-де во 161 (1653) году посылал гетман Богдан Хмельницкой к польскому королю в послех киевского полковника Онтон, а с ним ево писаря Ивана да девять человекъ черкас, и король-де велел того полковника Онтон, а с ним ево писаря и черкас оковать и держать за приставы в разныхъ городех, а как-де король пришел из обозу Воршаву и их-де привезли Варшаву ж и Воршаве сидели они за приставы скованы, и в нынешнемъ де во 162 (1654) году, как разделить//

Арк. 17 был у короля ш[ес]ти недельной соймъ, и на том де сойму бил челом королю литовской гетман Радивил,

что-де во Радивилова полку шляхты ¹взяты¹ в полон, а ныне те шляхты у гетмана у Богдана Хмельницкого в Чигиринь сидят в тюрьме и чтоб король пожаловал ево, велел ему дать киевского полковника Онтоня и ево писаря Ивана и черкас, а он, Радивил, на того полковника и на писаря и на черкас выменяет у гетмана у Богдана Хмельницкого своего полку шляхту, и король де велел ему, Радивилу, киевского полковника Онтоня и ево писаря Ивана и черкас девяти человекъ отдати. Для-де того гетман Радивил отпустил ево, писаря Ивана, с листом своим к гетману Богдану Хмельницкому, чтоб розмена на обе стороны учинить, а поехал-де он, писарь, от гетмана Радивила из Литвы апреля в 19 день, а король-де при нем, писаре, поехал из Варшавы молитца к пресвятой Богородицы в Частохов монастырь, а с ним, королем, поехал молитца дацкой королевич Волдемар, а с королевичем-де никаких//

Арк. 18 ратных людей нет, только де с нимъ приехали дворовые его люди человекъ з двесте, а соймъ-де у короля ш[ес]тинедельной кончался, а на том-де сойме ничево не природили, а хотели-де с тово сойму посылать к тебе, государю, послов своих для того, вести-де у них про твоих государевых ратных людей есть, что готовятца войною и они о том хотели послов послать, за что войну всчинать и как-де государь у Радивила с Сопегою брань учинилась но том же де на сойме ничево ж не природили, а еще-де у них будет четырехнедельной соймъ, и на том-де сойму хотели они о посольском деле говорить, а какъ на ш[ес]тинедельном сойме у литовского Радивила с канцлером с Казимером Сопегою учинилась брань и Радивил-де Сопегу ударил булавою, и сказали, что-де того удару Сопега умер,//а после-де того весть учинилась, что Сопега живъ, а на другой же четырехнедельной соймъ учинен срокъ съезжатца майя 29 в число, а в ²зъборе² де у короля никакихъ ратных людей из ыных государствъ прибылых людей нет, а корунной-де гетман с ратными людьми стоит в прежнихъ местехъ, заступя от черкасских городов, а в которыхъ местехъ, про то он подлинно не ведаеть, а ратных-де людей с нимъ, сказывають и двадцать тысячъ, а литовской-де Радивил в Вильне, а ратных людей с ними, сказывають//

¹⁻¹ Вписано над рядком.

²⁻² У тексті “зъбре”.

Арк. 20 с семь тысяч человекъ, да в Смоленскъ послано ратных конных и пеших людей с семь же тысяч человекъ, а с крымскимъ-де царем у польского короля ныне ссылки нет, только-де у крымского царя сидят в закладевые до платных золотых, что в прошлом году в войну недоданое крымскому ¹царю¹ по договору руского воеводы Станислава Потоцкого сыну да воеводы Брянского ²Ляна² Скорунского сыну и иные, а выкупить-де их и нечем, казны де у короля, сказываютъ, в зборе нет, да и ратных-де людей, чають, королю наймовать нечем, а с черкасы-де поляки хотят боем роздыватьца, а моровое-де поветрие в Польше и в Литве минулось.//

Арк. 15зв. Государю, царю и великому князю Алексею Михайловичю всеа Руси 162 (1654)-го го[ду] мая в 2 день с стрельцомъ Алексева приказу Мещеринова Софронкою Ивановым.

Государь указал отписать в Киев те вести ведомы...
(далі два рядки нерозбірливо).//

Арк. 25 Государю, царю и великому князю Алексею Михайловичю всеа Руси холопи твои Федька Куракин, Федька Волконской, Андрюшка Немиров челом бьют. В твоём государеве, цареве и великого князя Алексея Михайловича всеа Руси наказе, каков прислан к нам, холопом твоим, написано: велено нам, холопом твоим, приехавъ в Киевъ, досмотрить в Киеве, какие крепости учинены, и будетъ в Киеве, каких крепостей нетъ, и нам, холопом твоим, велено в Киеве крепости делать, да в той же крепости устроить погреб на зелейную и свинцовую козну и житницы на хлебные запасы и прикозную избу, в которой для твоих государевых дел ³быти³ тамъ, холопом твоим, с приказными людьми, и воеводские дворы со всемъ дворовым строениемъ и тайники и колодези устроить, а что на то городовое дело какова лесу надобно, и тот лесъ и всякое городовое строение росписать нам, холопом твоим, на себя и на дворянъ московских и на полковника и на голову и на сотников стрелетцких и на черниговцевъ детей боярских и на салдатцких начальных людей и на салдат и на стрельцовъ и на всякихъ служилых

¹⁻¹ Надписано над рядком.

²⁻² Ймовірно, "Яна".

³⁻³ Винесено над рядком.

людей и на киевских мещан и на жилетцких и на митрополных и на монастырских и на уездных людей, розвѣтя на всехъ по разсмотренью, а на киевских, государь, мещан и на жилетцких и на уездных людей городского строения положить//

Арк. 26 сколько мочно по их мочи, поговоря с полковниками и с войтами что ¹бы¹ имъ было не в большую тягость, а делати б, государь, город земляной или деревяной или острогъ и всякие городовые крепости всяких чинов людьми безобходно, а на городовое, государь, дело и на всякие городовые крепости лес велеть сечь от Киева в ближних местах, где пригож. А в котором, государь, месте в Киеве по твоему государеву указу и какую крепость устроимъ и каким образом, и то, государь, все велено намъ, холопом твоимъ, написать в строельные книги подлинно порознь и на чертеж начертить, и те строельные книги и чертеж прислать к тебе, государю, к Москве, и по твоему, государеву, цареву и великого князя Алексея Михайловича всеа Руси указу, пришли мы, холопи твои, в Киев с твоими государевыми ратными людьми февраля въ 23 день, и осматривали, государь, места, где пригож быть городу, и в Киеве, государь, на посаде место неукромом под горами и в приход воинских людей ото всяких промысловъ и от стрельбы укрытца не мочно, а где, государь, прежней острог былъ и воеводцкой двор над посадом на горе, и то, государь, место к городовому строенью неугоже и безводно, а з гор в острогъ видно и от пушечной стрельбы укрытца в осадное время из города над воинскими людьми никакова промыслу чинить немочно, да и в иных, государь, во многих местех осматривали, где пригож поставить//

Арк. 27 город или острогъ, и осмотрели, государь, место на Вздыхальной горе; пригож бысть городу на Софейской и на монастырских земляхъ. И по твоему государеву наказу говорили мы, холопи твои, о томъ городовом деле с киевскимъ митрополитомъ Селивестром, и киевским полковником с Павлом Яненком, и с войтом, и з бурмистры, хотим на томъ месте ставити город со всеми крепостями. И они б на то городовое дело велели нам в помощь лесу вывезть и плотников дать, и митрополит Селивесстръ техъ земель

¹⁻¹ Внесено над рядком.

дать под город не похотел, и о том мы, холопи твои, писали к тебе, государю, преж сего. А киевской полковникъ Павел Яненкоъ говорилъ нам, холопомъ твоимъ, которые ево полку черкасы живить в киевскомъ уезде, и темъ лесу возить и плотников на городовое дело дать не мочно, потому люди-де они служилые, сами готовятца и лошади кормят к службе. А что будетъ уездныхъ черныхъ людей, и он темъ людемъ велитъ привести на городовое дело по бревну з двора, а войтъ и бурмистры и все посадцкие люди сказали нам, холопомъ твоимъ: о прежних-де годехъ они на городовое дело лесу не важивали и городового дела не дельвали, а ныне-де они люди немногие и от литвы разорены. Лесу у них ныне возить некому и плотников имъ дать неково. И мы, холопи твои, больши того имъ о томъ//

Арк. 28 городомъ строенье и не говорили для того, чтоб имъ то было не в оскорбленье и не поставили б того себе в налогу. На то городовое дело розвытили по себе ж и на стольников и на дворянъ и на детей боярских и на голову стрелетцкого и на сотниковъ и на подъячихъ и салдатцкого строю на полковника и на полуполковника и на маора и на капитановъ и на порутчиковъ и на всехъ начальныхъ людей и на салдат и на стрельцов и на пушкарей и на всяких чиновъ служилыхъ людей, кому сколько мочно лесу вывезть. И вывезли, государь, на городовое дело мы, холопи твои, своими людишками и всяких чинов ратными людьми шесть тысячъ семьсот дватцать пять бревен, да по полковникову веленью киевские уездные черные люди привезли намъ в помощь две тысячы двесте бревенъ, а выветчи, государь, лес и слыша збор польских и литовскихъ людей и приходы их от Киева в ближнихъ местех поставили на той Вздыхальной горе для поспешенья острогъ сосновой тельной со всякими крепостями. А поставлено, государь, острогу опричь башенъ шесть шестьсот девяносто одна сажень да девять башенъ, да башня старая на воротех на Вздыхальной горе. А по башням, государь, по всемъ и по острогу намощены мосты и обламы зделаны, и катки на обламах положены, и по башнямъ наряд поставлень, а острожные, государь//

Арк. 29 бревна в длину полутретьи сажени, в трехаршинную сажень, в отрубе в семь и в вос[e]мъ вершков, да рву, государь, выкопано кругомъ острогу с приступной стороны двесте сажень, ширина рву три сажени, а почвы вверхъ до

острогу пять сажень. А около, государь, того рву зделаны надолобы круглые рогатые, а с трех, государь, сторонъ кругомъ того ж острогу и башень ров не копанъ и надолобы не ставлены, потому поставленъ острогъ с трех сторонъ по гарамъ и над заразы, да в остроге, государь, поставили съезжую избу и зелейной погреб и тюрьму, а к вывозному, государь, лесу, прибавку, поговоря, мы, холопи твои, с киевскимъ полковникомъ и с войтом и з бурмистры и сослався з гетманомъ з Богданом Хмельнитцким перевезли всяких чинов служилыми людьми в острожное дело на обламы и на мосты и на колодези и на погреб и на дворы из старово острогу воеводцкие избы и с посаду лятцкой кляштер и пустые лятцкие дворы, про которые намъ, холопомъ твоим, сказали киевской полковник и войтъ и бурмистры, что им ненадобны. Да и с тех же, государь, пустых дворовъ, которые хоромишка худы, в острожное дело не пригодились, и отдали садцатам и стрельцамъ по сотнямъ по невелику и велели их взнести в город, а башен, государь и острогу не срыли, потому//

Арк. 30 в приход, государь, воинских людей все будет раскрывать. И ныне было в том лишнюю работу и убытокъ ратнымъ людем учинить напрасно. Да блиско, государь, острогу монастырь архистратига Михаила, а в острог было ево принять немочно, потому что место не укромно и в приход воинских людей оберегать тот монастырь ратными людьми. А воды, государь, в остроге нетъ, потому что острог поставленъ на горе на высокой. И мы, холопи твои, отыскали в горах в заразахъ, которые заразы подошли, и к острогу ключи, и в техъ ключах зделали около острогу в крепких местех девять колодезей, и к темъ колодезямъ дороги устроили рвами и заразы. Которые заразы к острогу подошли и в приход, государь, воинскихъ людей те колодези оберегать мочно, и по се, государь, время теми колодези твои государевы ратные люди водою не скудны и впредь в них воды чаять. А в остроге, государь, впредь учненъ промышлять, какъ бы вода устроить. А хто, государь, сколько на то острожное дело лесу вывез и острогу зделалъ и хто у какова дела былъ, и мы, холопи твои, тому всему велели зделать строельные книги, да в тех же, государь, книгах велели описать в остроге и на посаде монастыри и церкви и сколько от острогу по мере до церкви Софьи Прему//

Арк. 31 дрости Божий и до Златых воротъ и до старых больших валовъ и до монастырей до Архангельского до Печерского и до Никольского пустынного и до Выдебетцкого и до Кириловского и до Межигорского, и что в котором монастыре и в церквах какова строенья и братьи дать, государь, строельные книги и острогу чертеж и образец послали мы, холопи твои, к тебе государю царю и великому князю Алексею Михайловичю всеа Руси к Москве строельные книги за моею, холопа твоего Андрюшкиною рукою с Михайломъ Тухачевским мая в 7 день. А отписку, государь, и строельные книги и острогу чертежь велели подать и образецъ объявить в розряде думному дворянину Ивану Офонасьевичю Гавреневу, да дьякам думному Семену Заборовскому, Григорью Ларионову, Дмитрею Протопопову, Ивану Северову, Григорью Семенову.//

Арк. 25зв. Государю, царю и великому князю Алексею Михайловичю всеа Руси 162 (1654)-го году мая въ 24 день подал стрелець Алексеева приказу Мещеринова Офонка Иванов.

Государь се отписку слушал, указаль отписать: боярѣ и воеводѣ и¹⁻¹ похвалите и ратнымъ людемъ сказать бояром и воеводом государскую милость, указать службу и что городовое дело делать²⁻², то ему, государь, ведомо и за то его хвалу...//

Арк. 32 верх От царя и великого князя Алексея Михайловича всеа Руси в Киев бояром нашимъ и воеводамъ князю Федору Семеновичю Куракину да князю Федору Федоровичю Волконскому, дьяку нашему Ондрею Немирову. В нынешнем в 162 (1654)-м году мая в 24-день писали есте вы к нам, что вы по нашему указу пришот на нашу службу в Киевъ осмотра место, где быти городу пристойно, расписав городовое дело³⁻³ на себя и на стольниковъ и на дворян московских⁴ и на голову стрелецково⁴ и на дворян же и на детей боярских городовых⁵⁻⁵ и на сотниковъ и на подъячихъ и салдацкого строю на полковника и ево полку начальных.//

¹⁻¹ Закреслено "ратных людей".

²⁻² Закреслено "веле".

³⁻³ Закреслено "расписали".

⁴⁻⁴ Вписано над рядком.

⁵⁻⁵ Закреслено: "и на голову стрелецково".

Арк. 32 низ Городовое дело¹⁻¹ на себя и на столников и на дворян московских² и на голову стрелецкова² и на дворян же и на детей боярских городовых³⁻³ и на сотников и на подъячих и салдацкого строю на полковника и ево полку начальных людей и на стрелцов и на солдат и на пушкарей и всяких чинов служилых людей, кому что мощно лесу на острожное дело вывезть, и вывезли вы, бояре наши и воеводы⁴⁻⁴ нашими ратные⁵⁻⁵ всяких чинов⁶⁻⁶ людьми на городовое дело шесть тысяч семьсот дватцать пять бревен да нашего царского величества киевской полковник вывез киевскими уездными//

Арк. 33 людьми две тысени двесте бревен*

Арк. 33зв. **а на киевские монастыри и мещане и черкасы тое городовое дело⁷⁻⁷ кроме тех киевские уездные люди, вы бы лесу и свозили⁸⁻⁸ и выборным⁹⁻⁹ тем людем в городе¹⁰⁻¹⁰ больше толька (далі два рядки нерозбірливо)

Арк. 33 и в том лесу вы жь, бояре наши и воеводы и наши ратные люди, столники¹¹⁻¹¹ и дворяне московские¹² и государевы стрельцы¹² и дворяне и дети боярские городовые¹³⁻¹³ и сотники стрелецкие и подъячие и салдацкого строю полковник и ево полку начальныи люди и всяких чинов служилые люди в Киеве на Вздыхальной горе острог поставили

¹⁻¹ Закреслено: “рописали”.

²⁻² Вписано над рядком.

³⁻³ Закреслено: “и на голову стрелецково”.

⁴⁻⁴ Закреслено: “своими и”.

⁵⁻⁵ Закреслено: “ми людьмы”.

⁶⁻⁶ Вписано над рядком і закреслено: “и своими”.

* Знак виноски.

** Знак виноски.

⁷⁻⁷ Закреслено слово з 8 літер; нерозбірливо.

⁸⁻⁸ Далі слово з 13 літер; нерозбірливо.

⁹⁻⁹ Закреслено 2 слова; нерозбірливо.

¹⁰⁻¹⁰ Далі слово з 4 літер; нерозбірливо.

¹¹⁻¹¹ Вписано над рядком: “и стряпчие”.

¹²⁻¹² Вписано над рядком.

¹³⁻¹³ Закреслено: “и голова”.

со всяким острожным строением¹ от башен к валу¹ собою и нынешнюю роспись строельные книги и острогу чертеж и обро (текст обривается)

Арк. 34. ²⁻²некрепких местах ровь выкопали ина долбы поставили^{3-3 4-4} и впредь хотите намъ служите, чтоб вода учинит в городе^{5-5 6} как де острог и всякие острожные крепости поделаны и хором строение и книга и чертеж и нам прислали⁶ та ваша служба и раденье, как острог поставили и всякие крепости поделали^{7-7 8-8 9} и как вы нашим делам промышляли и раденье нам великому государю во оном⁹, и мы, великий государь, за ту вашу службу и раденье вас, бояр и воевод князя Федора Семеновича Кура (текст обривается).

Арк. 35 Федора Федоровича Волконского и дьяка жалую милостиво похваляем и как к вам ся наша грамота придет^{10-10 11} бы¹¹ столникомъ и дворянам московскимъ и головам и дворянам же и детем боярскимъ городovým и сотником стрелецкимъ и подъячимъ и солдатцкого строю полковнику и ево полку начальнымъ людемъ и всяких чинов нашимъ ратным людем сказали, что мы, великий государь, за ихъ службу, что они острог поставили и всякие крепости поделали^{12-12 13} 13 сказали наше милостивое слово, что мы, вели-

1-1 Вписано над рядком.

2-2 Вписано над рядком і закреслено: “некрепких ров копали и на долбы”.

3-3 Закреслено: “и мы, великий государь, отписки ваши и росписи слушали и чертежу смотрели”.

4-4 Вписано над закреслением рядком і також закреслено: “а как острог и острожные всякие крепости и в таких местах делали”.

5-5 Закреслено: “и строельные книги, и острогу чертеж и образец нам, великому государю, присылали и нам”.

6-6 Виписано над закреслением рядком.

7-7 Закреслено: “по вашей отписке и по чертежу про то се ведомо”.

8-8 Двічі винесено над закреслением рядком і також закреслено: “и нашими”.

9-9 Винесено над закреслением рядком.

10-10 Закреслено: “и вы”.

11-11 Винесено над рядком.

12-12 Закреслено: “и вы имъ”.

13-13 Винесено над рядком.

кий государь за ту ихъ службу милостиво похваляем, такъ же и киевского полковника и ¹⁻¹киевских людей²⁻² ³которые³ к го//

Арк. 36 родовому делу лесъ ⁴⁻⁴возили ⁵⁻⁵наше милостивое слово сказали⁶ и ж будет⁷⁻⁷ вода к осадному времени ненадежна, и вам бы того искать, что вода учинит в городе и делат[ь] о всемъ по рассмотренью и что ⁸⁻⁸братии⁹ людемъ не в болшую тягость¹⁰⁻¹⁰ и впредь вам боярамъ нашимъ и воеводам, будучи на нашей службе в Киеве, жить с великим бережением от недруга нашего полского короля и от иныхъ оберегаться и вестей проведывать и з гетманом ссылаца, что б ему городов и уезду повоивати и проваславных крестьян побити и разорите не дать, то мы свое дело положили на вас, бояр нашихъ и воевод, писано на нашем стану на Елне лета 7162 (1654) мая в 29 день//

Арк. 34зв. и вы б и в предь нам ¹¹великому государю¹¹ служили¹²⁻¹² и нашим делам про//

Арк. 35зв. мышляли как вам бог в разум (частина тексту втрачена) и о всяких вестех нам писали//

Арк. 57 От царя, великого князя Алексея Михайловича всея Руси в Киев боярам нашим и воеводам князю Федору Семеновичу Куракину да князю Федору Федоровичю Волконскому да дьяку нашему Ондрею Немирову. Писали есте к нам про литовские вести, какъ посылан был к полскому Яну-Казимеру королю от гетмана от Богдана Хмельницкого в послах прежней киивский полковникъ Онтон, а с ним писарь Иван Якимовъ да девять человекъ черкас, и какъ тот

¹⁻¹ Закреслено: "техъ".

²⁻² Закреслено: "что у ки".

³⁻³ Винесено над рядком.

⁴⁻⁴ Закреслено: "вы".

⁵⁻⁵ Закреслено: "и то они учинили добро и за то ихъ похваляем".

⁶⁻⁶ Винесено над рядком.

⁷⁻⁷ Закреслено: "что".

⁸⁻⁸ Закреслено: "нажимать".

⁹⁻⁹ Винесено над рядком.

¹⁰⁻¹⁰ Закреслено: "и оскорбленье".

¹¹⁻¹¹ Винесено над рядком.

¹²⁻¹² Закреслено: "и радит (частина тексту втрачена) и промышляли".

писарь Иван приехал в Киев от литовского гетмана Родзивила с листом к гетману к Богдану Хмелницкому, и что вам писарь Иван в распросе сказал и нам те вести ведомы и какъ к вам ся наша грамота придет, и вы б в Кииве жили с великим бережением и вестей про польских и про литовских людей проводывали, и о всяких вестей отписали к нам почасту. Писано на нашем стану¹⁻¹ в Вязме лета 7162 (1654) июня в 9 день. Такова грамота ²послана² с салдатом с Юрьева полку Гутцына с Федкою Василивым//

Арк. 85 Государю, царю и великому князю Алексею Михайловичу всяя Русии холопи твои Федка Куракин, Федка Волконской, Андрюшка Немиров челом бьют. В нынешнем, государь, в 162-м (1654) году мая в 7 день, били челом тебе, государю, царю и великому князю Алексею Михайловичу всяя Русии, стрельцы Алексева приказу Мещеринова пятидесятники и десятники, и рядовые с пятьсот человекъ, а нам, холопом твоимъ, подали челобитную о твоём государеве жалованье, и чтоб ты государь, пожаловать их велель ту их челобитную послали к ³себе³ государю, к Москве, и мы, холопи твои, по ихъ челобитью ту их челобитную послали к тебе государю, царю и великому князю Алексею Михайловичу всяя Русии к Москве под сею отпискою//

Арк. 85зв. Государю, царю и великому князю Алексею Михайловичу всяя Русии 162-г (1654) мая в 20 день Алексева приказу Мещеринова стрельцом с Офонькою Ивановым//

Арк. 86 Царю, государю и великому князю Алексею Михайловичу всяя Русии бьют челом холопи твои стрельцы Алексева приказу Аврамевича Мещеринова пятидесятники и десятники и редовые пятьсот человекъ. По твоему государеву указу посланы мы, холопи твои, на твою государеву службу в Киев; пришли на пустое селище и живем мы, холопи твои, в Киеве в курнях и по ямам, и которое платьишко у нас было и то обгноили от ненасных дней и от огней обожглися, и по твоему государеву указу в Киеве мы, холопи твои, государь, город делали, и ров и колодези копали, и надолобы делали, и всяку[ю] твою государеву работу работаем беспрестанно и по с[е] число, а что даны нам, холо-

¹⁻¹ Закреслено: “в селе”.

²⁻² Написано двічі.

³⁻³ Возможно, треба читати “к тебе”.

пем твоим, твои государевы подводы, и у нас многих подводы померли, и мы, холопи твои, твой, государь, город делади, и бревна на себе носили, и всякую твою государеву работу и по се число работаем, бревна и всякой лес носим на [се]бе, а что дано нам, холопом твоим, твое государево жалованье, и в Киеве берут твои государевы денг[и] копейку за полторы ¹денги¹, и будучи на твоей государеве службе в Киеве и у работы, одолжали великими долгами, и многия кормятца Христовым именем, не х[о]тят твоей государевы службы впредь отбыть. Милосердный государь, царь и великий князь Алексей Михайлович всея Руси, пожалуй нас, холопей своих, за нашу бедность и за работишку своим государевым жалованьем, как тебе, праведному государю, об нас Бог известит, чтоб нам, холопом твоим, на твоей государеве службе, голодной смертию не умереть, и твоей государевы службы выпредь не отбыть, царь, государь, смилуйся пожалуй//

Арк. 104 Государю, царю, великому князю Алексею Михайловичю всея Руси холопи твои Федка Куракинъ, Федка Волконской, Андрюшка Немировъ челом бьют. В нынешнем, государь в 162-м (1654) году майя в 16 день били челом тебе, государю, царю и великому князю Алексею Михайловичю всея Руси киевского полку солдатцкого строю капитанъ и порутчики и прапорщики Григорей Булгаков с товарищи о твоем государеве жалованье о кормовых денгах на прошлые на февраль да на март месяцы, а мы, холопи твои, по их челобитью тое их челобитную послали к тебе, государю, царю и великому князю Алексею Михайловичю всея Руси к Москве под сею отпискою//

Арк. 104зв. Государю, царю и великому князю Алексею Михайловичю всея Руси 162-го (1654) июня в 1 день подал отписку елченинъ Якушко Толстой.//

Арк. 105-1 Царю, государю и великому князю Алексею Михайловичю всея Руси бьют челомъ холопи твои киевскава полку салдатскова ²строю² из русских людей ночальные люди капитанъ и порутчики и прапорщики Гришко Булгаковъ, Офонька Роздеришин, Мелашка Чернышев, Ивашка Савелов, Гаврилка Полтев, Андреянка Черняшев, Тимошка Щер-

¹⁻¹ Вписано над рядком.

²⁻² У тексті “строю”.

бачев, Сенька Булгаковъ, Петрушко Чернышев, Сенько Левшин, Аношка да Ермошка Шеншины, Фетка да Серешка Гринева, Авдюшка да Федька Лукава, Еластратка Белковъ. По твоему государеву указу дано нам, холопом твоим, на твоей государеве службе твоего государева жалованья месячна корму в Карпаве только на три месяца, ¹на¹ ноябрь да на октябрь да на генварь, а ²на² февраль и на мартъ нам государь корму не дано. И в нынешнем, государь, в 162 (1654) году прислана с Масквы твоя государева грамота в Киевъ бояром и воиводам ко князю Федору Семеновичю Куракину до ко князю Федару Федаровичю Волконскому, а в грамоте, государь, написана, бутга дано нам, холопом твоим, начальнем людем, твой государевъ корм до апреля месяца, и мы, холопи твои, били челом тебе государю, и подали челобитную в Кieve боярам и воиводам князю Федору Семеновичю Куракину да князю Федару Федарычю Волконскому, что нам холопом твоимъ в Карпаве дано корму только на три месяца къ ноябрю да ко декабрю да ко январю а ³на³ февраль и на мартъ нам, государь, корму не дано, на то, государь, из Кеева писали в Рьлескъ и боярин воеводы Василей Барисавичъ Шереметев да окольничей Федар Васильевичъ Бутурлин писали из Рьльска, справеса по книгам в Кееве к боярам и воиводам ко князю Федару Семеновичю Куракину да ко князю Федару Федаровичю Волконскому, что нам холопом твоим дано твоего государева жалованья месячна корму только на три месяца но ноябрь да на декабрь да на генварь, а на фебр[аль] и на мартъ нам месячна корму не дано, а въ Кееве, государь, бояря и воеводы нам, холопом твоим на те прошлые месяцы корму без твоего государеву указу выдать не смеютъ//

Арк. 105-II потаму что в твоей, государевой грамоте на те месяцы нам, холопом твоим корму выдать не указана. Милостивый государь царь и великий князь Алексей Михайловичъ всея Руси, пожалуй нас, холопей своих, вели, государь нам в Кееве свое государева жалованья месячна корму на прошлые месяцы на февраль и на мартъ выдать, чтоб нам, холопом твоимъ, было чем твоя государева служба служить, царь, государь, смилуйся//

1-1 У тексті: “но”.

2-2 У тексті: “но”.

3-3 Винесено над рядком.

Арк. 106 Государю, царю и великому князю Алексею Михайловичу всея Руси холопи твои, Федка Куракин, Федка Волконской, Андрюшка Немиров челом бьют. В нынешнем, государь, во 162-м (1654) году, мая в 16 день биль челом тебе государю, царю и великому князю Алексею Михайловичу всея Руси, иноземець новокрещен Федор Бережицкой, а нам, холопом твоим, в Киеве подал челобитную, а в челобитной ево написано: в прошлом де во 161-м (1653) году послан он на твою государеву службу с полковником съ Юрьем Гутцыным в прапорщиках, а в Карпове по твоему государеву указу написан в порутчики на Иваново место Савелова, а послан ис Карпова на твою государеву службу в Киев, а в Киеве город ставил и ров и колодези копал и обломы делал ¹ФБ¹ противъ порутчиков а имя же твоему государеву жалованью к месечнаму корму в росписи прописано и чтоб ты, государь, пожаловал ево, велел ему свое государево жалованье месечной кормъ давать против ево брат и товарищей, чтоб ему, будучи на твоей государеве службе, з голоду не умереть и челобитную ево послать к тебе, государю, к Москве, а в ымянном, государь, списку, каков прислали к нам: холопом твоим, с Яблоново боярин и воевода Василей Борисович Шереметев да окольничей Федор Васильевич Бутурлин да дьякъ Микифоръ Вальцов, тот Федор Бережицкой написан в порутчиках, а в кормовой, государь, росписи, какова прислана с Москвы с твоей государевою грамотою за приписью дьяка Григорья Семенова салдацким начальным людем к твоему государеву жалованью, тот Федор Бережицкой не написан, мы, холопи твои, тою его челобитную по ево челобитью послали к тебе государю, царю и великому князю Алексею Михайловичу всея Руси к Москве, под сею отпискою.//

Арк. 107 Царю государю и великому князю Алексею Михайловичу всеа Руси бьет челом холоп твой иноземець новокрещен Федка Иванов сын Бережитцкой.

В прошлом, государь, во 161-м (1652) году послон я, холоп твой, на твою государеву службу к солдацкому строю к ратному ученью с полковником с Юрьем Гутцыным в прапорщиках, и в Карпове, государь, судом Божиим маера Вилима Литцына не стало и на ево, государь, место поставлен капитан в маеры иноземець Вилим Фаншведена, на ево место

¹⁻¹ Возможно: “Федор Бережицкой”.

поставлен в капитаны ис порутчиков из русских Иван Савелов, а меня, холопа твоево, ис прапорщиков по твоему государеву указу написали в порутчики. И в Карпове я, холоп твой, салдат учил безпрестанно ратному салдатцкому строю, а в Киеве, государь, я, холоп твой, город ставил и ров и колодези копал и обламы и чеснок делал против своей братьи порутчиков, а именишко, государь, мое в Киев к твоим государевым бояром и воеводам ко князю Федору Семеновичю Куракину да ко князю Федору Федоровичю Волконскому к твоему государя жалованья к месечному корму прописано. А моим, государь, братью порутчиком помесным и малапомесным и беспомесным твое, государя, жалованья месечной корм против чину дают им, а мне, государь, холопу твоему, твоево, государева жалованья не указано, потому что именишко мое прописано, а помещеца за мною, холопом твоим, твоево царскова жалованья в Вологотцком уезде в осми волостях примерных земель на полторасти чети двенатцать бабылей и запасу и оброку ко мне, холопу твоему, им привесть не в мочь, далеча.

Милосердый государь царь и великий князь Алексей Михайлович всеа Руси, пожалуй меня, холопа своево, для проваславные христианские веры и для моей прежней службишки и для нынешней своей государевой дальней службы и для моей работишки своим государевым жалованьем месечным кормом справить против маей братьи порутчиков и вели, государь, тое маю челобитную послать к себе, государь, к Москве, чтоб мне, холопу твоему, на твоей государеве службе голодною смертию не умереть и впредь бы твоей царской службы не отбыть. Царь государь, смилуйся, пожалуй.//

Арк. 108 Государю царю и великому князю Алексею Михайловичю всеа Руси холопи твои Федька Куракин, Федька Волконской, Андрюшка Немиров чедом бьют.

В нынешнем, государь, во 162 (1654)-м году мая в 13 день приезжал в Киев из Черкасского изо Ржищева городка казак Данилко Туровец для своего дела. И мы, холопи твои, того Данилка про всякие вести роспрашивали. И Данилко в роспросе нам, холопом твоим, сказал. В нынешнем де, государь, в 162 (1654)-м году на светлое воскресенье приходили поляки от Каменца-Подольского от гетмана корунного. Наказной гетман, а имени ему не помнит. А с ним полковники Скоринской да Асунь с товарищи. А с ними воинских лю-

дей дватцать тысяч человек на черкаские города до Умани и до Иван-города и изгоном черкасских дватцать городов выжгли. И высекли и с собою в полон имали. Только одново женского полу не секли, и в одном де городке Кобыличе осталось после побитых с шесть тысяч вдов, а иные де многие люди ис черкасских городов, утрашаяся их, поляков, им поддались и версяя им с ними пошли. А черкаской де наказной гетман ис Чигирина с полковники с каневским, да с корсунским, да з белоцерковским, да с поволотцким, да с уманским, да с глуховским, да з брянславским собрався со многими черкасы, ходили за поляки. Первыя люди ходили за ним//

Арк. 109 и до польского города Шара, и поляков де не нашли, не дошли, ушли поляки к себе в войско х Каменцу. И черкаской де наказной гетман посылал с тем к гетману к Богдану Хмельницкому, что они поляков не дошли. И гетман де Богдан Хмельницкой писал к полковником: велел им розехатца по домом и вестей проведывать, и жить устрожливо, и быть готовым, как от нево весть придет, куды велит им идти, а они б были готовы. Да и та де у них, черкас, весть есть, что у гетмана Богдана Хмельницкого ныне в Чигирине будет рада, а о чем рада и что прирадят, про то он не ведает.//

Арк. 108зв. 162 (1654)-го июня в 1 день подал отписку елченин Якошка Толстой. Царю государю и великому князю Алексею Михайловичю всеа Руси.//

Арк. 110 Государю царю и великому князю Алексею Михайловичю всеа Руси холопи твои, Федыка Куракин, Федыка Волконской и Андрюшка Немиров челом бьют.

В нынешнем, государь, во 162-м (1654) году мая в 13 день пришел к нам, холопом твоим, в съезжую избу Киевского Михайловского монастыря наместник старец Рафаило и сказывал нам, холопом твоим: киевской де митрополит Селивестр, да печерской архимарит Иосиф Тризной да Михайловский архимарит Феодосей поехали ис Киева к гетману Богдану Хмельницкому в Чигирин мая в 5 день.

А он, старец Рафаил, ведает на них, митрополита и архимандритов твое государево великое дело. И чтоб нам, холопом твоим, его старца Рафаила с тем твоим государевым делом отпустить к тебе, государю к Москве вскоре до их митрополита и архимаритов приезду в Киев. И мы, холопи твои, того старца Рафаила розпрашивали, какое он твое го-

сударево дело на митрополита и архимаритов¹... чтоб он про то нам объявил. И что, государь, нам, холопом твоим, твой тот старец Рафаил//

Арк. 111 в розпросе сказал, и те ево речи записал я, холоп твой, Андрюшка, своею рукою. И после, государь, роспросу, тот старец Рафаило говорил//

Арк. 112 нам, холопом твоим, чтоб, ему в Михайловском монастыре взяли рухлядь свою и книги. И мы, холопи твои, велели ему в том монастыре рухлядь свою и книги взять. И старец Рафаило, приход к нам, холопом твоим, сказал, что того Михайловского монастыря старцы в келью ево не пустят и рухляди и книг ему не дадут. И мы, холопи твои, посылали в тот Михайловской монастырь съезжей избы подьячего Ивана Давыдова и велели ему того монастыря старцом говорити: бил челом тебе, государю царю и великому князю Алексею Михайловичу всеа Руси Михайловского монастыря старец Рафаило, чтоб ты, государь, пожаловал, велел его отпустить по обещанию его помолится в Путивль Пречистой Богородицы Молчунской. И тот старец Рафаило ис Киева в Путивль отпущен, и проезжая ему грамота до Путивля дана. И они, старцы, рухляди и книг его ис кельи ему не отдадут, и чтоб они рухлядь его и книги ему отдали. И подьячей Иван, приход к нам, холопом твоим, сказал, что того Михайловского монастыря старцы сказали ему: как де киевской митрополит Селивестр и того, Михайловского монастыря архимарит Федосей уехали к гетману Богдану Хмельницкому в Чигирин. И до себя де приказали тот Михайловской монастырь ведать Никольскому игумену Никентию да Врацкого монастыря наместнику старцу Феодосию. И они де старцы без их ведома тому старцу Рафаилу рухляди его и книг отдать не смеют. И того ж, государь, часу приходил к нам,//

Арк. 113 холопом твоим, из Михайловского монастыря черной поп Пафнотей и говорил, чтоб нам того Михайловского монастыря старца Рафаила прислать к ним в Михайловской монастырь. А к ним де приехали в Михайловской монастырь Никольский игумен Никентий да Братского монастыря наместник старец Феодосей, которым тот Михайловской монастырь, приказал киевской митрополит Селивестр и Михайловского монастыря архимарит Феодосей поедут

¹ Частина тексту втрачена.

к гетману Богдану Хмельницкому. А Михайловского, государь, монастыря старец Рафаило бил челом тебе, государю, чтоб ево в тот Михайловской монастырь не отдавать, а только де государь его в тот монастырь отдать, и ему де в том монастыре от них живу не быти. А пожаловал бы ты, государь, велел ево отпустить к себе, государю, к Москве. И мы, холопи твои, посылали в Михайловской монастырь к Никольскому игумену Никентию да Братского монастыря к наместнику Феодосию в другой ряд тово ж подьячего Ивана Давыдова. А велети ему говорити им, что тот Михайловского монастыря старец Рафаило по его челобитью и по обещанию отпущен в Путивль помолитися Пречистой Богородицы Молчунской. А ис Путивля будет, добудет ездовых, хотел ехать к Москве помолитися московским чудотворцам. И они б велели рухлядь его и книги ему отдать, будет до него никакова//

Арк. 114 монастырского дела нет. А будет он, игумен Никентей, похочет, того старца Рафаила взяти к себе в монастырь, и никакова ему дурна и тесноты не учинить. И мы к нему того старца пришлем, как ево спросили. И ему того старца перед нами поставить. И подьячей Иван, приход к нам, холопом твоим, сказал: никольской де, государь, игумен Никентей да Братского монастыря наместник Феодосей сказали ему, как де поехали к гетману Богдану Хмельницкому в Чигирин киевской митрополит Селивестр да того Михайловского монастыря архимарит Феодосей, и они де до себя на время приказали: того Михайловского монастыря братью ведать им, игумену Никентию и наместнику Феодосию. И они де того старца Рафаила без митрополича и без архимаритова ведома из монастыря отпустить никуда не смеют, потому что де тот старец Рафаило в том Михайловском монастыре обещался жидоти своей смерти. А монастырского де дела до него никакова нет. А в монастырь де ево к себе он, игумен, не возьмет. И мы, холопи твои, старцовы Рафаиловы розпросные речи за его рукою под сею отпискою послали и его, старца Рафаила, отпустили к тебе государю царю и великому князю Алексею Михайловичю всеа Руси, к Москве салдатцкого строю Юрьева полку Гутцына с сержантом с Яковом Толстого мая в 16 день и провожатых с ним до Путивля послали. А на Москве, государь, велели ему отписку и распросные речи подать и с тем стар-

цом Рафаилом явиться в Розряде думному дворянину Ивану Афонасьевичю Гавреневу да дьяком думному Семену Заборовскому, Григорью Ларионову, Дмитрею Протопопову, Ивану Северову, Григорью Семенову.

А розпросные, государь, речи и сю отписку писал я, холоп твой, Андрюшка, своею рукою для того, чтоб про то дело оприч нас, холопей твоих, никто не сведал. А подводу, государь, под того старца Рафаила велели мы, холопи твои, дать до Путивля из твоих государевых подъемных лошадей, которые лошади пришли в Киев под московскими стрелыцы. А ис Путивля до Москвы велели, государь, приставу имать подводы по ямом по подорожной.//

Арк. 116 162-го (1654) мая в 13 день бояром и воеводам князю Федору Семеновичю Куракину да князю Федору Федоровичю Волконскому да дьяку Андрею Немирову. Сказывал Киевского Михайловского монастыря наместник старец Рафаило: того де Михайловского монастыря архимарит Феодосей Васильевич ему старцу Рафаилу сын духовной, и слышал де он, Рафаило, у того сына своего духовного у архимарита Феодосия в розговорных речех ставят де бояре в Киеве город. А мы де того ждем, как они город поставят, и тем городом станем избы топить, не ездя в лес по дрова, и хотят де государевы люди быть в Кракове, а мы де будем и на Москве. А говорил де архимарит то, надеясь на польского короля и по совету с литовским гетманом с Радивилом. А с Радивилом де киевской митрополит Селивестр и печерской архимарит Иосиф Тризна и Михайловский архимарит Феодосей безпрестанно по се время сылаютца и вести всякие, что в Киеве у бояр делаетца, пишут к Радивилу и к поляком. А у печерского архимарита при короле служат его архимаричи сродичи. И того де ждут они, как бы х Киеву поляки приступили, а они с поляки готовы над Киевом сопча промышлять. Да и то де он, Рафаило, ведает, что они, митрополит и архимариты, все трое латинники, и мясо едят вкратце. А никольской де игумен Никентей и Братцкого монастыря наместник Феодосей по латини умеют же. И к ним, митрополиту и архимаритом, советны. А того он не ведает, одна ли у них дума или нет. А черниговской де епископ Зосима, которой ныне живет в Печерском монастыре, не латинник, и с ними, митрополитом и со архимариты в думе его нет, человек смирной. И царскому вели-

честву добра хочет, только де ево мочи нет. А нынешняго де 162-го (1654) году в великой пост киевской митрополит Селивестр и архимариты печерской да архангельской посылали от себя в Литву к литовскому гетману Радивилу и к поляком с вестьми, что в Киеве делаетца старца унията, а по имяни ему не упомнит, а слывет де тот старец Кринитцкой. И тот де старец Кринитцкой того ж великого посту на Вербной недели приезжал в Киев к митрополиту Селивестру и к архимаритам от гетмана Радивила и от поляков//

Арк. 118 для вестей. И в дороге, едучи к Киеву, у того Кринитцкого лошадь упала. И митрополит де Селивестр тому Кринитцкому дал свой консер и 3 грамоты своими и с вестьми, что в Киеве делаетца, отпустил того Кринитцкого к гетману Радивилу и к поляком. И в тое усталую лошадь, которая была под Кринитцким, оставил у себя. И ни в чем де они великому государю не прямят. А ныне де у них та ведомость есть, что гетман Радивил взял у короля Черкаского посла киевского полковника Онтоня и писаря с товарищи д того, чтоб с ними ему, Радивилу, договор учинить на том, как у польского короля и у гетманов будет сход з государевыми людьми, и в то бы время черкаскому гетману Богдану Хмельницкому и со всем войском Запорожским стоять в справе, а никому не помогать. Да писал де х киевскому митрополиту и архимаритом черкаской писарь Иван Выговской, что гетман Богдан Хмельницкой на них сердит за то, ведомо де учинилось царскому величеству, что они ему, великому государю, ни в чем не доброхоты, и чтоб они ехали до гетмана о себе бити челом. И они де ныне поехали к гетману о том своем деле. Да и о том де они домышлялись, чтоб им гетмана Богдана//

Арк. 119 Хмельницкого и писаря Ивана Выговского на то привесть: как будет сход у государевых людей с поляки, и им бы гетману и писарю со всем войском Запорожским никому государевым людем не помогать. Нехай де государь з государем бьетца: кто будет силен, тому они и подданные будут. Да ему ж де, старцу Рафаилу про тож сказывал ис Кильского полку казак Ромашко, а отцу его имени не ведает: как де будет у государевых людей сход с поляки, и им де черкасом государевым людем никому не помогать, покаместа которая сторона сильна будет, тому де мы и поддадимся. И бил челом старец Рафаило, чтоб ево отпустить

ко государю царю и великому князю Алексею Михайловичю всеа Руси к Москве, вскоре покаместа киевской митрополит и архимариты от гетмана в Киев не бывали. Руку приложил//

Арк. 123 Государю царю и великому князю Алексею Михайловичю всеа Руси холопи твои Федька Куракин, Федька Волконской, Андрюшка Немиров челом бьют.

В нынешнем, государь, во 162-м (1654) году мая в 15 день приходил к нам, холопом твоим, в съезжую избу Киевского Михайловского монастыря старец Рафаил и сказывал нам на софийского митрополита Селивестра, да на печерского архимарита Иосифа, да на Михайловского архимарита Феодосия твое государево дело. И мы, холопи твои, того старца Рафаила спрашивали, какое он твое государево дело на них, митрополита и архимаритов, ведает. Что, государь, нам, холопом твоим, тот старец Рафаил в роспросе сказал, и мы, холопи твои, те ево роспросныя речи за ево рукою послали, и ево, старца Рафала, по ево челобитью отпустили к тебе, государю, к Москве мая в 16 день солдатского строю с сержантом с Яковом Толстым.

И мая ж, государь, в 29 день писал к нам, холопом твоим, гетман Богдан Хмельницкой: ведомо де ему учинилось, что в Киеве некие воры чернцы Рафаил и Софроний, заворовав, в монастыре на розных людей непотребные речи говорят. И нам бы тем их речем не верить и тех чернцов отдать киевскому митрополиту Селивестру или его митрополичю наместнику или Михайловского монастыря игумену. Да того ж, государь, числа писал к нам киевской митрополит//

Арк. 124 Селивестр: которые де бражники в Киеве, напився, воруют и разделы и расколы чинят. И нам бы тем людям не верить и тех людей велети б наместнику его софийскому взяти незаборно.

И мы, холопи твои, против тех листов писали к гетману Богдану Хмельницкому, что в нынешнем во 162-м (1654) мая в 16 день приходил к нам в съезжую избу Михайловского монастыря старец Рафаило и бил челом тебе, великому государю, едет де он, старец Рафаило, по обещанью своему в Путивль в Молчинский монастырь Пречистой Богородицы помолитца и чтоб ему до Путивля дать проезжую. И мы проезжую ему дали потому, что нам на него ни от ково ни в каком деле челобитья не бывало. А как тому старцу Ра-

фаилу проезжая до Путивля дана, и после того приходил к нам Михайловского монастыря черной поп Пафнудей, чтоб того старца Рафаила отдать к ним в монастырь. И мы ему сказали, будет им есть до нево какое дело, и они б, ево сыскав, взяли к себе в монастырь. А другой старец Софроний к нам для какова челобитья не бывал. А х киевскому, государь, митрополиту Селивестру мы, //

Арк. 125 холопи твои, писали ж, что мы никому ни в каких сорах не верим, а до которых людей ему есть духовные дела, и мы наместнику ево, тех людей взяти не забороняем. А те, государь, их листы, каковы к нам, холопом твоим, писали гетман Богдан Хмельнитцкой и киевской митрополит Селивестр послали мы, холопи твои, к тебе, государю царю и великому князю Алексею Михайловичю всеа Руси к Москве с сею отпискою, запечатав в лист. А у себя с тех листов оставили списки. //

На **арк. 123зв.** позначки: “Государю царю и великому князю Алексею Михайловичю всеа Руси 162-го (1654) июня в 11 день черниговец сын боярской Семен Некратов”; “Государю чтено. Вклеити в столп”.

Арк. 126 Государю царю и великому князю Алексею Михайловичю всеа Руси холопи твои Федька Куракин, Федька Волконской, Андрюшка Немиров челом бьют.

В нынешнем, государь, во 162-м (1654) году мая в 28 день приезжал к нам, холопом твоим, киевской полковник Павел Яненко и сказал нам: писал де к нему черкаского города Бородянки войт Демид Сергеенок, писал де к нему, Демиду, загалитцкой атаман Григорей: пришло де поляков три тысячи человек до Ельцовки да с полковником з Бруя кою две тысячи человек до Козелец до перевозу к реке Тетереви, и чтоб к ним прислать на помочь людей. И то, государь, письмо загалитцкого атамана Григорья он, войт Демид, прислал к нему полковнику. И он, полковник, тот войтов лист принес к нам, холопом твоим.

А в том, государь, листу написано: ведомость им есть, что поляки через реку Тетерев переходят и идут до Бородянки и до Макарова и чтоб к ним прислать людей на помочь наскоро. А в Загалице де взяли поляки казака именем Дубаса. И он де, Дубас, им, поляком, говорил: мочно де вам теми людьми идти и под Киев. А те, государь, места, в которые поляки пришли, от Киева Бородянка пятнатцать миль,

Макарове от Киева ж семь миль. И мы, холопи твои, по тем вестям ожидаем приходу литовских людей к Киеву. А к боярину и воеводам к Василью Борисовичю Шереметьеву послали от себя нарочную станицу, и те вести к нему писали. А что, государь, впредь у нас, холопей твоих, каких вестей про польских и литовских людей объявитца, и о том мы, холопи твои, к тебе, государю, отпишем. А сю, государь, отписку послали мы, холопи твои, в Путивль к боярину и воеводе к Миките Алексеевичю Зузину. И о том к нему писали, чтоб сю нашу отписку ис Путивля послали к тебе, государю, к Москве не мешкая.//

На арк. 126зв. позначки: “Государю царю и великому князю Алексею Михайловичю всеа Руси. 162-го (1654) июня в 11 день черниговец сын боярской Семен Некратов”; “Государю чтена, вклеить в столп”.

Арк. 128 Государю царю и великому князю Алексею Михайловичю всеа Руси холопи твои Федька Куракин, Федька Волконской, Андрюшка Немиров челом бьют.

В нынешнем, государь, во 162-м (1654) году мая в 1 день пришел в Киев из Литвы из Дорогобужа с посаду Бизюкова монастыря стороитель Трифилей. И мы, холопи твои, велели того старца Тритилия к роспросу в съезжей избе поставить. И того старца спрашивали, откуда он и для чего в Киев приехал, и про литовские про всякие вести, что он каких вестей ведает, чтоб сказал вправду. И что, государь, нам, холопом твоим, старец Трифилей в роспросе сказал, и мы, холопи, те ево роспросные речи велели записать. И те роспросные речи, подклея под сю отпискою, послали к тебе, государю царю и великому князю Алексею Михайловичю всеа Руси, к Москве.//

Арк. 129 162-го (1654) мая в 1 день пришел в Киев старец с Литовской стороны из Дорогобужа с посаду. И бояре и воеводы князь Федор Семенович Куракин да князь Федор Федорович Волконской да дьяк Андрей Немиров велели того старца поставить в съезжей избе и спрашивали, откуда он и для чего в Киев пришел. И старец Трифилей сказался из Дорогобужа с посаду Бизюковского монастыря строитель. А пришел он в Киев из Дорогобужа сам друг того ж монастыря старцем Вельямином от литовского разоренья. И тот старец допрашиван, давно ли они из Дорогобужа пошли и на которые города шли, и дорогою идучи, что в ко-

тором городе слышали каких вестей. И где ныне литовской король, и сойм у литовского короля и у панов рад был ли, и один ли сойм был или не один, и что на тех соймах приговорили, и какие люди у короля в собранье//

Арк. 130 есть ли, и где ныне стоят коруной и литовской гетманы, и сколько с ними ратных людей, и куды их походу чают и что говорят в литовских городех великого государя нашего его царского величества про ратных людей Московского государства и про войско черкасское, и про крымских татар, и чают ли литовские люди откуда себе прибылых ратных людей в помочь, и что они, старцы, каких вестей ведают. Чтoб про все сказали подлинно вправду. И старец Трифилей сказал: поехал де он, а с ним того ж монастыря старец Веньямин из Дорогобужа в нынешнем во 162-м (1654) году на страстной неделе во вторник для того, что поляки учили их изгонять и православную христианскую веру нарушать. А в великой де пост присылал к ним из Смоленска воевода Обухович, чтоб они, старцы, со всяким запасом ехали в осаду в Смоленск. А наместник//

Арк. 131 де их старец Сергей Салтыков, что был в мире Федор Михайлов сын Салтыков. Отослал в Смоленск с ним, старцем Трефилием, всякого запаса шездесят возов за три недели до велика дни. И он де, строитель, отвезши в Смоленск запасы, ссыпал на Петрове дворе Салтыкова. А в Смоленске де приехал по королевскому указу на Глебовича место. И новой воевода пан Обухович и подвоеводья де смоленской Петр Вежович пана Обуховича не пустил в город три дни, и с ним бился, и ис пушек стрелял, и людей побил. И ворота были замкнуты три дни. И пришел де королевской другой указ: велено город отдать воеводе пану//

Арк. 132 Обуховичю да подвоеводью Тихану Вецкого сыну. А как ево зовут, того он не упомнит, и Петр де Вежович по другому королевскому указу, покинув город, поехал в Польшу. И учал быть в городе воевода пан Обухович, а подвоеводья Тихана Вецкого сын. А людей с ними ратных две хоругви конных да пехоты с чetyреста человек, да смоленских помещиков поляков восемь хоругвей, да мещан шеснатцать хоругвей, а хлебные де запасы в Смоленску небольшие. И в нынешнем же де во 162-м (1654) году в великой пост учинилась у смоленских казаков и у мещан с поляки рознь: хотели поляки посадки жечь. И они де поса-

ду жечь не дали, а говорили: будет ли к нам придут вскоре от короля люди в помочь, и мы с вами сидим в Смоленску в осаде вместе, а посаду жечь не дадим. А будет царского величества люди, и мы с рускими людьми сложася//

Арк. 133 готовы с вами битися, а долгов своих разорять не дадим. Да и мост де, которой на Днепре, мещане и поляки по себе разобрали пополам, и не ездили через Днепр дней з десять. И на том де у них з года учинилась, что им посаду не жечь, а им с ними быть вместе. Да после де того пришли в Смоленск четыре хоругви желдаков и стали з Бельскую сторону в Руцкой волости, а иных людей в Смоленске не бывало. Да за две де недели до велика дни к ним в Бизюковской монастырь присылал к наместнику их Сергею пан Василий Чернацкой пахолка своего//

Арк. 134 Федьку Красовского с тем, что бискуп Смоленской посылает к ним в монастырь людей своих и велел их наместника и старцев поймать и привести к себе в Смоленск. И наместник де их Сергей, слыша такие вести, говорил с ними со всею братьею, чтоб им от польских людей от такова разоренья и изгони, от нарушенья христианские веры ехать к великому государю к Москве. И у польских людей учинена застава крепкая, к Москве проехать немочно. И наместник де их Сергей, поговоря с ними з братьею, взяв монастырские лошади, а с ним он, строитель старец Трефилей, з братьею пятьдесят человек поехали в город Могилев в братцкой монастырь для того, что там место большое и вера хрестьянская. И без него, Сергия, в Дорогобуже Бизюков//

Арк. 135 монастырь поляки разорили. А капитан де был в Дорогобуже Храповецкой, и он де поехал по вестям в свою маетность в Польшу, а на свое место прислал в Дорогобуж слугу своего пана Белинского. А литовских ратных людей в Дорогобуже никово нет. А мещан де в Дорогобуже лутчих людей больши трехсот человек. И наместник де их Сергей з братьею остался в Могилеве в брацком Спаском монастыре. А он строитель старец Трефилей с старцем же Веньямином от изгони поляков поехали в Киев из Могилева после велика дни две недели спустя, и ехали до Стародуба проселочными дорогами, а из Стародуба на Новгородок и до Киева ехали Десною рекою. А будучи в Могилеве, слышали они от тутошних жильцов от всяких чинов людей: желают де они, всяких чинов люди, чтоб царского величества люди подо-

шли к ним и литовским городем. А они все хотят быть *под государскою високою рукою*. А в Могилеве ратных людей никог[о] нет. А мещан в Могилеве з две тысячи человек. А никаких де литовских ратных людей к себе в город не пускают.//

Арк. 136 А про черка[с] же говорят в литовских городах: хотят с черкасы с поляки войну весть, и только де у поляков с черкасы миру не будет. И они де, черкасы, учинят и литовскую землю пусту. Потом, что крымские татаровя сложились с черкасы, да крымским же татаровям должны поляки несколько червонных. И только де тех червонных поляки крымским татаровям на договорной срок не заплатят. И они де, татаровя, за то хотят Варшаву разорить.

Да и то де он слышал в Могилеве у мещанина у Ивана Реброва. А Иван де в Могилеве начальной человек первой бурмистр.

Был де у короля [в] Варшаве сойм шти недельной. И на том де сойму ничево не прирадили. А другой де сойм был дву недельной. И тот де сойм не вершился ж. Да и то де им ведомо: на первом сойму говорил король гетману Радивилу, что он емлет у него гроши//

Арк. 137 на пятнатцать тысяч человек, а ратных де людей только семь тысяч человек. И называл ево король грайцею, и булаву у него, гетмана, король отнял. Да в тож де время говорил корунной канцлер Казимер Сопега литовскому гетману Радивилу, что он емлет у короля гроши, и теми денгами сам корыстуетца, покупает себе маетности.

И за то де Казимер Сопега с Радивилом побранились. И Радивил де зашиб Сапегу булавою. А Сопега хотел Радивила стять мечем. И Радивил де ис королевской палаты вышел вон и велел пехоте своей с Сопегиною пехотою битца. И Сопегину пехоту своюю пехотою побил. А Сопега де от Радивилова удара умер. А на//

Арк. 138 другом де дву недельном сойму Радивил говорил перед королем: не хочу де я того, чтоб мне и маетностям моим от Московского государства разореным быть. И головою своюю вершит так ж, как польские гетманы Потоцкой и Калиновской и иные. “А только де буду под царского величества високою рукою, и я буду пожалован и з женою своею и з детьми и с маетностями своими разорен не буду”.

И с того з другово сойму Радивил с войском своим пошел в свои маестности под Полотеск в Друю. А войска де Радивилова всяких чинов люде[й] сказывают тысяч с семь. А король де ныне [в] Варшаве. А сказывают де, что еще будет у короля сойм четыре недельной. А будет ли на том сойму гетман Радивил, того он не ведает. А про корунное войско оне//

Арк. 139 ничево не слышали. А как они ехали к Могилеву и были в городе в Орше в Кутейном монастыре, и сказывал в том монастыре наместник старец Деонисей: был де он у короля [в] Варшаве, и при нем де приехал х королю [в] Варшаву дацкой королевич Вольдемар, а с ним коней з дватцать. А сказывают де, что идет за ним войска ево х королю в помощь сорок тысяч. Только те люди х королю не бывали. А чают де они то вмещают литовские люди, устрашивая мешан.

А старец же Трефилей допрашивай ныне в Смоленске: сколько пушечного наряду и зелья и свинцу, и который наряд взят был под Смоленским, и ныне тот наряд в Смоленску ли? И старец Трефилей сказывал: в Смоленску де сказывают пушечной наряд прежней, и зелье, и свинец есть. А которой пушечной наряд взят//

Арк. 140 был под Смоленским, и тот весь наряд в то ж время литовские воеводы розвезли по себе. Да ныне де литовские люди из Дорогобужа вывезли в Смоленск весь пушечной наряд и зелье, и свинец. А в Дорогобуже де ничево не оставили.

А в Киеве же Бизюковского монастыря старцы Трифилей и Вельямин учили жить в Печерском монастыре.//

Арк. 141 Государю царю и великому князю Алексею Михайловичю всеа Руси холопи твои Федька Куракин, Федька Волконской, Андрюшка Немиров челом бьют.

В нынешнем, государь, во 162-м (1654) году мая в 6 день бил челом тебе,//

Арк. 141а государю царю и великому князю Алексею Михайловичю всеа Руси салдатцког[о] строю Юрьева полку Гутцына русские люди сержанты и ротные подьячие, и каптинармасы, и ротные заимишики, и подпрапорщики, и барабанщики, и все рядовые салдаты старые и новые.

А нам, холопом твоим, в Киеве подали челобитную о твоём государеве прибавочном жалованье. И чтоб ты, го-

сударь, пожаловал, велел из них отпустить к себе, государю, к Москве челобитчика. А нам бы, холопом твоим, ту их челобитную послать к тебе, государю, к Москве. И мы, холопи твои, по их челобитью тое их челобитную послали к тебе, государю царю и великому князю Алексею Михайловичю всеа Руси к Москве под сею отпискою.//

Арк. 142 Царю государю и великому князю Алексею Михайловичю всеа Руси. Бьют челом холопи твои салдатцава строю Юрьева полку Гутцына сержанты и ротные подьячие, коптинармосы и ротные заимишки, и потпрапоршики, и борабаншики, и все редавые салдаты.

В прошлом, государь, во 161 (1653) году высланы мы, холопи твои, старья салдаты к Москве Николин день. И на Москве, государь, мы, холопи твай, по тваему государеву указу отданы полковнику Юрьи Гутцыну для тваего государева ратнава ученья. И с Москвы, государь, мы, холопи твай, посланы на тваю государеву службу в Ябланав, к тваему, государеву, боярину и воеводам Василью Борисавичю Шереметьеву да акальничему Федору Васильевичю Батурлину за тваею, государеваю, казною, за порахам и за свинцом, и за фитилей, и за мушкеты, и за пики, и за шпаги. А везли, государь, на два полка. Шли, государь, мы, холопи твай, пеши.

А мы, государь, холопи твай, новья салдаты высланы за гарадов таво же гуду Троицын день *на тваю, Государеву, службу* в Ябланав к тваему, государеву, боярину и воеводе ко князю Григорью Семеновичю Куракину. И жили, государь, мы, холопи твай, в Ябланаве два месеца без тваего государева жалованья бес корму. А как, государь, пришел полковник в Ябланов//

Арк. 143 Юрья Гутцин, и нас, холопей тваих, новых салдат твой, государь, боярин и воеводы Василей Барисавич Шереметьев да акальничей Федар Васильевич Ботурлин отдали в полк Юрьи Гутцыну для тваего государева ратнава учения. И з Ябланава твои государевы боярин и воеводы Василей Барисавич Шереметьев да акальничей Федар Васильевич Ботурлин послали в Карпавна *тваю государеву службу*. И в Карпове, государь, мы, холопи твай, тваю государеву *службу* служили и тваему государеву ратному учению учились бес престани и против тваего государева недруга выучены сатовые. В нынешнем, государь, во 162 (1654) в годе

по тваему государеву указу выслал нас, холопей твоих, с Карпова государев акальничей Федор Васильевич Ботурлин скорым делам безрочна *на твою государеву службу* в Путимь к твоим государевым боярам воеводам ко князю Федару Семеновичю Куракину да ко князю Федару Федоровичю Волконскому. Дано нам, холопем//

Арк. 144 твоим, в Карпове на избы по дватцати алтын. А на подъем нам, холопем твоим, твоего государева жалованья не дано. И мы, холопи твои, купили лошади и сани, и хамуты, и авес, и сена, и сваи запасы дорогою ценою. И с Путивля, государь, мы, холопи твои, пришли в Киев на твою государеву службу с твоими государевы бояры и воеводы князем Федарам Семеновичем Куракиным да с князем Федарам Федоровичем Волконским, стали, государь, на пустоши и твой государев герад ставили бес пристани зимою по мерзлой земли день и ночь. А лес купили дорогою ценою и на себе вазили. А на караулах, государь, стаим бес пристани окала всего города. И в куренишках, государь, абажились и абадрались. Твоего государева жалованья корму идет нам, холопем твоим, по алтыну на день. И мы, холопи твои, будучи *на твоей государева службе в Киеве* адалжели нам на гатели запас, государь, купим дарагою ценою.

Милосердый государь царь и великий князь Алексей Михайлович всеа Руси! Пожалуй нас, холопей сваих бедных и беспамочных, сваим государевым жалованьем за нашу//

Арк. 145 службишку и за работишку и прибавочным кормам, чем тебя, государя, Бог известит, чтоб нам, холопем твоим, будучи на твоей государства службе голодную смертью не помереть, и твоей царской службы впредь не отбыть. Вели, государь, из нас, холопей твоих, отпустить к Москве челобитчика, а сваей нужи тебе, государю, побить челом. Царь государь, смилуйся, пожалуй.//

Арк. 141зв.: “Государю царю и великому князю Алексею Михайловичю всеа Руси. 162-го (1654) мая в 24 день с стрельцом Алексеева приказу Мещеринова с Офонкою Ивановым”//

Арк. 158 Г[осу]д[а]рю ц[а]рю и великому князю Алексею Михайловичю всеа Руси, холопи твои Федька Куракин, Федька Волконской, Андрюшка Немиров челом бьют. В н[ы]-

нешнем, государь, во 162 (1654)-м году июня в 6 де приезжал к нам, холопом твоим, киевской полковник Павел Яненко и сказывал нам: прислал де к нему Макараровской сотник Степан Пекало белац[е]рковского наказного полковника Якова Лоторенко [о вестех¹листы] с собою к нам привез. И в том, государь, листу написано, что поляков объявилось у Коростошови десять тысяч человек, а куды поход их чают, того он не ведает. А то, государь, место Коростошови от Киева пятнатцать миль. А что у него впредь каких вестей объявитца, и он о том к нему отпишет. Да июня же, государь, в 8 де прислал к нам, холопом твоим, киевской полковник Павел Яненко лист, каков к нему писал сотник Макараровской Степан Пекало. А в том, государь, листу написано: пришли де поляки в черкасской город Саворово, а большие люди или малые.//

Арк. 159 того он подлинно не ведает. А до Саворова, г[о]с[у]-дарь, от Киева шестнатцать миль. А промежу, государь, тех черкасских городов Коростошови и Саворова пять миль. И мы, холопи твои, посылали к киевскому полковнику Павлу Яненку говорить, чтоб он по тем вестям послал в розные места доведатца про тех польских людей подлинных вестей. Да того ж, государь,//

Арк. 160 числа прислал к нам, холопом твоим, киевской же полковник Павел Яненко лист. А приказал к нам н[ы]нешнего ж де числа часы за три до вечера прислал к нему тот лист из места Мотовиловки атаман Павел Федоренко. И мы, холопи твои, тот лист велели выгчесть. И в том, г[о]сударь, листу написано: пишет белац[е]рковской полковник Макар Москаленков к мотовиловскому атаману Павлу, что пришла к нему, белац[е]рковскому полковнику, ведомость от гетмана Богдана Хмельницкого: поляков де дватцать тысеч в полы с татары перебранных людей о дву конь хотят итти на их белац[е]рковские и киевские места; и он, белац[е]рковской полковник, приказал из малых городков и из сел казаком итти к себе к Белой Ц[е]ркви. И мы, холопи твои, но тем вестям ожидаем приходу польских людей и татар к Киеву, а киевскому, г[о]с[у]д[а]рь, полковнику Павлу Яненко приказали, чтоб он послал своего полку по местам, велел казаком ехать в Киев, а киевским, г[о]с[у]д[а]рь, мешчаном говорили мы, холопи твои, что у них на посаде место

¹ Слово написано нерозбірливо.

некрепко от большова приходу воинских людей пристрашно, чтоб они жены свои и дети и животы везли в город. И полковник нам, холопом твоим, приказал, что он по месту казаком весть послал, велел быть в город. А мещане нам, холопом твоим, сказали, что они животы свои//

Арк. 161 в город повезут. А к боярину и воеводам к Василью Борисовичу Шереметеву с товарищи послали мы, холопи твои, от себя нарочную станицу и те вести к ним писали, чтоб им те вести были ведомы. И будет приход больших воинских людей будет к Киеву, и они б нам, холопом твоим, помочь чинили.//

Арк. 158зв. Г[осу]д[а]рю ц[а]рю и великому кн[я]зю Алексею Михайловичу всеа Руси 162 (1654) г. июня в 22 де с Михайлом Огородниковым.

На **арк. 158зв.** замітка: “Государь указал отписать: жить с береженьем, а велено ити бы [самим]¹ с людьми бояром и воеводом кн[я]зю Алексею Никитичю Трубецкому с товарищи”.//

Арк. 162 От ц[а]ря и великого кн[я]зя Алексея Михайловича всеа Руси в Киев бояром н[а]шим и воеводам кн[я]зю Федору Семеновичю Куракину, да кн[я]зю Федору Федоровичю Волконскому, да дьяку нашему Андрею Немирову. Июне в 2...² писали есте к нам, что приезжал к вам киевской полковник Павел Яненко и сказывал про литовские вести. Да к вам прислал киевской полковник Павел Яненко лист о литовских вестях. И нам те вести ведомы. И вы по тем вестем киевским мещаном говорили, чтоб они жены свои и дети и животы везли в город. И мещане вам сказали, что они животы свои в город повезут. И как к вам сея наша грамота придет, и вы б в Киеве жили с великим береженьем неоплошно, и вестей про литовских людей проведывали, и всякие вести к нам писали. А по н[а]шему указу велено бояром н[а]шим и воеводам кн[я]зю Алексею Никитичю Трубетцкому с товарищи сходитца з гетманом з Богданом Хмельницким и с полковники, и боим нашим делом промышляти вместе согча за один. Писан на н[а]шем стану в д[е]р[е]вне Пусынине лета 7162 (1654) июня в 27 де с черниговцем с Михайлом Огородниковым.//

¹ Слово написано нерозбірливо.

² Частина тексту втрачена.

- Арк. 163** Г[о]с[у]д[а]рю ц[а]рю и великому князю Алексею Михайловичю всеа Руси холопи твои Федька Куракин, Федька Волконской, Андрюшка Немиров челом бьют. В н[ы]н[е]шнем г[о]с[у]д[а]рь, //
- Арк. 164** во 162 (1654)-м году апреля в 7 де по твоему г[о]-с[у]д[а]реву цареву и великого кн[я]зя Алексея Михайловича всеа Руси указу прислано к нам, холопом твоим, в Киев на корм салдатом твоео г[о]с[у]д[а]рева жалованья десять тысяч рублей Розрядного приказу с подьячим с Яковом Курлаковым. И мы, холопи твои, ис [тех денег дали]¹ твоего г[о]с[у]д[а]рева жалованья кормовых денег салдатом марта с-г числа июня по 1ж число на четыре м[е]сяци. А осталось, //
- Арк. 165** г[о]с[у]д[а]рь, тех д[е]нег салдацкого строю полковнику Юрию Гутцыну и ево полку начальным людем и солдатом на один на июль м[е]сяц. А как, государь, июль месяц изойдет, а полковник Юрья и ево полку начальные люди и салдаты учнут бити челом тебе, государю, о кормовых деньгах на август м[е]сяц и впредь с Семеня дни на 163-й год. А нам, холопом твоим, дать будет нечево. И о тех, г[о]-с[у]д[а]рь, кормовых д[е]ньгах вели, г[о]с[у]д[а]рь наси, холопом своим государев указ учинить. //
- Арк. 163зв.** 162 (1654) июня 24 де государь указал послать свою государеву грамоту к Москве к бояром: велу² де им собрать изо всех приказах тем начальным людем и салдатом на три м[е]сяца на август, на сентябрь, на октябрь³ и на два м[е]сяца. Да детем боярским, кои ныне сто ч[ело]век⁴... //
- Арк. 164зв.** жалованье на 163 (1655) год по десять рублей ч[ело]веку. [А быть им в Киеве]⁵ де, жив год. И в Киеве жить з береженным бы им, Г[осу]д[а]рю ц[а]рю и великому кн[я]зю Алексею Михайловичю всеа Руси. 162 (1654) июня в 22 д. с черниговцом с Михаилом Огородниковым. //
- Арк. 166** Послать грамота в Киев к бояром и воеводам по отписке о деньгах на месячной корм. И деньги велено послать с Москвы на август, на сентябрь, на октябрь. //

¹ [...] у тексті закреслено.

² Слово написано двічі.

³ Далі викреслено “да на октябрь”

⁴ Далі частина тексту заклеєна.

⁵ Ця частина тексту написана нерозбірливо.

Арк. 167 От ц[а]ря и великог[о] князя Алексея Михайловича всеа Руси бояром н[а]шим кн[я]зю Михаилу Петровичю Пронскому с товарищи. Писали к нам ис Киева бояре н[а]ши и воеводы князь Федор Семенович Куракин да кн[я]зь Федор Федорович Волконской, да дьяк Андрей Немиров, что они дали н[а]ш[е]го жалованья кормовых денег салдатом марта с 1-г[о] числа июля по 1-е число на четыре м[е]сяца ис тех денег, которые деньги присланы к ним Розрядного приказу с подьячим с Яковом Курлаковым. А осталось тех денег на корм начальным людем и салдатом на один на мес[я]ц. [А как учнут бить челом нам полковник и начальныи люди и салдаты о кормовых деньгах]¹, а на август м[е]с[я]ц и впредь с Семеня дни кормовых денег давано чево, и о том бы им велети указ учинить. И как к вам ся наша грамота придет, и вы б велели собрать денег во всех приказах и тех денег отпустили б есте в Киев к бояром н[а]шим и воеводам ко кн[я]зю Федору Семеновичю Куракину да князю Федору Федоровичю Волконскому на корм полковнику и начальным людем и салдатом//

Арк. 168 на август месяц н[ы]нешняг[о] 162 (1654)-г да впредь с Семеня дни на два м[е]ся[ц]ы ноября по 1 число 163 (1655)-г году по их указным статьям с кем пригож. Да с тою ж посылкою вместе отпустили б есте в Киев н[а]ш[е]го жалованья детем боярским путивльцом и черниговцом сту ч[е]л[о]в[е]ком, *которые н[ы]не на нашей службе в Киеве на 163 (1655)-й год по десяти рублей ч[е]л[о]вуку.* А быти тем детем боярским на н[а]шей службе в Киеве [с приезд год]² с приезде и до отпуску год. А сколько н[а]ше денежныи казны в приказах зберете и сколько тысяч на корм полковнику и начальным людем, и салдатом на август да на сентябрь да на ноябрь по их указанным статьям и детем боярским сту человеком, которые на н[а]шей службе в Киеве и с кем именем отпустите [и что за тою посылкою в остатке денег будет]³, и вы б о том к нам [отписали с ыными делы]⁴. Писан на нашем стану в селе Мещеринове лета 7162 (1654) июня

¹ У тексті закреслено.

² [...] у тексті закреслено.

³ [...] у тексті закреслено.

⁴ [...] у тексті закреслено.

в 24 де. [Такова послана с черниговцом с Михайлом Огородниковым]¹. Такова послана Большого Приходу с подьячим с Ысаем Майковым июня в 28 де.//

Арк. 169 От царя и великог[о] кн[я]зя Алексея Михайловича всеа [Великия и Малые Росии]² Русии в Киев бояром н[а]шим и воеводам кн[я]зю Федору Семеновичю Куракину, да кн[я]зю Федору Федоровичю Волконскому, да дьяку н[а]шему Ондрею Немирову. Писали есте к нам, что вы дали н[а]ш[е]го жалованья кормовых денег салдатом марта с 1-г[о] числа июля по 1-ж число на четыре м[еся]ца ис тех денег, которые деньги присланы к вам Розрядного приказу с подьячим с Яковым Курлаковым. А осталось тех денег на корм начальным людем и салдатом на один на июль м[еся]ц. А на август м[еся]ц и впредь с Семеня дни кормовых денег давать нечево. И нам бы о том велеть вам указ учинить. И по н[аше]му указу велено бояром н[а]ш[и]м кн[я]зю Михаилу Петровичю Пронскому с товарищи отпустить с Москвы к вам в Киев н[а]шие денежные казны на корм полковнику и начальным людем, и салдатом на ав[гу]ст м[еся]ц н[ы]нешнег[о] 162 (1654)-г; да на сентябрь да на октябрь 163 (1655)-г году по их указным статьям; да к вам же в Киев велено отпустить нашег[о] жалованья детем боярским путивльцом и черниговцом сту ч[е]л[о]веком, которые н[ы]не на н[а]шей//

Арк. 170 службе с вами в Киеве на 163 (1655)-й год по десять рублей ч[е]л[о]в[е]ку. А быти им на нашей службе в Киеве с приезде и до отпуску год. И как к вам ся н[а]шя грамота придет, а посольщик с Москвы с н[а]шею денежною казною к вам в Киев приедет, и вы б у посольщика н[а]шу денежную казну взяли и устроили в крепком месте, где пригож, и полковнику и начальным людем, и салдатом по их указным статьям давали августа с 1-г числа ноября по 1-ж число 163 (1655)-г[о] году помесячно. А детем боярским путивльцом и черниговцом сту человеком, которые н[ы]не на нашей службе с вами в Киеве, сказали, что мы, великий государь, их пожаловали, велели им дать н[а]ш[е]го денежного жалованья для н[а]шею службы на 163 (1655)-й год по десять рублей ч[е]л[о]в[е]ку и без их челобитья. И они б н[а]ше жа-

¹ [...] у тексті закреслено.

² [...] у тексті закреслено.

лование имали, и нам, великому государю, служили, а были б есте они на нашей службе с приезде до отпуску год. А сказав, дали б есте им н[а]ше денежное жалованье на 163 (1655)-й год всем ровно по десяти рублей ч[е]л[о]в[е]ку. И то все велел написать в роздочные кн[и]ги. И те роздочные кн[и]ги за дьячьєю рукою прислали к нам к Москве. А писан на н[а]шем стану в селе Мещеринове лета 7162 (1654)-г июня 25де.//

Арк. 179 Г[осу]д[а]рю ц[а]рю и великому князю Алексею Михайловичю всеа Русин холопи твои Федька Куракин, Федька Волконской, Андрюшка Немиров челом бьют. В н[ы]нешнем, г[осу]д[а]рь, во 162 (1654)-м году апреля в 7 де по твоему г[осу]д[а]реву ц[а]реву и великог[о] князя Алексея Михайловича всеа Русии указу прислано к нам, холопом твоим, в Киев на корм салдатом твоео г[осу]д[а]рева жалованье десять тысяч рублей Розрядного приказу с подьячим с Яковом Курлаковым. И мы, холопи твои, ис тех денег дали твоео г[осу]д[а]рева жалованья кормовых денег салдатом марта с 1-г числа июля по 1-ж число на четьре месяца.//

Арк. 179а А осталось, г[осу]д[а]рь, тех денег салдатцкого//

Арк. 180 строю полковнику Юрию Гутцыну и ево полку начальным людям и салдатом на один на июль м[е]сяц. А как, г[осу]д[а]рь, июль месяц изойдет, а полковник Юрья и ево полку начальныи люди и садцаты учнут бить челом тебе, г[осу]д[а]рю, о кормовых деньгах на август м[е]сяц. И впредь с Семеня дан на 163 (1655)-й год. А нам, холопом твоим, дать будет нечево. И о тех, г[осу]д[а]рь, кормовых деньгах вели, г[осу]д[а]рь, нам, холопом своим, свой г[осу]д[а]рев указ учинить.//

Арк. 179зв. Г[осу]д[а]рь указал отослать с Москвы денег на август, на сентябрь, на октябрь месяцы девять тысяч рублей. Г[осу]д[а]рю ц[а]рю и великому кн[я]зю Алексею Михайловичю всеа Русии 162 (1654)-г июня в 22 де с черниговцом с Михаилом Огородниковым.//

Арк. 181 Г[осу]д[а]рю ц[а]рю и великому князю Алексею Михайловичю всеа Русии холопи твои Федька Куракин, Федька Волконской, Андрюшка Немиров челом бьют. В нынешнем, государь, во 162-м году мая в 15 де били челом тебе, г[осу]д[а]рю ц[а]рю и великому кн[я]зю Алексею//

Арк. 182 Михайлович всеа Русии, салдацкого строю Юрьева полку Гутцына старые салдаты о твоём г[осу]д[а]реве прибавочном жалованье. И чтоб ты, г[осу]д[а]рь, пожаловал их, велел тое их челобитную послать к себе, г[осу]д[а]рю, к Москве. И мы, холопи твои, по их челобитью тое их челобитную послали к тебе, государю царю и великому князю Алексею Михайловичю, всеа Русии, к Москве но сею отпискою.//

Арк. 183зв. К сей челобитной ротной подъячей Дементей Сатин руку приложил. К сей челобитной ротной подъячей Иванко Неудачин руку приложил. К сей челобитной полуполковника за ротного ротной подъячей Волотька Бородин руку приложил. К сей челобитной сержат Сидорка Семенов руку приложил.//

Арк. 181зв. Г[осу]д[а]рю чтена и впредь докладывана. Г[осу]д[а]рю ц[а]рю и великому князю Алексею Михайловичю всеа Русии 162 (1654)-г июня в 1 де подал отписку елченин Якушка Толстой.//

Арк. 183. Ц[а]рю г[осу]д[а]рю и великому князю Алексею Михайловичю всеа Русии бьют челом холопи твои старые салдаты смоленские и тульские, и вневские и адоевские, и белгородские, и самарские Юрьева полку Гутцына сержанишки и каптитинармасишки, ротные подъячишки, и ротные заимщики, и подзнаменщики, и копралы и редовые. В прошлом, г[осу]д[а]рь, во 161(1653)-м году по твоему г[осу]д[а]реву указу и по твоим г[осу]д[а]ревым грамотам взяты мы, холопи твои, к Москве для ратного ученья. А в твоих г[осу]д[а]ревых грамотах по твоему г[осу]д[а]реву указу велено нам быть в начальных людех. И мы, холопи твои, с Москвы посланы на твою г[осу]д[а]реву службу в Яблонов с твоею г[осу]д[а]ревою казною с порохом и с фетилем и с пикоми и свинцом. И живот свой мучили по гряням пеши. А тое твою г[осу]д[а]реву казну везли мы, холопи твои, на два [полка] ¹. И как мы, холопи твои, пришли на твою г[осу]д[а]реву службу в Яблонов к твоим г[осу]д[а]ревым к боярину и воеводам к Василью Борисовичю Шереметеву да к окольничему к Федору Васильевичю Бутурлину. И в Яблонове дано по твоему г[осу]д[а]реву указу новых салдат. И посланы мы, холопи твои, из Яблонова в Карпов.

¹ [...] Частина тексту втрачена.

И в Карпове салдат учили беспрестано. И с Карпова послоны мы, холопи твои, *на твою г[осу]д[а]реву службу в Путимль* к твоим г[осу]д[а]р[е]вым к бояром и воеводам ко князю Федору Семеновичю Куракину да ко кн[я]зю Федору Федоровичю Волконскому. И в Путимле дано твоего государево жалованья платья зипуны и черыки и чюрки копраном и редовым. А нам, холопом твоим, не дано. И с Путимля посланы мы, холопи твои, *на твою г[осу]д[а]реву службу в Кеев*. И в Кееве стали на пустоши. И город Каев ставили зимою по мерзлой земле днем и ночью беспрестано. И на караулах, и в куренях у в агню абожгли. И ров и колодези копали. А лес, г[осу]д[а]рь, покупали дорогою ценою, и на сабе возили. А запасы покупаем в Киеве дорогою ценою. А твоео г[осу]д[а]рева жалования нам, холопом твоим, на подъем не дона. А корм мы, холопи твои, емлем с новыми в ряд по шти д[е]н[е]г на де[нь]. А не розрознены. А в прежних твоих г[осу]д[а]ревых службах мы, холопи твои, перед новыми салдаты в твоем г[осу]д[а]реве жалованье и в корму были розрознены. М[и]л[осе]рдный г[осу]д[а]рь царь и великий князь Алексей Михайлович всеа Руси. Пожалуй нас, холопей своих, для наших прежних службишак и для н[ы]нешней своей г[осу]д[а]ревой дальней службы, и для нашей работишки своим г[осу]д[а]ревым жалованьем. И вели, г[осу]д[а]рь, нас в своем государеве жалованье с новыми салдаты в корму разрознитъ, как тебе, г[осу]д[а]рю милосердному, б[о]гу известить. Царь государь, смилуйся пожалуй.//

Арк. 217 Г[осу]д[а]рю ц[а]рю и великому кн[я]зю Алексею Михайловичю всеа Руси холопи твои Федька Куракин, Федька Волконской, Андрюшка Немиров челом быют. В н[ы]нешнем, г[осу]д[а]рь в 162 (1654)-м год[у] апреля в 7 де по твоему г[осу]д[а]реву ц[а]реву и великог[о] князя Алексея Михайловича всеа Руси указу прислано к нам, холопом твоим, в Киев на корм салдатом твоео г[осу]д[а]рева жалованья десять тысяч рублей денег Розрядного приказу с подьячим с Яковом Курлаковым. И мы, холопи твои, ис тех денег дали твоео г[осу]д[а]рева жалованья кормовых денег салдатом с марта с 1-г числа июля по 1-ж число на четьре месяцы. А осталось г[осу]д[а]рь, тех//

Арк. 218 денег салдатцкому, г[осу]д[а]рь, полковнику Юрью Гутцыну и его полку начальным людем и салдатом на один на [и]юль м[еся]ц. А как, г[осу]д[а]рь, июль м[еся]ц изойдет, а полковник Юрь и ево полку начальныи люди и салдаты учнут бить челом тебе, г[осу]д[а]рю, о кормовых деньгах на август м[еся]ц и впредь с Семена дни на 162 (1654)-й год, а нам, холопом своим, свой дать будет нечево. И о тех, г[осу]д[а]рь, кормовых деньгах вели, государь, нам, холопом своим, свой государев указ ученить.//

Арк. 217зв. Взять к отпуску. Г[осу]д[а]рю ц[а]рю и великому кн[я]зю Алексею Михайловичю всеа Русии 162 (1654)-г июля в 9 де подали дети боярские черниговцы Данило Михачев с товарищи.//

Арк. 221 Г[осу]д[а]рю ц[а]рю и великому кн[я]зю Алексею Михайловичю всеа Русии холопи твои Федька Куракин, Федька Волконской, Андрюшка Немиров челом бьют. В н[ы]нешнем, государь во 162 (1654)-м году июня в 23 де пришли в Ки[ев]¹ из Ц[а]ря города полоняники два ч[е]л[о]века руские люди. В роспросе сказались ливенец с[ы]н боярский Харламко Благой да донской казак Ивашко Турченин. Взяли де их полон Харламка в Ливенском уезде татаровя тому з дватцать с семь лет и продали ево в Ц[а]рь город. И жил он у турченина дватцать пять лет. И откупясь от нево, пошел из Ц[а]ря города в н[ы]нешнем во 162 (1654)-м году на Св[я]той н[е]де[л]е. И шел Турскою землею на Крым и на Волоскую землю и черкасскими городами до Киева. А казак Ивашко сказал: взяли ево турченя на Черном море тому лет з десять и продали ево в Турскую землю за Белое море. И жил в Турской земле восемь лет. А ис Турские земли ушел в Мутьянскую землю тому с полтора годы. А с полоняником с Харламком шолся в черкаском городке Рашкове и пришли с ним вместе в Киев. И мы, холопи твои, тех//

Арк. 222 полоняников роспрашивали про ц[а]регородцкие и про крымские про всякие вести, что они в Турской земле, и в Крыму и, дорогою идучи, в которых местех каких вестей слышели, чтоб сказали про все подлинно. И Харламко Благой в роспросе нам, холопом твоим, сказал: турской де царь вел войну с веницеяны и иных государств с немцы. К сему де лету на ту ж войну изготовлены у нево были под Ц[а]ре-

¹ Закінчення втрачено.

городом воинские каторги. И тех де воинских каторог н[ы]-нешняго лета на Белое море на немец в войну турецкой царь не отпустил.//

Арк. 221зв. Г[осу]д[а]рѣ слушал и указал послать свою г[осу]-д[а]реву грамоту, чтоб жили с великим береженьем и вестей проводывали.

Г[осу]д[а]рю царю и великому кн[я]зю Алексею Михайловичю всеа Руси 162 (1654)-г июля в 9 де подали черниговцы Данила Михачов с товарищи.//

Арк. 223 для того ведомость до ему учинялась, что тебе, Великому Государю, били челом черкаской гетман Богдан Хмелнитцкой со всем черкасским войском и з городами, и учинились *под твою Государевою высокою рукою*, и идешь ты, Великий Государь, со всеми своими ратными людьми на полского и литовского короля воиною. И он де, турецкой царь, учал быть опасен от тебя, Великого Государя, для де того и каторги держит под Царем-городом. А как де он, Харламко, шол на Крым, и слышел в Крыму от татар, что турецкой царь прислал х крымскому хану кафтан да саблю, а велел де ему нынешним летом итти с татары в Молдавскую землю для того, чтоб по-прежнему молдавского князя Василья посадить в Молдавской земле на прежнем ево княжестве, а нынешняго молдавского князя Степана велел турецкой царь прислать к себе во Царь-город. Да крымские ж татаровя сказывали ему, Харламку: коли де мы были бедны и голодны, и черкаской де гетман Богдан Хмелнитцкой нас обогатил и всем изнаполнил, и жили де мы с ним в братцкой дружбе, а ныне де нас на войну с собою вместе не зовет, а податся де *под твою Государеву высокую руку*. И мы де, крымские татаровя, ныне на Дону к ним не будем, а будем летовать в Крыму, а как де нас гетман позовет и мы де ево не покинем. А донской казак Ивашко сказал нам, холопом твоим: как он был в Мутьянской земле, и при нем де в прошлом во [7] 161-ом [1653] году в Великой пост, мутьянского владетели Матвея не стало, а на ево место посален в Мутьянской земле племянник ево Петр, а чей словоет, того он//

Арк. 224 не упомнит; а иных вестей ничево не сказал.

Июня ж, Государь, в 24 день приехал к нам, холопом твоим, в Киев литвин, сказался могилевец шляхтичь Костянтин Поклонской, а в роспросе нам сказал: ездил де он с товарищи своими в Чигирин к гетману Богдану Хмел-

нитцкому из Магилева ото всяких чинов людей, для того в Магилеве де живут они многие православные христиане греческого закона, и от поляков де и от литвы им, православным христианом, большое гонение и налога, хотят веру христианскую искоренить. И ведомо де им, магилевцом, учинилось, что ты, Великий Государь, идешь со всеми своими государевыми ратными людьми войною на литовского короля, и чтоб он, Богдан Хмелнитцкой, к тебе, Великому Государю, об них отписал, чтоб ты, благочестивый Великий Государь Ваше Царское Величество, для православные христианские веры над ними, магилевцы, милость свою показал — войною на них посылать не велел, и велел их принять *под свою Государеву высокую руку*, а они, магилевцы, все того с радостью желают. И гетман де Богдан Хмелнитцкой, дав ему лист отпустил ево к тебе, Великому Государю, бити челом, и он с тем листом с товарищи своими ныне едет к тебе, Великому Государю, бити челом, а товарищев ево с ним магилевцов человек с пятнатцать. Да он же Костянтин сказывал нам, холопом твоим, как он был у гетмана и при нем де приехал к гетману в Чигирин от крымского хана с листом татарин, и гетман де сказывал ему, Костянтину: по повелению де крымского//

Арк. 225 хана приходили татаровя под черкаские города и поймали многих людей в полон и стада отогнали, для того чаял де крымской хан, что он, гетман, с черкасы збираетца войною итти на Крым. А как де уведаль крымской хан, что он, гетман, на Крым не идет, а идет войною на литовского короля, и крымской де хан тотчас черкаской полон и лошади и животину прислал к нему, гетману Богдану Хмелнитцкому, и писал к нему, что впредь он, крымской хан, на черкаские города войною посылать не учнет. А которой де татарин приезжал от крымского хана с листом к гетману, сказывал, что ты, Великий Государь, присылал к крымскому хану, чтоб он с ордою своею шол войною на литовского короля. Также де и литовской король присылал к нему ж, крымскому хану, чтоб он шол войною на твои государевы города. И крымской де хан нынешняго лета войною на твои государевы города и на литву не идет, а хочет летовать в Крыму. Да нынешняго ж числа сказывал нам, холопом твоим, киевской мещанин Иван Юрьев: июня де в 24 день приехал в Киев киевлянин посадцкой человек Яско ис Под-

лесья из местечка Волчкова — от Киева дватцать миль, и сказывал ему, Ивану: прибежали де//

Арк. 226 при нем в Волчков ис полского города из Нарынска литовские мужики, а Нарынску де от Волчкова десять миль, а тем де Нарынском владеют поляки. И сказывали де те литовские мужики в Волчкове: присылал де в Нарынеск к уряднику своему пан Немиричь подкоморье киевской с тем, чтоб в маетностях ево мещане жили с великим береженьем и животы свои и хлеб и животину розхоронили, для того собираютца поляки в городе Корце многие люди и хотят итти к Киеву, а первые де люди для языков будут вскоре к черкаскому городку к Димирю — от Киева за шесть миль. А войско де полское все, а с ними Ракочь венгерской с своими людми, стоят подо Львовым и хотят итти на гетмана Богдана Хмелнитцкого. А с *сею отпискою* отпустили мы, холопи твои, к тебе, Государю, станицу черниговцев детей боярских Данила Михайлова с товарищи.//

И как к вам ся наша грамота придет, и вы б в Киеве жили с великим береженьем, и *вестей* про воинских людей *проведывали*. А которой старец ездил к королю с листом, вы б¹ во сысках¹ и про нево проведали всякими обычаи накрепко, от ково тот старец х королю посылан² с листом² и для какова дела, и которова он монастыря, и где тот старец ныне. И будет тот старец сыщетца, и вы б тово стар//

Арк. 236 ца распросили³, для какова дела и от ково он х королю с листом посылан, и что король против тово листа и х кому и о каком деле писал, и что ныне в Полше делаетца³ против сего нашего указу, а распрося велели ево держать з береженьем, да о том о всем к нам отписали и распросные речи прислали к нам. Писана в нашем стану под Смоленском лета 7162-го [1654] июля в 11 день.//

Арк. 303 От царя и Великого Князя Алексея Михайловича всеа Великия и Малья Росии Самодержца боярину нашему и воеводам Василью Борисовичю Шереметеву да околничему нашему Федору Васильевичу Бутурлину. Пожаловали есмя голову московских стрелцов Остафья Зыбина, велели ему дати нашего жалованья из белгородцких доходов денег

¹⁻¹ Написано під рядком.

²⁻² Дописано між рядками.

³⁻³ Закреслено.

сто рублев. И как к вам ся наша грамота придет, и вы б Остафью Зыбину нашего жалованья сто рублев велели дати из белгородцких доходов да о том к нам отписали с ыными нашими делы. Писан на нашем стану под Смоленском лета 7162-го [1654] июля в 31 день.//

¹И то нам ведомо¹ ... Да² в другой вашей³ отписке к нам³ написано про вести ж, что сказывали вам⁴ в допросе⁴ полоняники турецкие земли ливенец сын боярской Харламко Благой да донской казак Ивашко Турченин⁵, и нам те вести ведомы ж⁵. В той же *вашей отписке* написано: приезжал к вам в Киев литвин Костянтин Поклонской, а в роспросе вам сказал, что он с товарищи своими ездил в Чигирин из Магилева от магилевцов всяких чинов людей⁶, к гетману Богдану Хмелнитцкому⁶ с⁷ листом для тово, чтоб Богдан Хмелнитцкой к нам к нашему Царскому Величеству об них *об магилевцах* отписал, чтоб нам их пожаловать, велеть их принять *под высокую руку* нашего Царского Величества⁷.

⁸И ведомо магилевцом учинилось, что мы изволили итти воиноу на полского короля, и чтоб нам, Великому Государю, их, *магилевцов*, пожаловать, велеть *принять под высокую руку* нашего Царского Величества, а с тем де литвином⁸... И того магилевца Костянтина Поклонского, Богдан Хмелнитцкой дав ему лист отпустил ево к нам, Великому Государю, и с товарищи ево, а товарищей ево с ним, Поклонским, с пятнатцать человек.

Арк. 234 От Царя и Великого Князя Алексея Михайловича всеа Великия и Малыя Росии ⁹Самодержца⁹ в Киев бояром нашим и воеводам князю Федору Семеновичю Куракину, да князю Федору Федоровичю Волконскому, да дьяку нашему Ондрею Немирову.

¹⁻¹ Закреслено.

² Написано над закреслением.

³⁻³ Написано над рядком.

⁴⁻⁴ Написано над рядком.

⁵⁻⁵ Закреслено.

⁶⁻⁶ Дописано між рядками.

⁷⁻⁷ Продовження тексту ¹³⁻¹³ на арк. 235 зв.

⁸⁻⁸ Закреслено.

⁹⁻⁹ Дописано над рядком.

Писали есте к нам *про литовские весты*, что сказывал вам ¹литовских весте¹ посацкой человек Иван Юрьев, да в тою ж вашей отписке написано: в нынешнем во [7]162-ом [1653] году перед Рожеством Христовым за две недели, приехал ис Киева с листом к королю чернец Кринитцкой, а с ним два человека челядников, и лист королю на Сейм дал, ²а ис которого монастыря тот чернец и от кого к королю ³послан³, а от ково тот лист ⁴к королю⁴ ис Киева ⁵прислан⁵ послан, тово не ведомо. Да сказывал вам в роспросе мужик Митка Карпов, которого мужика по вашей отписке прислал к вам из Остря города полковник Павел Яненко: ведомо королю учинилось, что *черкаской гетман со всем Войском Запорожским учинился в подданство под высокою рукою нашего Царского Величества со всем Запорожским Войском и з городами*. Да король же де велел збиратца Посполитому рушенью, а корунной де гетман краковской, а с ним Ракоча Венгелской с корунным войском стоит подо Лвовым. И вы тово мужика роспрося послали назад к полковнику, и об нем к полковнику писали, чтоб он про тово мужика велел сыскать, не для ль лазучества тот мужик в Литву ходил и назад//

Арк. 235 пришол.

Арк. 304 1. Государь сей отписки слушал, указал отписать жить с вели-

2. ким береженьем и про приход крымского царя
3. ⁶и бол⁶ и царевичей и болших воинских людей проведывать
4. всякими обычаи... и от черкаских городов и от валом.
5. И буде поидет крымской царь или царевичи или болшие воинские

¹⁻¹ Дописано над рядком.

²⁻² Дописано над рядком.

³⁻³ Закреслено.

⁴⁻⁴ Закреслено.

⁵⁻⁵ Закреслено.

⁶⁻⁶ Закреслено.

6. люди, и ему ¹собрався...
7. ...
8. ...промышлять¹ Василью от Яблонова и хо-
9. дили воеводы в... к себе...
10. и в литовские городаы в Плотаву я по завету и в те
11. места писать, чтоб они были б к нему в сход с ними
шли
12. крымским царем или болшими воинскими людми
13. ...о том писать ко государю под Смоленеск
14. ...воево-
15. да, чтоб...
16. ...и о том писать на-
17. скоро ко Государю под Смоленеск...
18. погонять им... и про
19. приход крымского царя или болших воинских лю-
дей
20. сказывать, ²чтоб всяким людем...² а что...
21. ...
22. ...а в городах...
23. крепкой, что...
24. ...приходит ис поля...
25. ...городех
26. побежали дети боярские и воевода...
27. с товарищи
28. слушать и тех...//

Арк. 304зв. Бояре сее *отписки* слушав приказали послать государевы грамоты, что вышли и их велеть крестить, а как они крестяца, и их велеть розослатъ по городом и над ними велеть смотреть, чтоб они ни каким воровством не воровали, а что Микита Воейков не послушал, и за то велеть ево посадить в тюрьму. А которые и о тех велеть послать и велеть их сыскать, а сыскав по тому их велели учинить наказанье. Да и в городаы к воеводам послать г[осу]д[а]р[е]вы грамоты, чтоб они во всем боярина н[а]шего Василья Борисовича Шереметева слушали.

Арк. 306 *От и[a]ря* и великог[о] кн[я]зя Алексея Михайловича всеа Великия и Малыя Росии самодержца *стольнику*

¹⁻¹ Закреслено.

²⁻² Написано між рядками.

н[а]шему и воеводе *Ондрею Васильевичю Бутурлину*. Писал еси к нам, что тебе *по н[а]шему указу велено быти в сходе с гетманом н[а]шим Богданом Хмельницким* и з полковники и над польскими и литовскими людьми нашим делом *промышлеть вместе сопча за один*. И в обозе, где стоишь и что тебе сказывал гетман Богдан Хмельницкой о литовских городах о Каменце-Подольском и о Львове и о наших ратных людех и о сходе бояр наших и воевод князя Алексея Никитича Трубецкого с товарищи и как гетман приезжал в Киев и что ты гетману Богдану Хмельницкому говорил про крымского хана ¹и из гетманом з Богданом Хмельницким и с полковники над польскими и литовскими людьми промышлять вместе сопча за один¹ и как тебе з гетманом итти в сход к бояром н[а]шим и воеводам ко кн[я]зю Алексею Никитичю Трубетцкому с товарищи под Могилев (и что на заставах от Богдана Хмельнитцково н[а]ших черкас стоят от приходу воинских людей ж как вы с гетманом Богданом Хмельницким) черкасы стоят на за...² валу. И как вы послали киевского полковника Павла Яненка//

Арк. 307 с черкасы под литовские города для языков и подлинных вестей и о ³собрание³ прозбех польских и литовских людей и что тебе сказывал гетман Богдан Хмельнитцкой про татарские вести и сколько гетман послал под Чигирин черкас, и ⁴отчево у тебя из абозу⁴ камаритцкие драгуны из обазу бегут, и ⁵беглецом⁵ наказание им какое чинишь. ⁶И их братья, и как тебе драгуны⁶ и о запасах и о н[а]ш[е]м жалованье и о загонех тебе говорят, и что ты в обозе ⁷стоишь⁷ з гетманом Богданом Хмельницким без промыслу ⁸и что ты писал им о хлебных запасах с Москвы⁸ и о том бы нам тебе велеть наш указ учинить. И как тебе ся н[а]ша грамота при-

¹⁻¹ Закреслено.

² Слово нерозбірливе. Можливо, малося на увазі слово “засечном”.

³⁻³ Закреслено.

⁴⁻⁴ Закреслено.

⁵⁻⁵ Закреслено.

⁶⁻⁶ Закреслено.

⁷⁻⁷ Закреслено.

⁸⁻⁸ Закреслено.

дет, и ты б ¹жил в обозе с великим береженьем и з гетманом з Богданом Хмельницким¹ б[о]жиим и н[а]шим делом промышлял сопча, сколько м[и]л[о]с[е]рдый б[о]г помочи подаст. А хлебные запасы ²драгуном им камаритцкие волости возить рекою Десною² по н[а]шему указу драгунам, которые н[ы]не на нашей службе с волости собрать. Писан на нашем стану под Смоленском лета 7162 (1654) г. августа в 3 де. Драгунских дворов покольку им запасок надобно, и те запасы велено ему отпустить до реки Десны сухим путем, а рекою Десною на плотях.//

Арк. 307зв. Да Киева де людьми, которые тех драгунов³ и всяких чинов люден живут в их дворах.

Будучи на нашей службе ⁴советовать з гетманом Богданом Хмельницким и над польским королем и над литовскими людьми⁴ жить с великим береженьем и з гетманом Богданом Хмельницким прося...⁵

Арк. 308 Г[осу]д[а]рю ц[а]рю и великому кн[я]зю Алексею Михайловичю всеа Великия и Малыя Росии самодержцу холопи твои Фетька Куракин с товарищи челом бьют. Августа, г[о]суд[а]рь, в 8 де писали мы, холопи твои, к тебе, ко государю ц[а]рю и великому кн[я]зю Алексею Михайловичю всеа Великия и Малыя Росии самодержцу с Андреем Копаевым был бой под Дубровною, литовских людей побили и после, государь, тово посылали мы, холопи твои, под Дубровну//

Арк. 309 малых людей, чтоб их из города Дубровна выманить. И литовские люди из города не идут. И мы, холопи твои, отступя от города Дубровны, Дубровинской уезд и Горской и иные уезды воюем. И места панские, и села, и деревни пожгли и полон многой поимали. А твой государев окольничей и воевода князь Василей Петрович Львов от раны и от убою конечно болен ...⁶ А у твоих г[осу]д[а]р-евых ратных людей запасы все изошли, а в уездах, государь, хлеба нет. Да послали к тебе, г[осу]д[а]рю, мы, холопи твои, дву человек *языков шляхтич*//

¹⁻¹ Закреслено.

²⁻² Закреслено.

³ Далі знову написано слово "драгунов", можливо, помилково.

⁴⁻⁴ Закреслено.

⁵ Слово нерозбірливо.

⁶ Слово втрачене.

Арк. 310 Петра Дядельского, а взят под Дубровною августа в 5 де. А роспросные и пыточные ево речи к тебе, г[осу]-д[а]рь, писали. И августа в 10 де взят в Горском уезду князь *Иван Мосальской* и послан к тебе, ко великому государю. А в роспросе нам, холопом твоим, сказал...¹ боевых людей пять тысяч. А двуродне де, г[осу]д[а]рь, ...² ничево не ведает. И о том нам, холопом своим, что...³, государь укажешь.

¹ Частина тексту втрачена.

² Так само.

³ Так само.

**Додаток №4. Листування московських бояр, воєвод
Ф. С. Куракіна, Ф. Ф. Волконського і дяка А. Немирова
з Разрядним приказом з вересня 1654 р. до січня 1655 р.**

Текст Додатку №4 зберігається в РДАДА у Москві. — Ф. 210. — Севський стіл. — Столп. 158. — Арк. 17, 54, 64–71, 73–74, 92–117, 127–128, 164–168, 177, 196, 210–211, 241–247, 253–254, 259–263, 318–321, 323–325, 477–484, 530–532, 544–547.

Публікується вперше.

Арк. 17 *От царя* и великого князя Алексея Михайловича всеа Великия и Малыя Росии самодержца в Киев бояром нашим и воеводам князю Федору Семеновичю Куракину, да князю Федору Федоровичю Волконскому, да дяку нашему Ондрею Немирову. Писали есте к нам которого числа гетман Богдан Хмельницкой и писарь Иван Выговской с товарищи: были у вас в Киеве и как из Киева в обоз поехали, и что вам гетман и писарь сказывали по послов ногайских мурз¹. И как он пойдет из обозу своим на корунное войско и те нам вести ведомы. И как к вам ся наша грамота придет, и вы б в Киеве жили с великим береженьем неоплошно. *И вестей про воинских людей проводывали*, и всякие вести к нам писали. Писан на нашем стану под Смоленском лета 7163 (1655) сентября в день.//

Арк. 64 От царя и великого князя Алексея Михайловича всеа Великия и Малыя Росии самодержца в Киев бояром нашим и воеводам князю Федору Семеновичю Куракину, да князю Федору Федоровичю Волконскому, да дяку нашему Ондрею Немирову. Октября в 7 день писали есте к нам, что приехал в Киев войска Запорожского киевской полковник Онтон Жданов с товарищи десять человек, которой посылан от гетмана Богдана Хмельницкого и от всего войска Запорожского к польскому Яну Казимеру королю в послех. И что вы ему, полковнику, велели к себе быть. И ево роспрашивали, откуда он в Киев приехал, и что каких вестей ведает. И как он, полковник, послан от гетмана и от

¹ Далі закреслено: “послы для до те пору были к нему гетману в обоз с улусы придут, и как гетман Богдан Хмельницкой з запорожским с войском, и с ним мурзы и татарова из обозу пойдут”.

всего войска Запорожского к польскому Яну Казимеру в полех, и как он из Литвы отпущен. И наши бояре и воеводы гетмана Радивила под Шкловым и под Тепелевым побиили. А он, полковник, был на бою з гетманом ж. И с тово бою гетман ушел сам четверть шеш лесами и пришол в Менеск. И что к нему всяких чинов литовских людей утеклецов собралось в Менеск тысячи с полторы. И брат де гетманской//

Арк. 65 Богуслав Родивил ныне в своей маятности в Слуцке. А с ним всяких ратных людей женных и татар и пехоты всех тысячи с три. И куды гетман ис Минска пойдет, того он не ведает. И от короля де гетману помочи ни которой нет.

И говорят де в Польше: хотя б//

Арк. 66 Радивила и самово убили и желе[ть] ево нечево, потому что он, гетман, с ними ляхи на церкви Божии и на веру христианскую не посягал. И что писал король к цысарю, чтоб ему в нынешнее ево безсилье людьми и денгами помоч учинил.

И цысарь де писал х королю: многие де лета у него в своем государстве война была, и люди многие и казна потрачена, помогать ему, королю, нечим.

И что гетман Радивил, призвав к себе ево, полковника, говорил: посыла[ет] он ево к гетману к Богдану Хмельницкому и ко все[му] войску Запорожскому для тово, каким бы обычаем война и кровопролитие утолить и у нас, великого государя, упросить, и как то дело намере поставить; и что он с ним, полковни[ком], посылает к гетману лист да своего послал Григорья Кузницкого, и что у короля и у гетманов и у всей Польши здумано, узнают свое безсилье, что против наших ратных людей своими людьми не устоят. Хочет король и вся Польша поддатца турецкому царю, кроме де того минут нечим. А гетман де Радивил думает: будет мы, великий государь, ево пожалуем, как ему впредь быть. И он хочет со всею Литвою продатца свискому королю. Кроме де того мино дать ему нечим. И что вам полковник говорит, чтобы пану Кузницкому у вас быть, и что он вам говорил и что вы ему говорили и отпускали ево в монастырь молиться з головою стрельцов¹ с Алексием Мещериновым.//

¹ Частина тексту втрачена.

Арк. 67 И с того листа прислали вы к нам список. Вы ж писали к нам, приехал в Киев из войска от гетмана от Богдана Хмельницкого казак Ивашка Яковлев и что он вам в роспросе сказал про гетмана Богдана Хмельницкого и про стольника Ондreja Бутурлина, где они н[ы]не с полком пошли и что гетман и Ондрей, а хотели итти безо всякие мешкоты на войско корунное, провидава подлинно, где гетман коруной с войском стоит и о черкасах, которые были в отъезде по разным городам и ныне все едут к гетману в войско; и о выходце, которой пришил в Киев от ногайских татар, которые кочуют под черными лесы блиско реки Днепра и черкасских городов Чигирина. И что он вам в роспросе сказал, и нам то против в[а]ших отписок ведомо. И как к вам ся наша грамота придет, и вы б в Киеве от приходу воинских людей жили с великим береженьем и о всяких н[а]ших делех промышляли по н[а]шему указу и смотря по тамошнему делу. И что у вас впредь вестей объявитца, и вы б о том к нам писали, да и в Белгород к боярину н[а]шему и воеводам к Василью Борисовичю Шереметьеву, да к окольничему н[а]шому к Федору Васильевичю Бутурлину про вести писали ж, чтоб им от приходу Крымского хана и воинских людей безвестным не быть

Писан в н[а]шей отчине в Смоленску лета 7163-го октября в 9 день.

Внизу позначка: "Такова грамота послана з жильцом з Гаврилом Тургусовым сего ж числа".//

Арк. 68 *Государю*, царю и великому князю Алексею Михайловичю всеа Великия и Малыя Росии самодержцу холопи твои Федка Куракин, Федка Волконской, Андрюшка Немиров челом бьют. В нынешнем, государь, во 163 (1655)-м году сентября в 14 день, подал твою государеву, цареву и великого князя Алексея Михайловича всеа Великия и Малыя Росии самодержца *грамоту* нам, холопом твоим, *Киевского Никольского монастыря игумен Инокентей*. А в той твоей государеве грамоте писано к нам, холопом твоим: присылал к тебе, государю, киевской митрополит Селивестр да Печерского монастыря архимо[д]рит Иосаф и из иных монастырей игумены и старцы бити челом тебе, государю, о своих *делех Киевского Никольского монастыря игумена Инокентия к Гизелю з братю*, чтоб тебе, государю, их пожаловать//

Арк. 69 духовного чину судити нам не велеть. И по их, государь, челобитью, а по твоему, государеву, цареву и великого князя Алексея Михайловича всеа Великия и Малыя Росии самодержца указу, ни в какие духовные дела вступаться нам, холопом твоим, не велено. А хто учнет тебе, государю, бита челом на митрополичьих дымовых всяких людей и на крестьян и Печерского монастыря и иных монастырей на слуг и на крестьян, и нам бы, холопом твоим, отсылать к митрополиту и в монастыри, хто где судим. И мы, холопи твои, вчет твою государеву грамоту, говорили ему, игумену Инокентию, что мы ни в какие духовные дела наперед сего не вступивались, да и ныне не вступаемся, и хто бывают челобитчики в обидных делах на митрополичьих и на монастырских всяких чинов людей, и мы тех челобитчиков отсылаем к митрополиту и в монастыри//

Арк. 70 к архимо[д]ритам, и игуменам, и к наместникам. И о том к ним приказываем, чтоб тем челобитчиком в их обидах со абидящими чинили росправу, хто чево доведетца, а сами их и до той твоей государевы грамоты николи не суживали. И Никольской игумен Инокентей говорил нам, холопом твоим, что в прошлом-де во 162 (1654)-м году мая в 15 день послали мы к Москве Киевского Михайловского монастыря наместника старца Рафаила, а в каком деле, того сим не объявил. А тот-де старец Рафаил, он обещался в том Михайловском монастыре, [где] жил по свой век. И мы, холопи твои, ему, Никольскому игумену Инокентию, говорил[и], что тот Михайловского монастыря наместник старец Рафаило послан к Москве в твоем государеве великом деле, а в каком деле и нам ему игумену объявить того и нелзе, да и впредь, какие люди объявятца в твоих//

Арк. 71 государевых великих делах. А не в духовных и нам и не в обидных делах отпустить их на волю будет нелзе. А учнем их посылать к тебе, государю, к Москве, а они бы, старцы, в такие твои государевы великия дела и не вступались, что положено на нас, холопей твоих.//

Арк. 68зв. Государю дела вклеить в столп.

Государю, царю и великому князю Алексею Михайловичу всеа Великия и Малыя Росии самодержцу.//

Арк. 73 От царя и великого князя Алексея Михайловича всеа Великия и Малыя Росии самодержца в Киев бояром нашим и воеводам князю Федору Семеновичю Куракину,

да князю Федору Федоровичю Волконскому, да дьяку нашему Ондрею Немирову сентября в 16 день. Писали есте к нам с черниговцом з Богданом Кряхиным про литовские вести и про турских и крымских послов. И хто вам те вести сказывал, по чом х королю из Орши гетман Родивил писал и сколько у польскова короля каких ратных наемных людей в зборе, и которой земли, и на чом сойм у них вершился и которой земли польскому королю помочь хотят, да и корунное войско где ныне стоит, и сколько тово корунново войска в зборе, и те нам вести ведомы. А что вы про те ж вести писали в Белгород к боярину нашему и воеводам к Василью Борисовичю Шереметьеву да к окольнічему нашему к Федору Васильевичу Бутурлину и в иные наши городы, //

Арк. 74 и б то учинили добро. И как к вам ся наша грамота придет, и вы б в Киеве жили с великим бережением, а какие вести с турской границы, и про польского короля, и про крымского хана впредь у ваз будут, и вы б про те *вести* писали к нам и в Белгород к боярину нашему и воеводам к Василью Борисовичю Шереметеву с товарищи и в иные наши украинные городы и Запорожского войска нашего к гетману к Богдану Хмельницкому, чтоб про всякой умысл литовских людей и крымского хана и с турской границы нам и во (нерозб.) городе боярину нашему и воеводам и в ыных в наших в украинных городех и гетману Богдану Хмельницкому было ведомо. Писано в нашей отчине в Смоленску лета 7163 (1655)-го сен ¹ок¹тября в ²17 день² 9 день. Такова грамота послана з жильцом з Гаврилой Тургиловым сего ж (далі нерозбірливо; очевидно: дня).

Арк. 73зв. В Киев бояром нашим и воеводам князю Федору Семеновичю Куракину. //

Арк. 92 Роспись, какову подал бояром и воеводам князю Федору Семеновичю Куракину да князю Федору Федоровичю Волконскому, дьяку Андрею Немирову стольник князь Федор Волконской *города Петрокова мещаном*, которые великому *государю, царю* и великому князю *Алексею Михайловичю* всеа Великия и Малыя Росии *самодержцу крест целовали*: войт Макар Иванов, Федор Иванов, Яков Мартинов, Зосим Федоров, Пантелей Карпов, Федор Кондратьев,

¹⁻¹ Вписано над рядком.

²⁻² Вписано над рядком.

Богдан Иванов, Павел Романов, Емельян Ерофеев, Иван Карпов, Василей Романов, Андрей Павлов, Сидор Матвеев, Иван Ерофеев, Кирило Иванов, Дементей Петров сын Скоротко, Федор Степанов, Григорой Яковлев, Богдан Михайлов, Алексей Алексеев, Иван Яковлев, Гарасим Матвеев, Федор Олферов, Прокофей Карпов, Иван Григорьев, Иван Игнатов, Яков Сидоров, Андрей Павлов, Гарасим Гаврилов, Иван Иванов, //

Арк. 93 Юрий Антипов, Иван Яковлев, Павел Иванов, Ждан Алексеев, Иван Алексеев, Полуня Степанов, Петр Ефимов, Григорей Кирилов, Сава Степанов, Еустафей Яковлев, Игнат Савостьянов, Федор Тимофеев, Дементей Есипов, Степан Алексеев, Матвей Иванов, Павел Емельянов, Богдан Михайлов, Селиван Остафьев, Павел Марков, Савелей Григорьев, Демьян Артемов, Григорей Яковлев, Кирило Степанов, Василей Васильев, Остафей Петров, Иван Демьянов, Яков Федоров, Иван Трофимов, Богдан Тимофеев, Демьян Григорьев, Григорей Ермолов, Ждан Михайлов, Степан Федоров, Петр Марков, Трофим Алексеев, Алексей Иванов, Сидор Алексеев, Иван Демидов, Семен Григорьев, Федор Павлов, Петр Семенов, Алексей Иванов, Демид Евсеев, Филип Степанов, Самойло Остафьев, Петр Исаков, Исак Артемов, Григорей Савельев, Степан Федоров, Михайло Трофимов, Мина Евсеев, Антон Гаврилов, Алексей Богданов, Богдан Григорьев, //

Арк. 94 Яков Филипов, Матвей Алексеев, Клим Костюков, Роман Яцков, Михайло Аврамов, Данило Ильин, Григорей Петров, Симон Яковлев, Федор Игнатьев, Богдан Павлов, Павел Михайлов, Роман Сергеев, Афонасей Богданов, Федор Леонов, Иван Богданов, Лаврин Микулаев, Федор Клементьев, Кирей Остапов, Григорей Матвеев, Богдан Анисимов, Василей Кошков, Гаврило Иванов, Аврам Данилов, Яков Екубов, Степан Пахомов, Сидор Александров, Гришка Петров, Богдан Иванов, Кирей Андреев, Яков Тишков, Артем Костюков, Иван Иванов, Семен Мелешков, Алексей Ильин, Алексей Степанов, Федор Иванов, Демид Моисеев, Григорей Федоров, Григорей Яковлев, Моисей Климов, Григорей Жданов, Иван Григорьев, Артемей Алексеев, Василей Афонасьев, Иван Романов, Федор Аврамов, Григорей Остапов, Левон Яковлев, Микула Иванов, Степан Савин, Богдан Иванов, Ерофей Родионов, Филон Панфилов, Степан Жданов, Гаврило Савин, Демид Федоров, //

Арк. 95 Данило Лукошов, Микифор Гарасимов, Микита Иванов, Илья Иванов, Артем Григорьев, Кирило Ворохов, Ратко Михайлов, Филип Емельянов, Тит Михайлов, Ратко Агеев, Ермак Семенов, Василей Легонов, Алексей Иванов, Иев Офонасьев, Макар Иванов, Евсей Богданов, Гришка Есков, Иван Богданов, Богдан Агафонов, Нестер Онофреев, Артем Степанов, Степан Герасимов, Ефим Андреев, Сидор Павлов, Карп Павлов, Богдан Федоров, Михайло Иванов, Федор Яковлев, Данило Посков. Иван Давыдов, Василей Михайлов, Михайло Аврамов, Дмитрей Григорьев, Антон Сопрунов, Кондрат Григорьев, Прохор Филимонов, Иван Исаков, Юрай Остапов, Трофим Ларионов, Мишка Павлов, Андрей Легонов, Семен Костюков, Солуян Дорофеев, Василей Кровец, Иван Ермаков, Аникей Мартинов, Богдан Гришков, Филип Богданов, Онтон Игнатов, Василей Михайлов, Федор Кондратьев, Офонасей Ларков, Павел Иванов, Иван Алексеев, Данило Трофимов, Иван Иванов, Карп Иванов, Офонасей Яковлев, Богдан Есипов, Степан Андреев, Матвей Иванов, //

Арк. 96 Яков Юрьев, Семен Васильев, Сидор Сергеев, Степан Сергеев, Лукьян Андреев, Яцко Кондратьев, Андрей Алексеев, Еустрат Тишков, Ратко Томилов, Василей Михайлов сын Скороченок, Федор Яковлев сын Михалевич, Данило Трофимов сын Медловин, Семен Васильев сын Мариюшин, Карп Иванов сын Заблоцкой, Матвей Иванов сын Давыдов, Иван Михайлов сын Ананьин, Филип Киреев сын Чижков, Богдан Щученков, Иван Павлов сын Пеков, Кирило Григорьев сын Тиховец, Марко Николаев, Иван Алексеев сын Кременцов же, Иван Богданов сын Еродиев, Яков Иванов сын Давыдов, Никифор Амелянов сын Грибовин, Демид Аврамов, Анисим Тимофеев сын Попов, Степан Гарасимов сын Погоревин, Осип Григорьев сын Тихоновец, Фома Павлов сын Чишков, Богдан Туровец, города Турова из уезду деревни Макарова войт Осип Федоров, Иван Филонов, Анисим Иванов, Марко Михайлов, Иван Демидов, Алексей Марков, Еско Ратков, Трофим Анофреев, Демид Аврамов, Селуян Алексеев, Аврам Мартинов, Артем Яковлев сын Почека, Сидор Павлов сын Чижков, Богдан Григорьев сын Есковин, Богдан Минин сын Дубинин, Михайло Юрьков, Яков Легонов, Прохор Иванов сын Прихожей, Степан Обрамов сын Батраков, Офонасей Михайлов, Григорей Григорь-

ев сын Тиховец, Сидор Сергеев сын Манков, Иван Алексеев сын Кременцов, Иван Филипов, Петр Федосов сын Макаров, Иван Савин сын Губарев, Григорей Трофимов сын Пиклин, Тимофей Евсеев сын Чишков, Василей Федоров сын Брикин, Андрей Кирилов сын Махалев, Тимофей Яковлев сын Михалевин, Богдан Григорьев сын Гласков, Ждан Турченинов, Богдан Плоцков, //

Арк. 97 Андрей Поддубной, Степан Григорьев, Иван Соловей, Федор Стариков, Михайло Левонтьев, Олфер Марачев, Агафон Проступа, Павел Григорьев, Игнат Левонтьев, Гаврило Карпов. //

Арк. 98 Во 162-м (1654) году в августе стольнику Семену Жданову сыну Колдыреву придано государева жалованья за к прежнему иво окладу 100 четей, денег 15 рублей; ему ж дано в приказ 10 рублей да 4 пары соболей по 5 рублей пара. Прислать к государю с сеунчом, что взят глубокие ... (дали текст обривається). 163 (1655) октября 31 день государь пожаловал князь Федора ¹Льву¹ ²Волконскова² за сеунч (дали рядок нерозбірливо).

Арк. 105 Государю, царю и великому князю Алексею Михайловичю всеа Великия и Малыя Росии самодержцу холопи твои Федька Куракин, Федька Волконской, Андрюшка Немиров челом бьют. В прошлом, государь, во 162-м (1654) году августа в 22 день по твоему государеву, цареву и великого князя Алексея Михайловича всеа Великия и Малыя Росии самодержца, указу прислано к нам, холопом твоим, в Киев салдацкого строю полковнику Юрию Гутцыну и ево полку начальным людем и салдатом на три месяца на август месяц прошлого 162-го году (1654), да вперед на сентябрь да на октябрь нынешнего 163-го (1655) году //

Арк. 106 твоего государева жалованья на корм шесть тысяч девяносто восемь рублей, восемь алтын, две деньги с подьячим с Михаилом Давыдовым, и мы, холопи твои, те твои государевы деньги у подьячево у Михаила Давыдова велели принять и ис тех денег дали твоево государева жалованья кормовых денег салдацкого строю //

¹⁻¹ Закреслено.

²⁻² Закреслено.

Арк. 107 полковнику Юрью Гутцыну и ево полку начальным людем и салдатом на август да на сентябрь месяц, а осталось, государь, тех денег салдацкого строю полковнику и ево полку начальным людем и салдатом на один на октябрь месяц, а как, государь, октябрь месяц изойдет, а полковник Юрь Гутцын и ево полку начальны люди и салдаты учнут бить челом тебе, государю, о кормовых деньгах на ноябрь и на иные месяцы, а нам, холопом твоим, дать будет нечево, и о тех, государь, кормовых деньгах вели, государь, нам, холопом своим свой государев указ учинить.//

Арк. 105зв. Позначка: “Государю, царю и великому князю Алексею Михайловичю всеа Великия и Малыя Росии самодержцу”.//

Арк. 108 Государю, царю и великому князю Алексею Михайловичю всеа Великия и Малыя Росии самодержцу холопи твои Федька Куракин, Федька Волконской, Андрюшка Немиров челом бьют. В прошлом, государь, во 162-м (1654) году, августа в 22-й день по твоему государеву, цареву и великого князя Алексея Михайловича всеа Великия и Малыя Росии самодержца указу прислано к нам, холопом твоим, в Киев салдацкого строю полковнику Юрью Гутцыну и ево полку начальным людем и салдатом на три месяца на август месяц прошлого 162-го году (1654), да впредь на сентябрь да на октябрь нынешнего 163-го (1655) году твоего государева жалованья на корм шесть тысяч девяносто восемь рублей, восемь алтын, две деньги с подъячим с Михаилом Давыдовым. И мы, холопи твои, те твои государевы деньги у подъячево у Михаила Давыдова велели принять и из тех денег дали твоего государева жалованья кормовых денег салдацкого строю полковнику Юрью Гутцыну и ево полку начальным людем и салдатом на август да сентябрь месяц, а осталось, государь, тех денег салдацкого строю полковнику//

Арк. 109 и ево полку начальным людем и салдатом на один на октябрь месяц, а как, государь, октябрь месяц изойдет, а полковник Юрь Гутцын и ево полку начальны люди и салдаты учнут бити челом тебе, государю, о кормовых деньгах на ноябрь и на иные месяцы, а нам, холопом твоим, дать будет нечево, и о тех, государь, кормовых деньгах вели, государь нам, холопом своим, свой государев указ учинить.//

Арк. 108зв. 163-го (1655) году октября 19-го дня указал государь послать грамоту в Смоленск к боярину и воеводе велеть послать в Киев к бояром и воеводе на корм салдатом

6000 рублей ис тех денег, что велено послать в Смоленск ко боярину князю Алексею Никиточу Трубецкому. Позначка: “Государю, царю и великому князю Алексею Михайловичю всеа Великия и Малыя Росии самодержцу”.//

Арк. 110 *От царя и великого князя Алексея Михайловича всеа Великия и Малыя Росии самодержца в Киев бояром нашим и воеводам князю Федору Семеновичю Куракину, да князю Федору Федоровичю Волконскому* ¹октября¹, да дьяку нашему Андрею Немирову. Октября в 29 день писали есте к нам, которая наша денежная казна шесть тысяч девяносто восемь рублей, восемь алтын, две денги к вам прислана, ис ж тех денег по нашему указу дали вы нашего жалованья полковнику и солдатом кормовые деньги их два месяца, а в остатке у вас только тех денег на один на октябрь месяц, а впредь полковнику и солдатом, и в год жалованья кормовых денег дать нечево, и нам бы велети наш указ, у[чи]нити по нашему указу. Писано было в вотчину в Смоленск к боярину нашему и оружничьему и воеводам к Григорью Гавриловичю Пушкину с товарищи, а велели у них взять нашей денежной казны шесть тысяч рублей к боярину//

Арк. 111 нашему князю Федору Волконскому, а князю Федору та наша денежная казна велено отдать в Киев и отдать вам, бояром нашим и воеводам, и наш указ был в Смоленск к боярину, и оружничьему, и воеводам нашим послан, и как стольник князь Федор Волконский и вам денежную казну шесть тысяч рублей к вам в Киев привезет, и вы б ис тех денег наше жалованье полковнику и начальным людям и салдатам всем давать по нашему указу, да о том и нам отписали с ыными нашими делы. Писано на нашем стану в Вязьме лета 7163 (1655)-го года ноября в 1 день. Такова грамота послана в ²Смоленск² со стольником со князем Федором Волконским сего ж числа//

Арк. 112 *От царя и великого князя Алексея Михайловича всеа Великия и Малыя Росии самодержца в нашу отчину в Смоленск боярину нашему и оружейничьему и воеводам Григорю Гавриловичю Пушкину с товарищи.*//

¹⁻¹ Перекрестлено.

²⁻² Закрестлено.

Арк. 112зв. (знак виноски) Писали к нам ис Киева бояре наши и воеводы князь Федор Семенович Куракин, да князь Федор Федорович Волконский, да дьяк Андрей Немиров, которая наша денежная казна прислана к ним в Киев на корм салдатского строю ¹полковником¹ и начальным людем и салдатом, и та денежная казна по нашему указу у них раздана, а впредь полковнику и начальным людем и салдатом на корм давать чево нашей денежной казны у них в Киеве нет, и нам бы велеть указ учинить.//

Арк. 112 (продовження) ²Писано от нас к вам, а велено вам ис Смоленска отпустить в Киев наши денежные казны шесть тысяч рублей с кем пригоже на жалованье нашим ратным людем и по нашему указу велено ³стольнику нашему и князю Федору Волконскому³ ту нашу денежную казну шесть тысяч рублей ⁴взять у вас в Смоленску наше денежное жалованье⁴ (знак виноски)//

Арк. 112зв. (знак виноски) отвести в Киев к боярам нашим и воеводам ко князю Федору Семеновичю Куракину да ко князю Федору Федоровичю Волконскому//

Арк. 112 (продовження) у вас в Смоленску взять (два слова вписано над рядом нерозбірливо) стольнику нашему князю Федору княж Семенову сыну Волконскому и как ⁵к вам ся наша грамота придет⁵, ⁶стольнику нашему князю Федору Волконскому в Смоленск (далі 3 літери нерозбірливо)⁶, и вы ^бнаши денежные казны шесть тысяч рублей дали ⁷даем ему⁷ ⁸стольнику нашему⁸ князю ⁹Федору Волконскому⁹ ис тех денег, которые по нашему указу оставили в Смоленску бояре наши и воеводы князь Алексей Никитич//

¹⁻¹ Так у тексті.

²⁻² Перекреслено.

³⁻³ Вписано над рядом.

⁴⁻⁴ Вписано над рядом.

⁵⁻⁵ Перекреслено.

⁶⁻⁶ Вписано над рядом.

⁷⁻⁷ Вписано над рядом.

⁸⁻⁸ Вписано над рядом.

⁹⁻⁹ Закреслено.

Арк. 113 Трубецкой с товарищи, и под ту нашу денежную казну дали подводы и с провожатых ¹дали¹ сколько человек пригоже ²а ту нашу денежную казну велено ему отвести в Киев к бояром нашим и воеводам на жалованье нашим ратным людем², да о том к нам отписали, писали на нашим стану в Вязьме лета 7163 (1655) ноября в 1 день. Таковая грамота послана со стольником князем Федором Волконским сего ж числа//

Арк. 112зв. Позначки: “в нашу ³отчину Смоленск боярину и оружейничему нашему и воеводам Григорью Гавриловичю Пушкину с товарищи”. “Дьяк Василей Брехов”³.//

Арк. 114 От царя и великого князя Алексея Михайловича всеа Великия и Малыя Росии самодержца в Киев бояром нашим и воеводам князю Федору Семеновичю Куракину, да князю Федору Федоровичю Волконскому, да дьяку нашему Ондрею Немирову. Октября в 29 день писали есте к нам, писал к вам ис обозу стольник наш Ондрей Бутурлин. Сказывал ему гетман Богдан Хмельницкой про Крым⁴ские вести⁴ ⁵ского хана и про турских людей⁵, что хотят приходить войною на черкаские городы⁶и на нашу украину⁶ ⁷на наши украйские⁷, и что гетмана Богдана Хмельницкого посланцы в Крыму задержаны и со поклажем, что положено в Софейском монастыре, и нам по вашей отписке всем о том ведомо, и как к вам ся наша грамота придет, и вы б в Киеве от приходу воинских людей жили с великим береженьем ⁸и про крымского хана и про турских людей⁸ ⁹вест⁹ей проведывали всякими обыча¹⁰им, и где про¹⁰, а что//

1-1 Вписано над рядком.

2-2 Закреслено.

3-3 Закреслено.

4-4 Закреслено.

5-5 Винесено над рядком.

6-6 Винесено над рядком.

7-7 Винесено над рядком і закреслено.

8-8 Винесено над рядком.

9-9 Закреслено.

10-10 Винесено над рядком.

Арк. 115 у вас от каких людей каких вестей объявить, да, и вы ¹про всякие вести¹ ²про крымского хана и про турецких людей² писали к нам, да и в Бель[ск] город к боярину нашему и воеводам к Василью Борисовичю Шереметеву с товарищи ³о крымских вестех писали ж, что б им и в Беле городе боярину нашему³ и воеводам ⁴про крымские вести было⁴ ⁵писали и в Путивль в на наши украинные города, чтобы крымские люди к реке на наши украинные города безвестно пришли и не повоевали⁵ ведомо, *а с поклажей в объесте, ⁶что поло⁶жено в ⁷Софейском монастыре без нашего указу⁷ искать не велели.* Писали на нашем стану в Вязьме лета 7163 (1655) году октября ⁸в 31 день⁸ в 1 день.

Такова грамота послана со стольником со князем Федором Волконским сего ж числа.//

Арк. 114зв. Позначки: “В Киев бояром нашим воеводам князю Федору Семеновичю Куракину, да князю Федору Федоровичю Волконскому, да дьяку нашему Андрею Немирову. Дьяк Василей Брехов”.//

Арк. 116 Царю, государю и великому князю Алексею Михайловичю всеа Великия и Малыя Росии самодержцу бьет челом холоп твой черниговец Алешка Глебов. Родители, государь, мои служат тебе, государю, по выбору и по дворовому, а я, холоп твой, служу тебе, государю, лет с пятнатцети, а поместной оклад мне, холопу твоему, двесте пятьдесят четей, а ныне я, холоп твой, служу тебе, государю, в Киеве, всякие твои государевы службы, и ис Киева я, холоп твой, посылан был в поход, под литовской город Патриков с стольником со князем Федором Семеновичем Волконским, и через реку я, холоп твой, плыл, и караул мы у литовских людей скрали и перевозчиков перехватали. Милосердный государь, царь и великий князь Алексей Ми-

1-1 Закреслено.

2-2 Винесено над рядком.

3-3 Закреслено.

4-4 Закреслено.

5-5 Винесено над рядком.

6-6 Закреслено.

7-7 Закреслено.

8-8 Закреслено.

хайлович всеа Великия и Малыя Росии самодержец, пожалуй меня, холопа своево за мое многое службишко; вели, государь, меня написать по дворовому с родителями моими вместе, царь, государь, смилуйся.//

Арк. 127 Царю, государю и великому князю Алексею Михайловичю всеа Великия и Малыя Росии самодержцу. Бьет челом холоп твой черниговец Тимошка Костентинов. Служу я, холоп твой, тебе, государю, з городом, а родители, государь, мои, служат тебе, государю, по Чернигову, по выбору и по дворовому, а поместной оклад мне, холопу твоему, двесте пятьдесят четей, а ныне я, холоп твой, служу тебе, государю, в Киеве, и ис Киева посылан был я, холоп твой, с стольником со князем Федором Семеновичем Волконским в поход под литовской город Патриков, и через реку я, холоп твой, плыл, и караул у литовских людей скрали и перевозчиков перехватили. Милосердный государь, царь и великий князь Алексей Михайлович всеа Великия и Малыя Росии самодержец, пожалуй меня, холопа своево, за мое службишко, вели, государь, меня написать по дворову, царь, государь, смилуйся. Такова грамота черниговцам дана ноября в 1 день. Велено написать в дворовой.//

Арк. 127 Государю, царю и великому князю Алексею Михайловичю всеа Великия и Малыя Росии самодержцу холопи твои Федька Куракин, Федька Волконской, Андрюшка Немиров челом бьют. По твоему государеву, цареву и великого князя Алексея Михайловича всеа Великия и Малыя Росии самодержца указу по отписке бояр и воевод князя Алексея Никитича Трубецкого с товарищи прислано в Киев из Брянска да ис Трубческа хлебных запасов ноября по 19 число чetyреста дватцать три чети муки ржаные, триста тринадцать чети сухарей, шездесят три чети толокна, сто пятьдесят шесть четей круп овсяных, да мокрово и гнилово запасу: сто сорок одна четь муки ржаные, шесть четей сухарей, чetyре чети толокна. И о том мы, холопи твои, к тебе государю, писали преж сего с Петром Шепелевым ноября в 19 день, и ноября ж, государь, в 20 день. Писали к нам, холопом твоим, в Киев из Брянска. Алексей Киреевской да Алексей Посников да [дья]к Свищов и прислали с ярославце[ми] детьми боярскими с Вохромеем Дукаровым да с Федотом Деденковым и с целовальники твоих госуда-

ревых хлебных запасов муки ржаные три тысячи шездесят два куля, сто дватцать четыре куля круп овсяных, девяносто два куля сухарей, //

Арк. 127зв. Позначка: “Государю, царю и великому князю Алексею Михайловичю всеа Великия и Малыя Росии самодержцу” .//

холопом твоим, в Киев изо Брянска Алексей Киреевской да Алексей Посников, да Иван Свищов и прислали с ярославцы детми боярскими с Вохромеем Дураковым да с Федотом Деденковым и о целовальники твоих государевых хлебных запасов муки ржаные три тысячи шездесят два куля, сто дватцать четыре куля круп овсяных, девяносто два куля сухарей, //

Арк. 128 одиннатцать кулей толочна, сто восьмьдесят пять пуд соли. До того ж, государь, числа писал к нам, холопом твоим, в Киев ис Трубческа Патрикей Исупов. По твоему де государеву указу отпустил он к нам в Киев с трубченином сыном боярским с Федором Муравицким и с целовальником твоих государевых хлебных запасов пятсот чети, а сколько какова запасу порознь отпущено, тово в *отписке* его не написано. И мы, холопи твои, *по* тем Алексеевым и Шатрекеевым *отпискам* те *хлебные запасы велели принять* к прежним запасом в житницы подьячему Ивану Останкову и брянским целовальником Никону Корнилову с товарищи, которые для приему тех хлебных запасов к нам в Киев изо Брянску присланы. А сколько, государь, какова запасу порознь против отписок примут, и о том мы, холопи твои, к тебе, государю, отпишем. //

Арк. 164 Государю царю и великому князю Алексею Михайловичю всеа Великия и Малыя Росии самодержцу Федька Куракин, Федька Волконской, Андрюшка Немиров челом бьют.

В прошлом, государь, во 162-м (1654) году августа в 22 день по твоему государеву цареву и великого князя Алексея Михайловича всеа Великия и Малыя Росии самодержца указу прислано к нам, холопом твоим, в Киев солдацкого строю полковнику Юрью Гутцыну и ево полку начальным людем и салдатом на три месяца: на август месяц прошлог[о] 162-го (1654) году, да вперед на сентябрь, да на октябрь месяцы нынешнего 163-го (1655) году твоего государева жалованья на корм шесть тысяч девятьсто восьмь

рублев восемь алтын две деньги с подьячим с Михаилом Давыдовым.

И мы, холопи твои, те твои государевы деньги у подьячево у Михаила//

Арк. 165 Давыдова велели принять. И ис тех денег дали твоего государева жалованья кормовых денег салдатцкого строю полковнику Юрию Гутцыну и ево полку начальным людям и салдатом на один на октябрь м[есяц]ц. А как, государь, октябрь месяц изойдет, а полковник Юрия Гутцын и ево полку начальныя люди и салдаты учнут бить челом тебе, государю, о кормовых деньгах на ноябрь и на иные месяцы, а нам, холопом твоим, дать будет нечево. И о тех, государь, кормовых деньгах вели, государь, нам, холопом своим, свой государев указ учинить.

На **арк. 164зв.** позначки: “Государю чтена”; “Государю царю и великому князю Алексею Михайловичю всеа Великия и Малыя и Белья Росии самодержцу. 163-го (1655) ноября в 7 день”.

Арк. 166 Государю царю и великому князю Алексею Михайловичю всеа Великия и Малыя Росии самодержцу холопи твои Федька Куракин, Федька Волконской, Андрюшка Немиров челом бьют.

По твоему государеву указу присылают к нам, холопом твоим, в Киев твою государеву денежную казну на корм салдацкого строю полковнику Юрию Гутцыну и ево полку начальным людям и салдатом.

И мы, холопи твои, то твое государево жалованье, денежной корм, роздаем помесечно. А повороту, государь, тем твоим государевым деньгам и иных никаких доходов в Киеве в твою государеву казну нет ни одной деньги. А салдаты, государь, емлют твои государевы кормовые деньги, многие на кабаках проживают. А мы, холопи твои, их, салдат, от того унимаем всякими мерами: и в тюрьму сажаем, и наказанью чиним жестокие. И унять, государь, никакими меры их не мочно. А кабаки, государь, около города поблиску: у Софийских ворот в кабак киевского митрополита Селивестра, у Михайловских ворот кабак Михайловского архимандрита Феодосия, а за Киевскими//

Арк. 167 государь, ворота на посаде кабаки гетманской, и писарев, и посацкой. А в городе, государь, хотели те ж митрополичей и архимаричей откупщики продажное питье

держать. И мы, холопи твои, велели выслать вон и питья продавать в городе не велели. А за городом, государь, на митрополичье и на архимаричье и на посацких кабаках откупщиком заказу учинить не смеем, чтоб они твоих государевых ратных людей на кабаки не пускали. И чаем тово, чье те кабаки, и тем будет злбно; и челобитье о том тебе, государю, будет. А говорили мы, холопи твои, кабацким откупщикам в розговоре, чтоб они твоих государевых ратных людей на кабаки не пускали. И они наших речей не слушают, на кабаки пускают по своей воле. А чтоб, государь, твоей государеве казне тем кормовым деньгам хотя малой поворот был, и завесь бы ис тех же кормовых денег для ратных людей кабак без твоего государева указа в городе не смеем.

Позначки на **арк. 166зв.**: “Государю царю и великому князю Алексею Михайловичю всеа Великия и Малыя Росии самодержцу 163-го (1655) ноября в 7 день”; “Государю чтена”.

Арк. 168 Государю царю и великому князю Алексею Михайловичю всеа Великия и Малыя Росии самодержцу холопи твои Федька Куракин, Федька Волконской, Андрюшка Немов чело бьют.

В прошлом, государь, в 7162-м (1654) году писали мы, холопи твои, к тебе, государю царю и великому князю Алексею Михайловичю всеа Великия и Малыя Росии самодержцу, что по твоему государеву указу поставили город и всякие крепости устроили. И около города в заразах устроили девять колодезей. А в городе колодезя не было. И мы, холопи твои, примеряся к колодезям, которые окол[о] города обыскав место, где чаят вода ближе, велели копать в городе колодезь.

И нынешнего, государь, 7163-го (1655) году сентября в 29 день в том колодезе в городе дошли до воды в десяти сажнях. А чаят, государь, что в том колодезе и впредь вода будет. А ниже, государь, тово копать вода не пустила. А колодезь, государь, не малой шатер, во всех стенах по три сажени.

На **арк. 168** позначки: “Государю царю и великому князю Алексею Михайловичю всеа Великия и Малыя Росии самодержцу”; “Государю чтена”.

Арк. 177 От царя и великого князя Алексея Михайловича всеа Великия и Малыя Росии самодержца в Киев бояром нашим и воеводам князю Федору Семеновичю Куракину,

да князю Федору Федоровичю Волконскому, да дьяку нашему Андрею Немирову.

Ноября в 22 день объявился в [В]язме черниговец сын боярской Елисей Костянтинов, а в Розряде сказал: послан он ис Киева к нам с вашими отписками, и те де отписки у него в Севском уезде на реке на Русе потонули. И как к вам ся наша грамота придет¹, да² о каких делех с черниговцом отписки к нам были посланы, и вы б о том к нам отписали. А черниговцу Елисею Костянтинову за ту вину наказанье чинить не велели.

Писан на нашем стану Вязме лета 7163-го (1655) ноября в 22 день. Такова государева грамота отпущена с черниговцом сего ж числа.//

Арк. 196 Государю царю и великому князю Алексею Михайловичю всеа Великия и Малыя Росии самодержцу холопи твои Гришка Пушкин с товарищи челом бьют.

Нынешнего, государь, 7163-го (1655) году ноября в 12 день прислана твоя государева царева и великого князя Алексея Михайловича всеа Великия и Малыя Росии самодержца грамота к нам, холопом твоим. А велено твоей государевой денежные казны шесть тысяч рублей стольником со князем Федором княж Семеновым сыном Волконским отпустить в Киев к твоим государевым бояром и воеводам ко князю Федору Семеновичю Куракину да ко князю Федору Федоровичю Волконскому ис тех денег, которые по твоему государеву указу оставили в Смоленску бояре и воеводы князь Алексей Никитич Трубецкой с товариши.

И мы, холопи твои, по твоему государеву указу те денги шесть тысяч рублей стольником с князь Федором Волконским к бояром и воеводам ко князю Федору Семеновичю Куракину да ко князю Федору Федоровичю Волконскому на подводах с правожатыми отпустили ноябрь в 15 день.

На **арк. 196зв.** позначки: “Государю царю и великому князю Алексею Михайловичю всеа Великия и Малыя Росии самодержцу. 7163-го (1655) ноября в 29 день подал сотник стрельцкой Алексей Лужин”; “Государю чтена. И то ведомо,

¹ Далі закреслено: “И вы б к нам отписали против тех ж отписок, о чем выписано с черниговцом. А черниговец по нашему указу из Вязмы отпущен к вам в Киев”.

² Вставка на арк. 177 зв.

что... ¹ску з сей отписки написать в книгу, что денги не отпу-
щены с под Смоленска в Киев".//

Арк. 210 От царя и великого князя Алексея Михайловича
всеа Великия и Малыя Росии самодержца в Киев бояром
нашим и воеводам князю Федору Семеновичю Куракину,
да князю Федору Федоровичю Волконскому, да дьяку на-
шему Ондрею Немирову декабря в 6 день.

Писали к нам из Белгорода боярин наш и воеводы
Василей Борисович Шереметьев с товарищей: ноября в 25 день
писали к ним нашего царского величества войска Запорож-
ского гетман Богдан Хмельницкой, что поляки в черкасские
города в Брянславской полк вошли и [бютца] в Жаргороде²
с брянславским полковником³, поляком ж хотят помогать
крымские татаровы. И по нашему указу велено на тех ли-
товских людей итти из Бела-города боярину нашему и вое-
вода Василью Борисовичю Шереметьеву с товарищи⁴ со
всеми нашими ратными с конными и о пешими людьми⁵//

Арк. 211 велено им з гетманом з Богданом Хмельницким
сходитца, и над польскими и литовскими и над крими
людьми б[о]жиим нашим делом промышлять, ⁶сколько ми-
лосердый бог помочи подаст. И как боярин наш и воеводы
Василей Борисович Шереметьев с товарищи в черкасские
города придут, и вы б отпустили к ним ис Киева⁷ с полков-
ником с начальными людми салдат. А буде литовские люди
и татары на Черкасов города приходить не будет или, быв,
из войны пойдут, и тех салдат велено пустить к вам в Киев,
и быть им в Киеве с вами, бояри наши и воеводы, по-преж-
нему. И наш указ о том к боярину нашему Василью Борисо-
вичю Шереметьеву послан.

Писана нашему стану Вязме лета 7163 (1655)-го декаб-
ря в 7 день.

¹ Частина тексту втрачена.

² Далі закреслено: "бютца с полковником".

³ Далі закреслено: "татаровя хотят".

⁴ Далі закреслено: "велено из Бела-города".

⁵ Далі закреслено: "итти".

⁶ Далі закреслено: "чтоб от литовских и от крымских людей черка-
ские города уберечь. И как к вам ся наша грамота придет".

⁷ Далі закреслено: "салдат, драгунов".

Такова грамота послана с Стародуба с Григорьем Климова. Велено ему отдать в Киеве бояром и воеводам.//

Арк. 242 Государю царю и великому князю Алексею Михайловичю всеа Великия и Малыя Росии самодержцу холопи твои Федька Куракин, Федька Волконской, Андрюшка Немиров челом бьют. В нынешнем, государь, во 7163-м (1655) году ноября в 14 день приехал в Киев войскового писаря Ивана Выговского отец Остафей. И присылан к нам, холопом твоим, чтоб ему с нами видетца, поговорить о твоих государевых делех. И мы, холопи твои, посылали к нему сотника стрелецкого Кузьму Козлова. А велел ему говорить, чтоб он приехал к нам в город поговорить о твоих государевых делех. И ноября ж, государь, в 15 день Остафей говорил, что приезжал к ним, холопом твоим, в город.

И мы, холопи твои, ево спрашивали, какие он твои государевы дела с нами хотел говорить, чтоб он нам объявил. И что, государь, нам, холопом твоим, Остафей Выговской в речах своих объявил, и мы, холопи твои, те речи велели записать мне, холопу твоему, Андрюшке. А он, Остафей Выговской, к тем своим речам руку приложил.

И нынешня ж, государь, числа поехал из Киева к себе в город Гоголев. А сказал нам, чтоб ему собрать себе в город посаду уездных людей. И мы, холопи твои, те ево Остафьевы речи за его рукою послали к тебе, государю царю и великому князю Алексею Михайловичю всеа Великия и Малыя Росии самодержцу. Под сею отпискою с Петром Шепелевым ноября в 19 день.

На **арк. 242зв.** замітки: “Государю царю и великому князю Алексею Михайловичю всеа Велия и Малыя Росии самодержцу 7163-го (1655) году декабря в 10 день подал Петр Шепелев”; “Государю чтена”.//

Арк. 243 Государю царю и великому князю Алексею Михайловичю всеа Великия и Малыя Росии самодержцу холопи твои Федька Куракин, Федька Волконской, Андрюшка Немиров челом бьют.

В нынешнем, государь, во 7163-м (1655) году ноября в 19 день били челом тебе, государю царю и великому князю Алексею Михайловичю всеа Великия и Малыя Росии самодержцу, разных приказов подьячие Захарей Никонов с товариши четыре человека, а нам, холопом твоим, в съез-

жей избе подали челобитную о перемене, и чтоб нам тое их челобитную послать к тебе, государю. И мы, холопи твои, ту их челобитную послали к тебе, государю царю и великому князю Алексею Михайловичю всеа Великия и Малыя Росии самодержцу, по сею отпискою.

На **арк. 243зв.** замітки: “Государю царю и великому князю Алексею Михайловичю всеа Великия и Малыя Росии самодержцу. 7163-го (1655) декабря в 10 день подал Петр Шепелев”; “Отписать быть дьяком”.

Арк. 244 Царю государю и великому князю Алексею Михайловичю всеа Великия и Малыя Росии самодержцу бьют челом холопи твои розных приказов подьячие Захарей Никонов с товарищи четыре человека.

В прошлом, государь, во 7162-м (1654) году по твоему государеву цареву и великого князя Алексея Михайловича всеа Великия и Малыя Росии самодержца указу посланы мы, холопи твои, на твою государеву службу в Киев з бояры и воеводы со князем Федором Семеновичем Куракиным, да со князем Федором Федоровичем Волконским да, з дьяком с Андреем Немировым. И будучи мы, холопи твои, *на твоей государеве службе городовое дело делали*, и, живучи на твоей государеве службе, испроелись и одолжали великими долги. И в прошлом, государь, во 7162-м и в нынешнем 7163-м (1655) году пишут к нам, холопом твоим, сродичи наши, что в домишках наших женишка, и детишка, и людишка померли, и домишка наши запустели.

Милосердый государь царь и великий князь Алексей Михайлович всеа Великия и Малыя Росии самодержец, пожалуй нас, холопей своих, вели, государь, нас с своей государевы службы ис Киева для нашего разоренья переменить, чтоб нам, холопом твоим, будучи на твоей государеве службе з голоду не помереть и домишкам нашим досталь разореным не быть. И сю нашу челобитную вели, государь, послать к себе, государь, к Москве.

Царь государь, смилуйся, пожалуй.

Арк. 245 От царя и великого князя Алексея Михайловича всеа Великия и Малыя Росии самодержца в Киев бояром нашим и воеводам князю Федору Семеновичи Куракину да князю Федору Федоровичю Волконскому да дьяку нашему Ондрею Немирову декабря в 10 день. Писали есте к нам,

что писал к вам из Чигирина гетман Богдан Хмельницкой о татарских вестях¹, и что вам митрополит Селивестр² и киевских монастырей архимариты и полковник и посатцкие люди³ про строенье всяких крепостей сказали. И что сказывал вам Остафей Выговской⁴.//

Арк. 246 И о подьячих, которые ныне на нашей службе в Киеве чис...⁵ И нам о том по вашим отпискам ведомо. И как к вам ся наша грамота придет, и вы б⁶ от приходу воинских людей⁷ жили с великим береженьем⁸, а митрополиту Селивестру и Никольского и Михайловского монастырей властели говорить, что они для береженья от приходу воинских людей около своих монастырей⁹, а посадцкие люди около посаду крепости делали и для осадново времени запасы свои пасли. А будет митрополит и в монастырех около своих монастырей¹⁰, и посадцкие люди около посаду крепостей делать не учнут, а х Киеву будет придут воинские люди, и вы б митрополита Селивестра и з киевских монастырей архимаритов и игуменов з братию велели взять в острог. А Печерского монастыря архимариту велели бесте говорить, чтоб он однолично//

- ¹ Далі закреслено: “что послал вам Остафей Выговской, что крымской царь с ордою на песчаной срод и через реку Бут перевозятца и хотая, сложась с поляки и с венгеры и с ыными землями, итти на нево вскоре”.
- ² Далі закреслено: “в Киеве около посаду и монастырей никаких нет и что вам киевской”.
- ³ Далі закреслено: “И войт и райцы”.
- ⁴ Далі закреслено: “Вы посылали в Чигирин к гетману для проведывания вестей про тех людей и татар. И что приезжал в Киев Иванов ото Выговского и что вам сказывал”.
- ⁵ Слово недописано.
- ⁶ Далі закреслено: “в Киеве”.
- ⁷ Далі закреслено: “польских, и литовских людей, и крымских людей”.
- ⁸ Далі закреслено: “И о всяких наших делех промышляли по нашему”.
- ⁹ Далі закреслено: “И полковнику, и войтам, и бурмистрам, и райцем, и всяким жилецким людям велели”.
- ¹⁰ Далі закреслено: “Архимариту, и полковник, и войт, и райцы, и всякие жилецкие люди”.

Арк. 247 около Печерского монастыря¹ крепости учинил. А будет он около своего монастыря крепостей никаких не учинит, и вы б по тому ж велели ево з братьею взять в острог.

А которые монастыри от острогу блиски, и пригородить будет их к острогу мочно, и вы б те монастыри велели пригородить к острогу их ж монастырские крестьяны. А подьячим, которые ныне с вами, велели б есте в Киеве без нашего указа.

Писан на нашем стане в Вязме лета 7163-го (1655) декабря в 14 день.

Такова грамота послана с черниговцом с Михаилом Огородниковым. Велено ему отвесь в Киев. О том прислал он ис Киева в челобитчиках. Поехал из Вязмы декабря в 20 день.//

Арк. 259 Государю царю и великому князю Алексею Михайловичю всеа Великия и Малыя Росии самодержцу, холопы твои, Федка Куракин, Федка Волконской, Андрюшка Немиров челом быют. В нынешнем, государь, во [7]163-м [1655] году декабря в 10 день, сказывал нам, холопом твоим, салдацкого строю полковник Юрьи Гутцын: прислана де к нему, Юрью, в Киев из Ёноземского приказу *память за дьячьею притисью*, а велено ему, Юрью, со всем своим полком с начальными людми и солдаты готову *быть на твою государеву службу*, а как отпишет к нему боярин и воеводы Василий Борисовичь Шереметев с товарищи, и ему, Юрью, с полком велено итти к нему, боярину и воеводам, а к нам, холопом твоим, о том твоего государева указу не бывало. Декабря ж, государь, в 12 день писал к нам, холопом твоим в Киев ис Корсуни Войск Запорожских гетман Богдан Хмелнитцкой: послал де он от себя против полских людей войскового ясаула Василья Томиленка, а с ним пятнатцать тысяч казаков в Брянсловль на помочь к брянловскому полковнику. И писали де к нему из Брянсловля из войска: декабря де в 7 день пришли под Брянсловль два гетмана — корунной Станислав Потоцкий да полной Лян.//

(На арк. 259зв.: “Государю царю и великому князю Алексею Михайловичю всеа Великия и Малыя Росии самодержцу”. “В розряд”.)

Арк. 260 скорунской со многую потутою и с ними де черкасы.//

¹ Далі закреслено: “Потому ж всякие”.

У них бой был, и на том де бою их черкаской наказной гетман Василей Томиленок убит, и на обеде, государь, стороны на бою людем урон был немалой. Декабря ж, государь, в 14 день писал к нам, холопом твоим, от Белой Церкви столник и воевода Андрей Бутурлин: писал де из Брянслова белоцерковской полковник Макар Маскаленок к Белой Церкви к наказному полковнику к Яцуну Люторенку, что у них под Брянсловем с поляки был бой, и на том де бою у них, черкас, наказного гетмана Василья Томиленка убили. А которых де полских людей они, черкасы, на том бою в языцах поймали, и те де языки в роспросе им сказывали: ожидают де поляки к себе на помочь крымского хана с татары вскоре, и идут де поляки з болшою потугою. И по тем де вестям белоцерковской наказной полковник велел у Белой Церкви осаду крепить, и уездным людем велел в осаду з запасы ехать тотчас. И декабря ж де, государь, в 10-ом числе белоцерковской полковник Макар Маскаленок пришол из Брянслова в Белую Церковь, а сказал ему, Андрею, что у них под Брянсловем с поляки был бой и поляки де им силны, и они де, казаки, все войско ис под Брянслова розъехались розно по домом, а как де они, казаки, из Брянслова пошли и Брянсволь сами сожгли. Декабря ж, государь, в 14 день прислал к нам, холопом твоим, киевской митропо//

Арк. 261 лит Селивестр попа Ивана Степанова и чтоб нам того попа велеть роспросить. И мы, холопи твои, того попа Ивана роспрашивали, откуда он в Киев приехал и для чего, и что он каких вестей ведает, чтоб нам сказал подлинно. И поп Иван сказал нам, холопом твоим: прислал де ево в Киев от Белой Церкви наместник и судья земской Ян Мазепа к митрополиту Селивестру для того, ведомо де ему, Яну, учинилось, что черкаскому войску, которое было посылано от гетмана на полских людей под Брянсволь с наказным гетманом с Васильем Томиленком, с поляки был бой болшой, и поляки де черкасом учили быть силны, и черкасы де, видя свое безсилье, город Брянсволь сожгли, и на реке на Богу мост подсекли, тем от поляков и отошли. И пошли все врознь по домом, а которые де языки у поляков на бою пойманы и те де языки в роспросе черкаском сказывали: поляков в зборе осмнатцать тысяч, да с ними ж де волохи и мутьяны, и венгры, и от крымского де хана к поляком передовые люди пришли же, а идут де поляки на черкаские

города з болшим собраньем, и ему де, наместнику, у Белой Церкви от приходу болших людей сидеть нескем и место у них не крепко, чтоб митрополит велел ему, наместнику, дать у себя в монастыре место, //

Арк. 262 где запас положить. Да нам же, холопом твоим, киевские всяких чинов люди, слыша про литовских и крымских людей болшой збор, говорят чают их приходу х Киеву вскоре, скорее иных мест. И мы, холопи твои, по тем вестям киевскому полковнику говорили, чтоб он посылал в уезд, велел всяких чинов людем быть з запасы в Киев в осаду. И по се, государь, число из уезду никаков человек никакова запаса в город не приваживали; будут ли или нет впредь? А киевским, государь,

(далі текст втрачено).

Царю государю и великому князю Алексею Михайлови-//

Арк. 323 чю всеа Великия и Малыя Росии самодержцу, бьют челом холопи твои Киевского полку, которые посланы на твою государеву службу в Киев з бояры и воеводы со князем Федором Семеновичем Куракиным да со князем Федором Федоровичем Волконским из московского описку из житья. И по твоему государеву указу посланы мы, холопи твои, на твою государеву службу в Киев вскоре, и будучи мы, холопи твои, на твоей государеве службе, запасы и конские кормы покупаем дорогою ценою. Да мы ж, холопи твои, лес на город возили и город Киев ставили, и всякие крепости делали, и от того мы, холопи твои, одолжали великими долги. Да у нас же, холопей твоих, на твоей государеве службе людишка наши померли, и лошади попадали, а дворишка наши московские гневом Божиим разорились, людишка наши и крестьянишка в деревнишках наших померли, и мы, холопи твои, в Киеве залежали болны. Милосердый государь царь и великий князь Алексей Михайлович всеа Великия и Малыя Росии самодержец, пожалуй нас, холопей своих, вели, государь, нас о своей государевы службы ис Киева переменить для наше скудости и разоренья, и вели, государь, нам быть на своей государеве службе в ыных полках, где ты, государь, укажешь, чтоб нам, холопом твоим, впредь твоей государевы службы... ¹[разо]ритца.

Царь государь, смилуйся, пожалуй.//

Арк. 323зв. [7]163-го [1655] декабря в 19 день. Государь пожаловал, велел им для службы дать своего государева денеж-

¹ Три слова не читаются.

ного жалованья по пятнатцети рублев человеку ис тех денег, которые ныне в Киеве есть, и о том дать им в Киев к бояром и воеводам государеву грамоту, а кому имены государево жалованье дать, и тех имена под сею челобитною. А чело... Михаилу Шепелеву против сего государева указу половину жалованья дать в Вязме из розряду...¹, а другую половину дать в Киеве.//

Арк. 324 мещаном, войту Йеву Самкову с товарищи, мы, холопи твои, говорили многожды, чтоб они для осады в городе дворы строили и запасы, и животы свои везли в город. И войт с товарищи нам, холопом твоим, сказывают, что у них в городе клетки поставлены, и животы перевезены в клетки, а будет приход воинских людей х Киеву, и они з женами и з детми будут в городе. А мы, холопи твои, с твоими государевыми ратными людми совсем готовы и ожидаем к себе приходу воинских людей вскоре. И будет, государь, по твоему государеву указу отпишут к нам боярин и воеводы Василей Борисовичь Шереметев с товарищи, чтоб к ним отпустить полковника Юрья Гутцына с полком, и нам, холопом твоим, ево, Юрья, с полком ис Киева отпустить никоторыми.//

Арк. 263 меры не мочно, ожидаем х Киеву полских и литовских людей вскоре. А окроме, государь, ево, Юрьева, полку, с нами, холопи твоими, в Киеве ратных людей черниговцов детей боярских с семдесят человек да стрелцов было пятсот человек, и ис тех многие померли, а иные многие здешнею болезнью болны, а здоровых четыреста четырнатцать человек. А осада, государь, в Киеве немалая и места розные, посад от города не близок, а Софийской и Печерской монастыри от города удадели ж. Не будет твоих государевых ратных людей, кем нам, холопом твоим, осаду держать? И о том нам, холопом своим, вели, государь, свой государев указ учинить, и будет, государь, будет приход под Киев болшим людей, вели, государь, нам, холопом своим, помочь учинить, кому ты, государь, укажешь. А в Белгород к боярину и воеводам к Василью Борисовичю Шереметеву и в Путивль те вести мы, холопи твои, писали ж. А до Корсуни, государь, где стоит гетман Богдан Хмельницкой, от Киева осмнатцать миль, а от Корсуни до Брянслова, где у черкас с поляки бой был, дватцать миль.//

¹ Два слова нерозбірливо.

Арк. 318 От царя и великого князя Алексея Михайловича всеа Великия и Малыя Росии самодержца в Киев бояром нашим и воеводам князю Федору Семеновичю Куракину, да князю Федору Федоровичю Волконскому, да дьяку нашему Ондрею Немирову. Декабря в 10 день писали есте к нам, ¹что писал к вам гетман Богдан Хмельницкой о литовских вестех и о денежном жалованье, и о хлебных запасах, что прислано к вам в Киев изо Брянска и с Трубческа, и нам то ведомо. И как к вам ся наша грамота придет, и вы б о хлебных запасах отписали к нам подлинно, сколько к вам в Киев и каких хлебных запасов из Брянска от Ивана Свищова, и ис Трубческа от Патрекея Исупова да от Алексея Киреевского прислано, а по...²//

Арк. 318зв. ³что у вас салдатцкого Юрьева полку Гутцына начальным людям и солдатом кормовые денги даны по ноябрь месяц...⁴ нечего, а хлебных запасов в Киеве ⁵опричь того⁵ никаких нет опричь того, что по вашей отписке ис Брянска и из Трубческа в Киев прислано, и в осадное время в Киеве с тех запасов быть не мочно, и нам бы велеть указ учинить. И по нашему указу ⁶наше денежные казны⁶ на корм салдатцкого Юрьева полку Гутцына начальным людям и солдатом наше денежные казны 6000 рублей послано к вам наперед сего о столником со князем Федором Волконским, а хлебных запасов ⁷отпу⁷...⁸//

Арк. 319 ⁹запасов⁹ по отписке и по росписи изо Б//

Арк. 320 рянска Ивана Свищова да подьячего Степана Петрова, в Киев отпущено июня в 16 день с целовалником с Аниском с Рылцовым да с Ъвашком Наумовым триста сорок четыре чети муки ржаные, четыреста семь чети сухарей,

¹ Знак вставки в основной текст — *.

² Закреслено.

³ На арк. 318 зв. вставка в основной текст замість закресленного тексту.

⁴ Нерозбірливо.

⁵⁻⁵ Закреслено.

⁶⁻⁶ Закреслено.

⁷⁻⁷ Закреслено.

⁸ Кінець вставки на арк. 318 зв.

⁹⁻⁹ Закреслено.

триста чети круп, двесте чети толокна, всего 1251 четь. Июня ж в 24 день с целовалником с Томилком Наумовым четьреста 47 чети муки ржаные, триста дватцетъ семь чети сухарей, сто пядьдесят девять чети круп, шестьдесят семь чети толокна. Да по их же отписке и по росписи нынешняго [7]163-го [1655] году в октябре в розных числех, отпущено у них в киевскую посылку к Алексею Киреевскому да к Олексею Посникову наших хлебных запасов — муки и круп, и сухарей, и толокна три тысячи двесте девяносто четыре чети да пядьсот шесть кулей муки. Всего хлебных запасов отпущено в Киев и с тем, что отпущено к Олексею Киреевскому с товарищи, пять тысяч четьреста девяносто восемь чети да в Трубчеськ пядьсот шесть кулей муки.//

Арк. 321 И как к вам ся наша грамота придет, а что в которм числе и с кем имяны колко чети каких хлебных запасов порознь изо Брянска и с Трубчеська прошлаго [7]162-го [1653/54] и нынешняго [7]163-го [1655] году в Киев прислано, и вы б о том к нам отписали и роспись хлебным запасом послали. Писан в Вязме лета 7163-го [1655] декабра в 19 день. Приписка в нижньому полі аркуша: “Такова грамота послана с черниговцом с Михаилом Городниковым. Велено ему отвести в Киев, потому что он в Киеве на службе ¹5545 чети да 506 кулей муки...²”

Арк. 322 От царя и великого князя Алексея Михайловича всеа Великия и Малыя Росии самодержца. От Вязмы до Брянска и до Севска и до Путивля по ямом ямщиком, а где ямов нет, всем людей, безо мены чем, а то ³нибу³ ⁴и до Киева, и где съедет бояр наших и воёвод Василья Борисовича Шереметева и товарищи, и Запорожского Войска половником и ясаулом, и сотником, и войтом, и бурмистром, и всяким приказным людем⁵, чтоб есте давали черниговцу Михаилу Городникову подводу о санми и о хомутом ⁶проводником⁶, да проводника на подводу, везде не издер-

¹ Нерозбірливо.

² Один рядок нерозбірливо.

³⁻³ Закреслено.

⁴⁻⁴ Вставка в основной текст на арк.322зв.

⁵ Нерозбірливо.

⁶⁻⁶ Закреслено.

жав ни часу без прогонов по нашему указу ¹без прогонов¹.

Писан в Вязме лета 7163-го [1655] декабря в 19 день.//

(На арк. 322зв: “Царь и великий князь Алексей Михайловичь всеа Великия и Малыя Росии самодержец.”

На склейках арк. 319зв.–321зв. Скрипа: “Диак Василей Брехов”.

Арк. 323 Царю государю и великому князю Алексею Михайловичю всеа Великия и Малыя Росии самодержцу, бьют челом холопи твои Киевского полку, которые посланы на твою государеву службу в Киев з бояры и воеводы со князем Федором Семеновичем Куракиным да со князем Федором Федоровичем Волконским из московского списку из житья. И по твоему государеву указу, посланы мы, холопи твои, на твою государеву службу в Киев вскоре, и будучи мы, холопи твои, на твоей государеве службе, запасы и конские кормы покупаем дорогою ценою. Да мы ж, холопи твои, лес на город возили и город Киев ставили, и всякие крепости делали, и от того мы, холопи твои, одолжали великими долги. Да у нас же, холопей твоих, на твоей государеве службе людишка наши померли, и лошади попадали, а дворишка наши московские гневом Божиим разорились, людишка наши и крестьянишка в деревнишках наших померли, и мы, холопи твои, в Киеве залежали болны. Милосердный государь царь и великий князь Алексей Михайловичь всеа Великия и Малыя Росии самодержец, пожалуй нас, холопей твоих, вели, государь, нас с своей государевы службы ис Киева переменить для нашии скудости и разоренья, и вели, государь, нам быть на своей государеве службе в ьных полках, где ты, государь, укажешь, чтоб нам, холопом твоим, впредь твоей государевы службы...² [разо]ритца.

Царь государь, смилуйся, пожалуй.//

Арк. 323зв. [7]163-го [1655] декабря в 19 день. Государь пожаловал, велел им для службы дать своего государева денежного жалованья по пятнатцети рублей человеку ис тех денег, которые ныне в Киеве есть, и о том дать им в Киев к бояром и воеводам государеву грамоту, а кому имены государево жалованье дать, и тех имена под сею челобитною. А чело... Михаилу Шепелеву против сего государева указу половину

¹⁻¹ Закреслено.

² Три слова не читаются.

жалованья дать в Вязьме из розряду...¹, а другую половину дать в Киеве.//

Арк. 324. Роспись столникам, и дворяном, и жилцам, которые на государеве службе в Киеве з бояры и воеводы с князем Федором Семеновичем Куракиным да со князем Федором Федоровичем Волконским.

Столники: князь Дмитрий князь Ондреев сын Волконской, князь Федор князь Семенов сын Волконской.

Дворяня: князь Дмитрий князь Данилов сын Елецкой, Кирило Семенов сын Ушаков, Михаило Иванов сын Кутузов, Гаврило Афтамонов сын Башмаков [Башкаков?] Василей Афонасьев сын Вараксин, Иван Алексеев сын Мещеринов, Петр Михайлов сын Шепелев, Михаило Григорьев сын Тухачевской, Андрей Иванов сын Яковлев, Федор Кондратьев сын Порошин. Жилцы: Гаврило Леонтьев сын Пургасов, Андрей Кирилов сын Ушаков, Иван Васильев сын Суздальцов, Исак Ондреев сын Немиров, Андрей Иванов сын Пургасов, Иван Власьев, Микифор Путятин.//

Арк. 325 От царя и великого князя Алексея Михайловича всеа Великия и Малыя Росии самодержца в Киев бояром нашим и воеводам князю Федору Семеновичю Куракину да князю Федору Федоровичу Волконскому да дьяку нашему Ондрею Немирову. Пожаловали есмя с отпискою старца Арсенья Суханова, а старец сказал: Афонской горы с монастырского подворья из молдавской//

На звороті **арк. 477:** “Государю царю и великому князю Алексею Михайловичю всеа Великия и Малыя Росии самодержцу”. “163-го [1655] генваря в 24 день с черниговцом о Ываном Лобовым”. “Чтена, взять в столп.”//

Арк. 478 земли города Галачи Николского монастыря, Герасимом зовут, отпущен де он из города Галачи от старца Арсенья Суханова к великому государю святейшему Никону патриарху с отпискою, и приказано ехать с ним, Юрьем, вместе. А другой старец сказался Афонские горы, Веньямином зовут, а сказал: едет он тое ж Афонской горы Семеновского монастыря с архимаритом Анфимом к тебе, великому государю, и к государю патриарху бити челом о милостне.

¹ Два слова нерозбірливо

С старцем Герасимом один человек толмачь, а с архимаритом Анфимом их два человека старцев да два человека гречан. И мы, холопи твои, велели их, Юрья и старцев Герасима и Веньямина роспросить, что они каких вестей ведают, а что нам холопом твоим он, Юрьи, и старцы сказали, велели речи их записать, и ево, Юрья, с отпискою, что писал к тебе, великому государю, старец Арсений, и взял отписку у старца Герасима, что писал он же, старец Арсений, к великому государю святейшему Никону патриарху, отдав ему ж, Юрью, отпустили ис Киева к тебе, государю, октября ж в 16 день. А для провожанья и в приставех послан был с ним, Юрьем, черниговец сын боярской он, Денис Костянтинов, и роспросные, //

Арк. 479 государь, их речи посланы были к тебе, государю, под тою ж отпискою, с ним, Денисом архима[нд]рит, государь, Анфим и старцы отпущены в Путивль того ж числа октября в 16 день, а иных, государь, отписок с ним, Денисом, не было, и с тех, государь, роспросных речей список послали мы, холопи твои, к тебе, государю, под сею отпискою. //

Арк. 480 Список с роспросных речей греченина Юрья Костянтинова, да старцовъ Герасима, да Веньямина, каковы были посланы под отпискою ко государю, царю и великому князю Алексею Михайловичю

Арк. 479 всеа Великия и Малыя Росии самодержцу с черниговцем сыном боярскимъ з Денисом Костянтиновым октября в 16 день. 163 (1655)-го году октября в 16 день приехал в Киев греченин Юрьй. Сказался, Молдавской земли едет-де он ко государю, царю и великому князю Алексею Михайловичю всеа Великия и Малыя Росии самодержцу и к патриарху с отписками троецкого старца Арсенья Суханова, а с ним посланъ Афонской горы с подворья Молдавской земли з Галичь-Никольского монастыря старец Герасим. А вестей сказал: в прошлом-де во 162 (1654)-м году в мае месяце былъ он, Юрьй, во Цареграде и слышел, что у тур-//

Арк. 481 ского салтана побили виницьяне на море пятьдесят катаргъ и караблей. Да он же сказалъ: приходили-де донские казаки на турецкие города и высекли турецких четыре города, и селистрейской-де паша, а с ним десять тысячъ ходил за казаками, и с казаками-де у него был бой, и на бою у селистрейского паши побиты многие люди, а у донских-де

казаков селистрейской паша взял ш[ес]ти человек казаков и сослал в Царьгород.

А Никольского монастыря старец Герасим в роспросе сказал: отпущен-де он к великому государю святейшему Никону патриарху Московскому и всеа Русии с отпискою старца Арсения Суханова, а с ним-де толмач Ивашко, а вестей никаких за собою не сказал. А что-де каких вестей есть и то-де писано в Арсенове отписке. С ним же старцем Герасимом пришел старец. Сказался, Афонской горы, Веньямином зовут, приехал-де он в Киев с архима[нд]ритом с Анфимом из монастыря Семеновского, да с ним же старец Панкратей, да толмачь, а едут ко государю, царю и великому князю Алексею Михайловичю всеа Великия и Малыя Росии самодержцу и к великому государю патриарху для милостный грамоты с ними о милостыне их монастыря//

Арк. 482 от братии есть, а ехали-де они из Афонской горы старцем Арсеньемъ Сухановым вместе, а как-де старца Арсения в Молдавской земле засадили, и они-де ушли из Молдавской земли тайным обычаемъ.//

Арк. 483 Государю, царю и великому князю Алексею Михайловичю всеа Великия и Малыя Росии самодержцу холопи твои Федька Куракин, Федька Волконской, Андрюшка Немировъ челом бьют. В нынешнем, государь, в 163 (1655)-м году декабря въ 12-й день в твоей государеве, царе и великого князя Алексея Михайловича всеа Великия и Малыя Росии самодержца грамоте за приписью дьяка Василья Брехова писано к нам, холопом твоим: велено стольнику князю Федору княж Семенову сыну Волконскому взять в Смоленску твоей государевы денежные казны шесть тысяч рублей. И та твоя государева денежная казна велено ему князю Федору отвезть в Киев и отдать намъ, холопомъ твоимъ, и какъ стольникъ князь Федор Волконской ту твою государеву денежную казну шесть тысяч рублей к нам в Киев привезет, и нам, холопом твоим ис техъ денег велено давать твое государево жалованье полковнику Юрию Гутцыну и начальным людям и салдатом, и декабря, государь, в 12-й день ту твою государеву денежную казну шесть тысяч рублей к нам, холопом твоим, в Киев стольник князь Федор Волконской привез, и мы, холопи//

Арк. 484 твои, ту твою государеву казну велели у него принять, и ис тех, государь, денег дали твоего государева жало-

ванья кормовых денег салдацкого строю полковнику Юрию Гутцыну и ево полку начальным людем и солдатом на ноябрь да на декабрь месяцы, а осталось, государь, тех денег на один на генварь месяц, и о тех, государь, достальных деньгах полковник и начальные люди и салдаты бьют челом тебе, государю, корму на генварь месяц и впредь, государь, на февраль месяц и на иные месяцы дать им будет кормовых денег нечево, и о том государь, вели намъ, холопемъ своим, свой государевъ указ учинить.//

Арк. 483зв. Позначки: “Государю, царю и великому князю Алексею Михайловичю всеа Великия и Малыя Росии самодержцу”. “163 (1655)-го году генваря в 20 день с черниговцом с Ываном Лобовым”. “В розряд”. “Государю чтена, взять к отпуску”.

Арк. 530 Государю, царю и великому князю Алексею Михайловичю всеа Великия и Малыя Росии самодержцу холопи твои Федька Куракинъ, Федька Волконской, Андрюшка Немиров челом бьютъ. По твоему государеву, цареву и великого князя Алексея Михайловича всеа Великия и Малыя Росии самодержца указу послан на твою государеву службу с нами в Киев голова стрелецкой Алексей Мещеринов, а с нимъ московских и городовых стрельцов пятсотъ человекъ, и в прошлом, государь, во 162-м (1654) году августа в 16 день били челом тебе, государю, те московские и городовые стрельцы, чтоб из них отпустить к тебе, государю, челобитчиков дву человекъ бити челом тебе, государю, о твоем государеве денежномъ жалованье, и мы, холопи твои, по их челобитью отпустили к тебе, государю,//

Арк. 531 в челобитчиках из них дву человекъ, и те их челобитчики с твоимъ государевым жалованьемъ в Киевъ декабря по 14-е число не бывали, и били челом тебе государю, что челобитчики их к ним в Киевъ с твоимъ государевым жалованьемъ не бывали, а они, будучи на твоей государеве службе обедняли и обнагатели, помирают з голоду, и чтоб ты, государь, пожаловал велел имъ дать из своих государевых житницъ чемъ сытим быть, чтоб имъ з голоду//

Арк. 532 не помереть и отпустить к тебе, государю, челобитчика, и мы, холопи твои, для их скудости велели имъ дать из твоих государевых хлебных запасов муки ржаной по полуосмине человеку и челобитчика их, московского стрельца Федотка Кузьмина, отпустили к тебе, государю.//

Арк. 530зв. Позначка: “Государю, царю и великому князю Алексею Михайловичю всеа Великия и Малыя Росии самодержцу”.

Арк. 533 Списокъ с списка:

Государю, царю и великому князю Алексею Михайловичю всеа Великия и Малыя Росии самодержцу холопи твои Ивашко Ромодановской, Алешка Загряжской, Сенька Звягин челомъ бьютъ. В нынешнем, государь, в 163 (1655)-м году сентября въ 2 день писал ко мне, холопу твоему Ивашку из Острогожска, воевода Денисей Остафьев: в прошлом-де государь, в 162 (1654)-м году августа в 20 день били челомъ тебе, государю, царю и великому князю Алексею Михайловичю всеа Великия и Малыя Росии самодержцу черкасского городу приходские попы: поп Ондрей с товарищи, да обозничей Федоръ Шеболтакной, да сотники Захарей Иванов с товарищи на сотника ж на Данила Ворошилова. Смеется-де он, Данило, что они, обозничей и сотники верстаны помесным и денежнымъ окладом, и вмещает он во все рядовые черкасы многое дурно и заводитъ бунтъ, чтоб ихъ, обозничево и сотников, из города выбить, а попов делаетъ всякими скаредными словесами, и в день и по ночамъ ходя пьянь по слободам, многое дурно в миръ вселяет и смуту многую делает. Августа ж де, государь, въ 25 день, пришед к нему, Денису, в приказную избу, те же попы, и обозничей, и сотник сказал: почали-де в городе многие бунтъ, и он, Денис, велел есауломъ повестить черкасомъ, чтоб были к приказной избе десятники, и к приказной-де, государь, избе пришли черкасы и всяких чинов человекъ с триста, а сотникъ Данило пришел с ними ж и стал в кругу, и черкасы-де, государь, говорили, чтоб у них начальным людемъ сотникомъ не быть, а либо у них быть атаманом сотнику Данилу Ворошилову, а сотников-де и обозничево выгнать из города. И закричали черкасы все большимъ дикомъ и невежеством, и многие черкасы говорили: хотя-де побьемъ до смерти, и их за то не повесятъ, а полковникъ-де Иван Дзинковской черкасъ от шуму унимал, и они-де, государь, не послушав, пошли за город с сотником з Данилом бунтовать, и он, Денис, велелъ город затворить, чтоб дурна какова черкасы не учинили, и в вечеру час ночи в слободе многие черкасы с сотникомъ з Даниломъ, ходя, кричали. Августа ж де въ 29 день черкаские сотники все, пришед в приказную из-

бу, знамена положили, а говорили, хотят де их миром побить до смерти, а завод же все сотника Данилка многих рядовых черкась на всякое дурно привел и научиль, и он же, Денис, сотника Данилка велел дать за пристава, и Данилка-де из-за пристава из Острожскова бежал неведомо куды, и по Денисове, государь, отписке послали мы холопи твои в Острожской яблоновского//

Арк. 544 Государю, царю и великому князю Алексею Михайловичю всеа Великия и Малыя Росии самодержицу холопи твои Федька Куракинъ, Федька Волконской, Андрюшка Немиров челом бьют. В нынешнем, государь, во 163 (1655)-м году декабря в 12 день в твоей государеве, царе и великого князя Алексея Михайловича всеа Великия и Малыя Росии самодержица грамота за приписью дьяка Василья Брехова. Писано к нам, холопом твоим, а велено стольнику князю Федору княж Семенову сыну Волконскому взять в Смоленску твоей государевы денежные казны шесть тысяч рублев, а та твоя государева денежная казна, велено ему, князю Федору, отвезть в Киев и отдать нам, холопом твоимъ, и как стольникъ князь Федор Волконской ту твою государеву денежную казну шесть тысяч рублевъ к намъ в Киев привезет, и нам, холопом твоим ис тех денег велено давать твое государево жалованье полковнику Юрью Гутцыну и начальнымъ людем и салдатом, и декабря, государь, в 12 день ту твою государеву денежную казну шесть тысяч рублев к нам, холопомъ твоим, в Киевъ стольникъ князь Федор Волконской привез, и мы, холопи твои, ту твою государеву//

Арк. 545 денежную казну велели у него принять и по твоему государеву указу ту твою государеву денежную казну мы, холопи твои, роздали твоего государева жалованья на кормъ салдацкого строю полковнику Юрью Гутцыну и ево полку начальнымъ людемъ и салдатомъ на три месяца: на ноябрь, на декабрь, ¹на генварь и на генв[арь]¹ месяцъ доходить, а какъ, государь, настанеть февраль месяцъ, а полковникъ Юрь Гутцынъ и начальные люди и салдат[ы] учнут тебе, государю, бить челом о кормо[вых] деньгах на февраль месяцъ, и впредь на иные м[есяцы], а намъ, холопом твоим, дать имъ тво[его] государева жалованья корму будет нечево и о кормовых государь, деньгахъ вели намъ, холопом своимъ свой государев указ учинить.//

¹⁻¹ Так у текстi.

Арк. 544зв. Позначки: “Государю, царю и великому князю Алексею Михайловичю всеа Великия и Малыя Росии самодержцу”//

“163 (1655)-го году февраля в 14 день”. “Государю чтена, взять к отпуску”.

Арк. 546 Государю, царю и великому князю Алексею Михайловичю всеа Великия и Малыя Росии самодержц[у] холопи твой Федька Куракин, Федька Волконской, Андрюшка Немиров челом бьютъ. В нынешнем, государь, во 163 (1655)-м году генваря въ 15 день прислана к нам, холопом твоим, в Киев твоя государева, царева и велико[го] князя Алексея Михайловича всеа Великия и Малыя Росии самодержца грамота, а в той твоей государеве грамоте писано: пожаловал ты, государь, стольников и дворян московских и жильцов, которые ныне на твоей государеве службе с нами, холопи твои, в Киеве девятинатцати человекъ велель дать своего государева жалованья по пятинатцати рублев человеку ис тех денег, которые ныне в Киеве есть. И нам бы, холопомъ твоимъ стольником и дворяномъ московскимъ и жильцамъ, которые ныне на твоей государеве службе с нами, холопи твоими, в Киеве тво[его] государева жалованья по пятинатцать рублевъ человеку велеть дать ис тех денег, которые ныне в Киеве есть. А челобитчику Петру Шепелеву твоего государева жалованья половина дана в Вязьме. И по твоей государеве, царева и великого князя Алексея Михайловича всеа Великия и Малыя Росии самодержца грамоте мы, холопи твои, стольникомъ и дворяномъ московскимъ//

Арк. 547 и жильцомъ, которые на твоей государеве службе с нами, холопи твоими, в Киеве, осминатцати человекомъ твое государеве жалованье по пятинатцати рублев человеку, да Петру Шепелеву семь рублев с полтиною велеть дать ис кормовых салдатцких денег, которые денги за месечною роздачею оставались в розных месяцах умершихъ и беглых салдат.//

Арк. 546зв. Позначки: “Государю, царю и великому князю Алексею Михайловичю всеа Великия и Малыя Росии самодержцу”. “Взять к отпуску”.

ПРИМІТКИ

Передмова

- ¹ Гвоздик-Пріцак Лариса. *Економічна і політична візія Богдана Хмельницького та її реалізація в державі Військо Запорозьке*. –К., 1999.
- ² Bloch Marc. *Apologie pour l'histoire*. –Paris, 1949; Блок Марк. *Апологія історії*. –М., 1986. –С. 38–39.
- ³ Про походження європейського королівства і теорію влади див.: Bendix Reinhard. *Kings or People. Power and the Mandate to Rule*. – Univ. of California Press, Berkeley, Los Angeles, London, 1980; Brooke Christopher. *Europe in the Central Middle Ages 962–1154*. – London, 1975; Ensslin Wilhelm. *Gottkaiser und Kaiser von Gottes Gnaden*. –München, 1943; Myers Henry A. *Medieval Kingship*. – Chicago, 1982; Sawyer Peter H. and Woods I. N. (edtrs). *Early Medieval Kingship*. –Leeds, 1977; Mitteis Heinrich. *Der Staat des hohen Mittelalters*. –Weimar, 1948; Wallace-Hadrill J. M. *Early Germanic Kingship in England and of the Continent*. –Oxford, 1971.
- ⁴ Bloch Marc. *Les rois thaumaturges*/Ed. J. Le Goff. –Paris, 1983.
- ⁵ Про Габсбургів див.: Kann Robert A. *History of the Habsburg Empire 1526–1918*. –Univ. of California Press, Berkeley, Los Angeles, London, 1974.
- ⁶ Chapman Charles E. *A History of Spain*. –New York, 1965.
- ⁷ Див.: Баран, Гаєцький. –Т. 2. –С. 26, 55, 57, 58.
- ⁸ Nowell Charles E. *A History of Portugal*. –New York, 1952. Див. ще прим. 26.
- ⁹ Див.: Vignault H. *Généalogie de la maison de Bourbon*. –2 éd. –Paris, 1957.
- ¹⁰ Maurois André. *A History of France*/Translated from the French by Henry L. Binsse. –Minerva Press, 1968.
- ¹¹ Див.: Баран, Гаєцький. –Т. 2. –С. 120.
- ¹² Див.: Грушевський М. *Історія України-Руси*. –К., 1937. –Т. 10. –С. 67.
- ¹³ Filipczak-Kocur Anna. *Der polnische König (1573–1574)*. – *Doppelpflicht...* –С. 53–76; Chaix Gerald. *Der französische König Heinrich III (1574–1589)*. –*Doppelpflicht...* –С. 77–96.
- ¹⁴ Про устрій тієї імперії див.: Oestreich G. *Vefassungsgeschichte vom Ende des Mittelalters bis zum Ende des alten Reichs*//*Handbuch der*

- deutschen Geschichte*/Ed. B. Gebhardt. –9. ed. –Bd. 11. –München, 1974.
- 15 Koch M. *Geschichte des Deutschen Reichs unter Ferdinand III.* –2 ed. –1865–1866.
- 16 Grossmann J. *Genealogie des Gesamthauses Hohenzollern.* –1907; Küntzel G. *Die drei grossen Hohenzollern und der Aufstieg Preussens im 17.–18. Jahrhundert.* –Strassburg, 1922.
- 17 Wormald Jenny. *Der schottische König Jakob VI (1588–1625).* –*Doppelpflicht...* –С. 99–137; Lord Russel Conrad. *Der englische König Jakob I (1603–1625).* –*Doppelpflicht...* –С. 123–137.
- 18 Paul Robert S. *The Lord Protector.* –Grand Rapids, Mich., 1955.
- 19 McBrien Richard P. *Lives of the Popes.* –San Francisco, 1997. Про зв'язки української католицької ієрархії з Римом див.: Великий А. Г. *З літопису християнської України.* –Кн. V. –Рим, 1972.
- 20 P. Athanasius Welykyj. *Documenta Pontificum Romanorum Historiam Ucrainae illustrantia (1075–1953).* –Vol. 1 (1075–1700). –Roma, 1953.
- 21 Koht Halvdan. *Dronning Margareta og Kalmar Unionen.* –Oslo, 1956.
- 22 Про шведських Вазів див.: Carlsson Sten, Rosén Jerker. *Svensk historia.* –Вид. 4-е. –Т. 1. –Lund, 1978. –С. 297–467.
- 23 Див. історію тогочасного польського автора-аріянина Самуїла Грондського, що писав латинською мовою. Його прізвище пишеться по-різному: Grądzki, Grondy, Grondzcius, Grondzkius. Він помер бл. 1672 р. Його твір має назву «*Historia belli sassaco-polonici*» і був виданий в угорському Пешті 1789 р. видавцем К. Коррі. Цитоване місце на с. 85: *tam sibi exosam esse gentem polonam, ut canem potius aspiceret.*
- 24 У своєму шкідці «Процес Радзейовського» Людвік Кубаля на підставі тогочасних польських джерел подає, що, коли король Володислав IV вирішив іти війною на Туреччину, він послав в Україну Ієроніма Радзейовського, щоб він заохотив українських козаків поплисти чайками до Туреччини. Радзейовський виконав королівське доручення – поїхав в Україну і звідти привіз козацьких послів. Звернув увагу короля на одного з них, саме на Богдана Хмельницького. Радзейовський став пізніше коронним віцеканцлером Польщі, а згодом – дорадником шведського короля Карла X Густава, ворога Польщі. Власне він запропонував Карлу X Густаву зав'язати зносини з гетьманом Богданом Хмельницьким: Kubala Ludwik. *Proces Radziejowskiego*//*Szkice Historyczne.* –Wyd. 5. –Warszawa, 1923. –Ser. II. –Т. 2. –С. 227.

Хмельницький вважав Радзейовського приятелем козаків і підтверджував це в листі до нього, починаючи з 1651 р. Див.:

- ДБХ. –Ч. 132. Тоді Радзейовський був коронним віцеканцлером у Польщі. Згодом, коли він покинув Польщу і діяв у Швеції, Хмельницький, якщо писав володарям Швеції, того самого дня надсилав також листи Радзейовському, наприклад, 8 липня 1654 р. королеві Христині (ДБХ. –Ч. 262) і Радзейовському (ДБХ. –Ч. 263); лист королю Карлу X Густаву (ДБХ. –Ч. 390) і Радзейовському (ДБХ. –Ч. 391). Він у листах називає Радзейовського своїм “великим приятелем”.
- 25 Kubala Ludwik. *Królewicz Jan Kazimierz*//Szkice Historyczne. –Serja I і II. –С. 3–49.
- 26 Але саме 1640 р. Португалія стала незалежною від Іспанії, тому там більше не було поста губернатора.
- 27 Див.: Szelagowski Adam. *Rozkład Rzeszy i Polska za panowania Władysława IV.* –Kraków, 1907. –С. 21.
- 28 Див.: *Słownik biograficzny historii powszechnej do XVII stulecia*/Red. Kazimierz Lepczy. –Warszawa, 1968. –С. 202.
- 29 Berkis A. V. *The Reign of Duke James (i. e. Jakob) in Courland 1638–1682.* –Vaidava, Lincoln, Neb., 1960.
- 30 Norwich John Julius. *A History of Venice.* –New York, 1981. Див. також: Waley Daniel. *The Italian City-Republics.* –New York, 1969, repr. 1975.
- 31 Braudel Fernand. *Le temps du mond.* –Paris, 1979. Російський переклад: Бродель Ф. *Время мира.* –М., 1992. –С. 122–136.
- 32 Woltjer J. *Der niederländische Bürgerkrieg und die Gründung der Republik der Vereinigten Niederlande (1555–1648)*//Handbuch der Europäischen Geschichte. –Bd. 3. –Ed. J. Engel. –Stuttgart, 1971. –С. 644–690.
- 33 Deursen Arie Th. Van. *Der Generalstatthalter der Niederlande (1672–1702).* –*Doppelpflicht...* –С.141–164; Jones James R. *Der englische König (1689–1702).* –С. 165–186.
- 34 Див.: Баран, Гаєцький. –Т. 2. –С. 55, 58.
- 35 Див.: Бродель Ф. *Время мира.* –С. 173–276.
- 36 Greyerz H. v. *Die Schweiz von 1499 bis 1648*//Handbuch der Europäischen Geschichte. –Stuttgart, 1971. –Bd. 3. –Ed. J. Engel. –С. 689–713.
- 37 Грушевський М. *Історія України-Руси.* –Т. 10. –С. 319.
- 38 Lutz Heinrich. *Reformation und Gegenreformation.* –München, 1982; Rapisardi-Mirabelli Andrea. *Les Congrès de Westphalie, ses négociations et ses résultats au point de vue de l'histoire du droit des gens.* –Paris, 1929; Поршнев Б. Ф. *Швеция и Вестфальский мир*//Скандинавский сборник. –Тарту, 1957. –Ч. 2.

- 39 Про участь українських козаків у Тридцятилітній війні є спеціальна монографія Олександра Барана і Юрія Гаєцького: *Баран, Гаєцький*. –Т. 2, а також див.: Крип'якевич Іван. *Богдан Хмельницький*. –Львів, 1990. –2-е вид. –С. 48.
- 40 Див. частину IV у цій книжці.
- 41 Про Османську імперію див.: Інальджік Галіль. *Османська держава: Класична доба*/Переклад О.Галенка. –К., 1998; Shaw Stanford J. *History of the Ottoman Empire and Modern Turkey*. –Cambridge, London, 1976. –Т. 1.
- 42 Див.: Fisher Alan. *The Crimean Tatars*. –Stanford, 1978.
- 43 Див.: Гвоздик-Прицак Лариса. *Економічна і політична візія Богдана Хмельницького та її реалізація в державі Військо Запорозьке; История Молдавской ССР*/За ред. Л. В. Черепнина –Кишинев, 1965. –Т. I.
- 44 Палаузов С. Н. *Румынские государства Валахии и Молдавии в историко-политическом отношении*. –СПб., 1859.
- 45 Makkai László. *Erdély története*. –Budapest, 1944; Makkai L. *Histoire de Transylvanie*. –Paris, 1946.
- 46 Вуовізі П. *Црна Гора*. –Цетіне, 1959.
- 47 Јиречек К. *Историја Срба*. –Београд, 1952. –Кн. 1–2.
- 48 Forster E. S. *A Short History of Modern Greece (1821–1956)*. –3 ed. –London, 1958.
- 49 Косев Д. *Новая история Болгарии*/Пер. з болг. –М., 1952.
- 50 *Краткая история Румынии*/За ред. В. В. Виноградова. –М., 1987.
- 51 Габсбург Вільгельм//*Українська Загальна Енциклопедія*/За ред. Івана Раковського. –Т. 1. –Львів, 1930. –Шпальга 90; Габсбург-Лотрінген Вільгельм//*Енциклопедія Українознавства*. Словникова частина/За ред. Володимира Кубійовича. –Т. I. –Париж, 1953. –С. 331.
- 52 Див.: *Центральный Государственный Архив древних Актов СССР: Путеводитель*. –М., 1991. –Т. 1. –С. 305. (Подано до друку 15.05.1990. Отже, на рік раніше від моїх відвідин цієї установи).
- 53 Мицик Ю. А. *Початок визвольної війни 1648–1654 рр.: Засвіт встали козаченьки*. –Дніпропетровськ, 1990. –С. 24–25.

Для цієї розвідки я користувався ще різними енциклопедичними словниками та іншими довідниковими матеріалами. Найважливіші з них такі:

Słownik biograficzny historii powszechnej do XVII stulecia/Red. Kazimierz Lepszy; *Encyclopaedia Britannica*. –Ed. 1966, Chicago– London. –Vol. 1–24; Wilhelm Karl Prinz von Isenburg. *Stammestafeln zur Geschichte der europäischen Staaten*. –Marburg, 1956. –Bd. 1. Die Deutschen Staaten. –Bd. 2. Die ausserdeutschen Staaten; *Советская историческая энциклопедия*/Ред. Е. М. Жуков. –М., 1961–1976. –Т. I–XVI.

Скорочення: *Doppelpflicht* – Der Herrscher in der Doppelpflicht. Europäische Fürsten und ihre beiden Throne/Ed. Heinz Duchhard. –Mainz, 1997.

Частина перша

- ¹ Myers Henry A. *Medieval Kingship*. –Chicago, 1982. –С. 149–353.
- ² РДАДА. –Ф. 89. «Сношения России с Турцией». –Оп. 2. 1651 г. – №26. Оригінал: Грамота турецького султана Мегмеда IV від 22.02–3.03 1651 р. починається таким текстом: “Грамота імперська козацькому Гетьманові, князю християнських народів...”.
- ³ Fisher Alan W. *The Crimean Tatars*. –Stanford, 1978. –С. 14–16, 19, 45; Fisher Alan W. *The Russian Annexation of the Crimea 1772–1783*. –Cambridge, 1970. –С. 5.
- ⁴ Відправним виданням для виникнення нового типу османської імперської історіографії був міленійний твір у зв’язку із закінченням першого тисячоліття мусульманської ери 1592 р. «Таріхі сеней ельф» («Історія тисячі років»). Продовженням його було «Фезлеке»: Челебі Каріб. *Фезлеке* (Продовження). –Істамбул, 1286–1287 (1869–1870). –С. 32–39.
- ⁵ На’іма. *На’іма Таріхі*. У 6 т. –Вид. 3-тє. –Істамбул, 1280–1283 (1863–1866). –Т. 4. –С. 331.
- ⁶ Прицак Омелян. *Ще раз про союз Богдана Хмельницького з Туреччиною*//УАЩ. –Вип. 2. –К., 1993. –Т. 5. –С. 179.
- ⁷ Zinkeisen Johann Wilhelm. *Geschichte des osmanischen Reiches in Europa*. –Gotha, 1856. –Т. 4. –С. 538–1003.
- ⁸ На’іма. Цит. вид. –С. 279–280; Прицак Омелян. *Ще раз про союз Богдана Хмельницького з Туреччиною*//УАЩ. –С. 179–180.
- ⁹ Грушевський М. *Історія України-Руси*. –Київ–Відень, 1922. –Т. 8. –Ч. II. –С. 142–143.
- ¹⁰ Fisher Alan W. *The Russian Annexation of the Crimea 1772–1783*. –С. 6–18.
- ¹¹ Новосельський А. А. *Борьба московского государства с татарами в первой половине XVII века*. –М.; Л., 1948. –С. 391.
- ¹² Senai Hadży Mehmed. *Historia Chana Islam Gereja III*/Tekst turecki wydał przełożył, i opracował Zygmunt Abrahamowicz. –Warszawa, 1971. –С. 162–163; див. також.: ДБХ. –Док. №288. –С. 396–398. Про приятельські відносини Богдана Хмельницького з Туғайбеєм йдеться в листі до нового хана Мегмед Гірея.
- ¹³ *Воссоединение...* –Т. 2. –С. 21. Звіт Білгородського воєводи Тимоша Бутурліна від 7 квітня 1648 р.

- ¹⁴ Новосельський А. А. Цит. праця. –С. 394–395.
- ¹⁵ Ostapchuk Victor. *The Human Landscape of the Ottoman Black Sea in the Face of the Cossack Naval Raids*//Oriente Moderno. –Т. 81. –Roma, 2001.
- ¹⁶ *Воссоединение...* –Т. 2. –С. 58; Про козацьке посольство до кримського хана див. звіт очевидця, “боярського сина” Микити Гридина.
- ¹⁷ Прицак Омелян. *Ще раз про союз Богдана Хмельницького з Туреччиною*//УАЩ. –С. 180.
- ¹⁸ Новосельський А. А. Цит. праця. –С. 390.
- ¹⁹ Наґіма. Цит. вид. –С. 331; див.: Прицак Омелян. *Ще раз про союз Богдана Хмельницького з Туреччиною*//УАЩ. –С. 189.
- ²⁰ Про посольство Богдана Хмельницького до кримського хана Іслам Гірея III див. звіт очевидця, “боярського сина” Микити Гридина, у кн.: *Воссоединение...* –Т. 2. –С. 58. Див. також: Грушевський М. *Історія України-Руси*. –Т. 8. –Ч. III. –С. 176.
- ²¹ Прицак Омелян. *Ще раз про союз Богдана Хмельницького з Туреччиною*//УАЩ. –Вип. 2. –К., 1993. –Т. 5. –С. 180.
- ²² Szajnocha Karol. *Dziela*. –Warszawa, 1877. –Т. 9. –С. 291.
- ²³ Manz Beatrice Forbes. *The Clans of the Crimean Khanate, 1466–1532*//HUS. –Т. 2. –1978. –№3. –С. 282–309; Inalcik Halil. *The Khan and Tribal Aristocracy. The Crimean Khanate under Sahib Giray I*//HUS. –Т. 3–4. –1979–1980. –Ч. 1. –С. 445–466.
- ²⁴ *Жерела...* –Т. 6. –С. 111–112. Через Синявського 14 червня 1648 р. татарська сторона передала свої вимоги коронному гетьману Потоцькому:
- 1) “Na to Ukraina wszystko aby w rękach Kozackich bez vrzędników Koronnych zostawała”.
- 2) 23 червня Самуїл Кушевич нотує друге домагання татар: “...aby te majątności, który ma jego mość na Ukrainie, w dispositia Kozacką puścił, aby tam iusz Chmielnicki xięstwo osobne Kozackie firmandae dominacioni sue osadził”. Цитує у перекладі з польської на українську мову за пам’ятними записками радника управи м. Львова Самуїла Казимира Кушевича. Це була людина, яка добре знала події 1648 р., листувалася з королем Польщі Яном Казимиром. Частина його пам’ятних записок опублікував Степан Томашівський у вид.: *Жерела...* –Т. 6. –С. 111–112. Про це також писав у своїй студії «Хмельниччина (думи, пісні та вірші)» І. Я. Франко: *Зібрання творів у 50-ти томах*. –К., 1986. –Т. 43. –С. 164–165.
- ²⁵ AGAD.
- ²⁶ Крип’якевич І. П. *Богдан Хмельницький*. –К., 1954.

- ²⁷ Ричка В. М., Горішній П. А. *Неопублікована стаття Івана Крип'якевича «Полуднева Україна в часи Богдана Хмельницького»// УАЩ.* – Вип. 2. – Т. 5. – С. 280–305.
- ²⁸ Оригінал статті І. П. Крип'якевича зберігається в Інституті рукописів НБУ ім. Вернадського НАН України. – Ф. X. – Спр. 15298–15299;
- ²⁹ Michałowski Jakób. *Księga pamiętnicza.* – Kraków, 1864. – С. 35. Лист до М. Жолкевського від 8. VI 1648 р.
- ³⁰ Ричка В. М., Горішній П. А. – Цит. праця. – С. 301.
- ³¹ Гвоздик-Прицак Л. *Економічна і політична візія Богдана Хмельницького та її реалізація в державі Військо Запорозьке.* – К., 1999. – С. 58–60, 86–92.
- ³² ДБХ. – Док. №4. – С. 33–36; Львівська бібліотека НАНУ ім. Стефаника. – Ф. Осолінських. – №225. – С. 74–75. Копія, датована 12 червня 1648 р.
- ³³ ДБХ. – Док. №7. – С. 41–43; Державний воєводський архів у Кракові. – Ф. Ягеллонська бібліотека. – Рук. 90. – Арк. 3–Ззв. – Копія.
- ³⁴ РДАДА. – Ф. Посольський приказ. Малоросійські грамоти. – Спр. 27. – Арк. 2. – Оригінал; ДБХ. – Док. №10. – С. 48–49.
- ³⁵ ЦДІА. – Ф. Колекція грамот російських царів та універсалів українських гетьманів. – Оп. 2. – Спр. 29-а. – Арк. 1–2. – Фотокопія з копії; ДБХ. – Док. №243. – С. 338–341. Лист Богдана Хмельницького кримському хану Іслам Гірею III від 16 квітня 1654 р.
- ³⁶ Степанков В. *Формування української державницької ідеї 1648–1649 років//* Marra Mundi. Збірник наукових праць на пошану Ярослава Дашкевича з нагоди його 70-річчя. – Львів–Київ–Нью-Йорк, 1996. – С. 464–478. На відміну від цікавої статті В. Степанкова, котрий, як і багато його попередників, вважає, що Богдан Хмельницький сформулював “національну державну ідею... протягом першої половини 1649 р. ...; я прийшла до висновку, який тут обґрунтувала, що Б. Хмельницький мав чітку візію своєї автономної держави, коли укладав договір з Іслам Гіреєм III у березні 1648 р.

Частина друга

- ¹ Грушевський М. *Історія України-Руси*. – Київ–Відень, 1922. –Т. 8. – Ч. III. –С. 214–216.
- ² Мацьків Теодор. *Повстання Богдана Хмельницького та Зборівський договір у західноєвропейських джерелах*//Український історик. –Нью-Йорк–Торонто–Київ–Львів–Париж. –Т. 32. – Ч. 1–4 (124–127). –1995. –С. 154–164; Т. 34. –Ч. 1–4 (132–135). –1997. –С. 80–90; Т. 35 (закінчення). –1998. –С. 135–149.
- ³ Kaczmarczyk Janusz. *Bohdan Chmielnicki*. –Warszawa, 1988. – С. 106–107, 112; Chrząszcz I. E. *Stosunki kozacko-tatarskie z uwzględnieniem stosunków z Turcją, Mołdawią i Semiogrodem w I poł. 1649 r.* –Lviv, 1929. .
- ⁴ Pritsak Omeljan. *The First Constitution of Ukraine of 5 April 1710. Cultures and Nations of Central and Eastern Europe 1710. Essays in Honour of Roman Szporluk*//HUS. –Т. 22. –1998–2000. – С. 471–496.
- ⁵ Наїма. *Наїма Тарихі*. У 6 т. –Вид. 3-тє. –Істамбул, 1280–1283 (1863–1866). –Т. 4. –С. 331; Прицак Омелян. *Ще раз про союз Богдана Хмельницького з Туреччиною*//УАЩ. –Вип. 2. –К., 1993. – Т. 5. –С. 189.
- ⁶ Manz Beatrice Forbes. *The Clans of the Crimean Khanate. 1466–1532*//HUS. –Т. 2. –1978. –№3. –С. 282–309; Inalcik Halil. *The Khan and Tribal Aristocracy: The Crimean Khanate under Sahib Giray I*//HUS. –Т. 3–4. –1979–1980. –Ч. 1. –С. 445–466.
- ⁷ *Жерела...* –Т. 6. –С. 111–112.
- ⁸ AGAD.
- ⁹ Гвоздик-Прицак Лариса. *Економічна і політична візія Богдана Хмельницького та її реалізація в державі Військо Запорозьке*. –К., 1999. –С. 108–112.
- ¹⁰ Див. прим. 7. –С. 111–112.
- ¹¹ Іслам Гірей III повідомляє султана про укладення писаного договору у березні 1648 р. з Богданом Хмельницьким, про що пише Мустафа Наїма. Наїма – державний історіограф (1617–1703), прихильник яничарської ідеології. До кінця Османської держави він був хрестоматійним автором, зразком історичного дослідження. Історія Наїми охоплює перші 60 років другого ісламського тисячоліття (1592–1660). Див.: Наїма. *Наїма Тарихі*. – Т. 4. –С. 331.

- ¹² Прицак Омелян. *Ще раз про союз Богдана Хмельницького з Туреччиною*//УАЩ. –С. 179.
- ¹³ СГГД. –С. 451–453.
Щодо нової археографії цієї доби залишився неперевида-ним один важливий акт – це «Універсаль Польського Короля Яна Казимира Литовському Гетману Яну Радзивилу: о мирномъ постановленіи съ Гетманомъ войска Запорожскаго Богданомъ Хмельницькимъ подь Зборовымъ; съ приложеніемъ заключенныхъ там статей – Писань 1649. Августа 20». Документ знаходиться в РДАДА, СГГД. –С. 450. –Док. №137.
Михайло Грушевський видав «Декларацію ласки» у своїй «Історії України-Руси». –Т. 8. –Ч. III. –С. 215–217: “Щоби написати цей текст, – каже вчений, – я користувався головно копією, вписаною до книги кор. кан. (архіва москов. загран. справ), але вона теж не бездоганна; очевидні помилки її я поправляв на підставі інших текстів. Копій в рукописах багато: Архів. цар. Польського, Сношен. съ Малороссією архива справ загран. №26 і 28, Осолін. 225 і 3564, Голінського с. 29, Чартор. 379, теки Нарушевича 144”: АЮЗР. –Т. 3. –С. 415–416.
- ¹⁴ Там само.
- ¹⁵ Див. прим. 31. AGAD. Див. Додаток №1.
- ¹⁶ Там само.
- ¹⁷ Senai Hadży Mehmed. *Historia Chana Islam Gereja III*/Tekst turecki wydał przełożył, i opracował Zygmunt Abrahamowicz. –Warszawa, 1971. –С. 92, 162–163. Про чотирьох карачу див. на с. 92. З давніх-давен, згідно із законом Чінгіс-хана (в Криму), існують чотири достойники, яких називають *чотири карачу*, – це преславні еміри, з яких кожен є еміром (князем хорогви). Перший – емір хорогви Ширинів, другий – емір хорогви Мангітів, третій – емір хорогви Седжеутів, четвертий – емір хорогви Аргинів. Вони родивиті і як зверхники поодиноких родів не підлягають звільненню або номінації через ханів. Свою владу вони використовують до кінця свого життя. Тугай-бей був *карачу* роду Аргинів, крім того, він був беєм твердині Перекоп (див. с. 162–163).
- ¹⁸ Грушевський М. *Історія України-Руси*. –Т. 4. –С. 486–490.
- ¹⁹ Про Білоцерківську угоду 28 вересня 1652 р. див.: Грушевський М. *Історія України-Руси*. –Т. 9. –Ч. I. –С. 365–366. Автентичного тексту Білоцерківського трактату не маємо. Повніший текст виданий: *Памятники...* –Т. 3. –С. 598.
- ²⁰ Про Жванецький договір від 15 грудня 1653 р. і відновлення Зборівського договору див.: Грушевський М. *Історія України-Руси*. –Т. 9. –Ч. II. –С. 712–713.
- ²¹ АЮЗР. –Т. 3. –С. 415–416.

- 22 Див. прим. 31. AGAD.
- 23 Там само.
- 24 ДБХ. – Док. №67. – С. 126–127.
- 25 Про престиж хана як цесаря і нащадка Чингіс-хана див.: Bennigsen Alexandre. *Le Khanate de Crimée*. – Paris, 1978. – С. 1–29; Fisher Alan W. *The Crimean Tatars*. – Stanford, 1978; Fisher Alan W. *The Russian Annexation of the Crimea 1772–1783*. – Cambridge, 1970.
- 26 Новосельский А. А. *Борьба Московского государства с татарами в XVII веке*. – М.–Л., 1948. – С. 434–441.
- 27 Wójcik Zbigniew. *Historia dyplomacji Polskiej (1572–1795)*. – Warszawa, 1982. – Т. 2. – С. 308.
- 28 *Senai*/Wyd. Abrahamowicz. – С. 136.
- 29 Про місце Османської імперії XVII ст. в структурі Європи див.: Shaw Stanford J. *History of the Ottoman Empire and Modern Turkey*. – Cambridge, London, 1976. – Т. 1. – С. 169–216.
- 30 Soysal Abdullah Zihni. *Jartyki Krymskie z czasów Jana Kazimierza (lata 1649–1668)*. – Warszawa, 1939.
- 31 AGAD. Див. Додаток №1. Текст Зборівського договору у кримській версії зберігається в AGAD, написаний турецькою мовою, датований ісламським місяцем Шабан року від Гіджри 1059. Saban 1059, тобто 1649 р. мав 29 днів. Таким чином, у даному християнському році подія відповідно відбувалася від 10 серпня до 8 вересня 1649 р. Див.: *Wüstenfeld-Mahlersche Vergleichungs Tabellen*/Вид. Bertold Spuler. – Wiesbaden, 1961. – С. 5; *Enzyklopaedia des Islam*. – Leipzig, 1920. – Т. II. – С. 320. В документі названо три гідроніми, які обіймають територію, де кочівники випасали свою худобу. В Іпатському літописі там названі половці, а потім там діяли їхні спадкоємці – татари. Мова йде про територію, розташовану між річками Углом (Орель) і Самарою (див.: Махновець Л. *Літопис Руський*. – К., 1989. – С. 293; *Словник гідронімів України*. – К., 1979. – С. 400).
- 32 AGAD. Див. прим. 31. Пакет Зборівського договору 1649 р. кримської версії складається із конверта (копія на ксероксі), копії оригінального документа і ксероксу давнього польського перекладу, який хоч неточний, але заверений у 1790 р. перекладачем короля Польщі Антонієм Круттою (1765–1794) †1812 р. Польський переклад Ярлика Іслам Гірея III, що містить татарську версію Зборівського договору, зберігся не в оригінальному тексті, а у двох відписах, які були зроблені у 1790 р. Один – заверений королівським перекладачем Антонієм Круттою, що з рукописів бібліотеки Ossolińskich: Invent. №125, k. k. 245, видав Ludwik Kubala: *Szkice historyczne*. – Warszawa, 1923. – Т. 2. – С. 122. Додаток №4. Другий польський переклад цього документа зроблено Гяцинтом, князем Малаховським, у 1790 р.,

видав Мирон Кордуба: *Жерела...* –Т. 12. –С. 118–119. Новий польський переклад видав А. Zihni Soysal. *Jarłyki Krymskie z czasów Jana Kazimierza (lata 1649–1668)*. –С. 21–22. Усі переклади неточні.

Омельян Прицак. Заувага до цитованих у цій праці текстів, написаних турецькою мовою.

Молодий історик із Дніпропетровська Андрій Володимирович Портнов під час свого стажування у Варшаві налагодив зі мною листування у наукових справах. При тій нагоді я попросив його перевірити у Головному архіві давніх актів у Варшаві, чи є татарський оригінал тексту Зборівського договору. Текст Зборівського договору дійсно зберігся, хоча кружляли чутки, ніби архів у 1944 році був знищений. Тому я попросив А. Портнова замовити для мене ксерокопію того документа. Про нього я знав із польського перекладу османіста Зігні Сойсала, який видав у 1939 р. збірку татарських Ярликів з часів Яна Казимира. Я дав Ларисі цю книжку, щоб вона її використала у своїй дисертації. А. Портнов надіслав нам цей документ. Я порівняв переклад Зігні Сойсала з оригіналом і підтвердив, що цей переклад, який використала Лариса, в основному правильний. Але там я виявив деякі неприємні помилки, котрі виправив у тексті Лариси. Отже, історики можуть тепер звертатися до цього важливого документа. Спочатку я думав подати фахове його опрацювання із транскрипцією та відповідним сходознавчим коментарем, але таке рішення не відповідало специфіці праці Лариси, яка не сходознавець, а історик. Вона у своїй праці використала цілу низку турецьких текстів та документів на базі фахових перекладів німецькою та польською мовами; я зв'язав її переклади з оригіналами і там, де було потрібно, зробив деякі уточнення. Я особисто радив Ларисі давати вільний переклад змісту, а не обтяжувати його оздобними елементами орієнтального стилю, які нічого не додають, а без коментарів їх важко зрозуміти. Ми дякуємо п. А. Портнову та дирекції AGAD у Варшаві за копію оригіналу татарської версії Зборівського договору 1649 р.

³³ АЮЗР –Т. 3. –Док. №303. –С. 409–416.

³⁴ Там само. –С. 410.

³⁵ *Рєєстр...* –С. 481.

³⁶ АЮЗР. –Т. 3. –Док. №303. –С. 413–414.

З польської сторони про Зборівський договір 1649 р. маємо тільки два офіційні звіти, складені за інструкцією короля Польщі Яна Казимира. Один – для внутрішнього вжитку під назвою: «*Relacio gloriosissimae expeditionis, victoriosissimi progressus, faustissimae pacificationis cum hostibus Srmi et Potentissimi Dni J. Ca-*

- simiri Regis Poloniae*», що зберігається у відділі рукописів бібліотеки ім. Оссолінських. – №225, написаний латинською мовою; другий – для закордонного вжитку під назвою: «*Relacio altera, quae ad exteros missa est*», написаний теж латинською мовою, польський текст із цього зроблений Cieciszewskim, що зберігається у відділі рукописів бібліотеки ім. Оссолінських. – №1845. – Тека 14. Про обидва звіти пише Ludwik Kubala: *Szkice historyczne*. – Т. 2. – Серія I. – С. 118–119. Польська заява про Зборівський договір з ханом надрукована: *Памятники...* – Т. 1. – С. 364.
- 37 Там само. – С. 416.
- 38 Грушевський М. *Історія України-Руси*. – Т. 8. – Ч. III. – С. 210–214.
- 39 ДБХ. – Док. №68. – С. 128–131.
- 40 АЮЗР. – Т. 3. – Док. №303. – С. 415–416.
- 41 СГД. – Док. №137. – С. 451–454.
- 42 Ян Улінський і Станіслав Яскульський до підканцлера Лещинського з Бару 9.VI.1648 (зі слів М. Потоцького), див.: Michałowski Jakób. *Księga pamiętnicza*. – Kraków, 1864. – С. 39; див. також: Крип'якевич І. *Студії...* Студія III. Державні межі// ЗНТШ. – Т. 144–145. – Львів, 1925. – С. 109.
- 43 ДБХ. – Док. №68. – С. 128, 130, п. 2.
- 44 Крип'якевич І. *Студії...* – Студія III. – С.110–114.
- 45 Грушевський М. *Історія України-Руси*. – Т. 8. – Ч. III. – С. 214.
- 46 СГД. – Док. №137. – С. 451–452.
- 47 АЮЗР. – Т. 3. – С. 415; також див.: там само. – Т. 10. – С. 456; Jerlicz Joachim. *Latopisiec albo kroniczka Joachima Jerlicza (obejmuje okres 1620–1673)*/Wyd. K. W. Wójcicki. – Warszawa, 1853. – Т. I. – С. 105–106.
- 48 Грушевський М. *Історія України-Руси*. – Т. 8. – Ч. III. – С. 214.
- 49 Крип'якевич І. *Студії...* – Студія III. – С. 114.
- 50 АЮЗР. – Т. 3. – С. 415–416.
- 51 АЮЗР. – Док. №273. – С. 340. Лист Македонського митрополита Галактіона цареві 27 серпня 1649 р.
- 52 АЮЗР. – Док. №274 від 31 серпня 1649 р. – С. 341–342. Реляції путивльських воєвод 10 серпня 1649 р.
- 53 АЮЗР. – Док. №275 від 3 вересня 1649 р.: «Отписка Путивльскихъ воєводъ о Зборовском мире и расказъ в Москвіе Путивльца Литвинова о свиданіи съ Хмельницкимъ і его речахъ». Реляція 13 вересня 1649 р.; там само. – С. 346.
- 54 АЮЗР. – Док. №277. – С. 346. Реляція 10 жовтня 1649 р. путивльських воєвод.
- 55 Крип'якевич І. *Студії...* – Студія III. – С. 116.

- 56 Вперше «Реєстр» опубліковано О. М. Бодянським у «Чтениях в Императорском Обществе истории и древностей российских при Московском университете» (1874. –Кн. 2, 3; окремо: М., 1875). Тепер див.: *Реєстр Війська Запорозького 1649 р.* –К., 1995.
- 57 СГД. –Док. №137. –С. 452.
- 58 *Реєстр...* –С. 235–263.
- 59 *Реєстр...* –С. 169–199. Див. також карту «Адміністративний поділ України». 1648–1654 рр. Склав І. П. Крип'якевич. –Там само. –С. 8–9.
- 60 *Реєстр...* –С. 267–288.
- 61 Крип'якевич І. *Студії...* –Студія III. –С. 117.
- 62 *Реєстр...* –С. 291–311. Див. карту. –С. 8.
- 63 Крип'якевич І. *Студії...* –Студія III. –С. 117.
- 64 Грушевський М. *Історія України-Руси.* –Т. 8. –Ч. III. –С. 214.
- 65 *Реєстр...* –С. 194, див.: Білоцерківський полк, сотня Паволоцька.
- 66 *Реєстр...*, див.: Білоцерківський полк, сотня Коростишівська.
- 67 *Реєстр...* –С. 9; див. карту «Адміністративний поділ України».
- 68 *Советская историческая энциклопедия.* –М., 1965. –Т. 8. –С. 73–74. Див.: Крепостное право.
- 69 *Historia chłopów polskich/Opracowanie zbiorowe pod redakcją Stefana Inglota.* –Lódzka spółdzielnia wydawnicza, 1970. –Т. 1. –С. 358–375, 393–396.
- 70 Про покозачення в 1648–1649 рр. див.: Легкий В. И. *Крестьянство Украины в начальный период освободительной войны.* –Л., 1959. –С. 141; Степанков В. С. *Социальная политика гетманской администрации в годы Освободительной войны украинского народа (1648–1654) и борьба против крестьянства и козацкой гольтыбы*//История СССР. –1979. –№3. –С. 71–84, особливо с. 74; Прішак Л. *Богдан Хмельницький і селянство*//Пам'ять століть. –К., 2002. –№1. –С. 34–37; Яковлева Т. *Гетьманщина в другій половині 50-х років XVII століття.* –К., 1998. –С. 72–98, особливо с. 74–77.
- 71 *Ojczyście spominki w pismach do dziejów dawniej Polski*/Wyd. Ambroży Grabowski. –Kraków, 1845. –Т. II. –№16. –С. 31.
- 72 Крип'якевич І. *Студії...* –Студія IV. Українські дороги в половині XVII ст.//ЗНТШ. –Т. 144–145. –Львів, 1926. –С. 141.
- 73 Грушевський М. *Історія України-Руси.* –Т. 8. –Ч. III. –С. 211–214.
- 74 Про концепцію етнічності нації див.: Anthony D. Smith. *The Ethnic Origins of Nations.* –Oxford, 1989. –С. 129–303.

- ⁷⁵ Про коронацію Наполеона на імператора французів у 1804 р. див.: Maurois André. *A History of France/Translated from the French by Henry L. Binsse.* –Minerva Press, 1968. –С. 340–341.
- ⁷⁶ *Bardach, Leśnodorski, Pietrzak.* –С. 88–91.
- ⁷⁷ Питання про те, чому Гадяцький договір міг бути реалізований у 1658-му, а не у 1648 р., розглядав: Kamiński Andrzej. *The Cossack Experiment in Szlachta Democracy in the Polish-Lithuanian Commonwealth: the Hadiach (Hadziacz) Union//HUS.* –Т. 1. –№2. –1977. –С. 178–197.
- ⁷⁸ *Bardach, Leśnodorski, Pietrzak.* –С. 218–222.
- ⁷⁹ Грушевський М. *Історія України-Руси.* –Т. 8. –Ч. III. –С. 214.
- ⁸⁰ *Bardach, Leśnodorski, Pietrzak.* –С. 89: “*pacta conventa*” вимагала, щоб король без згоди сенату не відділяв жодної території від Речі Посполитої.
- ⁸¹ Kamiński Andrzej. *Op. cit.* –С. 178–197.
- ⁸² Lipiński Wacław. *Z dziejów Ukrainy.* –Краків–Київ, 1912. –С. 514–519. «Присяга їх милостивих панів шляхти пінської, дана гетьману Богдану Хмельницькому 20 червня 1657 р.».
- ⁸³ *Bardach, Leśnodorski, Pietrzak.* –С. 88–89: “*Corona Regni Poloniae*” – Корона Польського Королівства, тобто сойм, сенат і король.
- ⁸⁴ *Bardach, Leśnodorski, Pietrzak.* –С. 88–89.
- ⁸⁵ Грушевський М. *Історія України-Руси.* –Т. 8. –Ч. III. –С. 208.
- ⁸⁶ Про татарську нараду в Бахчисараї у березні 1648 р. є свідчення московського толмача Тихона Єргамішева: *РДАДА.* –Ф. 123. «Сношения России с Крымом». –Оп. 1. –Арк. 138–139. –С. 132. II [1647]. Текст звіту про татарську нараду 30 березня 1648 р. у Бахчисараї подано у Додатку №1, див.: Прицак Омелян. *Ще раз про союз Богдана Хмельницького з Туреччиною//УАЩ.* –С. 188.
- ⁸⁷ Szajpocha Karol. *Dzieła.* –Warszawa, 1877. –Т. 9. –С. 267–268.
- ⁸⁸ *AGAD.* Див. Додаток №1. Український переклад кримської версії зборівського договору 1649 р. подано у розд. I, §3.
- ⁸⁹ *AGAD.*
- ⁹⁰ Львівська наукова бібліотека ім. В. Стефаника НАН України. –Ф. Осолінських. –№225. –С. 242–243. Копія; *AGAD* у Варшаві. –Листи посольств. –Рук. 35. –Арк. 21–22зв. Копія; *ЦДІА.* –Ф. 1230. –Оп. 1. –Спр. 185. –Арк. 32–33. Фотокопія; *ДБХ.* –Док. №67. –С. 126–127. Лист Богдана Хмельницького Яну II Казимиру про Вимоги Війська Запорозького від 17 серпня 1649 р.
- ⁹¹ Відповідь короля Польщі Яна II Казимира – лист Богдану Хмельницькому, серпень 1649 р., виданий у збірці документів:

- АЮЗР. –Т. 3. –С. 412. Цей лист є в книзі королівської канцелярії Московського архіву міністерства закордонних справ (арк. 12), опублікований у праці: Будицкий П. Н. *О Богдане Хмельницком*. –Харьков, 1882. –С. 69; див.: Грушевський М. *Історія України-Руси*. –Т. 8. –Ч. III. –С. 203–204.
- ⁹² АЮЗР. –Т. 3. –С. 395; Грушевський М. *Історія України-Руси*. –Т. 8. –Ч. III. –С. 203, 209. Історики разом з М. Грушевським використовують відому записку дипломатичного агента, дяка Григорія Кунакова (АЮЗР. –Т. 3, від грудня 1649 р.) як документ, щоб довести, що між кримським ханом і гетьманом під час Зборівських переговорів були тертя. Одначе Г. Кунаков не зазначає, звідки він взяв записку, а жодне інше джерело її не підтверджує. Навпаки, хан розв'язав руки Хмельницькому, і він міг подати королеві такі вимоги, які він вважав за потрібне, без того, щоб мати інцидент із ханом, з яким він повинен був залишатися в добрих стосунках. «Статті» Кунакова з року 1648 (АЮЗР. –Т. 3. –С. 288–289) щодо оцінки Зборівського і Переяславського договорів створили базу для концепції Олександра Оглобліна про двоєвладдя у Зборівському договорі 1649 р. і єдиновладдя у Переяславському договорі 1654 р.; див.: Оглоблін Олександр. *Проблема державної влади на Україні за Хмельниччини й Переяславська угода 1654 р.*//Студії із історії України. –Нью-Йорк–Київ–Торонто, 1995. –С. 118–130. Вважаю, що так звані «Статті» Кунакова з 1648 р. не мають жодного відношення до статей Зборівського договору 1649 р.
- ⁹³ АЮЗР. –Т. 3. –С. 413–414.
- ⁹⁴ Kubala Ludwik. *Szkice historyczne*. –Серія I. –С. 121.
- ⁹⁵ Там само.
- ⁹⁶ Там само.
- ⁹⁷ АЮЗР. –Т. 3. –С. 413.
- ⁹⁸ Грушевський М. *Історія України-Руси*. –Т. 8. –Ч. III. –С. 203.
- ⁹⁹ Смолій В. А., Степанков В. С. *Богдан Хмельницький: Соціально-політичний портрет*. –К., 1993. –С. 190.
- ¹⁰⁰ AGAD; АЮЗР. –Т. 3. –С. 413–414.
- ¹⁰¹ Soysal. *Jartyki...* –Jartyki №3, 4, 5, 6. –С. 24–29. Це докторська дисертація автора, який переклав з турецької мови на польську кримські Ярлики з часів Яна Казимира і захистив її у Ягеллонському університеті м. Кракова. Абула Зігні Соїсал, за походженням кримський татарин, який жив на еміграції у Варшаві і зібрав в одну збірку всі кримські Ярлики, що належать до володіння короля Яна II Казимира, з Польського Державного архіву давніх актів у відділі “татарських” документів, а також з інших польських зібрань документів, зокрема з музею князів Чарторийських у Кракові. Праця Абули Зігні Соїсала,

- який здобув сходознавчу освіту у Краківському університеті, побачила світ у 1939 р. у видавництві Східного інституту, де він працював, у Варшаві. Майже весь тираж цієї книжки було знищено під час Другої світової війни, так що це видання є бібліографічною рідкістю і невідоме поза Польщею. Цитую з примірника (ксерокс), який ласкаво подарував академіку Омеляну Прицаку польський османіст Зигмунт Абрагамович.
- ¹⁰² Там само. –Jarłyk №3. –С. 24.
- ¹⁰³ Газі – арабське ім'я, яке означає “борець за релігію”, “ага” в перекладі з турецької мови – “особа привілейованого стану, пан над слугами, чиновник, воєначальник”. Див.: Севортян Э. В. *Этимологический словарь тюркских языков.* –М., 1974. –С. 70.
- ¹⁰⁴ Soysal. *Jarłyki...* –Jarłyk №3. –С. 25.
- ¹⁰⁵ Там само. –Jarłyk №4. –С. 25–26.
- ¹⁰⁶ Там само. –Jarłyk №5. –С. 26.
- ¹⁰⁷ Там само. –С. 27.
- ¹⁰⁸ Там само. –Jarłyk №6. –С. 28.
- ¹⁰⁹ Там само. –С. 28–29.
- ¹¹⁰ Там само. –С. 29.
- ¹¹¹ На'іма. *На'іма Таріхі.* –Т. 5. –С. 274.
- ¹¹² Там само. –С.274–275; див. також: Смолій В. А., Степанков В. С. *Богдан Хмельницький: Хроніка життя та діяльності.* –К., 1994 –С. 158: “У Стамбулі великий візир прийняв українське посольство, дата подається – 14 березня 1653 р.”.
- ¹¹³ Pritsak Omeljan. *Das erste türkisch-ukrainische Bündnis (1648)*// Oriens. –Т. VI. –Leiden, 1953. –№2. –С. 295.
- ¹¹⁴ Акчокракли Осман. *Татарська поема Джан-Мухамедова*// Східний світ. –Харків, 1930. –Ч. 12. –С. 163–170. Передрук у рубриці «Зі спадку наших попередників»: Східний світ. –К., 1993. –№1. –С. 134–139. Татарська поема Джан-Мухамедова частково опрацьована кримським істориком Османом Акчокракли. В ній йдеться про союзний похід Іслам Гірея III і Тугай-бея з Богданом Хмельницьким на Польщу в 1648–1649 рр. (за рукописом з матеріалів етнографічної експедиції Кримського НКО по Криму влітку 1925 р.).
- ¹¹⁵ Pritsak Omeljan. *Das erste türkisch-ukrainische Bündnis (1648)*// Oriens. –Т. VI. –№2. –С. 295.
- ¹¹⁶ *Senai*/Wyd. Abrahamowicz. –С. 108. Польський османіст (галицько-караїмського роду) Зигмунт Абрагамович видав у 1971 р. текст, переклад і коментар (на жаль, без індексу) кримського історичного твору «Історія Хана Іслам Гірея III». Автором є Гаджі Мегмед Сенай, який писав цей панегірик на замовлення ханського великого візира Сефер Газі-аги і закінчив цю хроніку

1 серпня 1651 р. Цінним у праці є інформація з діяріїв трьох кримських походів на Україну — двох Іслам Гірея III (1648, 1649 рр.) і Калги (наступника престолу) восени 1649 р., в яких є багато дат і топографічного матеріалу.

- ¹¹⁷ Там само. — С. 108.
- ¹¹⁸ Там само. — С. 126.
- ¹¹⁹ Там само. — С. 104.
- ¹²⁰ Там само. — С. 115.
- ¹²¹ Там само. — С. 116.
- ¹²² Там само. — С. 117.
- ¹²³ Там само. — С. 119.
- ¹²⁴ Там само. — С. 124.
- ¹²⁵ Там само. — С. 126.
- ¹²⁶ Термін “Лист” офіційно вживався на Україні для визначення дипломатичного листування на відміну від документів, що виходили з військової канцелярії і стосувалися внутрішніх справ (універсал, наказ). Іноді “Листом” називався також універсал, див.: ДБХ. — № 15, 39, 89. В листуванні з російським урядом свої звернення гетьман називав “Листами”. В традиційному російському діловодстві слово “Лист” уживалося щодо цих гетьманських документів. Посол, посольська місія ставали тоді повноважними, коли одержували підписаного гетьманського Листа, адресованого главі відповідної держави чи уряду. Збереглася значна кількість таких гетьманських Листів. Тепер відомі Листи опубліковано у збірнику ДБХ.
- ¹²⁷ ДБХ. — Док. № 4. — С. 33–36.
- ¹²⁸ Там само. — Док. № 7. — С. 41–44.
- ¹²⁹ Там само. — Док. № 10. — С. 48–49.
- ¹³⁰ Там само. — Док. № 65. — С. 122–124.
- ¹³¹ Там само. — Док. № 66. — С. 124–126.
- ¹³² Там само. — Док. № 69. — С. 131–133.
- ¹³³ Там само. — Док. № 99. — С. 168–169.
- ¹³⁴ Там само. — Док. № 243. — С. 338–341.
- ¹³⁵ Там само. — Док. № 279. — С. 381–383.
- ¹³⁶ Там само. — Док. № 288. — С. 396–398.
- ¹³⁷ Там само. — Док. № 279. — С. 381–383.
- ¹³⁸ АЮЗР. — Т. 10. — С. 235–237; див.: Грушевський М. *Історія України-Руси*. — Т. 9. — Ч. II. — С. 760–761.
- ¹³⁹ АЮЗР. — Т. 8. — С. 326, 328, 329; *Жерела...* — Т. 12. — С. 139; див. також: *Статейный список Суханова*//Христианское чтение. —

1883. –Т. X. –С. 693; Т. XI. –С. 685; РДАДА. Польські справи. 1650. –С. 8; Соловьев С. М. *История России с древнейших времен.* –М., 1961. –Т. V. –Кн. 9–10. –С. 572–574.
- ¹⁴⁰ *Senai/Wyd. Abrahamowicz.* –С. 108–126.
- ¹⁴¹ Miaskowski Wojciech. *Diariusz drogi do Wojska Zaporoskiego J. m. p. Wewody brasławskiego s ich mościów panów podkomorzego Lwowskiego chorążego nowogródskiego, podczaszego braclawskiego pana Smiarowskiego, sekretarza Komisarzów i Kolegów jego, napisany przez pana podkomorzego Lwowskiego 1649//Памятники...* –Т. 1. –С. 314–329.
- ¹⁴² Michałowski Jakób. *Księga pamiętnicza.* –С. 375–376. У примітках 141–147 я цитую лише слова Б. Хмельницького: “Wybiju z laskoj newolej narod weś ruski. A szto perwej o szkodę i krywdu swoju wojował, teper wojowaty budu o wiru prawosławnoju naszoju. Prawda to jest, żem ja lichy i mały człowiek, ale mi to boh dal, żem jest jedynawładcą i samodzierzcą Ruskim”.
- ¹⁴³ “Patriarcha illustrissimi princeps tytul dał mu...”.
- ¹⁴⁴ “Dosyć nam na Ukraini i Podolu i Wołyniu, teper dosyt wczasu i dostatku w zemli i kniaztwie swym po Lwow, Chełm i Halicz. A stanąwszy nad Wisłą, powiem dalszym lachom: Sedijte a molcijte lachy”.
- ¹⁴⁵ “Tedy możniejszych lachów, diaków i kniaziów tam nażenu. A budut li i za Wisłoju brykaty, znajdu ja ich tam pewnie. Ne postoit mi noga żadnoho kniazia szlachotki tu w Ukraini, a zachoczut li chliba z nami jisty, nechaj że Wojsku zaporowskiemu posłuszny budet, na korola ne brykajet”.
- ¹⁴⁶ “Na co punkt de numero rejestrowych kozaków, aby ich bylo 12, choć i 15 tysięcy Chmiel odpowiedział: “Na szto ich tak mało pisaty, koli ich możet byty na sto tysięcy; tylko ich bydet, kolko zachoczuz”.
- ¹⁴⁷ “Pomożet mi to czerń wsiaja po Lublin i Kraków, której ja ne odstuplu, bo to prawa ruka naszaja, zebyšte chłopstwa nie zniosszy, w kozaki nie uderzyli. Przytym Tochaj bej blisko mene jest, moj brat, moja dusza, jedyny sokoł na switi, gotow sie uczynyty, szto ja zachoczuz. Zaraz wieczna naszaja kozackaja z nemi przyjaźń, kotorej swiat ne rozerwet.”
- ¹⁴⁸ “Za hranicju na wojnu ne pojdu, szabli na turki i tatory ne podnesu”.
- ¹⁴⁹ *Жерела...* –Т. 12. –С. 118.
- ¹⁵⁰ Kaczmarczyk Janusz. *Bohdan Chmielnicki.* –С. 168–169.
- ¹⁵¹ Блок Марк. *Апология истории.* –М., 1986. –С. 38.
- ¹⁵² Барабой А. З. *К вопросу о причинах присоединения Украины к России в 1654 году//Историк-марксист.* –1939. –№2. –С. 288–297.

- ¹⁵³ Мацьків Теодор. *Повстання Богдана Хмельницького та Зборівський договір у західноєвропейських джерелах*//Український історик. –Т. 32 (1995). –С. 154–164; Т. 34 (1997). –С. 80–90; Т. 35 (1998). –С. 135–149. Англійський текст Зборівського договору 1649 р. див.: Український історик. –Т. 7 (1970). –С. 110–121; Zborowski traktat pokojowy w pracie angielskiej z 1649 roku *Sprawozdania z czynności i posiedzeń Polskiej Akademii Umiejętności*. – Kraków, 1997. –Т. LXI. –С. 146–155; *Der ukrainisch-polnische Friedensvertrag von Zboriv in der deutschen Fassung von 1649 und seine Vorgeschichte*//Zeitschrift für Ostforschung. –1993. –Т. 42. – № 1. –С. 21–39.

Частина третя

- ¹ Pritsak Omeljan. *Das erste türkisch-ukrainische Bündnis (1648)//Oriens.* – Leiden, 1953. –Т. 6. –№2. –С. 266–298.
- ² *Воссоединение...* –Т. 2. –Док. №43. –С. 93.
- ³ Rypka J. *Aus der Korrespondenz der Hohen Pforte mit Bohdan Chmelnickij//Z Dějin Vychodni Evropy a Slovanstva (Festschrift Jaroslav Bidlo).* –Прага, 1928. –С. 488–489.
- ⁴ Rypka J. *Weitere Beiträge zur Korrespondenz der Hohen Pforte mit Bohdan Chmel'nickij//Archiv Orientální.* –Прага, 1930. –Т. 2. –№2. –С. 268–272.
- ⁵ ЦДІА. –Ф. Колекція грамот російських царів та універсалів українських гетьманів. –Оп. 2. –Спр. 25а. –Арк. 1–2 із заголовком: «Копія listu Chmielnickiego do cesarza tureckiego de data z Czehryna, die 27 novembris 1651» (копія).
- ⁶ Shaw Stanford J. *History of the Ottoman Empire and Modern Turkey.* – Cambridge, London, 1976. –Т. 1. –С. 203–207, див.: с. 205: The Regime of Tarhoncu Ahmet Paşa: 20 Червня, 1652; 31 Березня, 1653.
- ⁷ РДАДА. –Ф. 210. Севський стіл. –Стовп. 179. –Арк. 479–480.
- ⁸ ДБХ. –Док. №345. –С. 461–463. –Дата помилкова. Із змісту видно, що Лист написаний після повернення Богдана Хмельницького із походу на Львів, тобто не раніше кінця листопада 1655 р. Див. прим. 1, с. 46. Лист знаходиться в Угорському державному архіві в перекладі угорською мовою. Опубліковано: *Monumenta Hungariae. Historica.* I. Diplomacziai emlékek. –Т. 23. –Budapest, 1903. –С. 254–257.
- ⁹ Fisher Alan W. *The Crimean Tatars.* –Stanford, 1978. –С. 14–16, 19, 45.
- ¹⁰ Гвоздик-Прицак Л. *Економічна і політична візія Богдана Хмельницького та її реалізація в державі Військо Запорозьке.* –К., 1999. –С. 118.
- ¹¹ РДАДА. –Ф. 89. «Сношения России с Турцией». –Оп. 2. 1651 г. –№26. Оригінал Грамоти турецького султана Мегмеда IV гетьману Богдану Хмельницькому зберігається в Москві у РДАДА, але неправильно датований упорядниками 1647 р., тоді як Б. Хмельницький був чигиринським сотником і ще не починав повстання. Омелян Прицак у 1991 р. допоміг виправити каталог РДАДА. Прочитавши з турецької мови XVII ст. Грамоту, вчений встановив дату, написану султаном: *Rebi'-ül-evvel* 1061 h

- (року від Гіджри); у перекладі на християнський календар це декада від 22 лютого до 3 березня 1651 р. В документі пишеться, що турецький султан Мегмед IV приймає під свій протекторат козацького гетьмана Богдана Хмельницького з усім Військом Запорозьким, так зване *'ahd-nāme* — договір, а умови й обов'язки будуть вислані окремим Листом.
- ¹² Рурка J. *Weitere Beiträge...* — С. 268–272. Факсиміле оригіналу (турецький текст) і німецький переклад турецької Грамоти 1651 р.
- ¹³ РДАДА. —Ф. 124. Малоросійський приказ. —Стовп. 7/5819. — Арк. 207–209. Копія Листа Б. Хмельницького від 5 серпня 1650 р. писана українською мовою із заголовком: «Список с Листа, каков послан от гетьмана к турецькому царю».
- ¹⁴ Центральний архів давніх актів у Варшаві. —Ф. Коронний Варшавський архів. Козацькі справи. —Папка. 42. —Спр. 27. —№6. Копія Листа Богдана Хмельницького від вересня 1651 р., писаного польською мовою до турецького султана.
- ¹⁵ ЦДІА. —Ф. Колекція грамот російських царів та універсалів українських гетьманів. —Оп. 2. —Спр. 25-а. —Арк. 1–2. Копія Листа Богдана Хмельницького від 27 листопада 1651 р., писаного польською мовою турецькому султану із заголовком: «Kopia listu Chmielnickiego do cesarza tureckiego de data z Czehryna, die 27 novembris 1651».
- ¹⁶ ДБХ. —Док. №345. —С. 461–463. Переклад угорською мовою Листа Богдана Хмельницького турецькому султану, писаного в кінці листопада — на початку грудня 1655 р.
- ¹⁷ Геттінгенський університет. Бібліотека. Збірник копій турецьких документів. Копія Грамоти турецького султана Мегмеда IV гетьману Богдану Хмельницькому від 10 серпня 1650 р.: *Kodex Gött. Turc. 29.* —Арк. 87а–87b, видав факсиміле оригіналу (турецький текст) і німецький переклад Рурка J. *Aus der Korrespondenz.* —С. 488–489.
- ¹⁸ РДАДА. —Ф. 89. «Сношения России с Турцией». —Оп. 2. 1651 г. — №26. Оригінал Грамоти турецького султана Мегмеда IV козацькому гетьману Б. Хмельницькому від 22 лютого — 3 березня 1651 р. знаходиться в Москві у РДАДА. Проблемою цієї турецької грамоти в історіографії займалися кілька вчених: Буцинський П. Н. у монографії: *О Богдане Хмельницком.* —Харьков, 1882. —С. 114–117. Джерельною базою автора були мемуари тогочасного подільського судді, видані у: *Pamiętniki do panowania Zygmunta III, Władysława IV, Jana Kazimierza.* —Ч. II. —С. 54; Костомаров М. І. у монографії: *Богдан Хмельницкий — данник Оттоманской Порты*//Собрание сочинений. —СПб., 1905. —Т. XIV. —С. 605; Грушевський М. *Історія України-Руси.* —Т. 9. —

Ч. I. –С. 60–64, 134–137; –Т. 9. –Ч. II. –С. 1540–1544, доповнення до с. 60, 135–137; Смирнов В. Д. *Крымское ханство под верховенством Оттоманской Порты*. –СПб., 1887. –С. 550. Вчені мали польські переклади XVII ст. Грамоти турецького султана Мегмеда IV гетьману Богдану Хмельницькому з неправильно відчитаними датами. Факсиміле оригіналу Грамоти був виданий разом із польським перекладом XVIII ст., завіреним перекладачем *Antonius Crutta* в королівській канцелярії в 1789 р.: *Памятники...* –Т. 3. Також спеціально для «*Памятников...*» був підготовлений французький переклад турецької Грамоти провідного тогочасного османіста *Josef-a Hammer-a* (Гаммера-Пурпшталя). Остаточний переклад турецької Грамоти від 1651 р. німецькою мовою видав чеський сходознавець Ян Рипка на підставі копії із Геттінгенського університету. Це факсиміле оригіналу (турецький текст) і німецький переклад: Рупка J. *Weitere Beiträge...* –С. 268–272. Ян Рипка знайшов у копіярії Геттінгенського університету вищезгадані копії турецьких Грамот і видав їхній текст у фотокопії, транскрипції і німецькому перекладі. Вчений написав низку статей про українсько-турецькі взаємини: одна, до часів Богдана Хмельницького, написана разом із Дмитром Дорошенком: *Dorošenko D., Rypka J. Polsko, Ukrajina, Krym a Vysoká Porta v první pol. XVII stol.*//*Časopis Národního Musea*. –Praha, 1936. –С. 1–32. Три статті з часів Богдана Хмельницького: Рупка J. *Aus der Korrespondenz...* –С. 482–498; *Weitere Beiträge...* –С. 262–283; *Další příspěvek ke korespondenci Vysoké Porty s Bogdanem Chmelnickým*//*Časopis Národního Musea*. –Praha, 1931. –С. 209–231, і одна стаття з часів гетьмана Петра Дорошенка, написана Яном Рипкою разом із Дмитром Дорошенком: *Dorošenko D., Rypka J. Heitman Petr Dorošenko a jeho turecká politika*//*Časopis Národního Musea*. –Praha, 1933. –С. 1–55.

- ¹⁹ Лист великого візира Мелек Агмед Паші у справі протекторату гетьману Б. Хмельницькому, писаний того самого дня, що й Грамота султана, в оригіналі зберігається в архіві кн. Чарторийських у Кракові (Музей. –Код. №609); Геттінгенський університет. Бібліотека. *Kodex Gött. Turc.* 29. –Арк. 95b (копія). Факсиміле оригіналу (турецький текст) і німецький переклад (таблиця 38) видав: Рупка J. *Weitere Beiträge...* –С. 273–279.
- ²⁰ Грамота турецького султана Мегмеда IV кримському хану Іслам Гірею III від 1651 р. написана тієї самої дати, між 22 лютого до 3 березня, про допомогу Б. Хмельницькому проти Польщі. Факсиміле оригіналу (турецький текст) і німецький переклад видано з копії бібліотеки Геттінгенського університету. –*Kodex Gött. Turc.* 29. –Арк. 94b–95a. Опубліковано: Рупка J. *Weitere Beiträge...* –С. 279–282.

- 21 Лист Богдана Хмельницького турецькому султану Мегмеду IV від 5 серпня 1650 р. Копія знаходиться в РДАДА. –Ф. 124. Малоросійський приказ. –Стовп. 7/5819. –Арк. 207–209, із заголовком: «Список с Листа, каков послан от гетьмана к турецькому царю». Оpubліковано: АЮЗР. –Т. 8. –С. 354; *Воссоединение...* –Т. 2. –С. 438; ДБХ. –Док. №107. –С. 177–178.
- 22 Лист Богдана Хмельницького турецькому султану Мегмеду IV від вересня 1651 р. зберігається у копії: Центральний архів давніх актів у Варшаві. –Ф. Коронний Варшавський архів. Козацькі справи. –Папка. 42. –Спр. 27. –№6, 45; ЦДІА. –Ф. Колекція фотокопій документів про визвольну війну українського народу (1648–1654 рр.) –Оп. 1. –Спр. 112. –Арк. 2–3, фотокопія. Оpubліковано: ДБХ. –Док. №147. –С. 225–226; Буцинский П. Н. *О Богдане Хмельницком*. –Харьков, 1882. –С. 126–127.
- 23 Лист Богдана Хмельницького турецькому султану Мегмеду IV від 7 грудня 1651 р. Копія Листа зберігається у ЦДІА. –Ф. Колекція грамот російських царів та універсалів українських гетьманів. –Оп. 2. –Спр. 25а. –Арк. 1–2, із заголовком: «Kopia listu Chmielnickiego do cesarza tureckiego de data z Czehryna, die 27 novembris 1651». Оpubліковано: ДБХ. –Док. №153. –С. 233–234.
- 24 Там само. –Док. №345. –С. 461–463. Оpubліковано: *Monumenta Hungariae. Historica*. –Т. 23. –С. 254–257.
- 25 Прицак Омелян. *Ще раз про союз Богдана Хмельницького з Туреччиною*//УАЩ. –Вип. 2. –К., 1993. –Т. 5. –С. 177–192.
- 26 Midhat Sertoğlu. *Muhteva bakımdan. Başvekalet Arşivi*. –Ankara, 1955.
- 27 На'іма. *На'іма Тарихі*. У 6 т. –Вид. 3-тє. –Істамбул, 1280–1283 (1863–1866); Pritsak Omeljan. *Das erste türkisch-ukrainische Bündnis (1648)*//Oriens. –Т. 6. –С. 266–298.
- 28 Прицак Омелян. *Ще раз про союз Богдана Хмельницького з Туреччиною*//УАЩ. –С. 177–178.
- 29 На'іма. *На'іма Тарихі*. –Т. 4. –С. 279–280.
- 30 Прицак Омелян. *Ще раз про союз Богдана Хмельницького з Туреччиною*//УАЩ. –С. 189.
- 31 Pritsak Omeljan. *Das erste türkisch-ukrainische Bündnis (1648)*//Oriens. –Т. 6. –С. 288. Чому великий візир Агмед Газер-пара Паша виніс догану кримському хану Іслам Гірею III? Тут На'іма добре відчув проблему татарського і турецького договорів 1648 р. з Богданом Хмельницьким, яка все ж була взаємною. З однієї сторони, татарська кіннота – це важливий компонент військових операцій, з іншої – як хан далі пише, татари не займаються ані хліборобством, ані торгівлею, а тільки здобичництвом.

І тут хан особисто не міг цієї ситуації змінити. Очевидно, Б. Хмельницький це знав, мусив брати до уваги, і однак гетьман намагався щось змінити, мабуть, поскаржився турецькому правлінню, і воно винесло кримському хану догану за те, що він напав на союзника. Проте через революцію в Туреччині і страту султана Ібрагіма I та великого візира Агмед Газер-пара Паші цей епізод згодом На'іма назвав "закиди колишнього візира".

- ³² Договір між Портою і Військом Запорозьким від липня 1648 р., одна його складова – Чорноморська Конвенція – був виданий у Москві у 1822 р. в офіційному російському збірнику: *СГД*. – С. 444–447. Оскільки документ написаний польською мовою, академік І. П. Крип'якевич у 1939 р. надрукував свій український переклад з коментарем. Див.: Крип'якевич І. П. *Відвічна вісь України//Сьогодні й минуле*. – Львів, 1939. – Т. 1. – С. 24–29. На турецько-український договір першої половини XVII ст. звертає увагу учень І. П. Крип'якевича Омелян Прицак, котрий опублікував його з німецьким перекладом у міжнародному журналі «*Oriens*», який був спонсорований турецьким урядом, у статті: *Das erste türkisch-ukrainische Bündnis (1648)//Oriens*. – Leiden, 1953. – Т. 6. – С. 266–298. Омелян Прицак присвятив її своєму приятелю, тодішньому міністру закордонних справ Туреччини, Mehmet Fuad Köprülü, щоб тим самим звернути увагу турецьких учених на цей невідомий факт з їхньої історії. У такий спосіб учений ввів до наукового обігу турецько-український договір і Чорноморську Конвенцію, встановивши правильну дату – липень 1648 р. Через сорок років О. Прицак знову повертається до цієї проблеми, і в Україні виходить його нова стаття: «Ще раз про союз Богдана Хмельницького з Туреччиною», в якій він обґрунтував ту подію турецькими й українськими джерелами: *УАЩ*. – Вип. 2. – Т. 5. – С. 177–192.
- ³³ Грамота турецького султана Мегмеда IV гетьману Богдану Хмельницькому з усім Військом Запорозьким від 10 серпня 1650 р.: збірник копій турецьких документів: *Kodex Gött. Turc.* 29. – Арк. 87a–87b; факсиміле оригіналу (турецький текст) і німецький переклад вид.: Рурка J. *Aus der Korrespondenz...* – С. 488–489. Обидві праці Яна Рипки були позитивно рецензовані М. Грушевським: *З приводу листування Б. Хмельницького з Оттоманською Портою//Україна*. – 1930. – №42. – Липень. – С. 3–7. Рецензія на другу працю Яна Рипки призначалася тому ж таки журналу «*Україна*» у 1930 р., але номер не вийшов. Цю рецензію через сімдесят років опублікували П. Сохань, В. Ульяновський, С. Кіржаєв у книзі: *Михайло Грушевський і Academia: ідея та змагання*. – К., 1993. – С. 314–316.

- ³⁴ Дата турецької Грамоти написана 12 saban 1060 р. від Гіджри, що відповідає 10 серпня 1650 р. за християнським календарем. Див.: *Wüstenfeld-Mahlersche. Vergleichungs-Tabellen*; 3-тє видання здійснив: Bertold Spuler. – Wiesbaden, 1961. – С. 23.
- ³⁵ Рурка J. *Aus der Korrespondenz...* – С. 489. Цей та інші османські документи подано тут у вільному перекладі, без східних риторичних прикрас.
- ³⁶ Shaw Stanford J. *History of the Ottoman Empire and Modern Turkey*. – Т. 1. – С. 204.
- ³⁷ РДАДА. – Ф. 124. Малоросійський приказ. – Стовп. 7/5819. – Арк. 207–209. Копія із заголовком: «Список с Листа, каков послан от гетьмана к турецькому царю».
- ³⁸ *Жерела...* – Т. 12. – Док. № 128. – С. 139. Ренігер до цісаря Фердинанда III. Царгород, 10 жовтня 1650 р. Оригінал Листа знаходиться у Державному архіві у Відні, Turcsica.
- ³⁹ *Kodex Gött. Turc. 29*. – Арк. 101-b. Факсиміле (турецький текст) і німецький переклад вид.: Рурка J. *Weitere Beiträge...* – С. 268–272. Оригінал турецької Грамоти 1651 р. зберігається у РДАДА. – Ф. 89. «Сношення России с Турцией». – Оп. 2. 1651 г. – № 26.
- ⁴⁰ Рурка J. *Weitere Beiträge...* – С. 272.
- ⁴¹ РДАДА – Ф. 89. «Сношення России с Турцией». – Оп. 2. 1651 г. – № 26. Оригінал турецької Грамоти від 1651 р.
- ⁴² *Памятники...* – Т. 3. – С. 438.
- ⁴³ Архів кн. Чарторийських у Кракові. – Музей. – Код. № 609. Оригінал Листа великого візира Мелек Агмед Паші від 1651 р.
- ⁴⁴ *Kodex Gött. Turc. 29*. – Арк. 94-b–95-a. Копія Грамоти султана Мегмеда IV кримському хану Іслам Гірею III.
- ⁴⁵ Рурка J. *Weitere Beiträge...* – С. 262–283. Див. також: Грушевський М. *Історія України-Руси*. – Т. 9. – Ч. I. – С. 131–138; – Т. 9. – Ч. II. – С. 1539–1541, 1543–1549.
- ⁴⁶ Рурка J. *Weitere Beiträge...* – С. 273–279. Історія цього Листа, що під Берестечком дістався в руки полякам, а звідти потрапив до архіву кн. Чарторийських у Кракові, правдоподібно, тієї самої дати: 22 лютого – 3 березня 1651 р.
- ⁴⁷ Рурка J. *Weitere Beiträge...* – С. 277–278.
- ⁴⁸ *Kodex Gött. Turc. 29*. – Арк. 94b–95a. Факсиміле (турецький текст) і німецький переклад вид.: Рурка J. *Weitere Beiträge...* Текст арабським письмом. – С. 279–280; факсиміле (тур. текст). – С. 281; переклад нім. мовою. – С. 282–283.
- ⁴⁹ Лист султана Мегмеда IV кримському хану Іслам Гірею III від 22 лютого – 3 березня 1651 р. про протекторат Війську Запорозькому. В османській політичній термінології *‘ahd* означав

- договір на зразок договору Бога з ізраїльцями, поданому у Старому Заповіті: *Islam Ansiklopedisi*. –Т. 1. –Istanbul, 1950. –С. 156.
- ⁵⁰ Грушевський М. *Історія України-Руси*. –Т. 9. –Ч. I. –С. 60, 64, 131–138; –Т. 9. –Ч. II. –С. 1539–1541, 1543–1544, 1549.
- ⁵¹ ДБХ. –Док. №345. –С. 461–463. Переклад угорською мовою Листа Богдана Хмельницького Мегмеду IV від кінця листопада – початку грудня 1655 р. про умови протекторату зберігається в Угорському державному архіві.
- ⁵² ДБХ. –Док. №345. –С. 462.
- ⁵³ Kolodziejczyk Dariusz. *Ejalet Kamieniecki*. –Warszawa, 1994. –С. 51 “W odróżnieniu od (hospodarów moldawskiego i wołoskiego) Doroszenko nie musiał jednak płacić daniny, a jedynie służyć sultanowi z wojskiem zaporoskim”.
- ⁵⁴ Дорошенко Дмитро. *Гетьман Петро Дорошенко: огляд його життя і політичної діяльності*. –Нью-Йорк, 1985. –С. 261.
- ⁵⁵ Турецький державний архів в Істамбулі. –Т. 6. Başbakanlık; відділ Bab-i'Ali, Nâme-i hümayûn, 6–227. Зберігається оригінал турецького договору з гетьманом Пилипом Орликом від 29 грудня 1711 р.
- ⁵⁶ Dorošenko D., Rypka J. *Hejtman Petr Dorošenko a jeho turecká politika*//*Časopis Národního Musea*. –С. 1–55.
- ⁵⁷ Ostrowski Zameyszowicz Jan. *Svada latina*. –Lublin, 1747. –Epistolaе. –С. 49–50; див. прим. 54. –С. 260.
- ⁵⁸ АЮЗР. –Т. 9. –С. 173–174.
- ⁵⁹ Dorošenko D., Rypka J. Op. cit. –С. 40; *Kodex Gött. Turc.* 29. –Арк. 212b–213a. Копія грамоти султана Мегмеда IV гетьману Петру Дорошенкові від 1 травня 1669 р.
- ⁶⁰ Оригінал турецького договору з гетьманом Пилипом Орликом від 28 грудня 1711 р. знаходиться в Турецькому державному архіві в Істамбулі, див.: прим. 55. Оригіналу латинського тексту договору поки що не знайдено. Документ видав Омелян Прицак із транскрипцією тексту турецького оригіналу договору і коментарем до нього: *УАЩ*. –К. 1992. –Вип. 1. –Т. 4. –С. 307–320. Назву статті див. у прим. 61.
- ⁶¹ Прицак Омелян. *Один чи два договори Пилипа Орлика з Туреччиною на початку другого десятиліття вісімнадцятого століття*//*УАЩ*. –Вип. 1. –Т. 4. –С. 307–320. Договір див. на с. 310.
- ⁶² Там само. –Див. прим. 61; Див. також: Борщак Ілько. *Гетьман Пилип Орлик і Франція*//*ЗНТШ*. –Львів, 1924. –Т. 134–135. –С. 85–87, 133–134; Крупницький Б. *Гетьман Пилип Орлик*. –Варшава, 1938; крім того: *Гетьман Пилип Орлик*. –Мюнхен, 1956. –С. 31–53. Інструкція Пилипа Орлика була видана Осипом Бодяньським. Див.: *Переписка и другие бумаги шведского ко-*

роля Карла XII, польського Станіслава Лещинського, татарського хана, турецького султана, Генерального Писаря Ф. Орлика...// Чтения в Императорском обществе истории и древностей российских. – М., 1847. – Кн. 1. – С. 61–66. Основні ідеї умов турецького договору погоджені з дев'ятою статтею Інструкції П. Орлика. В Інструкції Україна знаходиться по обох сторонах Дніпра, і також в ній говориться про Військо Запорозьке і народ Малої Росії. Особливу увагу приділено українській православній церкві під зверхністю Константинопольського патріарха.

- ⁶³ Н. Яковенко подає, що “пізніше [османське] посольство 1653 р. привезло гетьману санджаки-клейноди правителя, що визнав зверхність султана: булаву, шаблю, бунчук і кафтан”. Яковенко Наталя. *Нарис Історії України з найдавніших часів до кінця XVIII століття*. – К., 1997. – С. 195. Див. також: Смолій В. А., Степанков В. С. *Богдан Хмельницький. Хроніка життя та діяльності*. – К., 1994. – С. 161; Крип'якевич І. П. *Богдан Хмельницький*. – Вид. 2-е. – Львів, 1990. – С. 152–153. Тому що про це посольство не залишилося ніякого офіційного документа ані з козацької, ані з османської сторони, я не можу займатися тут тим сюжетом.

Частина четверта

- ¹ Сергиевич Владимир. *Древности русского права (Территория и население)*. – СПб., 1909. – Т. 1. – С. 625.
- ² Там само. – С. 624–625.
- ³ РДАДА. – Ф. Розрядний приказ. Московський стіл. – Стовп. 79. – Арк. 371–372.
- ⁴ *Воссоединение...* – Т. 1. – Док. №74. – С. 129; *Акты Московского государства*. – Т. 1. – №463. – С. 409–411.
- ⁵ РДАДА. – Посольський приказ. Ф. 79. «Сношения России с Польшей». 1638. – Спр. 2. – Арк. 394–398. Оpubліковано: *Воссоединение...* – Т. 1. – Док. №135. – С. 225.
- ⁶ Там само. – С. 224–225.
- ⁷ РДАДА. – Ф. Розрядний приказ. Білгородський стіл. – Стовп. 105. – Арк. 353–354.
- ⁸ *Воссоединение...* – Т. 1. – Док. №136. – С. 227.
- ⁹ РДАДА. – Ф. Розрядний приказ. Севський стіл. – Стовп. 112. – Арк. 230–241.
- ¹⁰ *Воссоединение...* – Т. 1. – Док. №162. – С. 273.
- ¹¹ РДАДА. – Ф. Розрядний приказ. Білгородський стіл. – Стовп. 314. – Арк. 167–168.
- ¹² *Воссоединение...* – Т. 2. – Док. №129. – С. 296.
- ¹³ Сергиевич В. *Древности русского права*. – Т. 1. – С. 625–688.
- ¹⁴ Дьяконов М. *Очерки общественного и государственного строя Древней Руси*. – СПб., 1908. – С. 250–284.
- ¹⁵ Винар Любомир. *Князь Дмитро Вишневецький*. – Мюнхен, 1964. – С. 28–36.
- ¹⁶ *Полное собрание русских летописей*. – СПб., 1904. – Т. 13 – Ч. 1. – С. 275.
- ¹⁷ Florja V. N. *The 1630 Zaporozhian Cossak Uprising//HUS*. – 1992. – Т. 16. – №1/2. – С. 172–173; РДАДА. – Ф. 52. «Сношения России с Грецией». – Оп. 1. 1630 г. – Стовп. 24. – Арк. 1–5.
- ¹⁸ Документи російських архівів з історії України: *Документи до історії Запорозького козацтва 1613–1620 рр.* – Львів, 1998. – Т. 1. – Док. №177. – Арк. 2. – С. 246; Арк. 14. – С. 249. 1620 р. після 28 січня до 28 квітня. Док. №177 під назвою: «Документи про

- приїзд у Москву посольства від гетьмана П. Сагайдачного на чолі з осавулом П. Одинцем» (арк. 2 –С. 246; арк. 14. –С. 249).
- ¹⁹ Соловьев С. М. *История России с древнейших времен.* –М., 1960. –Т. V. –Кн. 3. –С. 493. Вчений у цьому пожалуванні вбачає “кормління”.
- ²⁰ ДБХ. –Док. №4. –С. 33–36; док. №5. –С. 36–39; док. № 65. –С. 122–124; док. №67. –С. 126–127. *Лист №4*, червень 12 (2), 1648 р. під Білою Церквою до короля Володислава IV (хоч гетьман знав, що король помер, а новий, Ян Казимир, тільки буде обраний) з проханням зберегти Війська Запорозькому давні вольності (с. 33–36). *Лист №5*, червень 12 (2), 1648 р. під Білою Церквою – інструкція послам від Війська Запорозького до Володислава IV (с. 36–39). *Документ №65*, серпень 15 (5) 1649 р. під Зборовом. Лист до Яна Казимира про ставлення до короля (с. 122–124). *Документ №67*, серпень 17 (7) 1649 р., табір під Зборовом. Лист до Яна Казимира щодо Вимог Війська Запорозького.
- ²¹ Choniates Nicetas. *Historia. Corpus scriptorem historiae Byzantinae.* Вид. I. Bekker. –Bonn, 1835. –С. 583.
- ²² Константин Багрянородный. *De ceremonis aulae Byzantinae/* Вид. I. I. Reiske. Im 2 Bds. –Bonn, 1829–1830. –Т. I. –С. 77, 372; Т. II. –С. 19, 611; див. також: Hussey J. M. *The Cambridge Medieval History.* –Vol. IV *The Byzantine Empire.* –Р. II. Government, Church and Civilization. –Cambridge, 1967. –С. 7–11.
- ²³ Про пентархію: Papadakis Aristeides. *Pentarchy//The Oxford Dictionary of Byzantium.* –New York, Oxford, 1991. –Т. 3. –С. 1625–1626.
- ²⁴ Kazhdan A. P. *Patriarchate of Constantinople//The Oxford Dictionary of Byzantium.* –New York, Oxford, 1991. –Т. 1. –С. 520–523. Див. ще в тій самій «Візантійській енциклопедії» гасло: Ecumenical Patriarch (Т. 1. –С. 675). Див. також: Барсов Т. *Константинопольский патриарх и его власть над Русскою Церковью.* –СПб., 1878. –Глава I. Учреждение Константинопольского патриаршества. –С. 1–69; глава II. Утверждение и расширение преимуществ константинопольского патриарха и его кафедры. –С. 70–142; глава III. Присвоение константинопольскому патриарху титула “вселенский”. –С. 143–183; глава IV. Права и преимущества константинопольского патриарха. –С. 184–234; глава VIII. Русские митрополиты и их зависимость от константинопольского патриарха. –С. 443–543.
- ²⁵ Про Софію Палеолог див.: Vernadsky G. *Sophia Palaiologina (Paleolog), baptismal name Zoe//A History of Russia, the Dawn of the Modern Age.* –New Haven, Conn. –London, 1959. –Т. 4. –С. 17–26; Hellman M. *Moskau und Byzanz//Jahrbücher für Geschichte Os-*

- teuoras. –Berlin, 1969. –С. 321; Соловьев С. М. *История России с древнейших времен.* –Т. 5. –Кн. 3. –С. 45–64.
- 26 Каптерев Н. Ф. *Характер отношений России к Православному Востоку в XVI и XVII столетиях.* –Сергиев Посад, 1914. –Изд. 2-е; репринт. –Vaduz, 1968.
- 26-а РДАДА. –Ф. Посольский приказ. –Греческие дела. –1651. –Д. 28. –Арк. 1–4. Переклад; *Воссоединение...* –Т. 3. –Док. №10. –С. 19–20.
- 27 Вишенский Иван. *Сочинения.* –М.–Л., 1955. –С. 23. Глава 3. *Наказ автора залишатися при церковнослов'янській єдності:* “Евангелия и Апостола в церкви на литургии простым языком не выворачайте. По литургии же для зрозуменя людского попросту толкуйте и выкладывайте. Книги церковные всё и уставы словенским языком друкуйте. Скажу бо вам тайну великую: як диявол толикую завист имаєт на словенский язык, же ледве жив от гнѣва; рад бы его до щенты погубил и всю всю борбу свою на тоє двигнул, да его омерзит и во огиду и ненавист приведет”.
- 28 Каптерев Н. Ф. *Характер отношений России к Православному Востоку в XVI и XVII столетиях.* –С. 359–362.
- 29 Там само. –С. 359. Документ знаходиться в Москві: ЦГАДА, Главный Московский архив Министерства иностранных дел, 7159 (1652) год, №17. Греческие дела.
- 30 Каптерев Н. Ф. *Характер отношений России к Православному Востоку в XVI и XVII столетиях.* –С. 359.
- 31 Там само. –С. 362; ЦГАДА, Главный Московский архив Министерства иностранных дел, 7161 (1653) год, №5. Греческие дела.
- 32 Княгиня Вишневецька (Могилянка) Раїна (1589–1619), визначна українська меценатка XVII ст., була дочкою молдавського господаря Яреми, двоюрідною сестрою Київського митрополита Петра Могили, дружиною кн. Михайла. Див. також: Грушевський М. *Ілюстрована історія України.* –Київ–Львів, 1912; Вінніпег (передрук), 1919. –С. 272–273.
- 33 Грушевський М. *Історія української літератури* (Київська бібліотека давнього українського письменства. Студії. Т. 1). –К., 1995. –Т. 6 –С. 17–32.
- 34 Там само. –С. 33–40.
- 35 *Ипатьевская Летопись*/Вид. А. А. Шахматов//Полное собрание русских летописей. –СПб., 1908. –Т. 2. –С. 144. Митрополитом у 1051 р. в Києві був поставлений русин Іларіон, мабуть, найосвіченіша людина свого часу.
- 36 *Літопис Руський*/За Іпатським списком переклав Леонід Махновець. –К., 1989. –С. 95.

- 37 Прицак Омелян. *Вступ*//Староруські Київські і Галицько-Волинські літописи: Острозький список (Хлебніковський) і список Четвертинського (Погодінський)//УНІГУ. Гарвардська бібліотека давнього українського письменства: Корпус текстів. –К., 1990. –Т. 8. –С. 15–37.
- 38 Чубатий Микола. *Історія Християнства на Русі-Україні*/Вид. Українського Католицького Університету ім. Св. Климента Папи. –Рим, 1976. –Т. II. –Ч. I (1353–1458). –С. 76–86.
- 39 Там само. –С. 98–102.
- 40 Голубинский Е. *История русской церкви*. –М., 1900. –Т. 3. –С. 414–468.
- 41 Там само. –С. 469–515.
- 42 Карташев А. В. *Очерки по истории русской церкви*. –Париж, 1959. –С. 364–366.
- 43 РДАДА. –Ф. 52. «Сношения России с Грецией». –Оп. 1. 1630 г. –Столп. 24. –Арк. 1–5. Докладніше про документ див.: Florja N. B. *The 1630 Zaporozhian Cossak Uprising*//HUS. –С. 167–173.
- 44 Булыгин И. А. Алексей Михайлович//*Советская историческая энциклопедия*. –М., 1961. –С. 383.
- 45 Про перший українсько-шведський договір див.: частину V, розд. III, §1 цієї монографії.
- 46 Lipiński Waclaw. *Z dziejów Ukrainy*. –[Kraków]–Київ, 1912. –С. 514–519.
- 47 Смотрицький Мелетій. *Граматика*/Підготовка факсимільного видання В. В. Німчука. –К., 1979.
- 48 Холмський І. (Крип'якевич І.). *Історія України*. –Мюнхен, 1949. –С. 156.
- 49 *Історія Києва*/Ред. Ю. Ю. Кондуфор. –К., 1983. –Т. 2. –С. 12.
- 50 Lev Krevza's. *Obrona iednosci cerkiewney and Zaharija Kopystenskyj's. Palinodija*/With an Introduction by Omeljan Pritsak and Bohdan Struminsky. –Гарвардська бібліотека давнього українського письменства: Корпус текстів. –Cambridge, Massachusetts, 1987. –Т. III. –С. 71–595. Про полеміста Захарію Копистенського див. там само. –С. 31–44.
- 51 Прицак Омелян. *Чому катедри українознавства в Гарварді?*//Вибір статей на теми нашої культурної політики (1967–1973). –Кембридж, Масс., 1973. –С. 51.
- 52 Про історичні події цього періоду див.: Грушевський Михайло. *Історія української літератури*. –Т. 6. –С. 46.
- 53 Там само. –С. 48–49.
- 54 Отроковский В.М. *Тарасий Земка, южнорусский литературный дѣятель XVII в.* –Петроград, 1921. –Т. 96. –С. 22–23.

- 55 Беринда Памво. *Лексикон словенороський* («Лексіконъ славно-росскій и именъ Тлъкованіє»)/Підготовка тексту і вступна стаття В. В. Німчука. Серія наукової літератури. Пам'ятки української мови XVII ст. –К., 1961; про П. Беринду див.: Сичевская А. *Памва Беринда и его вирши на Рождество Христово и др. дни.* –К., 1912; Щеглова С. *Один із київських літератів XVII віку*//Науковий збірник за рік 1925. –К., 1925. –С. 85–109.
- 56 Грушевський Михайло. *Історія української літератури.* –Т. 6. –С. 51.
- 57 Зизаній Лаврентій. *Лексис. Синоніма славеноросская*/Підготовка текстів і вступні статті В. В. Німчука. Серія наукової літератури: Пам'ятки української мови XVI–XVII ст. –К., 1964.
- 58 Грушевський Михайло. *Історія української літератури.* –Т. 6. –С. 31. Формула “Київ – другий Єрусалим” була вченою метафорою, яку вживало вище київське духовенство від Йова Борецького до Феофана Прокоповича, але вона не мала політичного змісту, ніколи не здобула ширшої популярності і через те не увійшла до української ментальності. “Москва – третій Рим” – чітка політична програма творити імперію, як Рим. Тоді, коли “Київ – другий Єрусалим” не мав ніякої конкретної організуючої сили, бо Єрусалим ніколи не був центром якоїсь імперії, а лише батьківщиною релігій: єврейської і християнської. Тим самим не мав жодного відношення до організації світських політичних структур, тому був лише релігійно-літературною метафорою. Докладніше про це явище див.: Яковенко Н. *Символ “Богохранимого града” у Київській пропаганді 1620–1640-х років*// *Mediaevalia Ucrainica: ментальність та історія ідей.* –К., 1995. –Т. IV. –С. 52–75.
- 59 Грушевський М. *Історія України-Руси.* –Т. 7. –С. 5.
- 60 Прицак Омелян. *Історіософія та історіографія Михайла Грушевського.* –Київ–Кембридж, 1991. –С. 25.
- 61 Крижицький С. Д., Зубар В. М., Русяєва А. С. *Античні держави Північного Причорномор'я.* –К., 1998. –Т. 2. –С. 253–254.
- 62 Холмський І. (Крип'якевич І.) *Історія України.* –С. 142–143.
- 63 Грушевський М. *Історія України-Руси.* –Т. 5. –С. 230–231.
- 64 Там само. –Т. 5. –С. 230.
- 65 Бродель Ф. *Матеріальна цивілізація, економіка и капитализм, XV–XVIII вв.*//*Время мира.* –М., 1992. –Т. 3. –С. 163–198.
- 66 Knowles M. D. *The Religious Orders in England.* –1948. –Vol. I.
- 67 Ісаєвич Я. Д. *Братства та їх роль у розвитку української культури XVI–XVIII століття.* –К., 1966. –С. 71–205.
- 68 Winter Z. *Život cirkevní v Čechach*//*Kulturněhistorický obraz s XV. a XVI. st.* –Praha, 1896. –Sv. 2. –С. 939–940, 945, 952, 960.

- ⁶⁹ *Острозька Біблія*: Фотокопія з видання 1581 р. – Видання Колегії св. Андрія в Вінніпезі. – Вінніпег, 1983.
- ⁷⁰ Холмський І. (Крип'якевич І.) *Історія України*. – С. 160.
- ⁷¹ Ісаєвич Я. Д. Цит. праця. – С. 138.
- ⁷² Винар Любомир. *Князь Дмитро Вишневецький*. – Мюнхен, 1964. – С. 17.
- ⁷³ *Historia Polski*/Red. Henryka Łowmiańskiego. – Warszawa, 1958. – С. 293–297; див. також: *Bardach, Leśnodorski, Pietrzak*. – С. 232.
- ⁷⁴ *ДБХ*. – К., 1961. – Док. №4, 5, 7, 8, 9, 12.
- ⁷⁵ Пичета В. И. *Аграрная реформа Сигизмунда-Августа в Литовско-Русском государстве*. – М., 1958. – С. 32.
- ⁷⁶ Про Петра Конашевича-Сагайдачного див.: Максимович М. А. *Собрание сочинений*. – К., 1876. – Т.1; Гуслистий К. Г. *Петро Конашевич-Сагайдачний*//Український історичний журнал. – 1972. – №4.
- ⁷⁷ У 1651 р. було зроблено ще один список Четвертинський (або, як ми сьогодні його називаємо, Погодінський), ймовірно, для гетьмана Богдана Хмельницького. Копію цього списку виконав Марко Бундур, див.: Прицак Омелян. *Вступ*//Староруські Київські і Галицько-Волинські літописи: Острозький список (Хлебніковський) і список Четвертинського (Погодінський)//УНІГУ (Корпус текстів). – Т. 8. – С. 39–62, 53, 59–60, 61.
- ⁷⁸ *Documenta Romaniae Historica*. – București, 1969. – Т. XIX. – Док. №184. – С. 239; док. №338. – С. 462–463. Ім'я молдавського логофета Вітольда Мароца, сучасне румунське Vitoltu Marateanul, з'являється в офіційних документах Молдавії бл. 1610–1628 рр.
- ⁷⁹ Білецький О. І. *Хрестоматія давньої української літератури*. – К., 1967. – С. 203–207.
- ⁸⁰ *Sinopsis*. – Kiev, 1681. Facsimile mit einer Einleitung von Hans Rothe. – Köln–Wien, 1983. – С. 111.
- ⁸¹ Там само. – С. 1–409.
- ⁸² Там само. – С. 141.
- ⁸³ Там само. – С. 361–364.
- ⁸⁴ Пештич С. Л. *«Синопис» как историческое произведение*//ТОДРЛ. – М.–Л., 1958. – Т. XV. – С. 284–298. Наукове значення цієї статті полягає в тому, що вона вказує на можливість існування більш раннього видання «Синопису» 1670 і 1672 рр. На жаль, ці видання не збереглися і невідомо, чи і в цій структурі «Синопис» був виразником православного інтернаціоналізму. Беручи до уваги, що Москва ввела цензуру не тільки в себе, а й на українських землях, варто нагадати, що у 1671 р. «Синопис» було послано до Москви в Посольський приказ зовнішньопо-

літичному діячеві Московської держави Артамону Матвєєву не як читачеві, а, мабуть, для цензури, щоб він перевірів видання стосовно російського державного погляду, тобто чи цей “підручник російської історії” відповідає зовнішньополітичній меті держави. В історіографії вже тривалий час панує думка, що автором «Синопису» був Інокентій Гізель, але авторство у XVII ст. не можна розуміти по-сучасному. Гізель переважно не стільки автор, скільки редактор, але і ця його робота виходила за рамки редагування, тому, на думку С. Л. Пештича, Гізеля не можна вважати автором «Синопису». Не так важливо, хто був його автором чи редактором, «Синопис» відіграв дуже важливу роль у російській пропаганді. Там названий московський цар як прямиий нащадок Володимира Великого, хоч це зовсім не відповідає дійсності. Крім того, «Синопис» підтверджував права Москви на зайняття території, що знаходилася під Польщею до Хмельницького. Однак показово, що «Синопис» писався в Києві, в державі Війська Запорозького, хоча там жодним словом не згадуються козаки і гетьман, який визволив цю територію. Це було зроблено тенденційно в ім’я православного інтернаціоналізму з його центром – Москвою. Розуміючи пропагандистську вартість «Синопису», царський уряд аж до часів Олександра І цей “підручник російської історії” перевидавав близько 30 разів, його замінила тільки «Історія держави російської» М. М. Карамзіна у 12-ти томах.

- ⁸⁵ Прицак Омелян. *Доба військових канцеляристів*//Київська старовина. –1993. –№4. –С. 62–66.
- ⁸⁶ Pritsak Omeljan. *The First Constitution of Ukraine of 5 April 1710. Cultures and Nations of Central and Eastern Europe. Essays in Honor of Roman Szporluk*. Ukrainian Research Institute. –Cambridge, Mass., 2000. –С. 472.
- ⁸⁷ Иконников В. С. *Опыт русской историографии: Фотомеханическая перепечатка издания 1891–1908 гг.* –Osnabrück, Otto Zeller, 1966. –Т. I. –Кн. 1. –С. 504–509.
- ⁸⁸ *Лѣтопись Самовидця*/Вид. Ореста Левицького. –Издана Киевскою Временною Комиссиею для разбора древних актов. –К., 1878. –С. 2; *Лѣтопис Самовидця*/Під ред. А. Д. Скаби, І. О. Гуржія, В. А. Дядиченка. –К., 1971. –С. 22.
- ⁸⁹ Там само. –С. 47.
- ⁹⁰ Там само. –С. 51–52.
- ⁹¹ *Лѣтопись Самовидця*. –С. 220.
- ⁹² Там само. –С. 50.
- ⁹³ Там само. –С. 49.
- ⁹⁴ Грушевський М. *Історія України-Руси*. –Т. 9. –Ч. II. –С. 1507.

- ⁹⁵ Величко Самійло. *Сказаніє о войнѣ козацкой з поляками*: Пам'ятки українського письменства/Вид. Археографічної Комісії Української Академії Наук/Під ред. Катерини Лазаревської. – К., 1926. –Т. I. –С. 4.
- ⁹⁶ Там само. –С. 4.
- ⁹⁷ Там само. –Факсиміле титульної сторінки. Передмова до чительника. Ілюстрація З. Портрет Б. Хмельницького.
- ⁹⁸ Там само. –Передмова до чительника. Факсиміле верхньої частини. –С. 79.
- ⁹⁹ Грабянка Григорій. *Дѣйствія презѣльной брани Богдана Хмельницкого*. –УНІГУ. Гарвардська бібліотека давнього українського письменства. Корпус текстів. –Кембридж, 1992. –Т. IX; Прицак Омелян. *Доба військових канцеляристів*//Київська старовина. –С. 62–66.
- ¹⁰⁰ Там само.
- ¹⁰¹ Грабянка Григорій. *Дѣйствія презѣльной брани Богдана Хмельницкого*. –Т. IX. –С. 297 (текстова редакція 1854 р.).
- ¹⁰² Там само. –С. 298. –Прим. 101.
- ¹⁰³ Там само. –С. 14. –Прим. 101.
- ¹⁰⁴ Прокопович Феофан. *Сочинения*/Изд. И. П. Еремин. –М.–Л., 1961. –С. 56, 149.
- ¹⁰⁵ Pritsak Omeljan. *Kiev and All of Rus': The Fate of a Sacral Idea*//HUS. –1986. –Т. X. –№3/4. –С. 229.
- ¹⁰⁶ Прокопович Феофан. *Сочинения*. –С. 152.
- ¹⁰⁷ Там само. –С. 203–205.
- ¹⁰⁸ Грушевский М. *Об украинской историографии XVII века: Несколько соображений*//Бюллетень Академии наук СССР: Секция общественных наук. –Л., 1934. –С. 215–233.
- ¹⁰⁹ Антонович В., Драгоманов М. *Исторические песни малорусского народа с объяснениями В. Антоновича и М. Драгоманова*. –К., 1875. –Т. II. –Вып. 1. –С. 141–166. Текст драми «Милость Божія...» див. також: Білецький О. І. *Хрестоматія давньої української літератури*. –С. 411–425; Чтения в Императорском обществе истории и древностей российских при Московском университете. –М., 1858. –Кн. 1. –С. 79–100.
- ¹¹⁰ Білецький О. І. *Хрестоматія давньої української літератури*. –С. 418.
- ¹¹¹ Там само. –С. 419.
- ¹¹² Там само. –С. 423.
- ¹¹³ Про виникнення стану військових канцеляристів див.: Pritsak Omeljan. *Kiev and All of Rus': The Fate of a Sacral Idea*//HUS. –С. 279–300, особливо с. 292.

- ¹¹⁴ Там само. –С. 294.
- ¹¹⁵ Kohut Z. E. *The Development of Little Russian Identity and Ukrainian Nationbuilding*//HUS. –1986. –Т. 10. –№3/4. –С. 559–576.
- ¹¹⁶ Див. прим. 85.
- ¹¹⁷ Miaskowski Wojciech. *Diariusz drogi do Wojska Zaporoskiego...//Памятники...* –Т. 1. –С. 314–329.
- ¹¹⁸ Michałowski Jakób. *Księga pamiętnicza*. –Kraków, 1864. –С. 377.
- ¹¹⁹ Див. прим. 117. –С. 320.
- ¹²⁰ Грушевський М. *Історія України-Руси*. –Т. 8. –Ч. III. –С. 124–125.
- ¹²¹ Jerlicz Joachim. *Latopisiec albo Kroniczka różnych spraw i dziejów* (обіймає період 1620–1673)/Wyd. K. W. Wójcicki. –Warszawa, 1853. –Т. I. –С. 113–117.
- ¹²² *The Ostroh Bible 1581*. Reproduced in Commemoration of the Millennium of the Baptism of Ukraine into the Holy Orthodox Faith 988–1988. St. Andrew's College in Winnipeg officiated with The University of Manitoba. –Winnipeg, 1983 (Canada). *Острозька Біблія 1581*. Фоторепродукція, вид. Колегії Св. Андрія у Вінніпезі, 1983.
- ¹²³ ДБХ. –Док. №10. –С. 48–49.
- ¹²⁴ АЮЗР. –Т. 3. –Док. №331–334. –С. 483–485.
- ¹²⁵ Там само. –Док. №335. –С. 487.
- ¹²⁶ *Воссоединение...* –Т. 2. –С. 492.
- ¹²⁷ АЮЗР. –Т. 10. –Док. №2. –С. 3–19.
- ¹²⁸ *Воссоединение...* –Т. 3. –С. 406–414.
- ¹²⁹ Weinfeld Moshe. *Covenant*//Encyclopaedia Judaica. –New York, 1971. –Т. 5. –Стовп. 1011–1022; Hillers Delbert R. *Covenant: The History of a Biblical Idea*. –Baltimore and London, 1994. –С. 194. У цій книжці подана історія ідеї Заповіту на стародавньому Близькому Сході. Див. також: Thordarson Thorir Kristian. *Covenant*//Encyclopaedia Britannica. –London, 1966. –Т. 6. –С. 674–676.
- ¹³⁰ Див. прим. 122.
- ¹³¹ Прицак Омелян. *Походження Русі*. –К., 1997. –Т. 1. –С. 133.
- ¹³² Див. прим. 122.
- ¹³³ Житецкий П. И. *О пересопницкой рукописи*//Труды III археологического съезда. –К., 1878. –Т. 2. –С. 221–230 (з 4 літографіями з рукопису). Пересопницьке Євангеліє перекладено з церковнослов'янської на українську мову між 1556–1561 рр. сином протопопа Михайлом Васильовичем й архимандритом Пересопницького монастиря Григорієм. Написане пізнім уставом, багато орнаментоване, оздоблене заставками й ініціалами. У Пересопницькому Євангелії виявилися фонетичні, граматичні та

лексичні риси живої народної української мови XVI ст. У 1837 р. Пересопницьке Євангеліє було виявлене О. М. Бодяньським, воно зберігається в Національній бібліотеці України ім. Вернадського.

- ¹³⁴ Для грецького видання *Septuaginta* використовую міжнародне комп'ютерне видання, так зване "Pandora-Box", при тому звіряю свою інформацію з: Острозька Біблія 1581 р., див. прим. 122, а також порівнюю її з українськими виданнями: Біблія або Книги Святого Письма Старого й Нового Заповіту із мови давньоєврейської та грецької на українську наново перекладена: Ukrainian Bible. –United Bible Societies. –London, 1991. Також у порівнянні з російським перекладом: Библия или Книги Священного Писания Ветхаго и Новаго Завета в русском Синодальном переводе. –Швеция, 1946.
- ¹³⁵ *Septuaginta*, Pandora Box, Search card #92-1.
Exodus. –Chapter 14. –Section 8;
Вихід. –Розділ 14. –Вірш 8.
- ¹³⁶ *Septuaginta*, Pandora Box, Search card #92-1.
Exodus. –Chapter 6. –Section 1. –Line 3.
Вихід. –Розділ 6. –Вірш 1.
- ¹³⁷ *Septuaginta*, Pandora Box, Search card #92-1.
Numeri. –Chapter 33. –Section 3. –Line 4.
Числа. –Розділ 33. –Вірш 3.
- ¹³⁸ *Septuaginta*, Pandora Box, Search card #92-1.
Deuteronomium. –Chapter 3. –Section 24. –Line 3.
Повторення Закону. –Розділ 3. –Вірш 24.
- ¹³⁹ *Septuaginta*, Pandora Box, Search card #93.
Deuteronomium. –Chapter 4. –Section 34. –Line 4.
Повторення Закону. –Розділ 4. –Вірш 34.
- ¹⁴⁰ *Septuaginta*, Pandora Box, Search card #93.
Deuteronomium. –Chapter 5. –Section 15. –Line 3.
Повторення Закону. –Розділ 5. –Вірш 15.
- ¹⁴¹ *Septuaginta*, Pandora Box, Search card #93.
Deuteronomium. –Chapter 6. –Section 21. –Line 3.
Повторення Закону. –Розділ 6. –Вірш 21.
- ¹⁴² *Septuaginta*, Pandora Box, Search card #93.
Deuteronomium. –Chapter 32. –Section 27. –Line 3.
Повторення Закону. –Розділ 32. –Вірш 27.
- ¹⁴³ *Septuaginta*, Pandora Box, Search card #92-1.
Psalmi. –Psalm 135. –Section 12. –Line 1.
Книга Псалмів. –Псалом 135. –Вірш 12.
- ¹⁴⁴ *Septuaginta*, Pandora Box, Search card #93.
Isaias. –Chapter 14. –Section 27. –Line 2.
Книга Пророка Ісаї. –Розділ 14. –Вірш 27.

- ¹⁴⁵ АЮЗР. –Т. 3; 8.
- ¹⁴⁶ *Россия и Украина: история взаимоотношений*/Под ред.: А. И. Миллер, В. Ф. Репринцев, Б. Н. Флоря. Изд. Институт славяноведения и балканистики РАН. –М., 1997. –С. 49. (див.: Примечания).
- ¹⁴⁷ Блок Марк. *Апология истории*. –М., 1986. –С. 16.
- ¹⁴⁸ ДБХ. –Док. №10. –С. 48–49.
- ¹⁴⁹ РДАДА. –Ф. 138. Посольський приказ. Малоросійські справи. 1649. –Спр. 10. –Арк. 25–27; див. також: АЮЗР. –Т. 3. – № 245. –С. 109; ДБХ. –Док. №60. –С. 117–118.
- ¹⁵⁰ РДАДА. –Ф. 124. Малоросійський приказ. –Стовп. 15/2826; Національна бібліотека України ім. В. І. Вернадського. Відділ рукописів, збірка Київського університету, №224/97. –Т. 1. – Арк. 119–121, копія з копії; ДБХ. –Док. №137. –С. 215–216.
- ¹⁵¹ РДАДА. –Ф. 229. Малоросійський приказ. –Стовп. 10/5821. – Арк. 12–14; АЮЗР. –Т. 8. –С. 371. *Воссоединение...* –Т. 3. – Док. №184. –С. 365; ДБХ. –Док. №211. –С. 297–298.
- ¹⁵² РДАДА. –Ф. 229. Малоросійський приказ. –Стовп. 5/5816. – Арк. 5–7; АЮЗР. –Т. 8. –С. 277–278; *Воссоединение...* –Т. 2. – Док. №45. –С. 80–81.
- ¹⁵³ РДАДА. –Посольський приказ. Ф. 79. «Сношения России с Польшей». 1649. –Спр. 1. –Арк. 29–30.
- ¹⁵⁴ *Православный Палестинский Сборник*. –М., 1895. –Т. 15. –Ч. I. – С. 159. Про в'їзд Єрусалимського патріарха Паїсія до України див. статтю у вищезгаданому збірнику: Каптерев Н. Ф. *Сношения іерусалимських патріархів з руским правительством с полов. XVI до конца XVIII столетия*. Тут використані акти московського архіву закордонних справ «Дѣла греческія 1557 г. №7», уривки їх є також в архіві юстиції: Сибірський приказ. – Стовп. 273–283.
- ¹⁵⁵ Грушевський М. *Історія України-Руси*. –Т. 8. –Ч. III. –С. 125.
- ¹⁵⁶ Michałowski Jakób. *Księga pamiętnicza*. –С. 377–378.
- ¹⁵⁷ *Православный Палестинский Сборник*. –Т. 15. –Ч. I. –С. 159; *Еврейская энциклопедия*. –Изд-во Брокгауз–Ефрон. –СПб., 1913. –Т. 7. –С. 623–625;
- ¹⁵⁸ *Септуагінта*. Буття 14, 13, 21, 27–32, 26, 28, 31, 44; Вихід 23, 23, 32, 34, 12; Повторення Закону 9, 9; Вихід 24, 7. Йдеться про перший акт політичного характеру – союз або договір.
- ¹⁵⁹ *Еврейская энциклопедия*. –Т. 7. –С. 623. *Септуагінта*. Буття 21, 23–31; 26, 28–31.
- ¹⁶⁰ *Еврейская энциклопедия*. –С. 623–624; *Септуагінта*. Буття 26, 31, 54.

- ¹⁶¹ *Еврейская энциклопедия*. –С. 624–625; *Септуагинта*. Буття 17, 12–21, 26, 3–4 (Ісааку); Буття 28, 13–15 (Якову); Вихід 24, 7–8. Яків, син Ісаака і внук Авраама, дістав від Бога для себе і свого народу ім'я *Ізраїль*. Етимологія цього імені не визначена. Сучасні вчені пропонують “ель-” для означення “Бог”, а що означає “*Ісра-*” – про це існують різні думки. *Ізраель*, тобто “*хай Бог буде вдоволений*” або “*хай Бог сяє*”. Київський митрополит часів Ярослава Мудрого Іларіон подає два основні постулати християнської віри. Один – це *Закон*, типовий для Старого Заповіту, тобто закон, який пояснює взаємини між людьми і Богом, другий – “*Божа благодать*”, тобто зіслання Христа, щоб врятував людський рід, а це є типовим для Нового Заповіту. Християнська теологія використала Старий Заповіт як основу і доповнила його Новим Заповітом, якого євреї не прийняли.
- ¹⁶² *Еврейская энциклопедия*. –С. 623–624. Йдеться про Присягу – другий акт, релігійного характеру, договору. *Септуагинта*. Буття 21, 23–31; 26, 28–31. Вихід 23, 32.
- ¹⁶³ Грушевський М. *Історія української літератури*. –Т. 6. –С. 436.
- ¹⁶⁴ Мужилівський Андрій і Самуїл//Енциклопедія українознавства/ Під ред. В. Кубійовича. –Paris–New York, 1966. –Т. 5. –С. 1658.
- ¹⁶⁵ Грушевський М. *Історія української літератури*. –Т. 6. –С. 437.
- ¹⁶⁶ Там само. –С. 435.
- ¹⁶⁷ Lipiński Waclaw. *Z dziejów Ukrainy*. –Краків–Київ, 1912. –С. 316–317.
- ¹⁶⁸ *Воссоединение...* –Т. 2. –С. 102–103.
- ¹⁶⁹ Lipiński Waclaw. *Z dziejów Ukrainy*. –С. 317.
- ¹⁷⁰ Gajecy George. *The Cossak Administration of the Hetmanate*//HURI. –1978. –Т. 2. –С. 137, 472, 645.
- ¹⁷¹ Грушевський М. *Історія української літератури*. –Т. 6. –С. 657.
- ¹⁷² Грушевський М. *Історія Хмельниччини, списана Силуяном Мужилівським в лютім 1649 р.*//Україна. –1914. –Кн. 2. –С. 30–39.
- ¹⁷³ Про перипетії, пов’язані із Запискою «Про початки Хмельниччини» Силуяна Мужилівського, див. прим. 167. –С. 316–317. Під час посольства в Москві 4 лютого 1649 р. бояри і думні дяки в Посольському приказі не дозволили Силуяну Мужилівському спілкуватися з царем. Але він так дипломатично вийшов із цього становища: звелів боярам як український посол покласти до ніг царю свою записку «Про початки Хмельниччини» і блискуче закінчив свої справи. В піку за це бояри під час суботнього обіду на честь посольства 4 лютого 1649 р. подали Силуяну Мужилівському замість замовленого ним м’яса – рибу, бо тоді це означало невдачу посла. Мужилівський почав так обурюватися, що це дійшло аж до царя і зафіксовано багатьма

протоколами. Як відомо, за християнським звичаєм, у п'ятницю обов'язково подавали рибу, а в суботу не був піст. Тому ображений С. Мужилівський кричав, що "ми не люди низької кондиції", на настрашеного такою незвичайною відвагою в Москві боярина Якова Лихарова. "Поляки, завдяки нам, запорозьким черкасам, у військових справах бували славними". Про цей факт свідчить «Запис о выдаче корма послу Богдана Хмельницького С. Мужиловскому и казакам» (від 12 лютого 1649 р.): "Послано государево жалованье в стола место запорожскому полковнику Силуяну Мужиловскому з дворца: калач крупичат, спина лососья свежая, стерлядь паровая пластаная свежая, стерлядь верчаная свежая, судак паровой пластаной, уха стерляжья свежая, уха лещовая свежая, звено осетрины свежие, звено лососины свежие, звено щучины свежие, варенные, щука колотка". Див.: РДАДА. –Ф. 214. Сибірський приказ. «Разбитые столбцы». –Стовп. 273–287. –Арк. 69–70; *Воссоединение...* –Т. 2. –Док. №53. –С. 133–134.

174 Див. прим. 172. –С. 30–39.

175 Див. прим. 172. –С. 36.

176 *Воссоединение...* –Т. 3. –С. 7–11, 406–414.

177 Там само. –Т. 3. –С. 414.

178 Там само. –Т. 2. –С. 492.

179 Там само. –Т. 3. –С. 521.

180 АЮЗР. –Т. 10. –Док. №2. –С. 5.

181 Там само. –Т. 10. –С. 142.

182 РДАДА. –Дворцовые разряды. Разряд III. Дела, относящиеся до внутренней и внешней политики России. –С. 372–374.

183 Грушевський М. *Історія України-Руси*. –Т. 9. –Ч. II. –С. 729.

184 Там само. –Прим. 1.

185 РДАДА. –Дворцовые разряды. Разряд III. Дела, относящиеся до внутренней и внешней политики России. –С. 372.

186 РДАДА. –Ф. 229. Малоросійський приказ. –Оп. 1. –Док. 230. –Арк. 23–32.

187 Там само. –Арк. 23.

188 Там само. –Арк. 24.

Частина п'ята

- ¹ РДАДА. –Ф. 79. «Сношения России с Польшей». 1653 г. –Спр. 2, 3, про царське посольство до Польщі у липні–серпні 1653 р.; Соловьев С. М. *История России с древнейших времен.* –Т. V. –Кн. 9–10. –С. 588–594.
- ² РДАДА. –Ф. 79. «Сношения России с Польшей». 1653 г. –Спр. 2. –Кн. 84. –Арк. 252: “Щоб король виконав попередній договір, аби благочестива віра не була “в изгнании, а церкви в разорении”, щоб церкви, віддані на унію в давніших і в нинішніх роках, були повернені на благочестіє, згідно із Зборівським договором і присягою короля”.
- ³ Мацьків Теодор. *Повстання Богдана Хмельницького та Зборівський договір у західноєвропейських джерелах з 1649 р.*//Український історик. –Т. 32. –Ч. 1–4 (124–127). –1995. –С. 154–164; –Т. 34. –Ч. 1–4 (132–135). –1997. –С. 80–90; –Т. 35. –1998. –С. 135–149.
- ⁴ РДАДА. –Ф. 79. «Сношения России с Польшей». 1653 г. –Спр. 2. –Кн. 84. –Арк. 258–263.
- ⁵ Там само. –Арк. 256–257.
- ⁶ Там само. –Арк. 257.
- ⁷ Там само. –Спр. 4. –Арк. 7–23; Латкин В. *Материалы для истории земских соборов XVII ст.* –СПб., 1884. –С. 81–86; *Воссоединение...* –Т. 3. –С. 7–11.
- ⁸ Там само. –С. 414.
- ⁹ Плохій С. *Крила Протеції: до визначення правового змісту Переяславської угоди 1654 р.*//Mediaevalia Ucrainica: Ментальність та історія ідей. –К., 1995. –Т. 4. –С. 76–85. Автор обминає проблематику ідеї “високої руки”, з якою пов’язана поява нової української ментальності середини XVII ст. – православно-інтернаціоналізму, без чого не можна зрозуміти складності обставин так званого Переяславського договору 1654 р.
- ¹⁰ РДАДА. –Ф. 79. «Сношения России с Польшей». 1653 г. –Спр. 8. –Арк. 1–44; АЮЗР. –Т. 10. –Док. №2. –С. 5; *Воссоединение...* –Т. 3. –Док. №197. –Арк. 3. –С. 407.
- ¹¹ РДАДА. –Ф. 79. «Сношения России с Польшей». 1653 г. –Спр. 8. –Арк. 1–44 (оригінал); АЮЗР. –Т. 10. –Док. №2. –С. 3–18; СГД. –№157. –С. 481–489; *Воссоединение...* –Т. 3. –Док. №197. –Арк. 2. –С. 407.

- ¹² РДАДА. –Ф. 124. Малоросійські справи. 1652 г. –Спр. 12. – Арк. 13–21; АЮЗР. –Т. 3. –С. 486–487; *Воссоединение...* –Т. 2. – Док. №212. –С. 492; РДАДА. –Ф. 79. «Сношения России с Польшей». 1653 г. –Спр. 8. –Арк. 1–44.
- ¹³ Оpubліковано: АЮЗР. –Т. 10. –Док. №2. –С. 3–18.
- ¹⁴ РДАДА. –Ф. 124. Малоросійські справи. 1654. –Док. № 1. –Арк. 39–43; Оpubліковано: АЮЗР. –Т. 10. –Док. №4/11. –С. 275–278; *Воссоединение...* –Т. 3. –Док. №229 від 23 січня 1654 р. Грамота царя Олексія Михайловича В. Бутурліну, І. Алферьеву та І. Лопухіну. –С. 521.
- ¹⁵ *Воссоединение...* –Т. 3. –Арк. 143, 144, 144зв. –С. 466.
- ¹⁶ Там само. –Арк. 138зв. –С. 464.
- ¹⁷ Там само. –Арк. 143, 144, 144зв. –С. 466.
- ¹⁸ Там само. –Арк. 138зв., 139. –С. 464.
- ¹⁹ Грушевський М. С. *К истории Переяславской Рады 1654 года* (Доложено в ОГН 29. X 1929)//Доклады АН СССР. –Л., 1929. –№ 16. –С. 299.
- ²⁰ Там само. –С. 299–305.
- ²¹ Там само. –С. 304.
- ²² *Воссоединение...* –Т. 3. –Арк. 144. –С. 304; Грушевський М. С. *К истории...* –С. 299.
- ²³ *Воссоединение...* –Т. 3. –Арк. 145зв. –С. 466; Грушевський М. С. *К истории...* –С. 300–302. Див.: Поіменний список осіб, які присягали цареві в Переяславі 8 січня 1654 р.
- ²⁴ *Воссоединение...* –Т. 3. –Арк. 145. –С. 304; Грушевський М. С. *К истории...* –С. 300–302.
- ²⁵ Там само. –С. 303–304.
- ²⁶ Там само.
- ²⁷ Там само. –С. 304. У списках осіб, які присягали царю 8 січня 1654 р. (18 січня за новим календарем), перераховано 284 чол., пише І. П. Крип'якевич і подає джерело: РДАДА. –Посольський приказ. «Приказные дела старых лет». –Тека 286. –№77; див.: Крип'якевич І. П. *Богдан Хмельницький*. –К., 1954. –С. 458; – Вид 2-е. –Львів, 1992. –С. 291. Вважаю, що тут треба взяти за основу цифру М. С. Грушевського, тому що І. П. Крип'якевич користувався присяжним списком, складеним і розісланим по полках стольниками і дворянами. Ці списки також увійшли у видання: *Воссоединение...* –Т. 3. –Док. №232. –С. 534–543.
- ²⁸ Грушевський М. С. *К истории...* –С. 305.
- ²⁹ Крип'якевич І. П. *Богдан Хмельницький*. –К., 1954. –С. 468; – Вид. 2-е. –Львів, 1992. –С. 297.

- ³⁰ Смолій В. А., Степанков В. С. *Богдан Хмельницький: соціально-політичний портрет*. –К., 1993. –С. 360.
- ³¹ Kaczmarczyk Janusz. *Bohdan Chmielnicki*. –Warszawa, 1988. –С. 218.
- ³² РДАДА. –Малоросійський приказ. –Стовп. 15/5826. –Арк. 167–171, 173–179, 186–225 (оригінал); Оpubліковано: АЮЗР. –Т. 10. –№5. –С. 291–306; *Воссоединение...* –Т. 3. –Док. №232. –С. 534–543.
- ³³ Смолій В. А., Степанков В. С. *Богдан Хмельницький: соціально-політичний портрет*. –С. 360.
- ³⁴ Грушевський М. С. *К історії...* –С. 303–304.
- ³⁵ РДАДА. –Малоросійський приказ. –Стовп. 15/5826. –Арк. 167–171, 173–179, 186–225 (оригінал); Оpubліковано: *Воссоединение...* –Т. 3. –С. 534–543.
- ³⁶ Грушевський М. С. *К історії...* –С. 299.
- ³⁷ Крип'якевич І. П. *Студії...* Студія IV. Українські дороги в половині XVII ст.//ЗНТШ. –Львів, 1926. –Т. 144–145. –С. 141.
- ³⁸ Грушевський М. С. *К історії...* –С. 304–305.
- ³⁹ Під час Переяславської Ради був відсутній полковник Брацлавського полку Михайло Зеленський. Про нього див.: Крип'якевич І. П. *Богдан Хмельницький*. –К., 1954. –С. 456, 469; Gajecy George. *The Cossack Administration of the Hetmanate//HURI*. –1978. –Т. 2. –Cambridge, Mass. –С. 583.
- ⁴⁰ Під час Переяславської Ради був відсутній полковник Йосип Глух з усім Уманським полком. Про нього див.: Грушевський М. *Історія України-Руси*. –Т. 9. –Ч. II. –С. 734; Gajecy George. *The Cossack Administration of the Hetmanate//HURI*. –С. 625.
- ⁴¹ Під час Переяславської Ради був відсутній полковник Михайло Суличич з усім Паволоцьким полком. Про нього див.: АЮЗР. –Т. 10. –С. 328; Крип'якевич І. П. *Богдан Хмельницький*. –К., 1954. –С. 456; Gajecy George. *The Cossack Administration of the Hetmanate//HURI*. –С. 621.
- ⁴² Грушевський М. С. *К історії...* –С. 303.
- ⁴³ Полковник Кальницького полку Іван Богун був відряджений гетьманом для зв'язку з посольством В. В. Бутурліна раніше, ніж воно прибуло в Україну. Потім полковник провів посольство із Путивля до Переяслава. Див.: АЮЗР. –Т. 10. –С. 198; с. 555, 570, 773; Крип'якевич І. П. *Богдан Хмельницький*. –К., 1954. –С. 456–469; Грушевський М. С. *К історії...* –С. 300–301. Див. також: Яковлева Т. *Іван Богун-Федорович//Київська старовина*. –1992. –№5. –С. 43–53.
- ⁴⁴ Грушевський М. С. *К історії...* –С. 305.
- ⁴⁵ *Воссоединение...* –Т. 3. –Арк. 138. –С. 464.

- 46 Там само. – Арк. 137зв. – С. 464.
- 47 Там само. – Арк. 138зв. – С. 464; арк. 144зв. – С. 466.
- 48 АЮЗР. – Т. 10. – С. 206, 261–262; – Т.14. – С. 177.
- 49 Бібліотека Оссолінських. Відділ рукописів. – №225. – Арк. 408зв.
- 50 Крип'якевич І. П. *Богдан Хмельницький*. – Львів, 1992. – С. 276.
- 51 Грушевський М. С. *К історії...* – С. 305.
- 52 АЮЗР. – Т. 10. – С. 389–390.
- 53 РДАДА. – Ф. 79. «Сношения России с Польшей». 1650 г. – Стовп. 1. – Арк. 295 і далі.
- 54 АЮЗР. – Т. 10. – С. 709.
- 55 Грушевський М. *Історія України-Руси*. – Т. 9. – Ч. II. – С. 778–779.
- 56 АЮЗР. – Т. 10. – С. 432–452.
- 57 Там само. – С. 432.
- 58 Там само.
- 59 Там само. – С. 433.
- 60 Крип'якевич І. *Студії...* Студія II. Генеральна старшина, в) Генеральні судді//ЗНТШ. – Т. 138–140. – Львів, 1925. – С. 77–78.
- 61 Про Самійла Богдановича-Зарудного див.: *Енциклопедія українознавства*: Словникова частина/Під ред. В. Кубійовича. – Paris–New York, 1955. – Т. 1. – С. 143.
- 62 Гвоздик-Прицак Л. *Економічна і політична візія Богдана Хмельницького та її реалізація в державі Військо Запорозьке*. – К., 1999. – С. 111.
- 63 Дашкевич Я. *Клан Хмельницького – легенда чи дійсність?*//Україна в минулому. – Вип. 2. – Київ–Львів, 1992. – С. 89.
- 64 Про Павла Моржковського (Тетерю) див.: *Енциклопедія українознавства*: Словникова частина/Під ред. В. Кубійовича. – Paris–New York, 1976. – Т. 8. – С. 3186.
- 65 АЮЗР. – Т. 10. – С. 434.
- 66 Там само.
- 67 Там само.
- 68 Там само. – С. 445.
- 69 Pritsak Omeljan. *Kiev and All of Rus': The Fate of a Sacral Idea*//HUS. – 1986. – Т. X. – №3/4. – С. 236–237.
- 70 АЮЗР. – Т. 10. – С. 435.
- 71 Там само. – С. 435–438.
- 72 Pritsak Omeljan, Reshetar John S. Jr. *The Ukraine and the Dialectics of Nation-Building*//The Development of the USSR. – Seattle and London, 1964. – С. 252.

- ⁷³ *Воссоединение...* –Т. 1. –Док. №393. –С. 318.
- ⁷⁴ АЮЗР. –Т. 10. –С. 445–452.
- ⁷⁵ РДАДА. –Ф. 79. Посольський приказ. Малоросійські справи. 1654. –Спр. 4. –Арк. 328–347 а.
- ⁷⁶ АЮЗР. –Т. 10. –С. 477–494.
- ⁷⁷ Там само. –С. 477–484.
- ⁷⁸ Там само. –С. 489–494.
- ⁷⁹ Карпов Г. *Критический обзор разработки главных русских источников, до истории Малороссии относящихся.* –М., 1870. –С. 23.
- ⁸⁰ АЮЗР. –Т. 4. –С. 262–265.
- ⁸¹ Карпов Г. *Критический обзор...* –С. 24–25.
- ⁸² Карпов Г. *Переговоры об условиях соединения Малороссии с Великою Россиею*//ЖМНПр. –1871. –Т. XI–XII. –С. 252.
- ⁸³ АЮЗР. –Т. 10. –С. 494.
- ⁸⁴ Буцинский П. Н. *О Богдане Хмельницком.* –Харьков, 1882. –С. 153–154.
- ⁸⁵ Антонович В. Б. *Рецензия на книгу П. Буцинского*//Киевская старина. –1883. –Кн.11. –С. 418.
- ⁸⁶ Грушевський М. *Переяславська умова України з Москвою 1654 р.* –К., 1917. –С. 15.
- ⁸⁷ Шафранов П. А. *О статьях Богдана Хмельницкого 1654 г.*//Киевская старина. –1889. –Кн. XI. –С. 369–391.
- ⁸⁸ Нольде Б. З. *Очерки государственного права.* –СПб., 1911. –С. 390–391.
- ⁸⁹ Розенфельд И. П. *Присоединение Малороссии к России (1654–1793).* –СПб., 1915. –С. 34–35.
- ⁹⁰ Яковлів А. І. «Статті Богдана Хмельницького» в редакції 1659 року//Ювілейний збірник на пошану академіка Михайла Сергієвича Грушевського. –К., 1928. –С. 183. Прізвище та ім'я автора помилково подано: “Олександр Яковлев”.
- ⁹¹ Щербина В. *До питання про «Статті Богдана Хмельницького»*// Ювілейний збірник на пошану академіка Михайла Сергієвича Грушевського. –К., 1928. –С. 195–204.
- ⁹² Там само. –С. 203–204.
- ⁹³ Крип'якевич І. П. *Богдан Хмельницький.* –Львів, 1992. –С. 303.
- ⁹⁴ Смолій В. А., Степанков В. С. *Богдан Хмельницький: соціально-політичний портрет.* –С. 363.
- ⁹⁵ Kaczmarczyk Janusz. *Bohdan Chmielnicki.* –С. 221–224.
- ⁹⁶ ДБХ. –Док. №68. –С. 128–131.
- ⁹⁷ АЮЗР. –Т. 10. –С. 445–452.

- 98 Там само. –С. 451–454.
- 99 Jabłonowski Aleksander. *Pisma*. –Warszawa, 1911. –Т. 3. –С. 61.
- 100 АЮЗР. –Т. 10. –С. 450–452.
- 101 Там само. –С. 785–786.
- 102 Грушевський М. *Історія України-Руси*. –Т. 9. –Ч. II. –С. 808.
- 103 Яковлів А. *Українсько-московські договори в XVII–XVIII віках*. – Варшава, 1934. –Т. XIX. Серія правнича. –Кн. 3. –С. 31–32.
- 104 АЮЗР. –Т. 10. –С. 445–452.
- 105 Там само. –С. 489–494.
- 106 Грушевський М. *Історія України-Руси*. –Т. 9. –Ч. II. –С. 814–819.
- 107 Там само. –С. 802–807.
- 108 Яковлів А. *Українсько-московські договори в XVII–XVIII віках*. – С. 33–34.
- 109 АЮЗР. –Т. 10. –С. 477.
- 110 Там само. –С. 477–484.
- 111 Яковлів А. *Українсько-московські договори в XVII–XVIII віках*. – С. 61–80; див. також: Яковлів А. «*Статті Богдана Хмельницького*» в редакції 1659 року. –С. 178–194.
- 112 Грушевський М. *Переяславська умова України з Москвою 1654 р.* – С. 15.
- 113 АЮЗР. –Т. 10. –С. 445–452.
- 114 Яковлів А. *Українсько-московські договори в XVII–XVIII віках*. – С. 9–52; Щербина В. *До питання про «Статті Богдана Хмельницького»*. –С. 195–204.
- 115 Заборовский Л. В. *Российско-украинская конференция, посвященная 340-летию Переяславской рады//Отечественная история*. –1995. –№5; Заборовский Л. *Переяславская рада и Московские соглашения 1654 года: проблемы исследования//Россия–Украина: история взаимоотношений*. –М., 1997. –С. 39–49.
- 116 *Historia Polski*/Red. Henryk Łowmiański. –Warszawa, 1958. –Т. 1. – Ч. II. –С. 292–296.
- 117 *Bardach, Leśnodorski, Pietrzak*. –С. 113–115; Lewicki Anatol. *Zarys Historii Polski*. –Hanower, 1947. –С. 137.
- 118 Котошихин Г. *О России в царствование Алексея Михайловича*. – Изд. 4-е. –СПб., 1906. –С. 179.
- 119 Владимирский-Буданов М. Ф. *Обзор русского права*. –СПб., 1909. – С. 198–199.
- 120 *Областные учреждения в России в XVII веке*/Под ред. Б. Чичерина. –М., 1856. –С. 340–354.

- ¹²¹ Кизеветтер А. А. *Местное самоуправление в России IX–XIX ст.* – Изд. 2-е. – Петроград, 1917. – С. 56–57.
- ¹²² Там само. – С. 64.
- ¹²³ Там само. – С. 59.
- ¹²⁴ Там само. – С. 65.
- ¹²⁵ М. Грушевський помиляється, пишучи про начебто існування бажання козацької сторони ввести в Україні інституцію московських воєвод, яких він ідентифікував стосовно обсягу їхньої діяльності з польськими воєводами (відмінності див.: –Ч. IV, розд. I цієї монографії): Грушевський М. *Історія України-Руси.* – Т. 9. – Ч. II. – С. 804.
- ¹²⁶ Там само. – С. 802–803.
- ¹²⁷ Там само. – С. 803.
- ¹²⁸ *Воссоединение...* – Т. 3. – Арк. 167–168. – С. 472–473.
- ¹²⁹ Там само. – Арк. 162. – С. 471. Намісник російського Галича.
- ¹³⁰ *РДАДА.* – Ф. 210. Севський стіл. – Стовп. 149, 153, 158. Наприклад: Ф. 210. Севський стіл. – Стовп. 158. – Арк. 110. У звертанні цар називає своїх бояр-воєвод російськими титулами: “От царя и великого князя Алексея Михайловича всеа Великия и Малыя Руси самодержца в Киев боярам нашим и воеводам князю Федору Семеновичу Куракину, да князю Федору Федоровичу Волконскому октября (1654 г.), да дяку нашему Андрею Немирову”.
- ¹³¹ Там само. – Стовп. 153. – Арк. 27.
- ¹³² Там само. – Ф. 229. Малоросійський приказ. – Оп. 1. – Стовп. 12/5823. – Арк. 83–84. Оpubліковано: *Воссоединение...* – Т. 3. – С. 20.
- ¹³³ Див. листування воєвод Ф. С. Куракіна, Ф. Ф. Волконського і дяка А. Немирова з Малоросійським приказом від 14 січня до 31 березня 1654 р.: *РДАДА.* – Ф. 229. – Оп. 1. – Стовп. 39. – Ч. I. Оpubліковано: *АЮЗР.* – Т. 10. – С. 393–411; Листування воєвод Ф. С. Куракіна, Ф. Ф. Волконського і дяка А. Немирова з Розрядним приказом від квітня 1654 р. до жовтня 1656 р.; *РДАДА.* – Ф. 210. Севський стіл. – Стовп. 149, 153, 158, 179. Відписки воєвод Ф. С. Куракіна і Ф. Ф. Волконського, що віддзеркалювали їхню діяльність, збереглися у фондах Малоросійського і Розрядного приказів, яким вони підпорядковувалися. Відписки Ф. С. Куракіна і Ф. Ф. Волконського з фонду Малоросійського приказу були опубліковані в Т. 10 *АЮЗР.* До цієї публікації входять 12 Відписок воєвод від 14 січня – 31 березня 1654 р. й одна Відписка з січня 1655 р. Зібрання Відписок Ф. С. Куракіна і Ф. Ф. Волконського, які зберігаються у фонді Розрядного приказу (Севській стіл), належать до *неопублікованих матеріалів.* Зібрання охоплює більше 25 оригіналів Відписок. Тексти деяких Відписок не дійшли до нас, а саме: за квітень–грудень

1654 р. Документи, які зберігаються у фонді Розрядного приказу, доповнюють матеріали фонду Малоросійського приказу.

¹³⁴ РДАДА. –Ф. 210. Севський стіл. –Стовп.158. –Арк. 259–259зв., 260. Про це свідчить Відписка в Розрядний приказ боярина, кн. Ф. С. Куракіна, боярина, кн. Ф. Ф. Волконського та дяка А. Немирова від [7] 163 [1654] р. грудня місяця в 10-й день: “Сказывал нам, холопом твоим салдацкого строю полковник Юрьи Гутцын: прислана к нему, Юрью, в Киев из Иноземного приказу память за дьячьею приписью, а велено ему, Юрью, со всем своим полком с начальными людьми и салдаты готову быти на твою государеву службу” в інше місце. Але 12 грудня 1654 р. до воевод писав Б. Хмельницький з Корсуня, щоб з Києва не забирали московського війська, бо “идут де поляки с большою потугою” (арк. 260).

¹³⁵ Зокрема, грамотою з Посольського приказу від 18 січня 1654 р. до Києва були направлені бояри-воеводи кн. Ф. С. Куракін і кн. Ф. Ф. Волконський: “От царя и великого князя Алексея Михайловича всеа Руси боярам нашим и воеводам князю Федору Семеновичу Куракину, и князю Федору Федоровичу Волконскому, дьяку нашему Андрею Немирову. Как к вам ся наша грамота придет, а вы, аж Бог даст, к Путивлю придете, и наши ратные люди, которым велено быть с вами в Киеве, в Путивль зберутца, и вы б, собрався со всеми нашими ратными людьми, шли за рубеж и в Киев, не мешкая” (див. прим. 132).

¹³⁶ РДАДА. –Ф. 210. Севський стіл. –Стовп.158. –Арк. 323зв., 324–325. Про цей факт свідчить царська грамота від 19 грудня 1654 р. боярам-воеводам в Київ: “И дать им в Киев к боярам и воеводам государеву грамоту, а кому имени государеву грамоту дать, и тех имена под сею челобитною.

Роспись столникам, и дворянам, и жилцам, которые на государеве службе в Киеве з бояры и воеводы с князем Федором Семеновичем Куракиным да со князем Федором Федоровичем Волконским.

Столники: князь Дмитрий князь Ондреев сын Волконской, князь Федор князь Семенов сын Волконской.

Дворяне: князь Дмитрий князь Данилов сын Елецкой, Кирило Семенов сын Ушаков, Михайло Иванов сын Кутузов, Гаврило Артамонов сын Башмаков, Василий Афанасьев сын Вараксин, Иван Алексеев сын Мещеринов, Петр Михайлов сын Шепелев, Михайло Григорьев сын Тухачевской, Андрей Иванов сын Яковлев, Федор Кондратьев сын Порошин”.

¹³⁷ *Воссоединение...* –Т. 3. –С. 526: “А в которых городех Киевские области начальныи и всяких чинов люди учинятца под государскою высокою рукою и будут во всей государскои воле, а поляки будут и литовские люди к тем городам или тех городов в уезде придут войною для всякого их разоренья, и боярам

и воеводам, ссылаясь с гетманом з Богданом Хмельнитцким, на тех польских и литовских людей и на татар посылать черкас и всяких ратных людей, конных и пеших, и тем городом и уездом помогать, и над польскими, и над литовскими людьми, и над татараы промышлять”.

¹³⁸ Там само. –С. 526: “Бояром же и воеводам велеть беречи тово накрепко, чтоб руские служилые люди с черкасскими с начальными людьми, и с черкасы и всяких чинов с людьми задору никаково не делали и абид им ни в чом не чинили”.

¹³⁹ Там само. –С. 529.

¹⁴⁰ РДАДА. –Ф. 210. Севський стил. –Стовп. 153. –Арк. 25, 26, 27: “В твоём государеве царе и великого князя Алексея Михайловича... наказе, каков прислан к нам, холопом твоим, написано, велено нам, холопом твоим, приехав в Киев, досмотрить: в Киеве какие крепости учинены. И будет в Киеве каких крепостей нет, и нам, холопом твоим, велено в Киеве крепости делать”, – писали Ф. С. Куракин і Ф. Ф. Волконський у своїй Відписці, поданій у Розрядний приказ 24 травня 1654 р. В цій Відписці обумовлено вибір місця для зведення фортеці “на Вздыхальной горе на Софийской и Монастырской земле” і описана діяльність воевод і ратних людей по її будівництву. Спочатку бояри-воеводи намагалися взяти на будівництво фортеці київських міщан і повітових людей. “А на киевских, государь, мещан и на жилецких и на уездных людей городового строенья положить сколько мочно по их мочи, поговоря с полковниками и с войтами, чтоб им было не в большую тягость”. Але київські посадські люди відмовилися брати участь у будівництві київської фортеці: “А войт и бурмистры, и все посадские люди сказали нам, холопом твоим, – відзначається далі у Відписці, – в прежних де годех они на городовое дело лесу не важивали и городового дела не дельвали. А ныне де они люди немногие и от Литвы разоренные, лесу у них ныне возить некому и плотников им дать неково... И мы, – писали вони, – больши о том городовом строенье и не говорили для того, чтоб им то не было в оскорбленье и не поставили б того себе в вину”. Київська фортеця була побудована винятково силами “всяких чинов ратных людей”. В справі будівництва фортеці брали участь і вищі чини – стольники, стрілецький голова і полковники: “На то городовое дело розвыгити по себе: и на стольников, и на дворян, и на детей боярских, и на голову стрелецкого, и на сотников, и на подьячих, и солдатского строю на полковника, и на полуполковника, и на маора, и на капитанов, и на порутчиков, и на прапорщиков, и на всех начальных людей, и на салдат, и на стрельцов, и на пушкарей,

и на всяких чинов служилых людей, кому сколько вывезть". Загалом "на городовое дело" було вивезено "6 тыс. 725 бревен".

¹⁴¹ Там само. – Арк. 28–29.

¹⁴² Там само. – Ф. 229. – Оп. 1. – Столп. 12/5823. – Арк. 83–84. Опубліковано: *Воссоединение...* – Т. 3. – С. 20. Ось про що йдеться у Відписці бояр і воєвод у Києві князя Федора Семеновича Куракіна, князя Федора Федоровича Волконського і дяка Андрія Немирова до царя у квітні 1654 р.: "Государю царю и великому князю Алексею Михайловичю всеа Руси холопи твои Федька Куракин, Федька Волконской, Андрюшка Немиров челом бьют. В нынешнем, государь, во 162 (1654)-м году апреля в 7 день по твоему государеву цареву и великого князя Алексея Михайловича всеа Руси указу прислано к нам, холопом твоим, в Киев на корм салдатам твоего государева жалованья десять тысяч рублей Розрядного приказа с подьячим с Яковом Курлаковым. И мы, холопи твои, ис [тех денег дали] твоего государева жалованья кормовых денег салдатом марта с. г. числа июня по 1 ж число на четыре месяца. А осталось, государь, тех денег салдацкого строю полковнику Юрию Гутцыну и ево полку начальным людем и солдатам на один, на июнь месяц".

У серпні 1654 р. московські воєводи з Києва пишуть царю знову: "...О кормовых деньгах на ноябрь и на иные месяцы, а нам, холопом твоим, дать будет нечево, и о тех, государь, кормовых деньгах всем, государь, нам холопом твоим, свой государев указ учинить". З того видно, що ці воєводи утримувалися за рахунок царя і не мали права звертатися у тій справі ані до гетьмана, ані до місцевого населення.

¹⁴³ *Воссоединение...* – Т. 3. – С. 531–532.

¹⁴⁴ Там само. – С. 528, 531. Наказом від 30 січня 1654 р. вимагалось від бояр-воєвод у Києві вести з цією метою листування з гетьманом Б. Хмельницьким, полковниками і "начальными людьми": "И что у них в городех про польских и про литовских людей, и про крымских татар и иных каких вестей объявитца, и из городов бы полковники и всякие начальные люди о всяких вестех писали в Киев к ним, боярам и воеводам... А они, бояре и воеводы, в черкаские городы к полковникам и ко всяким начальным людем о том о всем писали же. А будет у него, у гетмана у Богдана, какие вести объявятца, и он бы потому ж о всяких вестех писал к ним, боярам и воеводам". Іншим способом отримання відомостей за наказом від 30 січня 1654 р. були "расспросы выходцев" і "полоняников": "И воеводам тех выходцев велят пропускать к себе в Киев без задержанья и про всякие вести их спрашивать, и что каких вестей скажут, и о том писати ко государю".

- ¹⁴⁵ РДАДА. –Ф. 210. Севський стіл. –Стовп. 153. –Арк. 9, 108–109, 126, 128, 158, 227, 228–236, 308. Більше 20 Відписок, відправлених кн. Ф. С. Куракіним і кн. Ф. Ф. Волконським в Розрядний приказ в травні–грудні 1654 р., віддзеркалюють їхню діяльність стосовно “проведывание вестей”. Головним джерелом інформації були “расспросные речи” київського полковника Павла Яненка і “выходцев”, приведених ним в “съезжую избу”.
- ¹⁴⁶ Там само. –Стовп. 158. –Арк. 68–70. Зокрема, збереглася Відписка воевод Ф. С. Куракіна і Ф. Ф. Волконського від 14 вересня 1654 р. про передачу їм ігуменом Київського Нікольського монастиря Інокентієм Гізелем Грамоти від царя Олексія Михайловича. “В нынешнем, государь, во 163-м (1654) году сентября в 14 день подал твою государеву цареву и великого князя Алексея Михайловича... грамоту нам, холопом твоим, Киевского Никольского монастыря игумен Инокентий”, – відзначено у Відписці. Як виходить із Грамоти, привезеної І. Гізелем, останній подав чолобитну царю від імені вищих чинів київського духовенства з проханням установити непідсудність духовних справ боярам-воеводам: “А в той твоей государеве грамоте писано: ...присылал к тебе, великому государю, киевский митрополит Селивестр да Печерского монастыря архимандрит Иосеф и иных монастырей игумены и старцы бити челом тебе, государю, о своих делех Киевского Никольского монастыря игумена Инокентия Гизеля с братиею, чтоб тебе, государю, их пожаловать, духовного чину судити нам не велеть”. У зв'язку з цим Грамотою затверджувався принцип невтручання воевод у справи церковні: “И по их челобитью, а по твоему государеву... указу ни в какие духовные дела вступатца нам, холопом твоим, не велено”. У своїй Відписці Ф. С. Куракін і Ф. Ф. Волконський засвідчують, що вони “ни в какие духовные дела наперед сего не вступались да и ныне не вступаютца”. В цій же Відписці згадується намісник Київського Михайлівського монастиря старець Рафаїл, який був посланий в цей час до Москви “в твоём государеве великом деле”. У Відписці від 15 травня 1654 р. включений звіт старця Рафаїла про Київського митрополита Сильвестра Косова, архимандрита Києво-Печерського монастиря Йосифа і архимандрита Михайловського монастиря Феодосія “в государевом деле” (РДАДА. –Ф. 210. Севський стіл. –Стовп. 153. –Арк. 123–125). Документ розкриває всю складність взаємин між вищими представниками київського духовенства в цей період. Але головний принцип невтручання у духовні справи боярами воеводами було виконано: “А киевскому, государь, митрополиту Селивестру мы, холопи твои, писали ж, что мы никому ни в каких ссорах не верим, а до которых людей ему есть духовные дела, и мы наместнику ево тех людей взяти не забор-

- ням. А те, государь, их листы, каковы к нам, холопом твоим, писали гетман Богдан Хмельницкой и Киевский митрополит Селивестр, послали мы, холопи твои, к тебе, к государю...” (там само. – Арк. 125).
- ¹⁴⁷ *Воссоединение...* – Т. 3. – С. 532.
- ¹⁴⁸ Там само. – С. 532.
- ¹⁴⁹ Там само. – Арк. 95. – С. 533–534: “Бояром же и воеводам, будучи в Киеве, проведати: что в черкасских городех было королевских, и арцыбискуповых, и бискуповых, и ксензовых, и панских, и шляхтичей больших маетностей, и которые города и места, и чье имяны, и что в тех королевских, и в арцыбискуповых, и в бискуповых, и в панских, и в шляхетцких маетностях ныне крестьян и бобылей, и что с королевских маетностей на короля, и с арцыбискуповых, и с бискуповых, и с ксензовых, и с панских, и с шляхетцких маетностей на тех людей, и сколько каких поборов и всяких податей порознь забирали, — и бояром, и воеводам о том о всем отписати ко государю имянно, чтоб государю про все то подлинно было ведомо”.
- ¹⁵⁰ Там само. – Док. № 231. – С. 522–534: “1654 г. января 30. – Наказ из Посольского приказа воеводам Ф. Куракину и Ф. Волконскому без замедления итти на место назначения, а также об их обязанностях в деле обороны, о сношениях с гетманом и казацкими старшинами, о постройке в Киеве новой крепости и о взаимоотношениях с местным населением”.
- ¹⁵¹ Грушевський М. *Історія України-Руси*. – Т. 10. – С. 51.
- ¹⁵² Там само. – С. 52.
- ¹⁵³ РДАДА. – Ф. 214. Сибірський приказ. – Стовп. 1636. – Ч. II. – Арк. 482–487, оригінал; ДБХ. – Док. № 313. – С. 426–427.
- ¹⁵⁴ РДАДА. – Ф. 214. Сибірський приказ. – Стовп. 1636. – Ч. II. – Арк. 525–526, оригінал; там само. – Ф. 214. Сибірський приказ. – Оп. 3. – Стовп. 1467. – Арк. 147–151; див. також: ДБХ. – Док. № 314. – С. 428.
- ¹⁵⁵ РДАДА. – Ф. 214. Сибірський приказ. – Стовп. 1636. – Ч. II. – Арк. 519–520; ДБХ. – Док. № 315. – С. 429.
- ¹⁵⁶ Carlsson Sten, Rosén Jerker. *Svensk Historia*. – Вид. 4-е. – Т. 1. – Lund, 1978. – С. 297–398, 399–564.
- ¹⁵⁷ Wilhelm Karl Prinz von Isenburg. *Stammtafeln zur Geschichte der Europäischen Staaten*. – Т. II. – Марбурґ, 1956. – Таблиці 79–80.
- ¹⁵⁸ Carlsson Sten, Rosén Jerker. *Svensk Historia*. – Т. 1. – С. 399.
- ¹⁵⁹ *Słownik biograficzny historii powszechnej do XVIII stulecia*. – Wiedza Powszechna, 1968. – С. 355, див.: *Oxenstierna (1583–1654)*.
- ¹⁶⁰ Грушевський М. *Історія української літератури*. – К., 1995. – Т. 6. – С. 37.

- 161 Крип'якевич І. *Козаччина в політичних комбінаціях 1620–1630 рр.*// ЗНТШ. –1914. –Т. СХVII; див. також: Грушевський М. *З історії релігійної думки на Україні.* –Львів, 1925. –С. 81; його ж: *Історія України-Руси.* –Т. 8. –Ч. І.
- 162 Грушевський М. *Історія української літератури.* –Т. 6. –С. 36.
- 163 Там само. –С. 37.
- 164 Там само.
- 165 Грушевський М. *Історія України-Руси.* –Т. 8. –Ч. І. –С. 130–131.
- 166 РДАДА. –Ф. 124. Малоросійський приказ. 1653. –Стовп. 11/5822. –Арк. 13–17; ДБХ. –Док. №199. –С. 286.
- 167 Шведський державний архів у Стокгольмі, оригінал; ДБХ. –Док. №262. –С. 363–364.
- 168 Феденко Панас. *З дипломатичної діяльності Данила Калугера*// Дипломатична діяльність Данила Грека: Праці Українського Вищого Педагогічного Інституту імені М. Драгоманова. –Прага, 1929. –Т. 1.
- 169 АЮЗР. –Т. 8. –№45/1. –С. 383–384.
- 170 Kaczmarczyk Janusz. *Bohdan Chmielnicki.* –С. 235.
- 171 ДБХ. –Док. №263. –С. 364.
- 172 Там само. –Док. №262, 263. –С. 363–364.
- 173 АЮЗР. –Т. 10. –С. 777.
- 174 Там само. –Т. 3. –С. 420, 452. –Додаток, с. 59; Т. 8. –С. 339–340, 357–358; Т. 10. –С. 777; *Жерела....* С. 130–131.
- 175 АЮЗР. –Т. 3. –С. 447, 449–451, 455–457.
- 176 ДБХ. –Док. №263. –С. 365.
- 177 Там само. –Док. №325. –С. 438–440.
- 178 АЮЗР. –Т. 6. –Ч. 3. –С. 70–71; ДБХ. –Док. №262. –С. 363–364; Грушевський М. *Історія України-Руси.* –Т. 9. –Ч. II. –С. 917–918.
- 179 РДАДА. –Ф. 214. Сибірський приказ. –Стовп. 1467. –Арк. 147–151.
- 180 Див. Розділ VI, §2 частини II цієї монографії.
- 181 АЮЗР. –Т. 6. –Ч. 3. –С. 363; Грушевський М. *Історія України-Руси.* –Т. 9. –Ч. II. –С. 1244–1249; *Жерела...* –Т. 12. –С. 409; «Протокол Віленського трактату, відбутого і заключеного за посередництвом легатів цісарських у Вільні 3 листопада 1656 р.».
- 182 ДБХ. –Док. №380. –С. 501.
- 183 Там само. –Док. №457. –С. 596–597. Див.: Оглоблін О. П. *Договір Петра Іваненка (Петрика) з Кримом 1692 року*//Юбілейний збірник на пошану акад. Д. І. Багалія. –К., 1927. –С. 720–744.

- Перевидано у Збірнику А. Ю. Кримського «*Студії з Криму*». – К., 1930. –С. 40–104. Я цитую за цим другим виданням. –С. 55, 60. Див. ще: Липинський В. *Україна на переломі. 1657–1659*. – Відень, 1920. –С. 270–272.
- ¹⁸⁴ Оляничин Д. *Два листи гетьманів Богдана Хмельницького і Івана Виговського до курфюрста Бранденбурзького Фрідріха Вільгельма*//Хліборобська Україна. –Кн. V. –С. 297–377, 377–384 (з фотокопіями листів).
- ¹⁸⁵ Липинський Вячеслав. *Україна на переломі. 1657–1659*. –С. 46–47.
- ¹⁸⁶ АЮЗР. –Т. 6. –Ч. III. –С. 332. Оригінал шведсько-українського договору 1658 р. знаходиться у Шведському державному архіві, латинською мовою, з підписом Виговського і військовою печаткою.
- ¹⁸⁷ АЮЗР. –С. 333.
- ¹⁸⁸ Там само. –С. 332.
- ¹⁸⁹ Оглоблін О. П. Договір Петра Іваненка (Петрика) з Кримом 1692 року//*Юбілейний збірник на пошану акад. Д. І. Багалія*. –С. 720–744. Перевидано у Збірнику А. Ю. Кримського «*Студії з Криму*». –С. 40–104. Цитую із цього другого видання. –С. 55, 60. Див. також: Липинський В. *Україна на переломі. 1657–1659*. –С. 270–272.

БІБЛІОГРАФІЯ

I. Джерела

A. Архівні документи

1. Archiwum Główne Akt Dawnych. – Warszawa. – Dok. Tatar., karton 62, teczka 4, Nr. kol. 335. – Док. №1.
2. Göttingen Universitäts Bibliothek.
Turk. 29. – Fol. 87b–87a;
Turk. 29. – Fol. 94b–95a;
Turk. 29. – Fol. 101b;
Turk. 29. – Fol. 212b–213a.
3. Muzeum Narodowe w Krakowie. Biblioteka Czartoryskich. – Dok. Kod. №609.
4. Російський Державний архів давніх актів (РДАДА). Москва.
Малоросійські справи. – Ф. 124. Спр. 10. – Арк. 25–27; спр. 1. – Арк. 39–43; спр. 4. – Арк. 328–347^a; спр. 12. – Арк. 13–21.
Малоросійський приказ. – Ф. 229.
Оп. 1. – Спр. 230. – Арк. 23–32; оп. 1. – Стовп. 5/5816. – Арк. 5–7; Оп. 1. – Стовп. 7/5819. – Арк. 207–209; Оп. 1. – Стовп. 12/5823. – Арк. 83–84;
Оп. 1. – Стовп. 15/5826. – Арк. 167–171; 173–179; 186–225;
Оп. 1. – Стовп. 39. – Ч. I.
Польські справи. – Ф. 79.
Спр. 1. – Арк. 29–30; спр. 2. – Арк. 394–398; спр. 4. – Арк. 7–23;
Спр. 8. – Арк. 1–44; стовп. 1. – Арк. 295.
Турецькі справи. – Ф. 89. – Оп. 2. – Спр. 26.
Кримські справи. – Ф. 123. – Оп. 1. – Спр. 132. – Арк. 138–139.
Разрядний приказ. – Ф. 210. Московський стіл. – Стовп. 79. – Арк. 371–372.
Разрядний приказ. – Ф. 210. Білгородський стіл. – Стовп. 112. – Арк. 230–241; стовп. 314. – Арк. 167–168.
Разрядний приказ. – Ф. 210. Севський стіл. Публікується вперше:
Стовп. 149 – Арк. 308–332;
Стовп. 153. – Арк. 6–9, 15–20, 25–36, 57, 85–86, 104–107, 108–109, 110–119, 123–125, 126, 128–140, 141–145, 158–162, 163–170, 179–183, 217–219, 221–226, 234–236, 303–311;

- Стовп. 158. – Арк. 17, 54, 64–67, 68–71, 73–74, 92–104, 105–111, 112–113, 114–115, 116–117, 127–128, 164–167, 168, 177, 196, 210–211, 241–247, 253–254, 259–263, 318–321, 323–325, 477–482, 483–484, 530–532, 544–547.
5. Турецький державний архів в Істамбулі. – Т. 6. – *Vaşbakanlık, viddiā Vāb-i^c ^cAlī, Nāme-i hūmaūn*, 6–227.
6. Центральний Державний історичний архів України, м. Київ (ЦДІА). – Ф. Колекція грамот російських царів та універсалів українських гетьманів. – Оп. 2. – Спр. 25а. – Арк. 1–2.
ЦДІА. – Ф. 1230. – Оп. 1. – Спр. 185. – Арк. 32–33;
ЦДІА. – Ф. Колекція фотокопій документів про визвольну війну українського народу (1648–1654). – Оп. 1. – Спр. 112. – Арк. 2–3.

Б. Опубліковані джерела, літописи, хроніки

7. *Архив ЮЗР*. – Т. 6. – Ч. 3.
8. *АЮЗР*. – Т. 3; – Т. 8; – Т. 10; – Т. 14.
9. Величко Самійло. *Сказаніє о войнѣ козацкой з поляками: Пам'ятки українського письменства/Вид. Археографічної Комісії Української Академії Наук/Під ред. Катерини Лазаревської*. – К., 1926. – Т. 1.
10. Вишенський Іван. *Сочинения*. – М.–Л., 1955.
11. *Воссоединение Украины с Россией: Документы и материалы: В трех томах/Ред. Ф. П. Шевченко и др.* – М., 1954. – Т. 1, 2, 3.
12. Грабянка Григорій. *Дѣйствія презѣльной брани Богдана Хмельницкого*. – УНІГУ. Гарвардська бібліотека давнього українського письменства. Корпус текстів. – Кембридж, 1992. – Т. 9.
13. Грушевський М. *Історія Хмельниччини, списана Силуяном Мужилівським в лютім 1649 р.*//Україна. – 1914. – Кн. 2. – С. 30–39.
14. Грушевський М. К истории Переяславской Рады 1654 года (Доложено в ОГН 29. X 1929)//Доклады АН СССР. – Л., 1929. – № 16. – С. 299–305.
15. *Документи Богдана Хмельницького (1648–1657)/Упорядники Іван Крип'якевич та Іван Бутич*. – К., 1961.
16. *Документи російських архівів з історії України: Документи до історії Запорозького козацтва 1613–1620 рр./Ред. Л. В. Заборовський, Я. Д. Ісаєвич, Френк Сисин, Б. Н. Флоря*. – Львів, 1998. – Т. 1.
17. Житецький П. И. *О пересопницкой рукописи*//Труды III археологического съезда. – К., 1878. – Т. 2. – С. 221–230.

18. *Жерела до історії України-Руси*/Видав Мирон Кордуба. – Львів, 1911. –Т. 12; 1913. –Т. 6 (Видав Степан Томашівський).
19. Котошихин Григорий. *О России в царствование Алексея Михайловича*. –Изд. 4-е. –СПб., 1906. –С. 179.
20. Крип'якевич І. П. *Відовічна вісь України*//Сьогочасне й минуле. – Львів, 1939. –Т. 1.
21. Латкин В. *Материалы для истории Земских соборов XVII ст.* – СПб., 1884.
22. *Летопись Ипатьевская*/Изд. А. А. Шахматов//Полное собрание русских летописей. –СПб., 1908. –Т. 2.
23. *Летопись Самовидца по новооткрытым спискам*/Издана Временною комиссиею для разбора древних актов. –К., 1878.
24. *Літопис руський*/За Іпатським списком переклав Леонід Махновець. –К., 1989.
25. На'іма. *На'іма Таріхі*. У 6 т. –Вид. 3-тє. –Істамбул, 1280–1283 (1863–1866).
26. Прицак Омелян. *Вступ*//Староруські Київські і Галицько-Волинські Літописи: Острозький список (Хлебніковський) і список Четвертинського (Погодинський)//УНІГУ. Гарвардська бібліотека давнього українського письменства: Корпус текстів. – К., 1990. –Т. 8.
27. Прицак Омелян. *Один чи два договори Пилипа Орлика з Туреччиною на початку другого десятиліття вісімнадцятого століття*//УАЩ. –Вип. 1. –К., 1992. –Т. 4. –С. 307–320.
28. Прицак Омелян. *Ще раз про союз Богдана Хмельницького з Туреччиною*//УАЩ. –Вип. 2. –К., 1993. –Т. 5. –С. 177–191.
29. Прокопович Феофан. *Сочинения*/Изд. И. П. Еремин. –М.–Л., 1961.
30. *Реєстр Війська Запорозького 1649 року*/Транслітерація тексту. Підготували О. В. Тодійчук та ін. –К., 1995.
31. Собрание государственных грамот и договоров, хранящихся в Государственной коллегии иностранных дел. –М., 1822. –Ч. 3.
32. Bennigsen Alexandre. *Le Khanat de Crimée*. –Paris, 1978.
33. Choniates Nicetas. *Historia Corpus scriptorum historiae Byzantinae*/ Вид. I. Bekker. –Bonn, 1835.
34. Chrzyszcz I. E. *Stosunki Kozacko-tatarskie z uwzględnieniem stosunków w Turcja, Mołdawia i Siedmiogrodem w I poł. 1649*. –Lviv, 1929.
35. *Documenta Romaniae Historica*. –A. Moldova; B. Țara Românească. –Бус., 1969. –Ч. 33, 184.
36. Jerlicz Joachim. *Latopisiec albo Kroniczka różnych spraw i dziejów* (obejmuje okres 1620–1673)/Вид. K. W. Wójcicki. –Warszawa, 1853. –Т. I.

37. Kołodziejczyk Dariusz. *Ejalet Kamieniecki*. –Warszawa, 1994.
38. Kołodziejczyk Dariusz. *Polish-Ottoman 'Ahdnāmes*. –Brill., Leiden, 1999.
39. Miaskowski Wojciech. *Diariusz drogi do Wojska Zaporoskiego j. m. p. Wojewody brasławskiego i ich gościów panów podkomorzego Lwow-skiego chorążego nowogródskiego, podczaszego brasławskiego pana Smiarowskiego sekretarza Komisarzów i Kolegów jego, napisany przez pana podkomorzego Lwowskiego 1649*//Памятники, изданные Временной комиссией при Киевском военном, Подольском и Вольнском генерал-губернаторе. –СПб., 1845. –Т. 1.
40. Michałowski Jakób. *Księga pamiętnicza*. –Kraków, 1864.
41. *Monumenta Hungariae historica*. I. Diplomacizai emlékek. –Т. 23. –Budapest, 1903.
42. Ostrowski Zameyszowicz Jan. *Svada latina*. –Lublin, 1747. –Epistolae.
43. Pritsak Omeljan. *Das erste türkisch-ukrainische Bündnis (1648)*//Oriens. –Leiden, 1953. –Т. 6. –№2.
44. Pritsak Omeljan. *The First Constitution of Ukraine of 5 April 1710*//Cultures and Nations of Central and Eastern Europe 1710. Essays in Honor of Roman Szporluk//HUS. –Т. 22. –1998–2000. –С. 471–496.
45. Rypka J. *Aus der Korrespondenz der Hohen Pforte mit Bogdan Chmelnyćkij*//Z Dějin Vychodní Evropy a Slovanstva (Festschrift Jaroslav Bidlo). –Praha, 1928. –С. 482–498.
46. Rypka J. *Dalši přispěvek ke korespondenci Vysoké Porty s Bogdanem Chmelnickym*//Časopis Národního Musea. –Praha, 1931. –С. 209–231.
47. Rypka J. *Weitere Beiträge zur Korrespondenz der Hohen Pforte mit Bohdan Chmel'nyćkij*//Archiv Orientální. –Т. 2. –№2. –Praha, 1930. –С. 262–283.
48. Senai Hadży Mehmed. *Historia Chana Islam Gereja III*/Tekst turecki wydał przełożył, i opracował Zygmunt Abrahamowicz. –Warszawa, 1971.
49. Constantinus Porphyrogenitus. *De ceremoniis aulae byzantinae*/ Вид. I. I. Reiske. –Bonn, 1829–1830. –Т. 1–2.
50. Sinopsis. –Kiev, 1681. *Facsimile mit einer Einleitung von Hans Rothe*. –Köln–Wien, 1983.
51. Soysal A. Zihni. *Jarłyki Krymskie z czasów Jana Kazimierza (lata 1649–1668)*. –Warszawa, 1939. –Док. №3, 4, 5, 6.

II. Монографії, статті

52. Акчокракли Осман. *Татарська поема Джан-Мухамедова*// Східний світ. –Харків, 1930. –Ч. 12. Передрук: Східний світ. – К., 1993. –№1.
53. Антонович В. и Драгоманов М. *Исторические песни малорусского народа с объяснениями В. Антоновича и М. Драгоманова.* – К., 1875. –Т. II. –Вип. 1.
54. Антонович В. Б. *Рецензія на книгу П. Буцинського «О Богдане Хмельницком»*//Киевская старина. –1873. –№11.
55. Апанович О. В. *Українсько-російський договір 1654 р.: Міфи і реальність.* –К., 1994.
56. Барабой А. З. *К вопросу о причинах присоединения Украины к России в 1654 году*//Историк-марксист. –1939. –№2. –С. 288–297.
57. Барсов Т. *Константинопольский патриарх и его власть над Русскою церковью.* –СПб., 1878.
58. Білецький О. І. *Хрестоматія давньої української літератури.* – К., 1967.
59. Блок Марк. *Апология истории.* –М., 1986.
60. Борщак Ілько. *Гетьман Пилип Орлик і Франція*//ЗНТШ. – Львів, 1924. –Т. 134–135.
61. Булыгин И. А. Алексей Михайлович//*Советская историческая энциклопедия.* –М., 1961.
62. Буцинский П. Н. *О Богдане Хмельницком.* –Харьков, 1882.
63. Винар Любомир. *Князь Дмитро Вишневецький.* –Мюнхен, 1964.
64. Владимирский-Буданов М. Ф. *Обзор русского права.* –СПб. – К., 1909.
65. Гвоздик-Пріцак Лариса. *Економічна і політична візія Богдана Хмельницького та її реалізація в державі Військо Запорозьке.* –К., 1999.
66. Голубинский Е. *История русской церкви.* –М., 1900. –Т. 3.
67. Горобець В. М. *Від союзу до інкорпорації: українсько-російські відносини другої половини XVII – першої половини XVIII ст.* –К., 1995.
68. Горобець В. М. *Переяславсько-Московський договір 1654 р.: результати і наслідки із історії українсько-російських відносин доби Богдана Хмельницького*//Доба Богдана Хмельницького (До 400-річчя від дня народження Великого гетьмана): Збірник наукових праць. –К., 1995.
69. Грушевський М. *Ілюстрована історія України.* –Київ–Львів, 1912. Передрук: Вінніпег, 1919.

70. Грушевський М. *Історія української літератури* (Київська бібліотека давнього українського письменства. Студії. Т. 1). – К., 1995. – Т. 6.
71. Грушевський М. *Історія України-Руси*. – Київ–Відень, 1922. – Т. 8. – Ч. III; – К., 1928. – Т. 9. – Ч. I; – К., 1931. – Т. 9. – Ч. II; – К., 1937. – Т. 10.
72. Грушевский М. *Об украинской историографии XVII века: Несколько соображений*//Бюллетень Академии наук СССР. Секция общественных наук. –Л., 1934.
73. Дашкевич Я. *Клан Хмельницького – легенда чи дійсність?// Україна в минулому*. – Київ–Львів, 1992. – Т. 2. – С. 78–92.
74. Дорошенко Дмитро. *Гетьман Петро Дорошенко: огляд його життя і політичної діяльності*. – Нью-Йорк, 1985.
75. Дьяконов. *Очерки общественного и государственного строя Древней Руси*. –СПб., 1908.
76. Заборовский Л. В. *Великое княжество Литовское и Россия во время польского Потопа: Документы. Исследования*. –М., 1994.
77. Заборовский Л. В. *Католики, униаты, православные: Проблемы религии в русско-польско-украинских отношениях конца 40-х–80-х гг. XVII в. Ч. 1: Документы. Исследования*. –М., 1998.
78. Заборовский Л. *Переяславская рада и московские соглашения 1654 года: проблемы исследования*//Россия–Украина: история взаимоотношений. Сборник статей. –Ред. А. И. Миллер, В. Ф. Репринцев, Б. Н. Флоря. –М., 1997. –С. 39–49.
79. Заборовский Л. В. *Российско-украинская конференция, посвященная 340-летию Переяславской рады*//Отечественная история. – 1995. –№5.
80. Заборовский Л. В. *Россия, Речь Посполитая и Швеция в середине XVII в.: Из истории международных отношений в Восточной и Юго-Восточной Европе*. –М., 1981.
81. Зайончковский П. А. *Отмена крепостного права в России*. – Изд. 2-е. –М., 1960.
82. Заяць А. *Українсько-російський договір 1654 р. в оцінці сучасної української історіографії (90-ті роки)*//Козацькі війни XVII століття в історичній свідомості польського та українського народів: Матеріали Другої польсько-української наукової зустрічі (Львів, 12–13 жовтня 1995 р.). –Львів–Люблін, 1996.
83. Иконников В. С. *Опыт русской историографии: Фотомеханические перепечатки издания 1891–1908 гг.* –Osnabrück, Otto Zeller, 1966. –Т. 1. –Кн. 1.
84. Каптерев Н. Ф. *Характер отношений России к Православному Востоку в XVI–XVII столетиях*. –Сергиев Посад, 1914. –Вид. 2-ге.

85. Карамзин М. М. *История государства Российского*/Изд. Евг. Евдокимова. –СПб., 1892. –Т. 1–12.
86. Карпов Г. *Критический обзор разработки главных русских источников, до истории Малороссии относящихся*. –М., 1870.
87. Карпов Г. *Переговоры об условиях соединения Малороссии с Великою Россиею*//ЖМНПр. –1871. –XI–XII.
88. Кизеветтер А. П. *Местное самоуправление в России IX–XIX ст.* – Изд. 2-е. –Петроград, 1917.
89. Костомаров Н. И. *Богдан Хмельницкий – данник Оттоманской Порты*//Костомаров Н. И. *Собрание сочинений*. –СПб., 1905. – Т. XII.
90. Крип'якевич І. П. *Богдан Хмельницький*. –К., 1954.
91. Крип'якевич І. П. *Богдан Хмельницький*. –Вид. 2-е. –Львів, 1992.
92. Крип'якевич І. *Студії над державою Богдана Хмельницького*.
Студія II. Генеральна старшина, в) Генеральні судді//Ювілейний збірник НТШ. –Т. 138–140. –Львів, 1925. –С. 77–78;
Студія III. Державні межі//Там само. –Т. 144–145. –Львів, 1926. – С. 109–126; Студія IV. Українські дороги в половині XVII ст.// Там само. –Т. 144–145. –Львів, 1926. –С. 126–140.
93. Крупницький Б. *Гетьман Пилип Орлик*. –Варшава, 1938; 2-га редакція. Гетьман Пилип Орлик. –Мюнхен, 1956.
94. Кубійович В., ред. *Енциклопедія українознавства: Словникова частина*. –Т. 1–10. –Paris–New York, 1947–1984.
95. Мацьків Теодор. *Повстання Богдана Хмельницького та Зборівський договір у західноєвропейських джерелах*//Український історик. –Нью-Йорк–Торонто–Київ–Львів–Париж. –Т. 32. –1995; –Т. 34. –1997; –Т. 35. –1998.
Мацьків Теодор. *Англійський текст Зборівського договору з 1649 р.*//Український історик. –Т. 7. –1970.
Maćkiw Teodor. *Zborowski traktat pokojowy w prasie angielskiej z 1649 roku. Sprawozdania z czynności i posiedzeń Polskiej Akademii Umiejętności*. –Kraków, 1997. –Т. LXI.
96. Новосельский А. А. *Борьба Московского государства с татарами в XVII веке*. –М.–Л., 1948.
97. Нольде Б. З. *Очерки государственного права*. –СПб., 1911.
98. *Областные учреждения России в XVII веке*/Ред. Б. Чичерина. – М., 1856.
99. Оглоблин О. П. *Договір Петра Іваненка (Петрика) з Кримом 1692 року*//Ювілейний збірник на пошану акад. Д. І. Багалія. – К., 1927. –С. 720–744.
100. Оглоблин О. П. *Проблема державної влади на Україні за Хмельниччини й Переяславська угода 1654 р.*//Студії із історії України. – Нью-Йорк –Київ–Торонто, 1995.

101. Плохій С. *Крила Протекції: до визначення правового змісту Переяславської угоди 1654 року*//Mediaevalia Ucrainica: Ментальність та історія ідей. –К., 1995. –Т. 4. –С. 76–85.
102. Прицак Омелян. *Доба військових канцеляристів*//Київська старовина. –1993. –№4. –С. 62–66.
103. Прицак Омелян. *Походження Русі*. –К., 1997. –Т. 1.
104. Прицак Омелян. *Система правління за Володимира Великого та його зовнішня політика*//HUS. –1995. –Т. XIX. –С. 573–593.
105. Прицак Омелян. *Чому катедра українознавства в Гарварді?*// Вибір статей на теми нашої культурної політики (1967–1973). –Кембридж, Масс., 1973.
106. Пештич С. Л. «Синопис» как историческое произведение//ТОДРЛ. –М.–Л., 1958. –Т. XV. –С. 284–298.
107. Розенфельд И. П. *Присоединение Малороссии к России (1654–1793)*. –СПб., 1915.
108. Севортян Э. В. *Этимологический словарь тюркских языков*. –М., 1974. –Т. 1.
109. Сергиевич Владимир. *Древности русского права*. –Изд. 3-е. –СПб., 1909. –Т. 1; 1908. –Т. 2; 1903. –Т. 3.
110. *Словник гідронімів України*. –К., 1979.
111. Смолій В. А., Степанков В. С. *Богдан Хмельницький: Соціально-політичний портрет*. –К., 1993.
112. Смолій В. А., Степанков В. С. *Богдан Хмельницький: Хроніка життя та діяльності*. –К., 1994.
113. Соловьев С. М. *История России с древнейших времен*. –М., 1960. –Т. 5. –Кн. 3; М., 1961. –Т. 5. –Кн. 9–10.
114. Февр Люсьен. *Бои за историю*. –М., 1991.
115. Флоря Б. Н. *Патриарх константинопольский Парфений II и гетман Богдан Хмельницкий*//МОСХОВІА. Проблемы византийской и новогреческой филологии: К 60-летию Б. Л. Фонкича. –М., 2001. –443 с.
116. Фонкич Б. Л. *Две греческие грамоты к Богдану Хмельницкому*//Florilegium. К 60-летию Б. Н. Флори. –М., 2000. –С. 428–440.
117. Франк Иван. *Студії над українськими народними піснями*//Зібрання творів у 50 томах. –К., 1986. –Т. 43. –С. 164–165.
118. Цибульський В. *Переяславська угода 1654 року у зарубіжній історіографії (1945–1990)*. –Рівне, 1993.
119. Ченцова В. М. *Коринфський митрополит Иосаф, гетман Богдан Хмельницький и Россия (неизвестные документы)*. –РДАДА. –Ф. 52. «Сношения России с Грецией»//Palaeoslavica. –2002. –Т. 10. –№1–2. –С. 293–322.

120. Чубатий Микола. *Історія Християнства на Русі-Україні*/Вид. Українського Католицького Університету ім. Св. Климента Папи. – Рим, 1976. – Т. II. – Ч. I (1353–1458).
121. Шафранов П. А. *О статьях Богдана Хмельницкого 1654 г.*// Киевская старина. – 1889. – Кн. XI. – С. 369–391.
122. Щербина Володимир. *До питання про «Статті Богдана Хмельницького»*//Ювілейний збірник на пошану академіка Михайла Сергієвича Грушевського. – К., 1928. – С. 195–204.
123. Яковенко Н. *Нарис Історії України з найдавніших часів до кінця XVIII століття*. – К., 1997. – С. 199–207.
124. Яковенко Н. *Символ “Богохранимого града” у київській пропаганді 1620–1640-х років*//Mediaevalia Ucrainica: ментальність та історія ідей. – К., 1995. – Т. IV. – С. 52–75.
125. Яковлів А. І. *«Статті Богдана Хмельницького» в редакції 1659 року*//Ювілейний збірник на пошану академіка Михайла Сергієвича Грушевського. – К., 1928. – С. 179–194.
126. Яковлів А. І. *Українсько-московські договори в XVII–XVIII віках*. – Варшава, 1934. – Т. XIX. Серія правнича. – Кн. 3. – С. 8–80.
127. Bardach, Leśnodorski, Pietrzak. *Historia Państwa i Prawa polskiego*. – Warszawa, 1976.
128. Dorošenko D. a Rypka J. *Hejtman Petr Dorošenko a jeho turecká politika*//Časopis Národního Musea. – Praha, 1933. – С. 1–55.
129. Dorošenko D. a Rypka J. *Polsko Ukrajina, Krym a Vysoká Porta v první pol. XVII stol.*//Časopis Národního Musea. – Praha, 1936. – С. 1–32.
130. Fisher Alan W. *The Crimean Tatars*. – Stanford, 1978.
131. Fisher Alan W. *The Russian Annexation of the Crimea 1472–1783*. – Cambridge, 1970.
132. Florja B. N. *The 1630 Zaporozhian Cossack Uprising*//HUS. – 1992. – Т. 16. – №1/2. – Червень. – С. 167–173.
133. Hellman M. *Moskau und Byzanz*//Jahrbücher für Geschichte Osteuropas. – Berlin, 1969.
134. Hillers Delbert R. *Covenant: The History of a Biblical Idea*. – Baltimore and London, 1994.
135. *Historia chłopów polskich*/Opracowanie zbiorowe pod redakcją Stefana Ingolta. – Ludowa Spółdzielnia Wydawnicza. – 1970. – Т. 1.
136. *Historia Polski*/Ред. Henryk Łowmiański. – Warszawa, 1958. – Т. I. – Ч. II. 127. Hussey J. M. *The Cambridge Medieval History*. – Т. IV. *The Byzantine Empire*. – Ч. II. *Government. Church and Civilization*. – Cambridge, 1967.
137. Inalcik Halil. *The Khan and Tribal Aristocracy: The Crimean Khanate under Sahib Giray I*//HUS. – 1979–1980. – Т. 3–4. – Ч. I. – С. 445–466.

138. Jabłonowski Aleksandr. *Pisma*. – Warszawa, 1911. – Т. 3.
139. Kaczmarczyk Janusz. *Bohdan Chmielnicki*. – Warszawa, 1988.
140. Kamiński Andrzej. *The Cossack Experiment in Szlachta Democracy in the Polish-Lithuanian Commonwealth: the Hadiach (Hadziacz) Union//HUS*. – 1977. – Т.1. – №2.
141. Kazhdan A. P. *Patriarchate of Constantinople//The Oxford Dictionary of Byzantium*. – New York, Oxford, 1991. – Т. 1. – С. 520–523.
142. Kazhdan A. P. *Patriarchates//The Oxford Dictionary of Byzantium*. – New York, Oxford, 1991. – Т. 3. – С. 1599–1600.
143. Kohut Z. E. *The Development of Little Russian Identity and Ukrainian Nationbuilding//HUS*. – 1986. – Т.10. – №3/4. – С. 559–576.
144. Kubala Ludwik. *Szkice historyczne*. – Kraków, 1910. – Serja III.
145. Lewicki Anatol. *Zarys historii Polski*. – Hanower, 1947.
146. Lipiński Wacław. *Z dziejów Ukrainy*. – [Kraków]–K., 1912.
147. Manz Beatrice Forbes. *The Clans of the Crimean Khanate, 1466–1532//HUS*. – Т. 2. – №3. – 1978. – С. 282–309.
148. Maurois André. *A History of France*/Translated from the French by Henry L. Binsse. – Minerva Press, 1968.
149. Ostapchuk Victor. *The Human Landscape of the Ottoman Black Sea in the Face of the Cossack Naval Raids//Праці міжнародної конференції в Римі, 2001 р.* – Рим, 2001. – Т. 81. – С. 23–95.
150. Papadakis Aristeides. *Pentarchy//The Oxford Dictionary of Byzantium*. – New York, Oxford, 1991. – Т. 3. – С. 1625–1626.
151. Pernal Andrew. *Diplomatic Contacts Between Bogusław Radziwiłł and Bohdan Khmelnyts'kyj in 1656: Two Unpublished Documents//Marra Mundi. Збірник наукових праць на пошану Ярослава Дашкевича з нагоди його 70-річчя.* – Львів – Київ – Нью-Йорк, 1996. – С. 511–534.
152. Pritsak Omeljan. *Kiev and All of Rus': The Fate of a Sacral Idea//HUS*. – Т. 10. – №3/4. – Грудень. – 1986. – HURI. – Cambridge, Mass., – С. 279–300.
153. Pritsak Omeljan and Reshetar John S. Jr. *The Ukraine and the Dialectics of Nation-Building//The Developmant of the USSR*. – Seattle and London, 1964. – С. 236–267.
154. Sertoğlu Midhat. *Muhteva bakımdan Başvekalet Arşivi*. – Ankara, 1955.
155. Shaw Stanford J. *History of the Ottoman Empire and Modern Turkey*. – Cambridge, London, 1976. – Т. 1.
156. Smith Anthony D. *The Ethnic Origins of Nations*. – Oxford, 1989.
157. Szajnocha Karol. *Dziela*. – Warszawa, 1877. – Т. 9.
158. Vernadsky G. *A History of Russia. The Dawn of the Modern Age*. – New Haven, Conn. – London, 1959. – Т. 4.

159. Weinfeld Moshe. *Covenant*//Encyclopaedia Judaica. –New York, 1971. –Т. 5. –Стовп. 1011–1022.
160. Wójcik Zbigniew. *Historia dyplomacji Polskiej (1572–1795)*. – Warszawa, 1982. –Т. 2.
161. Wüstenfeld-Mahlersche. *Vergleichungs-Fabeln*/Вид. Bertold Spuler. –Wiesbaden, 1961. –С. 5–23.
162. Bodin Jean. *Les six livres de la République*. –Paris, 1576.
Chauviré R. Jean Bodin, auteur de la République. –Paris, 1914.
163. Jorga N. *Basile Lupu, prince de Moldavie, comme successeur des empereurs d'Orient dans la tutelle, du patriarcat de Constantinopole et de église orthodoxe (1640–1653)*//Académie Roumaine. Bulletin de la section historique 2e année. –№1 (1914). –С. 103.
164. Ploky S. *The Cossacks and Religion in Early Modern Ukraine*. – Oxford–New York, 2001.
165. Ploky S. *Tsars and Cossacks. A Study in Iconography*. –Cambridge, 2002.
166. Sysyn Frank E. *The Political Worlds of Bohdan Khmel'nyts'kyi*// Palaeoslavica. –2002. –Т. 10. –№2. –С. 197–209.

ПОКАЖЧИК ІМЕН І НАЗВ

А

Абрагамович Зигмунт 420
Август, князь Саксен-Кобург
Гота 37
Август Октавіан 299, 302
Авіз, династія 18
Аврамов Демид 371
Аврамов Михайло 370, 371
Аврамов Федор 370
Агафонов Богдан 371
Агеев Ратко 371
Агмед III, султан 144
Агмед-ага 132
Агмед Газер-пара Паша 127, 132,
426, 427
Агмед Паша, великий візир 57, 67, 68
«Адельфотес» 180
Адріян, патріарх 186
Акчокракли Осман 105, 420, 462
Александров Сидор 370
Алексеев 320
Алексеев Андрей 371
Алексеев Артемиї 370
Алексеев Ждан 370
Алексеев Иван,
сын Кременцов 370–372
Алексеев Матвей 370
Алексеев Селуян 371
Алексеев Сидор 371
Алексеев Степан 370
Алексеев Трофим 370
Алферьев І. 445
Альберт (Гогенцоллерн) 22
Альберт-Фрідріх 22
Альфонсо І 18
Амельянов Никифор,
сын Грибовин 371
Андреев Ефим 371
Андреев Кирей 370

Андреев Лукьян 371
Андреев Степан 371
Андреян, протопоп 237, 245
Анисимов Богдан 370
Анофреев Трофим 371
Антипов Юрий 370
Антонович В. Б. 253, 255, 256, 438,
448, 462
Анфим, архимандрит 395
Апанович О. В. 462
Аргини 412
Аристотель 15
Арсеней, старець 395
Арсеній, архієпископ 180
Артемов Демьян 370
Артемов Исак 370
Асунь, полковник 332
Афонасьев Василей 370

Б

Багалій Д. І. 297, 457
Багадур Шах II 300
Багрянородний Константин 432
Бадовський, “старший” 181
Байрон, лорд 36
Бантиш-Каменський Микола 132
Барабаш Яків 120
Барабой А. З. (О. З.) 123, 419, 462
Баран Олександр 13, 403, 405, 406
Барсов Т. 462
Басараб Матвій 34, 356, 479
Басараби, династія 34
Баторій Стефан 20, 35, 181
Баттенберг (Гесський) Олександр,
болгарський князь 37
Баттенберг (Маунт-Баттен)
Філіп 37
Башмаков Гаврило,
сын Артамонов 394, 452
Белинский 342

Белков Еластратка 330
 Бережицкой Федор 331
 Беринда Памво 161, 173, 175, 435
 Бетлен Гавріїл (Габор),
 воевода Семигороду
 (Трансільванії) 35, 274
 Біблія 207, 209, 440
 Бігановський 196
 Білецький О. І. 436, 438, 462
 Бірони, династія 29
 Благой Харламко 355, 356, 359
 Блок Марк 16, 17, 120, 295, 299,
 403, 421, 441, 462
 Богданов Алексей 370
 Богданов Афонасей 370
 Богданов Григорій, російський
 посол 246
 Богданов Евсей 371
 Богданов Иван 370, 371
 Богданов Самойло 250
 Богданов Филип 371
 Богданович, суддя 241
 Богданович-Зарудний Самійло
 201, 253, 263, 430, 447, 462
 Богун Иван, полковник 244, 446,
 447
 Боден (Bodin) Жан 47, 48
 Бодянський Осип 188, 190, 416,
 430, 440
 Борецький Іов (Йов), митрополит
 154, 161, 168, 176, 183, 219, 276, 435
 Борис, син Фердинанда I,
 болгарського князя 37
 Борискович, владика 276
 Бородин Волотька 353
 Борщак Ілько 429, 462
 Браганса, династія 18
 Брежі де 32
 Брехов Василей, дяк 376, 393, 396
 Бродель Фернан 29, 405, 435
 Булгаков Григорей, прапорщик 329
 Бульгін І. А. 434, 462
 Бурбони 18, 19, 32
 Бургундська Марія 17
 Бурий Василь 87
 Бурхард I 22

Бутич Іван 13, 459
 Бутурлін Ондрей (Андрей),
 стольник 367, 376, 388
 Бутурлін Василь Васильович,
 боярин 224, 225, 236–241, 242,
 245–247, 250, 253, 286, 445, 446
 Бутурлін Михалка 168
 Бутурлін Тиміш 409
 Бутурлін (Ботурлін, Батурлін)
 Федір Васильович 330, 331, 345,
 346, 353, 358, 362, 367, 369
 Буцинський П. Н. 253, 255, 256,
 418, 426, 448, 462

В

Ваза Густав, засновник династії
 Вазів 24, 25
 Ваза Ерік; Ерік XIV 25
 Ваза Карл 25
 Ваза Ян; Ян III 25
 Вази, династія у Швеції і Польщі
 33, 273, 404
 Валленштайн 27
 Вальцов Микифор, дяк 331
 Вараксин Василей Афанасьєв сын
 394, 452
 Василив Федка 328
 Василь (Лупул Василь) 356
 Василь от Яблонова 361
 Васильєв Василей 370
 Васильєв Гришка 316, 317
 Васильєв Семен, сын Мариюшин 371
 Васко да Гама 29
 Вежович Петр 341
 Великий Атанасій о. 24, 404
 Величко Самійло 190, 438, 459
 Веньямин, старець 340, 342, 344,
 394–396
 Вернадський В. І. 15, 410, 441
 Вецкий Тихан 341
 Виговський Данило 241
 Виговський Іван 4, 31, 42, 92, 220,
 239–241, 245, 246, 250, 271, 272,
 278, 280, 282, 283, 287, 288, 295,
 296, 337, 365, 384, 457
 Виговський Остап (Остафей) 241,
 384, 386

- Виговські 244
 «Вимоги Війська Запорозького»
 80, 82, 83, 84, 85, 86, 88, 91, 95, 123
 Винар Любомир 431, 436, 462
 Виноградов В. В. 406
 Вишенський Іван 159, 209, 433, 459
 Вишиваний Василь (Вільгельм
 Габсбург-Лотрінген) 38
 Вишневецька (Могилянка) Раїна 161,
 433
 Вишневецький, князь 84
 Вишневецький Дмитро 154, 161,
 171, 181, 201, 436, 462
 Вишневецький Ярема 161, 165, 291
 «Візантійська енциклопедія» 432
 Віктор-Емануїл III, король Італії 300
 Вікторія, королева Англії 300
 Вільгельм I, імператор 30, 300
 Вільгельм III 30
 Вільгельм з династії Оранж-Нассау 30
 Віговт (Вітаутас) 203
 Вітт Ян де 30
 Віттельсбах Отто 36
 Владимирский-Буданов М. Ф. 449,
 462
 Власєв Іван 394
 Воейков Микита 361
 Волинський Володимир, єпископ 24
 Волконський Федька, *див.* Волкон-
 ский Федір Федорович
 Волконсков Лев Федора 372
 Волконской Дмитрей, князь 394
 Волконской Федор Семенов сын,
 князь 394
 Волконський Федір Федорович,
 князь, боярин 11, 231, 268, 269,
 315, 317, 320, 324, 326–333, 336,
 338–340, 344, 346–352, 354, 355,
 359, 365, 367, 369, 372–385, 387,
 389, 391, 393, 394, 396, 397, 399,
 400, 450–455
 Володимир Мономах 215
 Володимир Святославич 193, 194
 Володислав IV, король Польщі 26,
 27, 54, 55, 57, 60, 93, 108, 156,
 182, 205, 226, 273, 274, 432
 Ворошилов Данило 398, 399
 Вольдемар, данський королевич
 318, 319
 Ворохов Кирило 371
- Г**
- Габсбург-Лотрінген Вільгельм 406
 Габсбурги 17–22, 27, 30–32, 38, 287,
 300, 403
 Гавренев Іван Офонасьевич,
 дворянин 324, 336
 Гавриїл, митрополит Назарета 160,
 215, 245, 246
 Гаврилов Антон 370
 Гаврилов Гарасим 370
 Гаєцький Юрій 13, 403, 405, 406
 Гакон VI, король Норвегії 24
 Галактіон, митрополит 86, 416
 Галенко О. 406
 Галицько-Волинський літопис 163
 Гарасимов Никифор 371
 Гаро де Луїс 18
 Гвоздик-Прицак Лариса 403, 406,
 410, 411, 414, 417, 418, 423, 447, 462
 Гейле-Селасій I, імператор
 Ефіопії 300
 Геннадій II, патріарх 157
 Генріх, князь Валуа 19
 Генріх, син короля Франції
 Генріха II 19
 Генріх II, король Франції 19, 20
 Генріх III, король Франції 20
 Генріх VIII, 19
 Генріх Бургундський, граф Пор-
 тугальський 18
 Герасим, старець 394–396
 Герасимов Степан,
 сын Погоревин 371
 Гиря, військовий суддя 152
 Гладкий, путивлець 276
 Глебов Алешка 377
 Глух Йосип, полковник 446
 Гогенцоллерни 20, 22
 Голубинський Е. 434, 462
 Гольштайн-Глюксбурги,
 династія 36
 Горішній П. А. 58, 410
 Горобець В. М. 462

Грабянка Григорій 191, 192, 193,
438, 459
Григорей, отаман 339
Григорей, протопоп 237
Григорій, архимандрит 440
Григорьев Артем 371
Григорьев Богдан 370
Григорьев Богдан, сын Гласков 372
Григорьев Богдан,
сын Есковин 371
Григорьев Григорий,
сын Тиховец 372
Григорьев Демьян 370
Григорьев Дмитрий 371
Григорьев Иван 370
Григорьев Кирило,
сын Тиховец 371
Григорьев Кондрат 371
Григорьев Осип,
сын Тихоновец 371
Григорьев Павел 372
Григорьев Савелей 370
Григорьев Семен 370
Григорьев Степан 372
Гридин Микита 409
Гринев Серешка 330
Гринев Фетка 330
Гришка, козацький посланець 152
Гришков Богдан 371
Грушевський Михайло 4, 45, 49,
58, 67, 69, 80, 83, 85, 86, 88–90,
92, 94, 99, 141, 175, 176, 194, 199,
221, 224, 238–243, 247, 252, 255,
260, 261, 263, 267, 269, 274, 276,
286, 289, 403, 408, 409, 411–412,
415–419, 421, 424, 427–429, 434,
435, 437, 438, 439, 441–444, 445–
450, 455, 457, 459, 462, 466
Грязев Минка 76
Гунашевич, канцелярист 240, 244
Гуня Д. 182
Гуржій І. О. 438
Гуслистый К. Г. 436
Гутцын Юрий 331, 335, 345, 349, 352,
353, 355, 372, 373, 379, 380, 387,
390, 391, 396, 397, 399, 451, 453

Г

Гізель Іннокентій 186, 187, 189,
315, 367, 437, 454
Гіреї, династія 48
Голінський 412
Грондський Самуїл 404
Густав I Ваза 273, 274
Густав II Адольф, король
Швеції 25, 26, 35, 274

Д

Давид 16
Давлет Гірей, хан Криму 145
Давыдов Иван 334, 335, 371
Давыдов Михаил 372, 380
Даниленко Василь 4
Данило II 35
Данило Галицький 118
Данило Грек, *див.* Данило Калугер
Данило Калугер 277, 278, 279, 282,
456
Данило Оліверберг, *див.* Данило
Калугер
Данилов Аврам 370
Данте Аліг'єрі 172
Дацко, полковник 151
Дашкевич Ярослав 410, 463, 465
Деденко Ондрюшка 151
Деденков Федот 379
«Декларация ласки» 40, 68, 71, 80,
83, 85, 86, 88, 91, 95, 104, 121, 122
Демидов Иван 370, 371
Демьянов Иван 370
Джалалій Филон, полковник 244
Джан-Мухамед 419, 462
Дзинковский Иван 398
Дорошенко Дмитро 425, 429, 463
Дорошенко Петро 9, 143, 144, 429,
463
Дорофеев Солуян 371
Драгоманов М. П. 438, 456
Дубас, козак 339
“Дукатус Венеція” 29
Дураков (Дукаров) Вохромей 378,
379

Дядельський Петр 364
 Дядиченко В. А. 438
 Дьяконов М. 431, 463

Е

Евдокимов Евг. 464
 Еврейская энциклопедия 442
 Евсеев Демид 370
 Евсеев Мина 370
 Евсеев Тимофей, сын Чишков 372
 Екубов Яков 370
 Елеонора, дочка Альберта
 Фрідріха 22
 Елецкой Дмитрий, сын Данилов,
 князь 394, 452
 Емельянов Павел 370
 Емельянов Филипп 371
 Енциклопедія українознавства 442,
 447, 464
 Еремін І. П. 438, 460
 Ерік III (Ерік Поморський),
 король Норвегії 24
 Ерік VII, король Данії, *див.* Ерік III
 Ерік XIV Ваза 273
 Ермаков Іван 371
 Ермолов Григорей 370
 Ерофеев Емельян 370
 Ерофеев Іван 370
 Есіпов Богдан 371
 Есіпов Дементей 370
 Есков Гришка 371
 Ефімов Петро 370

Є

Євфимовський В. С. 238
 Єлизавета I, королева Англії 19, 23
 Єлизавета II, королева Англії 37
 Єрґамішев Тихон 417
 Єрлич Йоахим 199
 Єрґомін І. П., *див.* Еремін І. П.

Ж

«Жалувана грамота на Статті
 Б. Хмельницького» 40
 Жданов Григорей 370
 Жданов Семен,
 сын Колдырева 372

Жданов Онтон 365
 Жданов Степан 370
 Жданович Антон 135, 286
 Жигмонт-Август 20
 Житецкий П. И. 439, 459
 Жуан IV 18
 Жуков Е. М. 407

З

Заборовський Л. В. 449, 459, 463
 Заборовський Семен,
 думний дяк 324, 336
 Загрязской Алешка 398
 Зайончковський П. А. 463
 Заполь Ян, король Угорщини 35
 Заславський Володислав
 Домінік 60, 108
 Заяць А. 463
 Звягин Сенька 398
 Земка Тарасій 175, 435
 Зеленський Михайло, полков-
 ник 244, 446
 Зизаній Тустановський Лаврентій
 161, 175, 435
 Зизаній Стефан 161, 176, 180
 Златоустий Іван 175
 ЗНТШ (Записки Наукового
 Товариства ім. Шевченка) 430,
 447, 456
 «Золота книга» 30
 Зосима, єпископ чернігівський 336
 Зубар В. М. 435
 Зузин Микита Алексеевич, боярин,
 воевода 340
 Зыбин Остафий 358

И

Іван, подьячий 334, 335
 Іванов Алексей 370, 371
 Іванов Андрей Яковлев сын 394
 Іванов Анисим 371
 Іванов Богдан 370
 Іванов Гаврило 370
 Іванов Захарей 398
 Іванов Іван 370
 Іванов Ілья 371
 Іванов Карп, сын Заблочкий 371

Иванов Кирило 370
 Иванов Макар, вїйт 369, 371
 Иванов Матвей 370, 371
 Иванов Микита 371
 Иванов Микула 370
 Иванов Михайло 371
 Иванов Офонка 324, 328, 346
 Иванов Павел 370, 371
 Иванов Прохор,
 сын Прихожей 371
 Иванов Софронка 320
 Иванов Федор 369, 370
 Иванов Яков, сын Давыдов 371
 Ивашко, перекладач 396
 Игнатов Иван 370
 Игнатов Онтон 371
 Игнатъев Федор 370
 Иконников В. С. 437, 463
 Ильин Алексей 370
 Ильин Данило 370
 Иосаф, архімандрит 367
 Инокентей, игумен 367, 368
 Ипатьевская летопись 433
 Исаков Иван 371
 Исаков Петр 370
 Исупов Патрикей 379, 391

І

Ібрагім І, турецький султан 41, 54,
 55, 57, 127, 427
 Іван ІІІ, московський князь 158,
 168, 294, 300
 Іван ІV Грозний, московський
 цар 154, 158, 294, 300, 300
 Іван VІІІ Палеолог, візантійський
 імператор 164
 Іван Антоній, граф Каподістрія,
 президент Греції 36
 Іван Безземельний, англійський
 король 171
 Іваненко Петро (Петрик) 283, 297,
 300, 457
 Іванов Алмаз, дяк 201, 223, 231
 Іеремія, приконійський
 митрополит 160
 Ізабелла Кастильська 17

Іконніков В. С. 189
 Іларіон, митрополит 163, 433, 442
 Ільхан 141
 Інальджік Галіль (Інальчик) 203,
 406
 Інокентій Х, папа римський 24
 Іосаф, митрополит Коринфа 160
 Ісаевич Я. Д. 435, 460
 Ісидор, київський митрополит 164
 Іслам Гірей ІІІ 4, 7, 9, 11, 15, 16, 40,
 45, 51, 53–63, 67–77, 79, 80, 82,
 83, 91, 92, 94–96, 98, 100–102,
 104–106, 110, 113, 115, 119–122,
 128, 129, 131–133, 135, 137, 139,
 141, 147, 160, 190, 233, 257, 272,
 279, 284–286, 288, 289, 305, 306,
 312, 409–411, 414, 420, 425, 426,
 428, 429
 Іпатський літопис 460
 Іпречек К. 406

Й

Йоахім-Фрїдрїх 22
 Йона, московський
 митрополит 164
 Йосеф, архімандрит 454
 Йосиф, коринфський
 митрополит 159
 Йосиф ІІ, царгородський
 патріарх 164

К

Казимир Ягайлончик 22
 Калга 107, 420
 Калиновський Мартин, гетьман
 польський коронний 61, 195,
 343
 Калчак Султан 75
 Каммат-бет мурза 111
 Капети, династія 18, 19
 Каптерев Н. Ф. 158, 433, 441, 463
 Караджорджевичі, сербські
 князі 36
 Карамзин М. М. 437, 464
 Карл І, король Англії 17, 23, 28
 Карл І (Тогенцоллерн-Зігмарінген),
 румунський король 38

- Карл II, король Англії 23
 Карл V 17
 Карл IX, король Швеції 20, 25, 273, 274
 Карл X Густав, король Швеції 19, 22, 25, 26, 39, 42, 272, 273, 275, 276, 278, 280, 282, 283, 288, 294, 404
 Карл XII 430
 Карл, син короля Франції Генріха II, король 19, 20
 Карл Великий 299
 Карл Стефан (Габсбург-Лотрінген) 38
 Карпов Гаврило 372
 Карпов Г. 212, 224, 253, 254, 255, 256, 262, 263, 448, 464
 Карпов Иван 370
 Карпов Митка 360
 Карпов Пантелей 369
 Карпов Прокофій 370
 Карташев А. В. 434
 Катерина, дочка Карла IX 26
 Катерина, дружина Івана Казимира 273
 Катерина, дочка польського короля Сигізмунда I 25
 Катерина II 48, 167
 Катіб Челебі (Гаджі-Халіф) 54
 Качмарчик Януш 67, 69, 242, 252, 256
 Кеттлер Готгард 28
 Кеттлер Яків 28, 29
 Кеттлери, династія 28, 29
 «Киевская старина», журнал 462
 Кизеветтер А. П. 450, 464
 Кизым, сотник 152
 «Київська старовина», журнал 438
 Киреев Филип, сын Чижков 371
 Киреевский Алексей 378, 379, 391
 Кирилов Андрей, сын Махалев 372
 Кирилов Григорей 370
 Кисіль Адам 90, 110, 267, 291
 Кларк Джон (Річард Кромвель) 23, 287
 Климент Св. 434
 Клементьев Федор 370
 Климов Григорий 384
 Климов Моисей 370
 Кобильський Г., воєвода 214
 Козлов Кузьма 384
 Конашевич-Сагайдачний Петро, гетьман 30, 116, 154, 159, 161, 174, 180, 182, 183, 184, 185, 218, 273, 431, 436
 Кондратьев Федор 369, 371
 Кондратьев Яцко 371
 Кондуфор Ю. Ю. 434
 Константин XI, візантійський імператор 170
 Константин Великий 157, 215, 299
 Копаев Ондрей 363
 Копинський (Купинський) Ісаїя, київський митрополит 152
 Копистенський Захарія 161, 174, 434
 Кордуба Мирон 414, 460
 Корнилов Никон 379
 Коробка, обозний 241
 Коррі К. 404
 Косев Д. 406
 Косинський К. 182
 Косов Сильвестр, митрополит 244, 245, 246, 247, 323, 333, 334, 336, 337, 338, 339, 367, 380, 386, 388, 454
 Костентинов Тимошка 378
 Костирський, гетьман 240
 Костомаров Микола 45, 424, 464
 Костюков Артем 370
 Костюков Клим 370
 Костюков Семен 371
 Костянтинов Денис 395
 Костянтинов Елисей 382
 Котляревський І. П. 167
 Котошихин Григорий 450, 459
 Кочубей Василь 300
 Кошков Василей 370
 Красовский Федька 342
 Крижицький С. Д. 435
 Кримський А. Ю. 105, 457
 Кричитцкой, чернець 360
 Криницький, старець 337

Крип'якевич Іван 13, 15, 58, 59,
86–88, 132, 174, 242, 243, 252,
256, 406, 409, 415–417, 427, 430,
434–436, 445–447, 449, 456, 459,
460, 464

Кровець Василей 371

Кромвелі 23

Кромвель Олівер 23, 287

Кромвель Річард 287

Крупницький Борис 429, 464

Крутта Станіслав Август Антоніо,
перекладач 307, 413

Кряжин Богдан 369

Кубаля Людвік 23, 404

Кубійович Володимир 406, 442,
447, 464

Куза Олександр Йон, молдавський
князь 37

Кузницький Григорій 366

Кузьмин Федотка, московський
стрілець 398

Кулага, реєстровий козак 276

Кунаков Григорій, дяк 298, 418

Куракин Федька, *див.* Куракін
Федір Семенович

Куракін Федір Семенович, князь,
боярин 11, 268, 269, 315, 317,
320, 324, 326–333, 336, 338–340,
344–346, 348–352, 354, 355, 359,
362, 365, 367, 368, 369, 372, 373,
385, 387, 389, 391, 393, 394, 396,
399, 400, 450–455

Курлаков Яков 349, 350, 351, 352,
354, 453

Курцевич Єзекїль, архімандрит 183

Кутузов Михайло Іванов сын 394,
451

Кушевич Самуїл Казимир 57, 58,
67, 68, 409

Л

Лавринко, полковник 151

Лазаревська Катерина 459

Ларионов Григорій, дяк 324, 336

Ларионов Трофим 371

Ларков Офонасей 371

Ласкаріс Кирил, царгородський
патріарх 276

Латкин В. 444, 460

Лев III, папа 299

Левицький Орест 438

Левонов Андрей 371

Левонов Василей 371

Левонов Федор 370

Левонов Яков 371

Левонтъев Ігнат 372

Левонтъев Михайло 372

Левшин Сенько 330

Легкий В. І. 416

Леонтъев З., воєвода 214

Леопольд I, бельгійський
король 38

Лещинський Станіслав 20, 415, 430

Лещинський Ян 31

Лжедмитрій I 273

Литвинов, путивлець 416

Литвинов Петро 87

Липинський Вячеслав 457

Литцын Вилим 331

Лихаров Яков, боярин 443

Лілієнкрон Густав 272

Лісницький Григорій, полков-
ник 220, 270

Літопис Руський 433

Літопис Самовидця 221

Лобов Іван 394, 397

Лобода, суддя 241

Ломоносов Михайло 165, 167

Лопухін І. 445

Лопухин Ларион Дмитриєвич 212,
224, 226, 227

Лорис-Меліков М. Т. 189

Лоторенко Яков, полковник 347

Лужин Алексей 382

Луї II Конде, князь 32

Луїза Марія, жінка Яна Казимира 28

Лукав Авдюшка 330

Лукав Федька 330

Лукашов Данило 371

Лук'ян, гетьманський лікар 87

Лупул Василь (Васіле),

молдавський воєвода 34, 61, 113

Лупули, династія 34
 Лупулівна Розанда 116
 Людовік I, король Баварії 36
 Людовік XV, король Франції 19, 20,
 274
 Лютер Мартин 22, 166, 179
 Люторенко Яцун, полковник 388
 Ляпунов Володька 168
 Ляпунов Івашка 76
 Львов Василій Петрович, князь,
 воевода 363

М

Мазаріні Жюль 19
 Мазепа Іван 193, 194, 300
 Мазепа Степан 244
 Макарій, антіохійський патріарх 160
 Македонський Александр 46
 Максиміліан I, імператор 17
 Максиміліан II, імператор 20
 Максимович М. О. 436
 Малаховський Гіяцинт 413
 Мангити 412
 Мангут-бей 75
 Марачев Олфер 372
 Маргарита, королева Данії 24
 Марія-Терезія, імператриця 20
 Марков Алексей 371
 Марков Павел 370
 Марков Петр 371
 Мартинов Аврам 371
 Мартинов Аникей 371
 Мартинов Яков 369
 Мароц Вігольд 184, 436
 Маскаленок Макар, полковник 388
 Матвеев Артамон 224, 437
 Матвеев Герасим 370
 Матвеев Григорей 370
 Матвеев Сидор 370
 Махновець Леонід 413, 433
 Мацьків Теодор 67, 121, 123, 233,
 411, 422, 444, 464, 465
 Мегмед II, султан 157
 Мегмед IV, султан 4, 8, 9, 33, 41, 47,
 127–130, 132–135, 137–139, 141–143,
 408, 424–427, 429
 Мегмет Гірей III 111, 112, 113, 147
 Медічі, княгиня 19
 Мелек Агмед Паша 9, 127, 129, 135,
 136, 139, 140, 141, 425
 Мелешков Семен 370
 Мещеринов 320, 324, 328
 Мещеринов Алексей 366, 397
 Мещеринов Іван Алексеев сын,
 394, 451
 Микола I 188
 Микола I, король Черногорії 35
 Миколаєв Марко 371
 Микулаєв Лаврин 370
 Миллер А. І. 441, 463
 Милославський Ілля, боярин 272
 «Милость Божія» 194
 Минин Богдан, сын Дубинин 371
 Мисько, осавул 241
 Михайло, князь 433
 Михайло, митрополит сербський 235
 Михайло Васильович 440
 Михайло Федорович, великий
 московський князь 33, 152, 153,
 168, 185, 223, 226
 Михайлов Богдан 370
 Михайлов Василей 371
 Михайлов Данило 358
 Михайлов Ждан 370
 Михайлов Іван, сын Ананьин 371
 Михайлов Марко 371
 Михайлов Офанасей 372
 Михайлов Павел 370
 Михайлов Ратко 371
 Михайлов Тит 371
 Михайлов Федор 341
 Михачев Данило 355, 356
 Мицик Ю. А. 40, 41, 406
 Мишанич Олекса 4
 Міхаловський 199
 Могила Петро, митрополит 219,
 220, 221, 433
 Моисеев Демид 370
 Молчановський Нікандр 279
 Моржковський Павло, *див.* Тетеря
 Павло
 Мосалитинов Івашка 75

Мосальський Іван, князь 364
 Москаленков Макар, полковник 347
 Мужилівський Андрій 218, 219, 220, 221, 442
 Мужилівський Силуян (Самійло) 186, 212, 214, 215, 218, 220–222, 241, 442, 443, 459
 Мужилівські 244
 Муравицький Федор 379
 Муссоліні Беніто 299, 300
 Мустафа-ага, посланець 101, 103
 Мухамед Джан 105
 Мясковський Войцех 98, 114, 198

Н

Наїма Мустафа, османський історик 54, 55, 57, 104, 131
 Наливайко Северин 182
 Наперський Костка 119
 Наполеон III 38
 Наполеон Бонапарт 91, 300
 Нарушевич 412
 Наумов Томилко 392
 Наумов Б'вашко 392
 Немирич, пан 358
 Немиров Андрей (Ондрей, Андрюшка), дяк 11, 315, 317, 320, 324, 327–329, 331–333, 336, 338–340, 344, 347–352, 354, 355, 359, 365, 367, 369, 372, 373, 375–385, 387, 391, 394, 396, 397, 400, 450, 451, 453
 Немиров Андрюшка, *див.* Немиров Андрій
 Немиров Исак, Ондреев сын 394
 Нерушевич 244
 Неудачин Іванко 353
 Негош Данило Петрович, єпископ 35
 Негоші, династія 35
 Німчук В. В. 434, 435
 Никентий, ігумен 334, 335, 336
 Никон, московський патріарх 169, 235, 248, 395
 Никонов Захарей 384
 Новосельський А. А. 408, 409, 413, 464

Нольде Б. З. 255, 448, 464
 Нуреддін Султан 75

О

Обрамов Степан, сын Батраков 371
 Обреновичі, сербські князі 36
 Обухович, воєвода 341
 Оглоблін Олександр 283, 297, 299, 300, 301, 418, 456, 457, 464
 Огородников (Городников) Михайло 348, 349, 351, 352, 387, 392, 393
 Одинец Петро, осавул 154, 432
 Оксенштерна Аксель, канцлер 274
 Олександр I, 167, 437
 Олександр II, російський імператор 37
 Олександр VII, папа римський 24
 Олексій (Алексей) Михайлович, московський цар 10, 21, 32, 33, 43, 47, 48, 61, 76, 109, 111, 158, 169, 185, 188, 191, 200, 207, 212, 213, 223, 224, 226, 231, 232, 235, 237, 238, 248–252, 256, 264, 267, 269, 272, 279–281, 283, 293, 315, 317, 320, 323, 324, 327–335, 338–340, 345, 346, 348–356, 358, 361–363, 365, 367, 368, 372, 374, 377–385, 387, 389, 391–400, 434, 445, 450–454, 460, 462
 Олихвер, полковник 151
 Оліверберг Данило, *див.* Данило Калутер
 Олфер'єв Іван 224
 Олферов Федор 370
 Оляничин Домет 457
 Ольбрихт Ян 204
 Ольденбурги, династія 24
 Ондрей, піп 398
 Ондрей, слуга єрусалимського патріарха 154, 168
 Онофреев Нестер 371
 Онтон, київський полковник 318, 319, 327, 337
 Орендаренко, козак 276
 Орлик Пилип 9, 67, 143, 144, 146, 189, 412, 418, 429, 430, 460, 464

Орсеолі, князі 29
 Осман 33
 Осман-чауш 137, 140
 Османи 33, 34, 35
 Оссолінський Ежи 98, 99, 122
 Оссолінські 410, 447
 Останков Иван 379
 Остапов Григорей 370
 Остапов Кирей 370
 Остапов Юрай 371
 Остафьев Денисей 398, 399
 Остафьев Самойло 370
 Остафьев Селиван 370
 Острозька Біблія 42, 179, 200, 209, 436, 439
 Острозький Костянтин 166, 179, 184, 208
 Острянин Яків (Яцько), гетьман 152, 182
 Отроковский В. М. 434
 «Отписка Путивльских Воевод царю» 87
 Оттон I 300
 Офонасьев Иев 371

П

Павло III, папа 158
 Павлов Андрей 370
 Павлов Богдан 370
 Павлов Иван, сын Пеков 371
 Павлов Карп 371
 Павлов Мишка 371
 Павлов Сидор, сын Чишков 371
 Павлов Федор 370
 Павлов Фома, сын Чишков 371
 Павлюк П. 182
 Павша, ротмістр 244
 Палеолог Софія 432
 Палаузов С. Н. 406
 Паїсій, ерусалімський патріарх 114, 117, 160, 168, 198, 215, 221, 222, 441
 “Пандора Бокс” 42
 Панфилов Филон 370
 Парфений II, патріарх 466
 “Патрімоніюм Санкті Петрі” 23
 Пафнотей, піп 334, 339

Пахомов Степан 370
 Пекало Степан, сотник 347
 Переспонницьке Євангеліє 209, 440
 «Пересторога» 174
 Періш-ага 107
 Петр, племінник Матвія Бесараба 356
 Петражицький Иван, гетьман 276
 Петрарка Франческо 173
 Петрик, *див.* Іваненко Петро
 Петро I 48, 186, 188, 189, 207
 Петро II, єпископ 35
 Петров Григорей 370
 Петров Гришка 370
 Петров Дементей 370
 Петров Остафей 370
 Петров Степан 391
 Пештич С. Л. 436, 465
 Печинський, посланець польського короля 100, 101, 102, 103
 Пивоваренков Миско, полковник 151
 Пичета В. И. 436
 Піпін Короткий 23
 Плетенецький Єлисей 161, 175, 218
 Плохій Сергій 444, 465
 Плоцков Богдан 372
 «Повість временних літ» 184
 «Повість минулих літ» 163
 Поддубный Андрей 372
 Поклонской Костянтин 356, 357, 359
 «Полуднева Україна», збірник 58
 Полное собрание русских летописей 433
 Полтев Гаврилка 329
 Порошин Федор, сын Кондратьев 394, 451
 Портнов Андрій Володимирович 285, 414
 Поршнев Б. Ф. 405
 Посков Данило 371
 Посников Алексей 378, 379
 Потоцький Микола, коронний гетьман 58, 60, 61, 67, 68, 84, 106, 265, 343, 415
 Потоцький Станислав 152, 320, 387

Потоцький Стефан 195
 Потульницький Володимир 4
 Прицак Лариса 15, 16, 33–35, 39,
 40, 41, 43, 315
 Прицак Омелян 5, 7, 43, 54, 73, 131,
 132, 175, 203, 285, 299, 408, 409,
 411, 412, 414, 419, 423, 426, 427,
 429, 434, 435, 437, 438, 439, 460,
 465
 Прозоровской Сенка 76
 Прокопович Феофан 193, 194, 435,
 438, 460
 Пронский Михаил Петрович,
 князь 351
 Проступа Агафон 372
 Протопопов Дмитрей, дяк 324, 336
 Прохор, архімандрит 237, 245
 Птоломей II 207
 «Пункти Богдана Хмельницького»
 122, 123
 Пургасов Андрей Иванов сын 394
 Пургасов Гаврило Леонтьев
 сын 394
 Путятин Микифор 394
 Пушкар Мартин 120
 Пушкин Григорий Гаврилович,
 воевода 374, 376, 382

Р

Радзейовський Ієронім 277, 278,
 279, 404, 405
 Радзивил Бугуслав 316, 366
 Радзивилл Ян 412
 Радзивілл Станіслав Альбрехт 290
 Радзивілли 110, 218, 290
 Радивил (Родивил), литовський
 гетьман 62, 316, 317, 318, 319,
 336, 337, 343, 344, 366
 Ракачя, Ракоч, *див.* Ракоці Юрій II
 Раковський Іван 406
 Ракоці, династія 34
 Ракоці Юрій II 35, 39, 128, 130,
 131, 277, 284, 317, 358, 360
 Ракушка-Романовський Роман 190
 Ратков Еско 371
 Рафаїл (Рафайло), старець 316–319,
 333–339, 343, 344, 366, 368, 454, 455

Ребров Іван 343
 «Реєстр Війська Запорозького» 87,
 88, 89, 90
 Ренігер 428
 Репринцев В. Ф. 441, 463
 Репнін Борис Олександрович,
 князь 10, 120, 122, 231, 233, 234
 Рипка Ян 41, 135, 143, 425, 427
 Ричка В. М. 58, 410
 Рішельє, кардинал 27
 Родіонов Єрофей 370
 Роздеришин Офонька,
 прапорщик 329
 Розенфельд І. П. 255, 448
 Романов Василей 370
 Романов Іван 370
 Романов Павел 370
 Романов Федір, цар 226
 Романови, династія 16, 33, 169,
 185, 189
 Ромодановський Івашко 398
 «Російський Магазин» 191, 192
 Руссо 91
 Русяєва А. С. 435
 Рьльцов Аниско 392
 Рюриковичі 184, 185

С

Савелов Іван 329, 331, 332
 Савельєв Григорей 370
 Савин Гаврилко 370
 Савин Іван, сын Губарев 372
 Савин Степан 370
 Сагайдачний Петро, *див.*
 Конашевич-Сагайдачний Петро
 Сакович Касіян 161, 185
 Саксен-Кобург Леопольд, король
 Бельгії 36
 Саксон Граматик 42
 Салтыков Сергей, старець 341
 Самков Ієв, вїйт 390
 Самовидець 438, 460
 Самойло, військовий суддя 240
 Сари-Камиш 140
 Сапага 195, 196
 Сатин Дементей 353
 Свищов, дяк 378, 379, 391

- Святополк-Четвергинський
 Стефан 184
- Северов Иван, дяк 324, 336
- Севортян Э. В. 419, 465
- Севостьянов Игнат 370
- Седжеути 412
- Селамет Гірей, хан 75
- Селивестр, митрополит
 крутицький 235
- Семенов Григорий, дяк 324, 336
- Семенов Ермак 371
- Семенов Петр 370
- Семенов Сидорка 353
- Сенаї Гаджі Мегмед 73, 105, 108,
 113, 419
- «Септуагінта» 42, 208, 209, 216, 442
- Сергеев Роман 370
- Сергеев Сидор 371, 372
- Сергеев Степан 371
- Сергеенок Демид, війт 339
- Сергей (Сергий), намісник
 монастиря 342
- Сергиевич Владимир 151, 431, 465
- Сефер Газі-ага, візир 98, 100, 101,
 106, 108, 122, 420
- Сигізмунд I, польський король 22,
 25, 204
- Сигізмунд II Август 28, 182, 204
- Сигізмунд III, король Польщі 25,
 26, 27, 165, 205, 273, 274
- Сигізмунд Люксембурзький 204
- Сидоров Яков 370
- «Синопис» 186, 187, 188, 189, 191,
 437, 464
- Синявський 196
- Сисин Френк 460
- Сичевская А. 435
- Скаба А. Д. 438
- Скидан К. 182
- Скорунский Лян (Ян) 320, 332
- Словник гідронімів України 465
- Смирнов В. Д. 425
- Смолій В. А. 252, 256, 418, 430, 446,
 448, 465
- Смотрицький Мелетій 173, 218, 219,
 434
- Соболь Спиридон 316
- Советская историческая энцикло-
 педия 434, 462
- Сойсал Абдула Зігні 11, 16, 73,
 308, 414, 419
- Соловей Иван 372
- Соловьев С. М. 421, 432, 444, 465
- Соломон 16
- Сопега Казимер 316, 319, 343
- Сопрунов Антон 371
- Софія, дочка Казимира Ягайлон-
 чика 22
- Софія (Зоя) Палеолог 158, 168, 169
- Сохань П. 427
- Софроний, чернець 338, 339
- Ставетцка Василь 153
- Стариков Федор 372
- «Статті Хмельницького» 42, 71,
 248, 252, 253, 254, 255, 256, 257,
 258, 261, 262, 263, 264, 271, 286
- Степанков В. С. 252, 256, 410, 416,
 418, 430, 446, 448, 465
- Степанов Алексей 370
- Степанов Артем 371
- Степанов Иван, піп 388
- Степанов Кирило 370
- Степанов Полуня 370
- Степанов Сава 370
- Степанов Федор 370
- Степанов Филип 370
- Стефан II, папа римський 23
- Стецький, священник 184
- Струмінський Богдан 175
- Стюарт Марія 23
- Стюарти 23
- Суздальцов Иван Васильев сын 394
- Суличич Михайло, полковник 201,
 446
- Суханов Арсеній, старець 394,
 395, 396, 421
- «Східний світ», журнал 462
- «Сьогочасне і минуле»,
 журнал 427, 460

Т

Тараско, полковник 151
 Тафралій Іван (Ян), посол, грек 278
 Тетеря Павло, полковник 253, 263, 447
 Тимофеев Анисим, син Попов 371
 Тимофеев Богдан 370
 Тимофеев Федор 370
 Тишков Еустрат 371
 Тишков Яков 370
 Тодійчук О. В. 460
 Толстой Яков (Якошка, Якушко) 329, 331, 335, 338, 353
 Томашівський Степан 409, 460
 Томиленко Василь, наказний гетьман 388
 Томилов Ратко 371
 Тохтамиш-ага 102, 111
 Транквіліон-Ставровецький Кирило 180
 Тризна Йосиф, архімандрит 333
 Трифилей (Трефилей) 340, 341, 342, 344
 Трофимов Григорей, син Пиклин 372
 Трофимов Данило, син Медловин 371
 Трофимов Іван 370
 Трофимов Михайло 370
 Трофимович Ісайя 180
 Трофимович Феофан 193, 196, 197
 Трубецкой Алексей Никитич 254, 255, 348, 362, 374, 376, 378, 382
 Трясило 154
 Тугай-бей, бей Перекопу 40, 55, 57, 58, 67, 68, 70, 83, 84, 105, 106, 111, 112, 114, 115, 408
 Туманський Федір 191, 192
 Тургилов (Тургусов) Гаврило 367, 369
 Тур Никифор 174
 Туровець Богдан 371
 Туровець Данилко 332
 Турченинов Ждан 372
 Турчинин Івашко, донской казак 355, 356, 359

Тухачевський Михайло, Григорьев син 324, 394, 451
 Тюдори, династія 23

У

«Україна», журнал 2216 427
 «Український археографічний щорічник» 58
 «Український історик», журнал 422, 464
 Улінський Ян 415
 Уляновський Василь 4, 428
 Ушаков Андрей Кирилов син 394
 Ушаков Кирило Семенов син 394, 452

Ф

Фаншведен Вилим 331
 Февр Люсьєн 295, 299, 465
 Феденко Панас 456
 Федір Олексійович, московський цар 187
 Федоров Богдан 371
 Федоров Василей, син Брикин 372
 Федоров Григорей 370
 Федоров Демид 370
 Федоров Зосим 369
 Федоров Іван, першодрукар 179
 Федоров Осип 371
 Федоров Степан 370
 Федоров Яков 370
 Феодосей, старець 334, 335
 Федоренко Павел, отаман 347
 Федосов Петр, син Макаров 372
 Феодосій, архімандрит 333, 335, 336, 380, 455
 Феофан, ерусалимський патріарх 154, 168, 183, 185
 Фердинанд I, князь Болгарії, засновник болгарської королівської династії 37
 Фердинанд II, імператор 27
 Фердинанд III, імператор 21, 280, 428
 Фердинанд Арагонський 17

- Филарет Никитич, московський патріарх 152
- Филимонов Прохор 371
- Филипов Иван 372
- Филипов Яков 370
- Филонов Иван 371
- Філарет, московський патріарх 33, 168, 185
- “Філікі Етерія” (“Дружнє товариство”) 36
- Філіп, син бельгійського короля Леопольда I 38
- Філіпп I 17
- Філіпп IV 18
- Флоря Б. Н. 441, 459, 463, 465
- Фотій, царгородський патріарх 164
- Франко Иван 410, 465
- Фрідріх II, імператор 20
- Фрідріх III, король Данії 22, 25
- Фрідріх VI (Фрідріх I) 22
- Фрідріх Вільгельм, курфюрст 22, 281, 282, 457
- Франц, князь Лотарингії, чоловік Марії-Терезії 20
- Франц II, імператор 300
- Франциск, син короля Франції Генріха II 19
- Франциск II, король 20
- Фундуклулу Мегмед-ага 105
- Х**
- Халетцкий Янь, полковник 316, 317
- Ханенки 188
- Ханенко Михайло 143, 188
- «Хліборобська Україна», журнал 457
- Хмельницький Богдан 4, 7, 8–13, 15, 16, 18, 20–35, 39–43, 45–49, 51, 53–63, 67–71, 74, 76, 79–95, 97–100, 104–123, 127–133, 135, 137–143, 146, 147, 153–156, 159–162, 169, 170, 181, 186, 188–192, 194, 196–202, 205–208, 211–217, 220, 222–227, 231, 233–238, 240, 242, 244–254, 256–264, 267–270, 272–274, 276–296, 300, 312, 315, 317–319, 323, 327, 328, 333–335, 338, 339, 347, 348, 356–359, 362, 363, 365–367, 369, 376, 383, 386, 390, 391, 403–406, 408–412, 416–427, 429, 430, 436–438, 444, 446–449, 451–453, 457, 459, 460, 462–464, 466
- Хмельницький Григорій (Гришка) 153, 154
- Хмельницький Тиміш 116
- Хмельницький Юрій (Юрась) 23, 271, 298
- Холмський І., *див.* Крип'якевич І. П.
- Хоніятеc Нікітеc 157
- Храповецкой, капітан 342
- «Християнское чтение», журнал 421
- Христина, королева Швеції 26, 272, 273, 274, 276, 277, 278, 279, 280, 282, 283, 288, 405
- Християн IX, король Данії 36
- Хуана (Божевільна) 17
- Ц**
- Цезар Гай Юлій 299
- Цибульський В. 465
- Ч**
- Чаплинський 97
- Чарторийські 412, 425, 428
- Чауш Джемшід 132
- Челебі Евлія 105
- Челебі Катіб 408
- Чернацкой Василий 342
- Чернышев Мелашка 329
- Чернышев Петрушко 329
- Черняшев Андрянка 329
- Чичерин Б. 450, 465
- Чінгіс-хан 73, 94, 100, 412, 413
- Чтения в Императорском обществе истории и древностей российских 430
- Чубатий Микола 433, 466
- Ш**
- Шафранов П. А. 255, 448, 466
- Шахматов А. А. 433, 460
- Шеболтакной Федор 398
- Шевченко Ігор 41, 42, 208

Шевченко Ф. П. 13, 15, 408, 459
 Шембрак 195, 196
 Шеншин Аношка 330
 Шеншин Ермошка 330
 Шепелев Михаил 390, 394, 400
 Шепелев Петр 378, 384, 394, 451
 Шереметев Василей Барисавич,
 боярин 330, 331, 340, 345, 348,
 353, 358, 361, 367, 369, 377, 383,
 387, 390, 392
 Ширин-бей 75
 Шпорлюк Роман 49

Щ

Щеглова С. 435
 Щербан Костянтин 34
 Щербачев Тимошка 329
 Щербина Володимир 253, 256, 448,
 449, 466
 Щученков Богдан 371

Ю

Юзефович М. 190
 Юрій І (Вільгельм Гольштайн-
 Глюксбург), король Греції 37
 Юркевич В. Д. 238
 Юрьї 394, 395
 Юрьев Иван, міщанин 357, 358, 360
 Юрьев Яков 371
 Юрьков Михайло 371
 Юстїніан І 157

Я

Ягаїло Владислав ІІ 203, 204, 207
 Ягаїло (Ягелончик) Казимир 204
 Ягаїлонка Анна 19, 20
 Ягаллони, Ягаїлони, Ягеллони,
 династія 19, 22, 162
 Яків І Стюарт 205
 Яків VI (Яків І) 23, 205
 Яковенко Н. 430, 435, 466

Якимов Иван, писар 318, 319, 327,
 328
 Яковлев Андрей, сын Иванов 394,
 452
 Яковлев Артем, сын Почека 371
 Яковлев Герасим 213
 Яковлев Григорей 370
 Яковлев Еустафей 370
 Яковлев Иван 370
 Яковлев Ивашка, козак 367
 Яковлев Левон 370
 Яковлев Офонасей 371
 Яковлев Симон 370
 Яковлев Тимофей, сын Михале-
 вин 372
 Яковлев Федор 371
 Яковлева Т. 416, 447
 Яковлів Андрій 255, 256, 262, 448,
 449, 451, 466
 Ян Казимир, король Польщі 11,
 15, 16, 21, 24, 26–28, 39, 47, 48, 58,
 62, 67, 69–75, 77, 79, 80, 82, 83,
 93–95, 97, 100–102, 104, 109, 117,
 119, 121–123, 127, 156, 205, 224,
 226, 233–235, 260, 273, 274, 277,
 280, 285, 286, 288, 295, 305, 306,
 308, 317, 318, 327, 365, 366, 409,
 412, 414, 419, 432
 Ян ІІ Казимир 418, 419
 Ян ІІІ 272, 274
 Яненко Павло (Павел), полковник
 241, 318, 323, 347, 348, 360, 362, 454
 Яненко Павел, *див.* Яненко Павло
 Янченко Павел, *див.* Яненко Павло
 Ярослав Мудрий 162, 163, 165, 442
 Яско ис Подлесья 358
 Якульський Станіслав 415
 Яцков Роман 370
 Яцына, військовий суддя 152

A

Abrahamowicz Zygmunt 14, 408, 412,
413, 419–421, 461
«A Brief Relation» 123
Archiv Orientální 423

B

Baran Alexander 403
Bardach Juliusz 14, 417, 436, 450, 467
Bekker J. 460
Bendix Reinhard 403
Bennigsen Alexandre 460
Berkis A. V. 405
Bethlen Gabriel (Gabor) 35, 274
Binsse Henry L. 417, 468
Bloch Marc 403
Bodin Jean 468
Braudel Fernand 405
Brooke Christopher 403

C

Carlsson Stein 404, 455
Casimir J. 79
Chaix Gerald 403
Chapman Charles E. 403
Charles X Gustaf
Chmiel 422
Chmielnicki (Chmelnicki) Bohdan
308, 409, 423–426, 446, 449, 456,
461, 467
Choniates Nicetas 432, 460
Chrzyszcz J. E. 411, 460
Christina 495
Cieciszewski 79
Clarke John 287
Constantinus Porphyrogenitus 461
“Corona Regni Poloniae” 93
Crutta Antonius 138
Časopis Národního Musea 425, 429,
467

D

Delbert R. 439
Deursen Arie Th. Van 405
Dorošenko D. 425, 429, 467
Dorošenko Petr 425, 429, 467
Duchhard Heinz 407

E

Encyclopedia Britannica 440
Encyclopedia Judaica 439, 468
Engel J. 405
Ensslin Wilhelm 403
«Europaeische Mittwochentliche
Zeitung» 123

F

Filipczak-Kocur Anna 403
Fischer Alan W. 406, 408, 413, 423, 466
Florja B. N. 431, 434, 466
Forster E. S. 406

G

Gajecky George 403, 442, 446
«Gazette de France» 123
Gazi Aga 309, 310
Gebhardt B. 404
Grądzki, Grondy, Grondzcius,
Grondzkus 404
Greyerz H. v. 405
Grossmann J. 404

H

Hammer Josef 425
Heinrich III 403
Hellman M. 432, 466
Hillers Delbert R. 466
Hohenzollern 404
Hrushevskyj M. 494
Hussey J. M. 432

I

Inalcik Halil 409, 411, 466
Inglot Stefan 416, 467
Islam Girej (Gerej) III 14, 308–311,
313, 314, 408, 461

J

Jabłonowski Aleksander 449, 467
Jahrbücher für Geschichte Osteuro-
pas 432
James (Jakob) 404, 405
Jan Kazimierz 14, 308, 309, 311, 313,
413, 414, 419, 424, 462
Jerlicz Joachim 415, 439, 460

Jones James R. 405
 Jorga N. 468
 Journal of Turkish Studies 203

K

Kaczmarczyk Janusz 411, 421, 446,
 448, 456, 467
 Kazhdan A. P. 432, 467
 Kağa Sultan 309, 312
 Kamiński Aleksandr 467
 Kamiński Andrej 417
 Kann Robert A. 403
 «King James Bible» 205
 Knowles M. D. 436
 Koch M. 404
 Koht Halvdan 404
 Kohut Z. E. 439, 467
 Kolodziejczyk Dariusz 429, 461
 Kopystynskij Zaxarija 434
 Krevza Lev 434
 Krutta Antonius 425
 Kubala Ludwik 404, 405, 413, 415,
 418, 467

L

Lepszy Kazimierz 405, 407
 Leśnodorski Bogusław 14, 417, 436,
 450, 467
 Lewicki Anatol 450, 467
 Lewis 203
 Lipiński Wacław 417, 434, 442, 467
 Lord Russel Conrad 404
 Lowmiański Henryk 436, 449, 467
 Lutz Heinrich 405

M

Makkai László 406
 Mangut Bej 309
 Manz Beatrice Forbes 409, 411, 468
 Marateanul Vitoltu 436
 Maurois André 403, 417, 467
 Mcbrien Richard P. 404
 Mediaevalia Ucrainica 444
 Mehmet Faud Köprülü 427
 Mehmet Gaza Atałyk 312, 313
 Miaskowski Wojciech 421, 439, 461

Michałowski Jakób 410, 415, 421,
 439, 441, 461
 Midhat Sertoglu 426
 Mitteis Heinrich 403
 «Moderate Intelligencer, The» 123
 Mustafa Aga 311, 312, 313, 314
 Myers Henry A. 403, 408

N

Neruddin Sultan 309
 Norwich John Julius 405
 Nowell Charles E. 403

O

Ohryzko J. 14, 79
 Ochmanski Jerzy 204
 Oestreich G. 403
 «Oriens» 427
 «Oriente Moderno» 468
 Ostapchuk Victor 409, 467
 Ostroh Bible, The 439
 Ostrowski Zameyszowicz Jan 429, 461
 Oxenstiern Axel 274

P

Paleolog Sophia 432
 "Pandora Box" 208, 209, 440, 441
 Papadakis Aristeides 467
 Paul Robert S. 404
 Pernal Andrew 465
 Pietrzak Michał 14, 417, 436, 450, 467
 Plokhly S. 468
 Potocki Mikołaj 312
 Prinz Welhelm Karl 407, 456
 Pritsak Omeljan 411, 420, 423, 426,
 434, 437, 438, 447, 461, 467

R

Radziejowski 404
 Rapisardi-Mirabelli Andrea 405
 Reiske I. I. 432, 462
 Repnin 493
 Reshetar John S. Jr. 447
 Rosén Jerker 404, 455
 Rothe Hans 436, 462
 Rypka Jan 423, 424, 425, 427, 428, 429,
 461, 466

S

- Sahib Giray I 409, 411, 467
 Sawyer Peter H. 403
 Selamat Girej, chan 310, 311, 313, 314
 Senai Hadzy Mehmed 14, 412, 420, 461
 Septuaginta 440, 441
 Sertoğlu Midhat 467
 Shaw Stanford J. 413, 423, 428, 467
 Short 203
 Sigismund III 494
 Sinopsis 436, 462
 Smith Anthony D. 416, 467
 Soysal Abdullah Zihni 14, 73, 100,
 308, 413, 414, 418, 461
 Spuler Bertold 413, 428, 468
 Sysyn Frank E. 468
 Szajnocha Karol 409, 417, 467
 Szelagowski Adam 405
 Szyryn bej 309

T

- Thordarson Thorir Kristian 439
 Tochtamysz Aga 312

V

- Vernadsky G. 432, 467
 Vrignault H. 403
 Vyhovs'kyj Ivan 495

W

- Wallace-Hadrill J. 403
 Walley Daniel 405
 Weinfeld Moshe 439, 467
 Welykyj Athanasius 404
 Winter Z. 435
 Wladysław IV 424
 Woltjer J. 405
 Woods I. N. 403
 Wójcicki K.W. 439
 Wójcik Zbignew 413, 468
 Wüstenfeld-Mahlersche 468

Z

- Zeitschrift für Ostforschung 422
 Zeller Otto 464
 Zygmunt III 424

ПОКАЖЧИК ПРОБЛЕМ

Концепція Богдана Хмельницького про автономію Війська Запорозького:

- про Князівство Руське 114–121
- спадкоємної монархії 238

Проблема легітимності держави Богдана Хмельницького:

- територія 80–89, 91–93, 118
- армія 80–83
- селянство 89–90

Зборівський договір:

- кримська версія 74–75
- польська версія 75–79
- Іслам Гірей III як протектор Зборівського договору 47–48, 59–63, 71–79, 100–104
- кого не задовольняв Зборівський договір 121–123
- так звана “зрада хана” 94–99, 112–113

Менталітети суспільних верств України в XVII ст.:

- лоялізм 296–297
- ідея Війська Запорозького як військової корпорації 297–298
- православний інтернаціоналізм 157–161, 246–248, 298
- його українська версія: Висока рука 161–172, 199–202, 213–228

Три менталітети в Україні середини XVII ст. Згідно з трьома основними верствами населення:

- спадкоємний легалізм (Князівство Руське) 114–121, 215, 296–298
- православний інтернаціоналізм 115–116, 157–172, 185–199, 246–248
- Військо Запорозьке 91, 115, 116, 118–119, 298–302

Релігійна толеранція:

- Богдана Хмельницького 80, 81, 83, 114–116, 159–161, 169, 170, 258, 259
- польського естаблішменту 82, 164–166, 178

Протекторат міжнародний:**I. Кримсько-татарський протекторат:**

- договір Іслам Гірея III з Б. Хмельницьким 53–56, 131–132
- реконструкція договору 57–63, 142–143
- “кардаш-казаги” 104–113

II. Османський протекторат:

- невислана грамота Мегмеда IV з 1650 р. 132–136
- грамота Мегмеда IV з 1651 р. 137–139
- ‘ahd-nāme з 1651 р. 142–143
- грамота Мегмеда IV до Іслам Гірея III з 1651 р. 141

III. Протекторат Московського царя:

- церемоніальний аспект так званого Переяславського договору 231–247
- Переяславська Рада 236–248
- автентичність «Богданових Статей» 252–265
- юридичний аспект так званого Переяславського договору 249–272
- діяльність московських воевод на службі царя в Києві 265–271
- місце Чигиринсько-Московського договору в історії Східної Європи 271–272

IV. Шведський протекторат:

- перший козацько-шведський договір 273–285

Проблеми назви держави Богдана Хмельницького 117–118

ius militari 155, 156, 181

Шляхта загородова 176, 177

Чорноморська конвенція 131, 132

Проблеми Реєстру Війська Запорозького 83, 88–90, 114, 119, 120, 182

Православні патріархи 114, 117, 130, 157–161, 164–168, 184, 185, 199, 215, 219–221, 246–248

Пінський повіт під протекторатом Богдана Хмельницького 93, 118, 119

Larysa Pritsak

**THE BASIC INTERNATIONAL TREATIES
OF BOHDAN KHMEL'NYTS'KYJ (1648–1657)**

Summary

The monograph consists of five parts each having several chapters depending on the needs of the narrative. Part one is titled *The Treaty of March 1648 Between Khmel'nyts'kyj and the Crimean Khan Islam Girey III*.

It consists of three chapters. One is devoted to the problems of the treaty and the second proposes its reconstruction on the basis of the data from the reliable contemporary documents. The third chapter deals with the longevity of the treaty.

The second part deals with the problems of the Zboriv Treaty of 1649. The first chapter is presenting the genesis of the treaty, establishes who were the signatories, for the first time publishes both the Crimean and Polish versions of that treaty. Chapter two discusses three wrong theses in evaluations of the Zboriv Treaty. Chapter three discusses the standpoint of the Crimean Khan, while chapter four delineates the political program of Khmel'nyts'kyj in 1649.

Part three is devoted to the Ottoman-Ukrainian Treaty “‘ahd-nāme” of 1650–1651, with chapters analyzing the specific problems of the treaty. It also deals with the first attempt of the treaty in 1648, the reason why the Ottoman Charter dated 1650 was never sent to Khmel'nyts'kyj and the peculiarities of the Treaty

of 1651. The relevant documents are cited in the Ukrainian translation.

Part four concentrates on the Ukrainian version of the Orthodox internationalism. It is called *The Formula Pod Vysoku Ruku*.

To ensure the autonomy of the Cossack State of Bohdan Khmel'nyts'kyj the Kievan intellectual religious circles proposed the Hetman the imitation of the Old Testament's idea of the Covenant between the God and His chosen people they knew from their study of the Septuagint. In their view the God was represented by his vicar (The Tsar of Muscovy) and the place of Israel was to be taken by the realm of Bohdan Khmel'nyts'kyj. The great victories of Khmel'nyts'kyj over Poles were the clear proofs of God's special relations to him. The usage of the formula was necessary, as they believed, to ensure the autonomy of the Cossack State and to prevent Muscovy from applying to Khmel'nyts'kyj its customary formula *pod ruku*, which meant unequivocal submission.

Part five is devoted to the two basic aspects of the Chyhyryn-Moscow (so-called the Pereyaslav) Treaty of 1654. In order to conclude the treaty between Khmel'nyts'kyj and the Tsar of Muscovy, for both sides it was necessary to break relations with the Polish King Jan Kazimierz. Hence, apparently, the Ukrainian Hetman advised the Tsar that he might send Prince Repnin to Poland to demand from the King that he should honor the Zboriv Treaty concluded between himself and the Crimean Khan as the proxy of Bohdan Khmel'nyts'kyj. Since Jan Kazimierz refused to do it, Khmel'nyts'kyj had his hands free.

The next step was taken by the Tsar who summoned the Zemsky Sobor and it accused the Polish King of falsifying the Tsar's titlature and charged him with the persecution of the Orthodox people. Now the way was cleared for the direct negotiations between Khmel'nyts'kyj and the Tsar. Since the main motive for breaking the relations with Jan Kazimierz was the defense of the Orthodoxy, the Russian-Ukrainian negotiations started with the quasi-religious ceremonies in Pereyaslav.

SUMMARY

This was the famous Pereyaslav Rada, in which the Russian scholars even today regard the ceremonial aspect as the essential for the treaty. Hence we have the designation of the first Russian-Ukrainian Treaty of 1654 as the Pereyaslav treaty.

It was not an all-national event. M. Hrushevs'kyj, on the basis of contemporary documents found in the Moscow archives, established the list of names, showing that only 200 people had taken the oath and not the post-factum inflated figure of 127,338. Interestingly enough, the article by Hrushevskyj, although published in 1929 in Leningrad in the *Doklady* of the Academy of Sciences of the USSR, because of the party censorship had to remain unknown in Russian and Ukrainian historiography as well.

The second aspect was the negotiated treaty, which was first formalized in the Hetman's residence Chyhyryn and later negotiated and ratified in Moscow. The text of the treaty has come down to us in a copy of Khmel'nyts'kyj's 23 Articles (*Statti Bohdana Khmel'nyts'kogo*) rephrased (but not altered in meaning) in Moscow in 11 articles. Therefore the author proposes to call these documents the Chyhyryn-Moscow treaty.

The Epilogue evaluates each of the treaties and analyses the reasons behind each of them and its significance.

The Crimean Khan's strange behavior during the Berestechko battle forced Hetman Khmel'nyts'kyj to look out for some other ally.

During the Thirty Years War Protestant Sweden and Catholic France became the two superpowers in Europe. But Sweden had one unresolved problem. It was the expulsion of its Catholic King Sigismund III Vasa (who was also a king of Poland) by the Protestant branch of the Vasa dynasty, to which Sigismund III also belonged. The Protestant branch of the Vasas felt threatened, since Sigismund III and later his sons continued to use for themselves the title of the King of Sweden and tried to regain the Swedish throne by force.

SUMMARY

According to Khmel'nyts'kyj, the Swedish Queen Christina already sent to him her envoy in 1651. The relations between the two countries continued during the reign of Christina's successor Charles X Gustaf, who an alliance proposed to Khmel'nyts'kyj. Khmel'nyts'kyj consented to it under the condition that the Western Ukrainian lands, where the Orthodox faith dominated, should be united with the Cossack State after the victory over Poland. Khmel'nyts'kyj died in 1657 so that the first Ukrainian-Swedish treaty prepared by him was concluded by his successor, Hetman Ivan Vyhovs'kyj in 1658. The documents dealing with the Swedish treaty contain a very important data as for what was the ultimate goal of Khmel'nyts'kyj. It was the establishment of the hereditary Principality, comparable to the status of the Elector of Brandenburg and/or the Prince of Courland.

The monograph concludes with the reprinting of some relevant documents especially unpublished correspondences from the Moscow's RGADA; a bibliography and index are added.

Наукове видання

Лариса Пріцак

**ОСНОВНІ МІЖНАРОДНІ ДОГОВОРИ
БОГДАНА ХМЕЛЬНИЦЬКОГО
1648–1657 рр.**

Редактори *Наталка Бордукова, Наталя Ішина*
Коректор *Тетяна Попова*
Макет *Дениса Ткаченко*

Підписано до друку 12.11.2003.

Формат 70×100/16. Умовн. друк. арк. 40,2.

Наукове видавництво «Акта»

E-mail: we@acta.com.ua

www.acta.com.ua

Лариса Прицак
протягом двадцяти двох років викладала усесвітню історію в навчальних закладах Міністерства освіти України. Зокрема, 1991–1997 рр. читала в Київському університеті ім. Тараса Шевченка на історичному факультеті цикл лекцій і семінарів з історіософії; асистент проф. Омеляна Прицака. Щодо доби Богдана Хмельницького опублікувала понад 40 наукових статей, а також монографії: «Молдавсько-українські економічні зв'язки середини XVII ст.», «Потенційний бюджет держави Війська Запорозького» — в книзі «Економічна і політична візія Богдана Хмельницького та її реалізація в державі Військо Запорозьке» (Київ, 1999), «Із досліджень про державу Богдана Хмельницького 1648–1657 рр.» (статті і матеріали) (Харків, 2003). «Основні міжнародні договори Богдана Хмельницького 1648–1657 рр.» є докторською дисертацією авторки.

